

Konstrukció és jelentés
Tanulmányok a magyar nyelv funkcionális
kognitív leírására

Szerkesztette Tolcsvai Nagy Gábor, Tátrai Szilárd

Budapest, 2012

Konstrukció és jelentés
Tanulmányok a magyar nyelv funkcionális kognitív leírására
Szerk. Tolcsvai Nagy Gábor, Tátrai Szilárd

A kötet tanulmányait lektorálta Fazakas Emese, Győri Gábor, Havas Ferenc, Horváth Katalin, Imrényi András, Kocsány Piroska, Komlósi László, Korompay Klára, Kugler Nóra, Ladányi Mária, Pelyvás Péter, Péteri Attila, Tátrai Szilárd, Tolcsvai Nagy Gábor, Varga László, Zólyomi Gábor

Felelős kiadó: Eötvös Loránd Tudományegyetem

ISBN 978-963-284-255-4

© A kiadó, a szerkesztők és a szerzők, 2012

Nyomdai munkák: Komáromi Nyomda és Kiadó Kft.

Tartalom

Bevezető.....	5
Dér Csilla Ilona: Mennyire protototipikus névutók a ragvonzó névutók a magyarban?	11
Kothencz Gabriella Szilvia: Képi sémák és határozóragok	31
Tanos Bálint: Határozóképzési produktivitás kvantitatív keretben	59
Ladányi Mária: Igekötők kapcsolódási mintázatai	71
Schultz Judit: Az ikes paradigma kialakulásáról – elméletek, hipotézisek	85
Tolcsvai Nagy Gábor: Az alany funkcionális értelmezéséhez	103
Imrényi András: A mondat mint többdimenziós hálózat. Magyar-angol összehasonlító elemzés	123
Kugler Nóra: Az inferencialitás mint dinamikus konstruálás	139
Papp Kornélia: Módszerek a <i>kis</i> és <i>kicsi</i> dimenzionális melléknevek korpuszalapú vizsgálatához	163
Simon Gábor: Szemantikai konstruálás a metaforikus kifejezésekben – a térbeliség példája	175
Csontos Nóra: Az idézés kognitív szemantikai megközelítése	195
Rónai Orsolya: A referencia kognitív nyelvészeti értelmezése	211
Laczkó Krisztina – Tátrai Szilárd: Személyek és/vagy dolgok. A harmadik személyű és a mutató névmási deixis a magyarban	231
Hámori Ágnes: Erő, irány és erődinamika a társalgásban	259
Domonkosi Ágnes: Metaforikus és metonimikus motivációk a magyar megszólításokban	285

A nyelvről folyó tudományos diszkurzus az ezredfordulón olyan szakaszba érkezett, amelyben a nyelv összetettsége immár a beszélőkhöz és műveleti beszédcselekvéseikhez viszonyul, nem pusztán elvont rendszer vagy beprogramozott algoritmikus szisztéma. Ez a funkcionális váltás elméleti, módszertani és leíró szempontból egyaránt folyamatban van, eredményeit és jelentőségét egyre inkább kinyilvánítva. A nyelv tudományos visszahumanizálása történik itt, amelynek során a megismerő és cselekvő ember és közössége alkotó tényezői kerülnek viszonyba a nyelvi rendszerrel. A funkcionális nyelvészet használati alapú nyelvleírás, amennyiben a beszélő és megértő ember nézőpontjából rendszerezi a nyelvi szerkezeteket, amelyeket mindig azok természetes közegében kezel (nem abból kiszakítva), valós, lehetőleg korpuszadatokkal. A nyelvi rendszerben a jelentést az alak- és mondattani szerkezetekkel egyenrangúnak vagy éppen elsőbbségnek tekinti. A nyelvi interakciókban a beszélő konvenciókon alapuló konstruáló műveleti hozzájárulást hoz létre a közlést, mindig interszubjektív figyelemirányító, közös referenciális jelenetekben. A grammatikát a sematikus konvencionálódó szimbolikus szerkezetek rendszere adja ki, megismerési motivációk szerkezetekké absztrahálódott hálózatában.

A nyelv összetett funkcionális megközelítése elméletileg és módszertanilag megfontoltan, eredményesen és indokoltan átértelmezi (kissé erőteljesen fogalmazva: lebontja) a rendszer és a használat, a jelen idejű rendszer és a történet között merev határokat. Ezáltal a nyelv variabilitását összefüggésbe tudja hozni a variabilitás funkcióival, valamint a nyelvi változás „szinkron” megnyilvánulásaival, például a grammatikalizáció egy időszakaszbeli fokával. Így felismerhetővé és leírhatóvá válik például a nyelvi kifejezések teljes szemantikai szerkezete és kontextuális megvalósulása közötti rendszerszintű viszony, a részletező leírásban hozzáférhetővé téve a használati alapú grammatika elvét.

A funkcionális nyelvészet, kognitív szemantikai alapozásával új, korábban nem vagy alig kutatott területeket tár fel a nyelv rendszerében, tovább gazdagítva a nyelvről való egyetemes és nyelvspecifikus tudást. A nyelvtudomány az 1960-as évek óta több irányú: különböző elméleti irányok működnek jó fél évszázada. Sokáig a formális nyelvészet, azon belül is a transzformációs generatív grammatika volt a legtermékenyebb és leghatásosabb nyelvelmélet. A funkcionális nyelvészet az 1980-as évekre erősödött meg olyannyira, hogy eredményekben és potenciálban fokozatosan megelőzte a formális irányzatokat. E változásnak fő oka a használat és a rendszer egységes funkcionális kezelése (vagy az arra törekvés), szemben a formális leírások merev, dichotomikus szemléletével. A funkcionális nyelvészet a nyelvi rendszert a beszélő ember tudásával, a beszédeseménnyel és annak környezeti tényezőivel viszonyban szemléli. A funkcionális nyelvészet elmélete, módszertana és eredményei ekképp könnyebben kapcsolódnak és jobban hasznosíthatók más antropológiai, társadalomtudományi kutatásokhoz is.

A Konstrukció és jelentés: Tanulmányok a magyar nyelv funkcionális kognitív leírására című kötet alcímének megfelelően a legfrissebb kutatási eredményeket adja. A bemutatott kutatási eredmények a funkcionális kognitív nyelvészet elméleti keretében és módszertanával készültek. Mind a kutatásoknak, mind a kötetbeli összegző prezentációjuknak többszörös a célja. Egyrészt részleteiben bevezeti a magyar nyelvtudományba a funkcionális kognitív nyelvészetet. Másrészt a magyar nyelvre alkalmazza, annak megfelelően alakítja és módosítja a több változatban létező általános elméleti és módszertani keretet. Ezzel összefüggésben kidolgozza a magyar nyelvű terminológiát. Harmadrészt tüzetesen kidolgoz, leír magyar nyelvi kategóriákat a funkcionális kognitív nyelvészet keretében.

A Konstrukció és jelentés: Tanulmányok a magyar nyelv funkcionális kognitív leírására című tanulmánykötet a DiAGram Funkcionális nyelvészeti műhely (<http://www.diagram.elte.hu>) kutatási eredményeinek egy részét mutatja be. A kutatócsoport 2005 óta működik. Kutatásai a

magyar nyelv funkcionális kognitív leírására összpontosítanak, az autentikus általános nyelvészeti elméleti és módszertani keretben. A kutatócsoport több leírási módban közelíti meg a nyelvet: egy oldalról résztartományok tüzetes kidolgozásával (ilyen résztartomány például a modalitás és az evidencialitás, a deixis, a határozórag vagy a névutó), más oldalról szintézis készítésével, egy kognitív szemantikai és használati alapú átfogó funkcionális magyar nyelvtan készítésével. A résztémák kidolgozása és megjelentetése tanulmányokban, monográfiákban a tudományos diszkurzus rendje szerint történik, egyúttal a készülő nyelvtan előtanulmányaiként is funkcionál.

A kutatócsoport eddigi legfontosabb közös publikációi a következők: Általános Nyelvészeti Tanulmányok XXII. Tanulmányok a funkcionális nyelvészet köréből. 2008. (Szerk. Tolcsvai Nagy Gábor – Ladányi Mária); Szöveg, szövegtípus, nyelvtan. (Szerk. Tolcsvai Nagy Gábor – Tátrai Szilárd); Acta Linguistica Hungarica 2009 (56) 3. és Acta Linguistica Hungarica 2010 (57) 1. (Vendégszerk. Tolcsvai Nagy Gábor – Ladányi Mária). Kiemelendő még Tátrai Szilárd Bevezetés a pragmatikába: Funkcionális kognitív megközelítés (2011) című monográfiája, valamint a Kognitív szemantika (2010, 2011) Tolcsvai Nagy Gábortól.

*

A Konstrukció és jelentés kötet tanulmányainak tartalma az alábbiakban foglalható össze.

Dér Csilla Ilona írása (Mennyire prototipikus névutók a ragvonzó névutók a magyarban?) a ragvonzó névutókat vizsgálja. A korpuszvizsgálatok azt mutatják, hogy a ragvonzó névutók összesen két helyet foglalhatnak el: az ismert, névszót követő hátulsó névutói pozíciót, illetve a névszó(i szerkezet) előttit. A Magyar Nemzeti Szövegtáron (MNSz) végzett keresések eredményei szerint a ragvonzó névutók egy jó része sosem (pl. vmin alul, vminél fogva) vagy ritkán (pl. vmin végig, vmin innen) tűnik fel elülső pozícióban, esetükben tehát az elülső pozícióban történő megjelenés sem jellemző. Megvizsgálva 100 adatközlőnek különböző pozíciójú ragvonzó névutókat tartalmazó példamondatokra vonatkozó grammatikalitási ítéleteit megállapítható, hogy az adatközlői vélemények ugyanazt tükrözték, mint amit a korpusz is: mindkettő anyagában ugyanazok a ragvonzó névutók szerepeltek hátulsó pozícióban rögzülve, illetve jelentek meg elülső helyzetben is (pl. *kivéve* vmit, *eltekintve* vmitől). Mindez azt mutatja, hogy a hátulsó pozícióban rögzült ragvonzó névutók prototipikusabb névutók, mint a kétféle helyzetben megjelenni képes társaik, de – az előzményszófajokhoz képest rögzültebb pozíciójuk miatt – az utóbbiak is mindenképpen névutóknak tarthatók. A tanulmány a vizsgált ragvonzó névutók névszói kollokációira is kitér, melyek mennyisége és jellege lényegesnek tűnik a ragvonzó névutók pozícióit illetően.

Kothencz Gabriella Szilvia tanulmánya (Képi sémák és határozóragok) a határozóragok szemantikai leírásának első lépéseit teszi meg. A tanulmány – a vizuális téri orientáció jellemzőit alapul véve – a térbeli viszonyok jelölésére szolgáló irányhármassági határozóragok szemantikai vizsgálatával foglalkozik. Az elemzés azon az összefüggésen alapul, hogy amint a látás során a látótérben észlelt térbeli viszonyokat egymáshoz képest határozzuk meg (pl. a *le* irány csak a *fel* irányhoz viszonyítva értelmezhető és fordítva), úgy az ezeket jelölő határozóragok is egy szemantikai rendszerbe szerveződnek, jelentésük egymáshoz képest definiálható. A térbeli relációk észlelése elsősorban a vizuális úton nyert információkra támaszkodik, perceptuális képi sémákat hozva létre, amelyek markáns, rendező erővel bírnak az egyes ragok szemantikai struktúrájában. A dolgozat a határozóragok jelentésszerkezetében megjelenő legfőbb (TARTÁLY, FELÜLET, FORRÁS–ÖRVÉNY–CÉL, KAPCSOLAT) képi sémákat tekinti át.

Tanos Bálint írása (Határozószó-képzési produktivitás kvantitatív keretben) abból indul ki, hogy noha léteznek más megközelítések, így pl. a természetes morfológia produktivitásfelfogásából kiinduló elemzések Ladányi Mária révén, korpuszok vizsgálatán alapuló, kvantitatív

produktivitásvizsgálat még nem történt. Ez a módszer elsősorban a Joan Bybee nevével fémjelzett hálózati morfológiához köthető. A produktivitas e felfogásban fokozati, gradiens fogalom, és elsődleges mérőeszköze egy adott szóképzési konstrukció típusgyakorisága; másodlagos mérőeszköze pedig az adott konstrukció sematikussága. A tanulmány három képző, az -(A)n, -Ul és -IAg produktivitását veti össze kvantitatív módszerrel, illetve megvizsgálja, hogy Kiefer Ferenc és Ladányi Mária sztenderdnek számító leírásához képest a Magyar Nemzeti Szövegtárból nyert adatok alapján milyen mértékben tér el az adott képzők sematikussága, illetve milyen szemantikai körben működnek.

Ladányi Mária írása (Igekötők kapcsolódási mintázatai) az igekötős igékkel kapcsolatos problémák közül az igekötők és igék kapcsolódási mintázataival foglalkozik, mégpedig három problémakört érintve: milyen tényezők befolyásolják 1) az igekötők mondatbeli megjelenését, 2) az igekötők és igék kapcsolódási mintázatait és 3) az igekötős mintázatok közötti választásokat. Míg az első és második kérdéskör kapcsán röviden szó esik az eddigi elképzelésekről a felvetett témákkal kapcsolatban, a harmadik részben az igekötős mintázatok közötti választást Taylor elmélete alapján, kognitív keretben, az igekötős igékre épülő sémák versengése alapján közelíti meg a szerző, vizsgálva a Taylor által az inflexióval kapcsolatban felvetett szempontok érvényesíthetőségét a szóalkotásnak ezen a sajátos területén.

Schultz Judit cikke Az ikes paradigma és a medialitás viszonyáról szól. A dolgozat két fő részre tagolódik. Az első részben az ikes paradigma kialakulásának a nyelvtörténetben ma elismert elméletét ismerteti, és az elmélettel kapcsolatos kételyekre, hiányosságokra mutat rá. A második fő részben a szerző az ikes paradigma kialakulásának és funkcionális változásainak egy alternatív hipotézisét kívánja felrajzolni, funkcionális-szemantikai megközelítésben, a Langacker-féle jelentésszerkezet- és kompozitumszerkezet-elmélet és főleg a mediális igenem kategóriájának Kemmer-féle tágabb körű, funkcionális értelmezése, valamint Havas Ferenc mediálisragozás-elmélete bemutatásával és felhasználásával, továbbá a nyelvjárási különfejlődés szempontjának bevonásával. E hipotézis szerint a mai általános és ikes paradigma azonos funkcióval (a medialitás kifejezése), egymástól függetlenül kezdett kialakulni a magyar nyelvjárásokban, és a nyelvjárások keveredése, illetve kontaktusa is szerepet játszott az alaki és funkcionális változások bekövetkeztében. A hipotézis az egyes ikes ragok eredetére is új magyarázatot keres, valamint a paradigma hiányos voltára is igyekszik magyarázatot adni.

Tolcsvai Nagy Gábor tanulmánya (Az alany funkcionális értelmezéséhez) a magyar grammatikai alany egyes funkcionális jellemzőit tárgyalja. A nominatívuszi esetragú főnév a magyar tagmondatban különböző összetett funkciókat tölt be, szám, lehorgonyozottság, szubjektívizáció, szemantikai szerep, topik státus szerint, szoros összefüggésben az ige jelentésével, a tranzitivitás és az erődinamika viszonyaiban. A prototipikus alany cselekvő és topik (a figyelem középpontjában álló dolog) a mondatban, olyan résztvevő egy jelenetben, amely fogalmi kiindulópont a konstruálásban. Azokban a mondatokban, amelyekben datívuszragos vagy akkuzatívuszragos főnévvel (névmással, személyraggal) jelölt dolog a topik (a figyelem középpontjában álló dolog), a grammatikai alany másodlagos figura, nem fogalmi kiindulópont. A figyelemáthelyeződés az alany különböző sematizáltsági fokát eredményezi, a magyar mondatok rendszerének jellemzőjeként. A tanulmány kitér az első és második, illetve harmadik személyű alany különbségeire.

Imrényi András A mondat mint többdimenziós hálózat (Magyar-angol összehasonlító elemzés) című cikkének első felében a szerző magyar mondatelemzéseinek egy továbbfejlesztett változatát ismerteti. A javaslat a kognitív nyelvészet és a függőségi nyelvtanok összehangolásával a mondatot szimbolizált jelentésvizonyok többdimenziós hálózatoként jellemzi. Az első dimenzió a hagyományos mondatrészviszonyokat tartalmazza, míg a második a kidolgozó, kiterjesztő és korlátozó viszony-, illetve művelettípusokat különbözteti meg. Ezután a cikk második fele a kulcsfogalmak angol nyelvészeti alkalmazását kísérli meg, és az alany-szegédige

inverziót Goldberg és Langacker nyomán a mag komponens alapbeállítás szerinti funkcionális tulajdonságaitól való eltérés jelölőjeként értelmezi.

Kugler Nóra írása (Az inferencialitás mint dinamikus konstruálás) az inferencialitás kategóriájának újraértelmezésére vállalkozik funkcionális kognitív nyelvelméleti keretben. Amellett érvel, hogy az evidenciális, inferenciális és episztemikus jelentés a világról való tapasztalattal, tudással kapcsolatos, a partnerek közös mentális aktivitásával (interszjektív módon), dinamikus konstruálással létrehozott jelentés. Az inferencialitást metaevidenciális jelenségként értelmezi, ezért nem az evidencialitás tartományán belül helyezi, de attól nem is különíti el élesen. A jelen felvetés azt a felfogást képviseli, hogy az inferencialitás és az episztemikus modalitás a következtetési folyamatok és a szubjektívizáció művelete révén egyetlen, közös tartományt határoznak meg: az episztemikus-inferenciális (röviden: episztemikus) szemantikai tartományt. A dolgozat az evidencialitás nyelvészeti megközelítéseinek kritikájából indul ki, majd alternatívaként javaslatot tesz az evidencialitás és az episztemikus-inferenciális modalitás interaktív szemléletű kognitív modellezésére. Végezetül egy magyar jelölő jelentésképző funkciójának elemzésén keresztül illusztrálja a modellek működését.

Papp Kornélia cikke (Módszerek a *kis* és *kicsi* dimenzionális melléknevek korpuszalapú vizsgálatához) a *kis* és a *kicsi* tulajdonságfogalom kifejezéseit vizsgálja, melynek során két módszert alkalmaz a dimenzionális melléknevek korpuszalapú vizsgálatához. A (i) kollokációs elemzés a mellékneveket módosító szerkezetekben, a mellékneveket követő főnévvel párban vizsgálja. A *kis* és *kicsi* melléknevek tipikalitási mintázatainak pontosabb megértéséhez, a kollokációs vizsgálat gyakorisági adataira építve, a dolgozat javasolja a dominanciamutatók használatát. Számos funkcionális nyelvészeti keretben végzett kutatás (pl. Langacker, Croft–Cruse, Evans) azonban rámutat, hogy a szavak jelentése nem állandó, hanem szövegkörnyezettől és szociális tényezőktől függ, valamint nyelvspecifikus elemeket is tartalmaz. Az (ii) olvasatvizsgálati módszer ezért a *kis* és *kicsi* mellékneveket, illetve a velük kombinálódó főnévi fogalmakat szövegkörnyezetükben, kézi kódolással kategorizálja. Az olvasatvizsgálat eredményeit klaszteranalízis foglalja össze. E két korpusz nyelvészeti vizsgálat, a korábbi vizsgálatokkal ellentétben, az absztrakt entitásokra is kiterjed, s ezáltal egy teljesebb képet rajzol a dimenzionális melléknevek jelentés-tani viselkedéséről.

Simon Gábor tanulmánya (Szemantikai konstruálás a metaforikus kifejezésekben) a metaforikus jelentés kialakulását vizsgálja egyes térbeliséghez kapcsolódó magyar kifejezések példáján. A metaforikus jelentésképzés vizsgálatának előfeltevése a fogalmi reprezentáció és a szemantikai struktúra megkülönböztetése, e megkülönböztetés konnekcionista megalapozása, a használatalapúság elvének elméleti kiterjesztése, továbbá a nyelvi szimbólumok kettős megalapozottságának tétele. A konstruálás kognitív nyelvtani leírását alkalmazva a metaforikus jelentés kialakulása felfogható a szemantikai séma intenzív rekonfigurálódásának folyamatként, amelyet az autonóm szerkezet kezdeményez a dependens szerkezetben. A javasolt modell alapján a térbeliséghez kapcsolódó metaforikus szerkezetek elemzésének tanulsága, hogy a metaforizálódás nem korlátozódik a hagyományosan céltartománynak tekintett fogalmi reprezentációra, hanem a tér fogalmi feldolgozására is hatással van.

Csontos Nóra tanulmánya (Az idézés kognitív szemantikai megközelítése) az idézés megalkotásának és feldolgozásának folyamatát kognitív szemantikai keretben vizsgálja. Az idézést mint két esemény reprezentációját elvégző, összetett jelentésszerkezetet értelmezi, és az idézésnek az idéző tevékenység által irányított megalkotási módját, illetve az idéző résznek és az idézetnek egymás megteremtéséhez való kölcsönös hozzájárulási folyamatát, kölcsönös kidolgozottságát vizsgálja. A kutatás felveti, hogy az idézés kettős figyelemirányítással jellemezhető jelentésszerkezet, továbbá olyan kettős profilálódási folyamat, melyből az egyik az események szintjén, a

másik pedig a két esemény között jön létre. Az idézés mint referenciapont-szerkezet bevonásával az idézés feldolgozási folyamatát elemzi.

Rónai Orsolya tanulmánya (A nyelvi referencia kognitív pragmatikai megközelítése) a nyelvi referencia kognitív pragmatikai keretben történő értelmezhetőségével foglalkozik. Az elméleti építkezés miatt három nagyobb részre tagolódik. Az 1. rész a nyelvi referencia néhány filozófiai, illetve nyelvfilozófiai vonatkozását értelmezi. A 2. rész a használatalapú funkcionális kognitív nyelvelméleteket követve a nyelvet először tudásként és a megismerés közegeként mutatja be, majd a humán tevékenységek értelmezési analógiájára a nyelvet társas adaptív tevékenységként szemléli. A 3. rész a felvázolt elméleti keretben a nyelvi referencia társas tevékenységként, illetve interszjektív aktusként való definiálására tesz kísérletet, annak más, a nyelvi tevékenység és megértés szempontjából szintén alapvető fogalmakkal (jelentés, konceptualizáció, konstruálás) való kapcsolatában.

Laczkó Krisztina és Tátrai Szilárd tanulmánya (Személyek és/vagy dolgok) a harmadik személyű és a mutató névmási deixist mint műveletet vizsgálja a magyarban, funkcionális kognitív pragmatikai kiindulópontból. A deixist – az interszjektív figyelemirányítással szoros összefüggésben – olyan nyitott, prototípuselvű kategóriaként értelmezik, amely a beszédesemény fizikai és társas világával (tér- és időbeli, valamint személyközi viszonyaival) kapcsolatos ismereteket mozgósító, azokat előtérbe helyező prototipikus deiktikus kifejezések mellett azokat a nyelvi elemeket is magában foglalja, amelyek a főneveket és az igéket a diskurzusvilágban lehorgonyozzák. E kiindulópontból a dolgozat arra keresi a választ, hogy a deiktikus kifejezéseként funkcionáló, ám a kategória prototipikus elemei közé mégsem sorolható harmadik személyű névmások, valamint a dologra mutató névmások működésének milyen sajátosságai figyelhetők meg a magyar nyelvben, és hogy működésük hogyan értelmezhető egyfelől a prototipikus deiktikus kifejezések, másfelől az ún. nominális, azaz lehorgonyzott főnévi szerkezetek működéséhez képest.

Hámori Ágnes tanulmánya (Erő, irány és erődinamika a társalgásban) Talmy erődinamika-elméletének főbb gondolatait kísérli meg a diskurzuselemzés területére alkalmazni, és a legfontosabb pragmatikai, interakcionális szociolingvisztikai és kritikai diskurzuselemző kutatások korábbi meglátásaira építve egy egységes erődinamikai keretben megvizsgálni, hogy a társalgás mely tartományaiiban fedezhetők fel legszembetűnőbben az erő, erőkölcsonhatások, akciók vagy mozgás fogalmain alapuló jelenségek. Ennek során diskurzusbeli példák és metanyelvi reflexiók segítségével bemutatja a társalgásnak mint közös jelentésre irányuló erők mentális interakciójaként, a társalgásnak egymás elméje felé irányuló erőhatásként, a társalgásnak előrehaladó mozgásként, a társalgásnak cselekvésként, végül pedig társas-emocionális interakcióként való értelmezését és az ezek feldolgozásában érvényesülő erődinamikai viszonyokat. Mindez nemcsak egyes társalgási jelenségek jobb megértését segítheti, hanem az erődinamikai elmélet kiterjeszhetőségére és szövegtani, illetve diskurzuselemző kiaknázhatóságára is rámutat.

Domonkosi Ágnes írása a beszédpartnerek viszonyának megjelenítésére, illetve folyamatos alakítására alkalmas magyar nyelvi eszközök történetileg kialakult változatainak fogalmi háttérét vizsgálja. A beszédpartnerek közötti viszony konceptualizálásában metaforikus és metonimikus leképezések is szerepet játszhatnak. A vizsgálatban a szerző történeti adatokra és saját empirikus felmérése eredményeire is támaszkodva igyekszik rámutatni, hogy a magyar megszólítási módok alakulásában milyen metaforikus és metonimikus motivációk fedezhetők fel, illetve ezek hogyan függenek össze. A metaforikus térbeliség egyrészt a beszélők közötti fizikai távolság megértése révén konceptualizálódó társas viszony, másrészt az egyén térben elfoglalt helye, kiterjedése és a szituációban felismert fontossága, szerepe közötti leképezés révén járul hozzá a személyközi kapcsolatok feldolgozásához. A megszólításoknak ebbe az elvont térstruktúrájába

a TÁVOLSÁG és a MÉRET fogalmi tartományai révén más metaforikus és metonimikus leképezések is beépülhetnek.

*

A szerzők és a szerkesztők hálásak a kötet tanulmányait alaposan megbíró lektoroknak.

A kötet a szerzők és a szerkesztők szándéka ellenére, az OTKA-pályázatot befogadó ELTE szabályozása miatt nem jelenhetett meg könyvkiadónál. A kötetben összegzett és bemutatott kutatásokat és a nyomdai munkát az OTKA támogatta a K 76878 Funkcionális kognitív nyelvészeti kutatás című pályázattal.

A szerkesztők

Mennyire prototipikus névutók a ragvonzó névutók a magyarban?*

A magyar névutók egyik meghatározó csoportját a ragvonzó névutók alkotják, amelyek – a ragtalan névszót követő névutókhöz képest – kizárólag ragos névszóhoz járulhatnak. Mivel a rag révén a névutós szerkezet tagjai könnyen azonosíthatók, a ragvonzó névutók elméletileg nagyobb mozgékonyással bírnak, mint rögzült pozíciójú nem ragvonzó társaik. A korpuszvizsgálatok azonban azt mutatják, hogy a ragvonzó névutók összesen két helyet foglalhatnak el: az ismert, névszót követő hátulsó névutói pozíciót, illetve a névszó(i) szerkezet) előttit; ez a rögzültség nem teszi lehetővé a határozószók, határozói igenevek, illetve ragos névszók közé történő besorolásukat. A Magyar Nemzeti Szövegtáron (MNSz) végzett keresések eredményei szerint a ragvonzó névutók egy jó része sosem (pl. *vmin alul*, *vminél fogva*) vagy ritkán (pl. *vmin végig*, *vmin innen*) tűnik fel elülső pozícióban, esetükben tehát az elülső pozícióban történő megjelenés sem jellemző. Megvizsgálva 100 adatközlőnek különböző pozíciójú ragvonzó névutókat tartalmazó példamondatokra vonatkozó grammatikalitási ítéleteit elmondhatjuk, hogy egyes ragvonzó névutók elülső pozíciójú változatainak MNSz-beli hiánya nem a véletlen műve: az adatközlői vélemények ugyanazt tükrözték, mint amit a korpusz is: mindkettő anyagában ugyanazok a ragvonzó névutók szerepeltek hátulsó pozícióban rögzülve, illetve jelentek meg elülső helyzetben is (pl. *kivéve vmit*, *eltekintve vmitől*). Mindez azt mutatja, hogy a hátulsó pozícióban rögzült ragvonzó névutók prototipikusabb névutók, mint a kétféle helyzetben megjelenni képes társaik, de – az előzményszófajokhoz képest rögzültebb pozíciójuk miatt – az utóbbiak is mindenképpen névutóknak tarthatók. A tanulmány a vizsgált ragvonzó névutók névszói kollokációira is kitér, melyek mennyisége és jellege lényegesnek tűnik a ragvonzó névutók pozícióit illetően.

Kulcsszavak: ragvonzó névutók, prototípus, pozíció, absztrakt jelentés, kollokációk

1. A magyar névutók csoportjai

A magyar névutóknak több csoportját tartja számon a szakirodalom, jellemzően három típusba sorolják őket: Sebestyén (1965) **egyszerű** (pl. *vmi mellől*, *vmi végett*), **ragvonzó** (pl. *vmin át*, *vmitől kezdve*), illetve **ragos névszói névutókról** (pl. *vmi alapján*, *vmi ellenére*) beszél. Balogh is hármas tagolással él a Magyar grammatikában (2000: 260–261), de a sebestyéni kategóriaelnevezéseken változtatott, így a **ragtalan névszóhoz járuló névutókat** (vö. Sebestyén: egyszerű névutók), a ragvonzó névutókat, valamint a **birtokos személyjelet tartalmazó névutókat** különíti el egymástól (vö. Sebestyén: ragos névszói névutók). Sebestyén ragos névszói névutó terminusa nem szerencsés, mivel egyrészt az egyszerű névutók zöme is ide sorolható, hiszen szinte mind ragos névszóból erednek (kivételek: a *múlva*, illetve a sajátos keletkezésű *nélkül*); másrészt ragvonzó

* Nagyon köszönöm lektoraim, Korompay Klára és Ladányi Mária minden részletre kiterjedő figyelmét, építő tanácsait.

¹ -*Náll/-nél* ragos névszó + a *kívül* ~ *kül* határozószó kapcsolata, vagyis reanalízissel (újraelemzéssel) keletkezett.

névutók is kialakulhattak ragos névszóból (pl: *vmivel ellentétben*); harmadrészt, ha az elnevezés egy átmeneti kategóriát kíván lefedni, akkor nem világos, hogy mi a státusza a kiegészítő névutói kategóriaként felvett **esetenként névutószerű kifejezéseknek** (pl. *vmi alakjában, vmihez mérten*). A ragos névszói névutók Sebestyénnél (1965: 121) az egyszerű névutókkal opponálhatók, mivel az előbbieket még „a mindennapi beszélő számára is világos szerkezeti tagolódásúak”, de „viszonyító funkciójukat osztatlan egészként töltik be” – tehát inkább viszonzások. Balogh (2000: 261) **birtokos személyjelet tartalmazó névutók** kategóriája szintén ellentmondásos, mivel – mint a szerző maga is leírja – a személyjeles névutók is járulhatnak ragos, illetve ragtalan névszóhoz, tehát keresztsztyalizással született kategória. Igaz, a birtokos személyjeles névutók esetében a névszó által felvehető rag kizárólag a genitívusi *-nak/-nek* lehet és a ragfelvétel lehetősége csak a birtokos szerkezetben kialakuló névutókra vonatkozhat, pl. *vmi(nek a) céljából*.² Az ilyenfajta szabad váltakozást felmutató elemek a névutói rendszer keletkezőfélben lévő elemei, a legrégebbi névutói réteget képviselő, ugyancsak birtokos szerkezetben született névutók esetében ez a váltakozás a hétköznapi nyelvhasználatban már nem él, bár az irodalmi nyelvhasználatban még szórványosan előfordul (pl. *ház alatt ~ háznak alatta, ennek miatta*).³ Lényeges, hogy a legrégebbi névutói csoport esetében **utólag, analogikusan** jelent meg a váltakozás lehetősége a már névutói szerkezetben (Zsilinszky 1992: 705–706), ezt az tette lehetővé, hogy eleve jelöletlen birtokos szerkezetben keletkeztek (pl. *vmi alatt, vmi ellen, vmi előtt, vmi felől*). Fontos jellemző még, hogy határozott névelő ezekben a korai szerkezetekben még nem szerepelt, ahogyan birtokos személyjel is csak akkortól jelent meg a névutókon, amikortól a birtokviszony a magyarban jelöltté vált (legkorábban: *az után: út + á + n*, illetve a *miatt: mi + a + tt* esetében). A birtokos jelzős szerkezetben kialakuló újabb névutók az említett szabad váltakozást viszont azért mutatják fel, mert még nem váltak teljesen névutóvá.

A fenti terminológiai és az ebből fakadó gyakorlati problémákat elkerülendő a következő felosztással fogunk élni: a névutók nagyobb csoportját a **nem ragvonzó névutók** képezik, amelyek ragtalan névszóhoz kapcsolódnak, kisebb csoportját pedig azok a **ragvonzó névutók** alkotják, amelyek határozó- vagy tárgyragos névszóhoz járulnak. A *-nak/-nek* genitívusragos névszóval szabad váltakozást mutató névutókat (pl. *vmi formájában, hiányában, irányában, képében, körében, nevében, tekintetében*) nem soroljuk az utóbbi csoportba, mivel a) ezek esetében a rag megjelenése opcionális, a ragvonzó névutóknál azonban **kötelező**;⁴ b) két kategória (ragos névszók, illetve névutók) határán mozognak, a *-nak/-nek* genitívusragos változat még szintagmaként értelmezhető, a névutós szerkezet már nem; c) ennek a csoportnak a tagjai más szerkezetben jönnek létre, mint a ragvonzó névutók: a szabad váltakozást produkáló elemek kizárólag jelölt birtokos szerkezetben ragos névszóból grammatikálizálódnak, a ragvonzó névutók viszont soha nem keletkeztek és keletkeznek ilyen szintagmában, ezért sem találunk bennük birtokos személyjelet. Ez utóbbiak (értelmező) határozós

² A *vminek megfelelően* konstrukcióban szereplő, névutóvá váló elem esetében datívusragról van szó, így nem a fenti csoportba, hanem a keletkező ragvonzó névutók közé tartozik.

³ A Magyar Történeti Korpuszon (1772–2000, <http://www.nytud.hu/hhc/>) végzett keresések eredménye: *annak előtte*: 51, *annak utána*: 11, *annak ellene*: 5, *annak elébe-eleibe*: 4 + 4, *annak miatta*: 1 jó találat, a többi esetre (*annak felőle, annak fölötte, annak környüle-körüle, annak kívüle, annak közöttte, annak mellette, annak helyette, annak általa, annak előle, annak alája, annak alóla*) nincs megfelelő találat.

⁴ További vizsgálatokat igényel annak felderítése, hogy a szabad váltakozás az érintett névutók egyes esetében mennyire elterjedt, illetve milyen szófajú névszók mellett mennyire gyakori. Pl. az *ennek fejében* konstrukció létezik (287 találat a Magyar Nemzeti Szövegtárban, a továbbiakban MNSz), de az *e fejében* nem használatos (0 MNSz-találat), a *fejében -nak/-nek* ragos főnévi alapszóval ritka (68 MNSz-találat, pl. *használati jogának/adósságának/épületének fejében*), ugyanennek a ragtalan változatával viszont igen elterjedt (2506 MNSz-találat, pl. *adósság/ingatlanok/teher/megrendelés fejében*), ezért is lehet névutóvá váló elemként számon tartani.

vagy tárgyias szerkezetekben alakultak ki, forrásszófajuk pedig ragos névszó, határozószó és határozói igenév lehetett (ehhez l. még az alábbiakat, Zsilinszky 1991, 1992; D. Máta 2003).

2. A ragvonzó névutók problematikája

Ha összehasonlítjuk a nem ragvonzó és a ragvonzó névutókat, azt láthatjuk, hogy a fent említett keletkezésbeli eltérésen és annak következményein túlmenően csak abban különböznek, hogy a nem ragvonzó névutók soha nem előzhetik meg a névszójukat, a ragvonzó névutók esetében ez a rögzítettség azonban kérdéses (vö. *túl a hegyen ~ a hegyen túl*). A pozíció kérdése nyilvánvalóan összefügg a névszón megjelenő raggal, ti. ez utal a névutó és a névszó közti kapcsolatra, s ez a jelöltség elvileg szabad(abb) mozgást tesz lehetővé a névutó számára.

A különböző grammatikák eltérő megoldásokkal élnek a ragvonzó névutók besorolását illetően: a Magyar grammatika (Balogh 2000: 260–261) a névszót követő, azaz hátulsó pozíciójú példányokat a névutókhoz sorolja, az elülsőeket viszont a határozószókhöz, illetve bizonyos (absztraktabb) határozói viszonyok kifejezését is az egyes pozíciókhoz köti: ebben az olvasatban például a *vmin túl* időhatározóként funkcionálva névutó, a *túl vmin* ezek szerint csak helyhatározó lehet – kérdés, hogy hogyan értékeljük akkor azokat a kifejezéseket, amelyek esetében az adott névutó időhatározói vagy más absztrakt funkcióban elülső pozícióban is megjelenik, például:

- (1) Minden részletében érezhető, hogy a költészet mesterségéről olvasunk, *túl a mesterségek költészetén*⁵
- (2) Öt csaj és öt srác, *túl az első egyetemi éven*

Az Új magyar nyelvtanban (É. Kiss 1999: 104)⁶ a ragvonzó névutói osztály tagjai zömmel a határozószók között szerepelnek, de a leírás fenntart egy kis határozóragos NP-t vonzó névutói osztályt a *vmihez képest* miatt, amelybe beleveszi a vonzatos határozószókhöz nem sorolható *vmire nézve*, *vminél fogva*, *vmítől kezdve* elemeket is. Ezek azért nem kerültek a határozói igenevekhez, bár É. Kiss szerint ott is lenne a helyük, mert egyfelől névutószerűen követik a bővítményüket (így nincs **nézve a termetére*, **fogva a származásánál*), másfelől a *képest* akkor egyedül maradna a kategóriában. A hátulsó pozíció azonban a határozói igenévi eredetű ragvonzó névutók nem mindegyikére igaz: a *kivéve vmit* (l. az elemzéseknél lentebb) vagy az *eltekintve vmitől* absztrakt jelentésben névszó előtti pozícióban is gyakori, pl. *kivéve a 49. § (2) bekezdését*; *kivéve a három hónapnyi munkára szóló ígéretet*; *eltekintve a bűnözőktől*; *eltekintve a klasszikus reklámtevékenységtől*. Vagyis az adott határozói igenévi eredetű névutótól függ, hogy mennyire mozgékony a pozícióját illetően, a fenti állítás nem áll az egész kategóriára. A ragos névszói eredetű ragvonzó névutókról (pl. *vmi fejében*, *vmi alapján*, *vmi táján*) a kötetben nem esik szó, tehát ezt a szerző valószínűleg nem tartja névutónak. Fontos még látnunk, hogy a határozószókhöz áthelyezett – valójában határozószói eredetű – ragvonzó névutók (pl. *vmin felül/alul/belül/kívül*, *vmin át/átellenben*, *vmivel szembe/szemben*) egyáltalán nem mutatják azt a mozgékonyt, amit a határozószók, névszójukat követő pozícióban rögzítettek, s ennyiben teljesen névutóként viselkednek (a beékelődéshez és a mozgékonytáshoz l. a lentebb írottakat). Közös vonása tehát

⁵ Minden, nem a szakirodalomból származó példa, így a számozott mondatok is az MNSz magyarországi korpuszából valók.

⁶ Generatív keretben a névutók felfogása más szempontból is eltérő, mely szerint a névutó mindig régens, vagyis testes vagy zéró toldalékot ír elő a névszónak (vö. Bartos 2000: 699–708).

a hagyományos és a generatív grammatikának, hogy a hátulsó pozíciót a névutók meghatározó jellemzőjének tartják (l. magát a kategóriaelnevezést is).

Az alábbiakban arra teszünk kísérletet, hogy megmutassuk, a fenti ragvonzó elemek tarthatók névutóknak, és az elülső pozícióban való megjelenés képessége sem zárja ki ennek lehetőségét. Emellett arra is rávilágítunk, hogy a ragvonzó névutók egyes példányai eltérő módon viselkednek a tekintetben, hogy milyen pozíciókat vehetnek fel a névszójukhoz viszonyítva, vagyis pusztán szófaji alapon (határozószó, ragos névszó vagy határozói igenév volt-e a bemenet) sem dönthető el, hogy az adott elem hogyan fog a mondatban viselkedni. Látható, hogy ha ezek az állítások korpuszadatokon igazolhatók, a fenti grammatikai besorolások érvényüket veszítik, ezért más leírási módot kell találni a ragvonzó névutói csoport esetében. Jelen tanulmány a holista kognitív nyelvészetben széles körben alkalmazott prototípuselméletet (l. Taylor 1989) használja háttérül, ennek megfelelően egy jelöltnek az adott kategóriába történő besorolásánál nem a szükséges és elégséges feltételeknek való megfelelés elvét követi, hanem családi hasonlóságon alapuló kategóriaszerveződéssel számol. A nyelvi kategória prototípuselvű felfogása számos előnnyel jár:

- egyetlen formai jegy (pozíció) alapján nem osztja szét különböző kategóriákba a más szempontokból hasonló eseteket;
- minden ragvonzó névutó leírható vele, a ragos névszóból keletkezettek is;
- nemcsak a formai viselkedésre van tekintettel, hanem az elemek szemantikájára és a történeti összefüggésekre is, így változási irányokat is meg tud mutatni (pl. a marginális elemek váltanak előbb kategóriát, Company 2002: 204).

A ragvonzó névutók viselkedésükben az alábbi **eltéréseket** mutatják fel a nem ragvonzó névutókhöz képest:

- nem keletkezhetnek a nem ragvonzó névutók esetében legmeghatározóbbnak tartható birtokos jelzős szerkezetben (minőségjelzős és alanyos szintagmákban sem, de ezek periférikus névutó-keletkezési módok), vagyis más – legtöbbször határozós – szintagmákban alakulnak ki; nincs olyan fajtájú szintagma, amelyben nem ragvonzó és ragvonzó névutók egyaránt keletkeztek volna;
- bizonyos példányaik a névszó előtt is állhatnak, ugyanakkor nem igaz, hogy minden ragvonzó névutó képes ezt az elülső pozíciót felvenni, a hátulsó pozíció ugyanúgy dominánsnak mondható az esetükben, mint a nem ragvonzó névutókéban (l. a 3–5. fejezetben leírtakat).

Minden más tekintetben a ragvonzó névutók viselkedése megegyezik a nem ragvonzó névutókéval. A **prototipikus névutójegyek** közül a vizsgálat szempontjából fontos vonások tehát a következők:

- A névutók **rögzített pozíciójúak**, névszójukat követik: jellemzően nem ékelődhet be szabad morféma a névszó és a névutó közé, de halmozott névutók esetében más a helyzet, pl. *a ház előtt és mögött*, a *mögött* névutó elé egy kötőszó és egy névutó is bekerült – ennek az esetnek az értelmezésénél azonban azt is mondhatjuk, hogy a *mögött* előtt elliptálódott a *ház* névszó és akkor tartható az előbbi, a beékelődést kizáró állítás.
 - A névutók **több szótagból** állnak (kivételek: *túl*, *át* – mindkettő ragvonzó).
 - A névutók **változatos szemantikájúak**: tér-, illetve absztrakt viszonyokat fejezhetnek ki.
- A ragvonzó névutókat illetően tehát a következő kérdésekre kell választ kapnunk:

- a. Igaz-e, hogy a ragvonzó névutók mozgékonyak, tehát forrásszófajaik (ragos névszó, határozói igenév, határozószó) viselkedésének megfelelően a mondatban változatos pozíciókat foglalhatnak el?
- b. Igaz-e, hogy a ragvonzó névutók mindegyike megjelenhet a névszó előtti és mögötti pozícióban?
- c. Igaz-e, hogy a ragvonzó névutók a nem ragvonzó névutók szemantikai szerepeivel megegyező funkciókat tölthetnek be, tehát egyaránt kifejezhetnek hely- és absztrakt viszonyokat?
- d. Van-e összefüggés a ragvonzó névutók által elfoglalt mondatbeli pozíciók és a jelentésük között, pl. igaz-e, hogy minél absztraktabb jelentést hordoz egy ragvonzó névutó, annál inkább jellemző rá a hátulsó pozícióban történő megjelenés, és fordítva: minél konkrétabb viszonyokat fejez ki, annál inkább megjelenhet a névszója előtt is? Értelemszerűen ez csak olyan ragvonzó névutók esetében merül fel, amelyeknek kimutatható a konkrét helyjelölő használata névutóként is, és nem eleve absztrakt jelentésű elemként funkcionáltak, de ez utóbbiaknál megvizsgálható, hogy egyáltalán feltűntek-e bármikor névszó előtti pozícióban.
- e. Tekinthetők-e a ragvonzó névutók névutóknak, ha igen, mennyire prototipikus, illetve marginális névutók, ha nem, milyen besorolással érdemes élni velük kapcsolatban?

Az alábbiakban a ragvonzó névutók státuszát két vizsgálat révén igyekszünk megállapítani. Az első egy korpuszvizsgálat volt, amelynek során a Magyar Nemzeti Szövegtár (MNSz, <http://corpus.nyud.hu/mnsz/>) anyagán kutattuk a ragvonzó névutók viselkedését; a második pedig egy kérdőíves kutatás, amelyben magyar anyanyelvű adatközlőknek a kérdéses névutókra vonatkozó grammatikalitási ítéleteit gyűjtöttük össze, végül a két vizsgálat eredményeit összevetettük egymással.

3. Első vizsgálat: korpuszelemzés

A különböző leírások eltérő mennyiségű névutót tartanak számon, a Sebestyén-monográfiában szereplő névutók száma a következő:

- egyszerű névutók: 37 db
- ragvonzó névutók: 22 db
- ragos névszói névutók: 41 db
- esetenként névutószerű kifejezések: 14 db ragvonzó és 59 db ragos névszói névutó

Az esetenként névutószerű kifejezésekkel együtt összesen 173 db névutót tárgyal a könyv, azok nélkül 100 db névutóval számol. A ragvonzó és nem ragvonzó névutók aránya, ha az „esetenként” csoportot kihagyjuk: 22: 78, ha beemeljük: 36: 137. Ha Sebestyénnek azt a táblázatát nézzük (1965: 18–22), mely a 19 és 20. századi nyelvtanok és szótárak által névutónak besorolt elemeket összegzi (Verseghy 1818-as nyelvtanától az 1962-es A magyar nyelv értelmező szótáráig), akkor összesen 180 darab névutót találunk, ezek között a ragvonzó–nem ragvonzó arány: 51: 129. Vagyis minimum 22, maximum 51 ragvonzó névutót vesz fel a magyarban, amelyek ugyanakkor – akárcsak nem ragvonzó társaik birtokos szintagmákban – folyamatosan keletkeznek határozós és tárgyas szerkezetekben (pl. *vmihez viszonyítva, vmit illetően*). A számok azt is megmutatják, hogy a ragvonzó csoport mennyiségi tekintetben egyáltalán nem periférikus, **a magyar névutók körülbelül egyharmada ragvonzó névutónak** mondható.

Az első vizsgálatban az MNSz kb. 164 millió szónyi terjedelmű magyarországi korpuszának összes alkorpuszát (sajtó, tudományos, szépirodalmi, hivatalos, személyes) felhasználva végeztünk kereséseket, egyenként 100 találatos random mintákat lekérdezve. A szövegtár 1998-tól indulóan tartalmaz anyagokat (legkorábbiak a személyes alkorpuszt képező, az Index internetes portál fórumaiból származó anyagok). Összesen 20 különböző ragvonzó névutót vizsgáltunk meg, amelyek a következők voltak:

<i>vmin alul</i>	<i>vmitől kezdve</i>
<i>vmin át</i>	<i>vmiből kifolyólag (~kifolyóan)</i>
<i>vmin belül</i>	<i>vmit kivéve</i>
<i>vmivel egyetemben</i>	<i>vmihez közel</i>
<i>vmivel együtt</i>	<i>vmire nézve (~nézvést)</i>
<i>vmitől eltekintve</i>	<i>vmivel szembe</i>
<i>vminél fogva</i>	<i>vmivel szemben</i>
<i>vmitől fogva</i>	<i>vmin túl</i>
<i>vmit illetően (~illetőleg)⁷</i>	<i>vmin végig</i>
<i>vmin innen</i>	<i>vmire vonatkozóan (~vonatkozólag)</i>

Kiválasztásuknál a következő szempontok szerint jártunk el:

- az összes forrásszófaj képviselve legyen (határozószó, határozói igenév, ragos névszó);
- a biztosan névutói elemek mellett keletkezőfélben lévő névutók is szerepeljenek benne (vö. Sebestyén 1965: 169 és kk.);
- az összes szemantikai csoport reprezentálva legyen, a kizárólag absztrakt funkciójú névutók (pl. *vmiből kifolyólag*) is;
- eltérő ragos alapszókhoz járuló, de azonos névutót tartalmazó esetek is megjelenjenek (*vmitől fogva*, *vminél fogva*);
- archaikusabb(nak tűnő), ill. periférikusabb használatú névutók is megjelenjenek, pl. *vmivel egyetemben*;
- funkcionálisan összefüggő párok/triádok is kerüljenek a listába: *vmivel egyetemben/együtt*; *szembe/szemben*.

Lényeges volt, hogy a kérdéses névutók elülső és hátulsó pozíciójának a gyakoriságát is megvizsgáljuk (pl. *vmin át ~ át (a) vmin*). A lekérdezések során azonban világossá vált, hogy az egész korpuszra vonatkozóan gyakorisági adatokat nem fogunk tudni kinyerni, mivel a keresőfelület csak két egymást követő szóalakra enged keresni, így az elöl álló ragvonzó névutó + névelős névszók kombinációkra nem lehetett kereséseket végezni (pl. *szemben + az + árral*), csakis a névutó + névelő kombinációra. A hátsó pozíciójú ragvonzó névutók esetében a névelős névszók természetesen ki lettek listázva a random mintákban. Gyakorisági adatokat azért sem kaphattunk, mert a ragvonzó névutók előzményszófajaikkal, illetve előzményük más utódszófajaival azonos formában jelennek meg, kettős vagy akár hármas szófajként élve az adott elem, mivel esetükben nem történik formai redukció, mint a határozóragoknál. Ezeket az eseteket csak manuálisan lehet kiszűrni a listákból, ami sokszor meglehetősen nehézkes bizonyult.

A történeti összefüggéseket (vö. D. Mátai 2007: 130–139) az 1. táblázat szemlélteti:

⁷ A *-lag/-leg* és *-an/-en* határozóragos váltakozást mutató névutók esetében egy formát vizsgáltunk meg, a fenti felsorolásban a nem zárójelben szereplő alakok azok.

FORRÁSKATEGÓRIA	EREDMÉNY-KATEGÓRIA	A TOVÁBB-GRAMMATIKALIZÁLÓDÁS EREDMÉNYE
határozóragos névszó	névutó	testes határozórag
	igekötő	
határozói igenév	névutó	
határozószó	névutó	–
	igekötő	

1. táblázat: A névutók történeti összefüggései más nyelvi kategóriákkal

A listákban szereplő következő ragvonzó névutók voltak érintve a manuális szűrésben:

- Névutóként és igekötőként is létezik: *át, együtt, szembe, túl*
- Névutóként és határozószóként is él: *belül, innen, közel*⁸
- Névutóként, határozószóként és igekötőként is létezik: *alul, végig*

Igekötőként hátravetve a névszó elé is kerülhet az adott elem, az MNSz ezeket az eseteket is kilistázza az (elülső pozíciójú) ragvonzó névutó + névszó, illetve ragvonzó névutó + névelő lekérdezések esetében, így ezeket megint csak ki kellett szűrnünk, például:

- (3) 1995-ben pedig éppen Salt Lake City-vel szemben maradtak *alul* a 2002-es játékokért vívott küzdelemben

A ragvonzó névutó + névelő rákeresések egyébként hasznosnak bizonyultak, mert az elülső pozíciójú névutók lehetséges szórendi helyeit vizsgálva derült ki, hogy a mondatbeli szabad mozgás képessége nem igaz a ragvonzó névutók esetében, mivel mindenképpen a névszó(i szerkezet) mellett kell maradniuk, vagyis a hátulsó pozíción kívül megelőzhetik a névszó(i szerkezete)t, de másutt nem állhatnak a mondatban. Vessük ezt össze a határozószói viselkedéssel:

- (4) Ez esetben azonban a vonat *kívül* áll a névutós kifejezésen

Ragvonzó névutó az előbbi pozíciót nem veheti fel, mivel csak határozószóként vagy igekötőként állhat az ige előtt (természetesen a névszót megelőző pozíciójú esetekről van most csak szó).⁹ Aszerint tehát, hogy az igehez vagy a névszóhoz kapcsolódik-e (jobban) a vizsgált nyelvi elem, jórészt el tudjuk határolni egymástól a különböző kategóriákat. A legbonyolultabb esetek

⁸ A szótárak és a grammatikák nem tekintik igekötőnek a *közél*-t, de az MNSz-ben végzett futó keresések azt mutatják, hogy teljesen az igekötőkre jellemző pozíciókat veszi fel (ez azokra az esetekre vonatkozik, ahol a *közél* semmiképpen nem értelmezhető ragvonzó névutónak), l. még a következők lábjegyzetét is.

⁹ Megjegyzendő, hogy a *kívül* itt az igekötőre jellemző pozíciót foglalja el, hasonlóan a *közél*-hez (l. az előző lábjegyzetet). Szisztematikus vizsgálatra lenne szükség ahhoz, hogy megtudjuk, ezek a határozószók mutatnak-e szórendi eltérést a magyar határozószói eredetű igekötőkhöz képest, mert ha nem, akkor egyrészt igazolható, hogy igekötővé váltak (vagy pedig az a helyzet, hogy az igekötők a magyarban azonos pozíciókat foglalnak el a helyhatározószókkal, s ekkor csak szemantikai különbség áll fenn köztük),

azok voltak, amelyeknél az igekötőként/határozószóként is létező egység pozíciója az ige és a megfelelő raggal álló névszó közötti volt, mivel itt hátravetett igekötőként/határozószóként is értelmezhető, például:

- (5) boldogan siettem *végig* a betonutacsán
- (6) Két napot voltam *együtt* a nyomozókkal

A problémás esetekben tehát úgy jártunk el, hogy ha csak felmerült az igekötőként (vagy bármely előzményszófajként) történő értelmezés lehetősége, a kérdéses egységet nem vettük névutónak.

A ragvonzó névutók, akár elöl, akár hátul állnak, a névszójuk mellett vagy közelében maradnak, tehát

- közvetlenül mögötte állnak, pl. *azt a pár órát kivéve; a hagyományos történelmi közép-osztályokat kivéve*;
- közvetlenül előtte állnak, ha a névszójuknak nincs névelője, pl. *kivéve azokat/magát/ezt/ kettőt/Magyarországot*;
- ha a névszónak van névelője, akkor az adott főnévi szerkezet előtt állnak, tehát vagy közvetlenül a névelő előtt, vagy ha van kijelölő jelző, akkor az előtt, pl. *kivéve azt a 28 kísérőt*; *kivéve a csoportos beépítési kategóriába sorolt zártsorú vagy hézagosan zártsorú beépítéseket*.

A keresések eredményeit aszerint csoportosítottuk, hogy az adott ragvonzó névutó a random százas mintában milyen gyakran fordult elő elülső pozícióban (hátsó pozícióban mindegyik ragvonzó névutó megjelent):¹⁰

- **Sosem fordult elő elülső pozícióban**, csak hátsóban (0 találat):
 - **alul vmin*
 - **fogva vminél*
 - **illetően vmit*
 - **kifolyólag vmiből*
 - **nézve vmire*
 - **vonatkozóan vmire*
- **Ritka volt elülső pozícióban** (1–20 találat):¹¹
 - *át (a) vmin* (1; 1)
 - *egyetemben (a) vmivel* (1; 1)

másrészt megkérdőjelezhető az a bevett nyelvtörténeti állítás, hogy magyar igekötők csak lativusi jelentésű határozószókból fejlődtek ki (ennek az *együtt* is ellentmond).

¹⁰ A hátsó pozíciójú előfordulások mennyiségét azért nem lehet közvetlenül felhasználni, mert az MNSz keresője nem tette lehetővé, hogy a határozószói szófajt adjunk meg a ragvonzó névutó esetében, vagy kizárjuk, hogy milyen szófajú nem lehet az adott elem (pl. igekötő). A névutót ugyan meg lehetett adni, de az MNSz a ragvonzó névutókat hátsó pozícióban sem veszi névutónak. A szófaj behatárolhatatlansága miatt így pl. a *vmivel szembe* szerkezetre végzett keresések találatai között ott vannak olyan esetek is, mint a következők, amelyekben a *szembe* nyilvánvalóan nem vagy nem biztosan névutói szerepű: *A tényekkel szembe kell nézni* (igekötő); *Aki ezzel az alkotmányos renddel szembe száll* (különírt igekötő); *ott áll a dilemmával szembe* (igekötő vagy névutó?).

¹¹ Itt és a továbbiakban a zárójelben szereplő szám az előfordulás darabszáma a random 100-as mintában (manuális kiválogatás után); ahol két szám szerepel, ott az első a ragvonzó névutó + névelőtlen névszó, a második a ragvonzó névutó + a névelős névszó konstrukciók darabszámát mutatja a 100-as random mintában (manuális átválogatás után).

- *innen (a) vmin (2; 3)*
- *végig (a) vmin (10; 11)*
- **Gyakori volt elülső pozícióban** (60–100 találat):
 - *kivéve (a) vmit/vkit (100; 81), pl. meglehetősen ágrólszakadtan festett, kivéve magát a szabót*
 - *közel (a) vmihez/vkihez (100; 52), pl. leültem közel a kályhához*
 - *eltekintve a vmitől/vkitől (87; 43), pl. valójában nagyon kevés gonosz ember létezik, eltekintve a pszichopataktól*
 - *szemben a vkivel/vmivel (71; 26), pl. Ez a téma egy időben szinte mindenkit érint, szemben az egészségüggyel*
 - *túl a vmin/vkin (60; 22), pl. Ültek ott férfiak, túl az ötvenen*
- **Inkonzisztens esetek:** esetükben nagy különbséget mutatott a névelőtlen, illetve névelős névszó előtti pozíciójú ragvonzó névutók aránya:
 - eltekintve vmitől (87) – eltekintve a vmitől (43)*
 - közel vmihez (100) – közel a vmihez (52)*
 - szemben vmivel (71) – szemben a vmivel (26)*

Az inkonzisztenciára a legvalószínűbb magyarázat az, hogy a névelőtlen esetek nagyobb számát azok kollokáció volta okozza, ezek jó részét a **ragvonzó névutó + névmási alapszó** kapcsolatok teszik ki, pl. *eltekintve attól, hogy...*; *közel ahhoz/egymáshoz/hozzám.../magához...*; *szemben azzal/ezzel/velem...*

4. Második vizsgálat: grammatikalitási ítéletek

A korpuszból nyert adatok mellett 100 adatközlőtől származó, egyenként 47, a vizsgált 20 ragvonzó névutót különböző módokon tartalmazó példamondat grammatikalitási ítéleteit is megvizsgáltuk. Ez által kideríthettük, hogy az MNSz-ben elülső pozícióban nem szereplő ragvonzó névutók esetében az adathiány a véletlennek tudható-e be, vagy az adatközlői vélemények is megtámogatják az első vizsgálat eredményeit; és fordítva: amit az adatközlők lehetséges névutói pozíciónak mondanak, az valóban használatban van-e.

A vizsgálatban alkalmazott kérdőív (l. a mellékletet) a következő variációkban tartalmazta a kiválasztott ragvonzó névutókat:

- Az összes névutó megjelent elülső és hátulsó pozícióban is (pl. *vonatkozóan az átszervezésre; az ügyre vonatkozóan*).
- Bizonyos névutók esetében az elülső pozíció + névelőtlen névszó, illetve névelős névszó variációt is megadtuk (pl. *át az ablakon; az ablakon át; át agyán*).
- Egyes névutós szerkezeteket a mondat elülső és hátulsó részében is szerepeltettünk, mivel a korpuszadatok azt sejtették, hogy a ragvonzó névutók gyakrabban tűnnek fel elülső pozícióban a mondat záró felében, pl. *Mindenki elázott, kivéve a korábban hazaindulókat; Az óvónőket kivéve mindenki elégedett volt*. A mondat első felében, vagy hátulsó felében történő szerepeltetést egyes esetekben variáltuk az elülső/hátulsó pozícióban való megjelenéssel is, pl. *Éveken át kérlete, hogy segítsen neki; Át az ablakon ömlött a fény; Ömlött a fény át az ablakon*.
- Egyazon névutó konkrétabb és absztraktabb használatára is kitértünk: *A karjánál fogva kirántotta Julit a vízből; Fogva az előbbi okoknál nem tudunk jelen lenni az esküvőn*; illetve: *A hegyeken túl már a szabadság várta; Nem látott túl a vágynán*.

- Bizonyos névutók jellemző kollokációi is szerepeltek a példamondatokban, pl. *a karjánál fogva, ettől fogva*.

Az adatközlők egyedüli instrukciója az volt, hogy döntsék el, helyes vagy helytelen-e az adott mondat, ha pedig egyik megoldás mellett sem tudnak dönteni, az **egyéb** oszlopba tegyenek jelet, illetve ugyanott a véleményüket is kifejezheték az adott példamondattal kapcsolatban. Az eredményeket nézve látható, hogy nem volt olyan példamondat, amelyet ne fogadott volna el valaki. Ez ugyanakkor rendszerint csak egy-két embert jelentett, az összes többi adatközlő helytelennek tartotta az adott mondatot.

- **Sosem fogadták el elülső pozícióban: 0**
- **Ritkán fogadták el elülső pozícióban** („helytelen”; 1–10 „helyes” minősítés):
 - *Még nem született döntés vonatkozóan az átszervezésre.* (helytelen: 99, egyéb: 1)
 - *Fogva az előbbi okoknál nem tudunk jelen lenni az esküvőn.* (helytelen: 99, egyéb: 1)
 - *Erre vágyott fogva születésétől.* (helytelen: 98, egyéb: 2)
 - *Ennyit tudott mondani illetően a tényeket.* (helytelen: 98, helyes: 2)
 - *Kinyitott néhány bolt belül Hódmezővásárhelyen.* (helytelen: 95, helyes: 4, egyéb: 1)
 - *Kifolyólag érdemeiből kollégái többsége megszavazta neki a tiszteletdíjat.* (helytelen: 95, helyes: 5, egyéb: 3)
 - *Ez nem sok jót jelentett nézve a tagállamokra.* (helytelen: 95, helyes: 4, egyéb: 1)

Meglepő volt az adatközlői minősítések szórása a következő példamondat esetében: *A férjére nézve már nem volt olyan biztos a dolgában.* Ezt 65-en tartották helyesnek, 23-an helytelennek, és az egyéb kategóriába sorolták 12-en. Az utóbbiak döntési bizonytalanságukat rendszerint azal magyarázták, hogy ez a mondat többértelmű (3 fő), esetleg csak konkrét jelentésben helyes (5 fő), volt, aki javaslatot is tett egy másik névutós szerkezet használatára (*a férjét tekintve*). *A férjére nézve* valóban lehet többértelmű (határozói igenévként konkrét jelentésben), ám mindkét használatában grammatikus, kérdéses, hogy az adatközlők miért tartották inkább helytelennek (ami kétértelmű, az helytelen?). Szintén érdekes volt, hogy az átvitt értelmű tekintethatározói használatot többen is helytelennek minősítették (illetve, mint látható, igen sokan voltak, akik helytelennek érezték magát a mondatot, ugyancsak kérdés, hogy miért), ezek szerint vannak olyan adatközlők, akik a *nézve* névutónak nem ismerik ezt a funkcióját, vagy, mint a javaslattevő adatközlők esetében látszott, helyette más tekintethatározói szerepű névutóval élnek.

Különösnek nevezhető a következő példamondat adatközlők általi értékelése is: *A Nem vett soha semmit alul áron* mondat esetében az ismert kollokáció/idióma, az *áron alul* szerepelt (hasonló alakok is gyakran használatosak: *vételáron alul, árán alul, értéken alul*), de a névutó a névszó elé került. Ez a használat az MNSz és a Google kereső (<http://www.google.hu/>) tanúsága szerint nem létezik. Ennek ellenére 8 adatközlő is jónak találta a példamondatot és további négyen bizonytalanok voltak a megítélésében.

Az **elülső pozícióban gyakran helyesnek tartott** névutók a következők voltak (60–100 „helyes” minősítés):

- *Mindenki elázott, kivéve a korábban hazaindulókat.* (helyes: 91, helytelen: 6, egyéb: 3)

- *Közél a határhoz már látni lehetett a magas hegyeket.* (helyes: 93, helytelen: 4, egyéb: 3)
- *A délszláv kérdések kerültek szoba, kezdve Boszniától egészen Koszovóig.* (helyes: 64, helytelen: 25, egyéb: 11)
- *Eltekintve egyes hibáitól nagyon szerettük Pistát.* (helytelen: 69, helyes: 23, egyéb: 8)

Szép számmal szerepeltek inkonzisztens minősítések ebben az anyagban is, ide azokat az eseteket soroltuk, amelyeknél 40 és 60 közötti volt a „helyes”, illetve „helytelen” besorolások száma, vagyis körülbelül az adatközlők fele elfogadta, a másik fele viszont elutasította a kérdéses mondatokat:

- *Moziba jártak együtt a fiúkkal.* (helyes: 55, helytelen: 37, egyéb: 8)
- *Meglátta az anyajegyet alul a hátán.* (helyes: 55, helytelen: 32, egyéb: 13)
- *Ömlött a fény át az ablakon.* (helyes: 47, helytelen: 44, egyéb: 9) (vö. *Át az ablakon ömlött a fény:* helyes: 6, helytelen: 88, egyéb: 6)
- *Mi nem futott még át agyán?* (helyes: 39, helytelen: 50, egyéb: 11)
- *Szemben a főnökével neki nem volt saját véleménye.* (helyes: 39, helytelen: 47, egyéb: 14)
- *Kezdve az anyósoktól az úrkutatásig mindenről beszélgetni tudtak.* (helyes: 32, helytelen: 57, egyéb: 11), vö. *A délszláv kérdések kerültek szoba, kezdve Boszniától egészen Koszovóig* (helyes: 64, helytelen: 25, egyéb: 11)

Látható, hogy igen nagy eltérések jelentkeztek aszerint, hogy a kérdéses alak a mondat melyik részében helyezkedett el: az *át az ablakon* esetében a hátravetett mondatbeli pozíció sokkal elfogadottabb volt, holott a névutó mindkét esetben megelőzte ugyanazt a névszót, a mondatalkotó elemek teljesen azonosak voltak (*Át az ablakon ömlött a fény* versus *Ömlött a fény át az ablakon*). A *kezdve vkitől* és a *kezdve vmítől* esetében is a hátsó mondatraktusban való megjelenés volt a kedveltebb, ez tehát igazolni látszik azt az elgondolásunkat, hogy a határozói résznek a mondat utolsó traktusába való kerülése esetén elfogadottabb a ragvonzó névutó elülső pozíciója (l. lentebb is).

A többi ellentmondásos esetben más és más okok áll(hat)tak a háttérben: a költői nyelvhasználatra utalva utasították el többen is az *át agyán* alakot szerepeltető példamondatot (holott a főnév birtokos személyjellel bír, tehát nem agrammatikus a névelő elhagyása). A *vmin alul/felül/belül/kívül* ragvonzó névutói altípust reprezentáló *alul vmin* és *belül vmin* névutós szerkezeteket tartalmazó mondatok sokakat elbizonytalanítottak, ennek feltehető oka az lehetett, hogy a névszó előtti megjelenés inkább értelmezős szerkezetet tükrözött (l. *alul a hátán*); s a két szerkezet jelentése is eltérő (volt is adatközlő, aki utalt erre a válaszában): az értelmezős szerkezet nem a viszonyítási ponthoz képest való elhelyezkedés irányát fejezi ki: 'a hátának az alsó részén', hanem általános irányt ad meg és azon belül specifikál: 'alul, mégpedig a hátán' (bár ez a jelentés szemantikailag problémás, éppen ezzel próbáltuk az értelmezőként történő felfogást kizárni az elülső pozíciójú *alul* esetében, de nem sikerült).

5. A két vizsgálat eredményeinek összehasonlítása

A korpuszvizsgálat és a kérdőíves gyűjtés eredményeinek összevetése nem várt módon csaknem teljesen egybevágó eredményt hozott: az MNSz anyagában soha vagy csak ritkán megjelenő,

elülső pozíciójú ragvonzó névutók zömét az adatközlők is rendszerint helytelennek minősítették, vagy csak igen kevesen fogadták el. Ennek a fordítottja is igaz volt: amelyik névutó a korpuszban nagy számban fordult elő névszó előtti helyzetben, azt az adatközlők többsége is helyesnek tartotta ebben a pozícióban. Az egyetlen kivételt a *vmivel/vkivel szemben* ragvonzó névutó mutatta, ezt ugyanis elülső pozícióban az adatközlők 47%-a vélte helytelennek a *Szemben a főnökével neki nem volt saját véleménye* példamondatban, ugyanakkor az MNSz-korpuszban 100-ból 71 megfelelő találatot mutatott, például:

- (7) A bruttó minimálbér jövőre a bruttó átlagkereset 40 százaléka lesz, *szemben a jelenlegi 29 százalékkal*.

A korpuszadatokon jól látszik, hogy a mondat hátsó felébe kerüléskor (illetve közbevetésekben) gyakrabban jelenik meg a *szemben* elülső pozícióban, mint másutt, vagyis nem csak az adatközlői vélekedések tükrözik ezt a tendenciát.

Az **elülső pozícióban is gyakori ragvonzó névutók** tehát a két vizsgálat tükrében a következők:

- *vmít kivéve ~ kivéve vmít* (főként ezekben a szerkezetekben: *kivéve azokat (a...)/azt/ezt/egyet/engem*)
- *vmihez közel ~ közel vmihez* (főként: *közül ahhoz/egymáshoz/hozzám.../magamhoz.../a halálhoz*)
- *vmitől eltekintve ~ eltekintve vmitől* (főként: *eltekintve attól/ettől/azoktól a...*)

Az alábbi ragvonzó névutók azonban (**szinte**) **kizárólag hátulsó**, vagyis a nem ragvonzó névutókra jellemző helyzetben használatosak, tehát egyetlen **pozícióban rögzültek**:

- *vminél fogva*
- *vmítől fogva*
- *vmít illetően*
- *vmiből kifolyólag*
- *vmire vonatkozóan*

Kisebb mértékben, de jellemzően ugyancsak hátulsó helyzetben tűnnek fel a következő névutók is: *vmin alul/belül; vmivel egyetemben; vmin át; vmin innen, vmin végig* és *vmire nézve*.

Szófaj tekintetében nem látszik különbség az elülső pozíciót is kedvelő, illetve a csak vagy többnyire a hátulsó pozícióban megjelenő ragvonzó névutók között: mindkét táborban található határozószói és határozói igenévi forrásszófajú elemek is. Bár a kiválasztott 20 névutó között szereplő ragos névszói szófajúak mind hátulsó pozícióban rögzültek, a további ilyen esetekre (pl. *ellentétben (a) vmivel/vkivel; tekintettel (a) vmire/vkire*) végzett kiegészítő MNSz-keresések azt mutatják, hogy itt sem meghatározó a szófaj: ragos névszói eredetű névutók is állhatnak elől, például:

- (8) A kötelező biztosítás ugyebár megkerülhetetlen, *ellentétben* a Cascoval;
 (9) A vitatott esetben a város három százalékot fizet, *tekintettel* sürgősségre,¹² az EU által igényelt magas követelményekre.

¹² A *sürgősség* előtti névelő hiányzik az eredetiben.

Ami a születőfélben lévő névutókat illeti: a Sebestyénél (1965: 169–186) a keletkezőben lévő névutók között szereplő, s onnan a két vizsgálatba beválogatott ragvonzó névutók viselkedése fiatalabb voltak ellenére nem egyöntetű:

- A mindkét pozícióban megjelenő névutók között szerepel: *vmitől eltekintve ~ eltekintve vmitől, vmit kivéve ~ kivéve vmit.*
- A hátulsó pozícióban megjelenő névutók között szerepel: *vmit illetően, vmiből kifolyólag, vmire vonatkozóan.*

Mint láthattuk, a korábbi korokban keletkezett ragvonzó névutókat nézve nem lehet szófajhoz kötni az elülső pozícióban is megjelenő ragvonzó névutók csoportját. Lehetséges azonban, hogy a keletkezőben lévő névutók mások e tekintetben: az előbbi felsorolás azt mutatja, hogy a határozói igenévi eredetű névutók mozgékonyabbak, mint a ragos névszóból alakulók. Más magyarázat is lehetséges azonban: elképzelhető, hogy történetesen épp a két fenti határozói igenévből keletkező ragvonzó névutó új névutói elem, a másik három pedig már egy ideje névutó.¹³ A fenti kérdést részletes, a szemantikai változásokra is kiterjedő történeti, majd egy olyan mai korpuszvizsgálat tisztázhatja, amely az összes keletkezőfélben lévő ragvonzó névutó pozíciójára kitér.

Az MNSz-vizsgálat során feltűnő volt, hogy a legtöbb ragvonzó névutó számos kollokációban szerepel, amelyek léte, illetve gyakorisága természetesen elősegítheti a névutó adott pozícióban való rögzülését, vagyis bizonyos szerkezeti megoldások azért nem használatosak, mert nincsenek vagy kevesen vannak az azokat megerősítő kollokációk. Ha megnézzük **a névszót követő pozícióban rögzült ragvonzó névutók** listáját, a következő jellemző kollokációkat találjuk (a véletlenszerű 100-as listákban, gyakorisági sorrend szerint rendezve):

- *vminél fogva: oknál fogva; természeténél fogva; hajánál fogva; jellegénél fogva* (részletesen I. lentebb);
- *vmit illetően: (a) jövőt illetően; szerepét illetően, státusát illetően; időtartamukat illetően* (névmási használatra nem volt példa a random mintában, a célzott kereséssel összesen 11 találat adódott az *ezt illetően*-re, az *azt illetően*-re pedig 100 darab találat volt a *vmit illetően* szerkezetre kapott összesen 8636 találatból);
- *vmiből kifolyólag: okból/okokból/okából kifolyólag, okból/okokból kifolyólag; helyzetéből/helyzetemből/helyzetünkéből kifolyólag; a névmási alapszóval álló névutós szerkezet gyakori* (célzott kereséssel 147 találat az *ebből kifolyólag* szerkezetre a *vmiből kifolyólag* szerkezetre vonatkozó 465 találatból, *abból kifolyólag*: 16 db);
- *vmire vonatkozóan* (*erre vonatkozóan*: 366, *de: arra vonatkozóan*: 911 találat a 3788-ból).

Látható, hogy a névmási alapszóval történő névutóhasználat nagy eltéréseket mutat ezekben az esetekben: míg az *ebből kifolyólag* az összes előfordulás egyharmadát teszi ki, addig az *ezt illetően* szerkezet igencsak ritka; az is változó, hogy a magas vagy a mély hangrendű névmással álló esetek a gyakoribbak-e, különösen látványos az eltérés a *vmire vonatkozóan* szerkezet esetében. A fenti négy névutós szerkezet mindegyike igen elterjedt a sajtónyelvben, a tudományos és a hivatalos nyelvhasználatban, így műfaji különbség valószínűsíthetően nem áll az eltér-

¹³ Sebestyén monográfiája 1965-ös, az azóta eltelt 50 évben sokat változhatott a névutói rendszer. Továbbá Sebestyén nagy 20. századi korpuszon dolgozott, amelynek anyaga a század elején született írásokat is tartalmazott, így az időbeli különbség még nagyobb az ő vizsgálatának anyaga és a jelenlegi között (az MNSz korpuszai az ezredforduló környékének időszakát reprezentálják).

rések háttérében. Alaposabban megvizsgálva a hátsó pozícióban rögzült ragvonzó névutókat és a használati köreiket, az látszik, hogy rendszerint kollokációkban fordulnak elő és tematikusan jól meghatározott csoportokba tartoznak. A *vminél fogva* példáján illusztrálva (vö. Sebestyén 1965: 103–104):

A főbb tematikus csoportok:

- testrésznevekhez kapcsolódva: *lábuknál/hajánál/hajunknál/sarkánál/lábánál/lábainál/állánál/államnál/fülénél/kezénél/farkánál/orromnál/orránál/vállánál/ csuklójuknál fogva* (100-ból 19 eset)
- általános ok megnevezése: *oknál/okoknál fogva* (100-ból 14 eset);
- szakma(i) tudás: *hivatalánál/foglalkozásánál/foglalkozásomnál/hivataluknál / munkakörömnél/állásomnál/hivatásomnál/szaktudásánál/tehetségüknél/képzettségemnél fogva* (100-ból 10 eset); *természeténél fogva* (100-ból 8 eset)

Ezek a kollokációk analógiásan továbbterjednek az adott paradigmába tartozó egyéb tagokra (l. különböző birtokos személyjeles alakok) és a hasonló szemantikájú névszókra is.

A névmási alapszóval alkotott szerkezetek gyakorisága teljesen eltérő a hátulsó pozícióban rögzült ragvonzó névutók esetében. A *vminél fogva* szerkezetet vizsgálva (összesen 4442 előfordulás az MNSz magyarországi korpuszában) azt tapasztaljuk, hogy a 100-as random listában mindössze két névmással alkotott szerkezet van. Ennek azonban az az oka, hogy az *ennélfogva* összetett kötőszóvá vált (már az 1800-as évek legelejétől adathozható 'éppen, ezért' jelentésben, l. Erdélyi Magyar Szótörténeti Társ, <http://mek.oszk.hu/08300/08370/pdf/index.html>), a két MNSz-találat is ugyanebben a funkcióban mutatja, csak éppen különírva szerepelnek. Érdekes módon, az MNSz 479 találatot mutat az *ennélfogva* esetében, de összesen 107 esetet hoz az *ennél fogva* alakra, de ez utóbbi esetekben a funkciója azonos az *ennélfogva* funkciójával.¹⁴ Az *annál fogva* változatra 57 MNSz-találatot kapunk, ennek egyik felét a szépirodalmi, másik felét a tudományos szövegműfajokban találjuk, a többiben csak szórványosan tűnik fel. Konkrét és átvitt jelentésben, tehát az *ennélfogvá-éval* megegyező kötőszói szerepben is használatos, igaz, a palatális változatnál jóval ritkábban. Egybeírt formájára 12 találatot kapunk, használata mindegyikben megegyezik az *ennélfogvá-éval*. Nézzük meg, hogy a névmási alapszóval történő névutóhasználat mennyire elterjedt az elülső és hátulsó pozícióban egyaránt megjelenő ragvonzó névutók körében:

- *vmit kivéve*:
 - *azt kivéve*: 1 db
 - *ezt kivéve*: 5 db
 - *kivéve ezt*: 20 db
 - *kivéve azt*: **142 db** (vagy kijelölő jelzős szerkezet következik utána, vagy *hogy*-os mellékmondat¹⁵)
 - összes szerkezet-előfordulás hátsó pozícióban (*vmit kivéve*): 1381 db
 - összes szerkezet-előfordulás elülső pozícióban (*kivéve vmit*): 415 db névelőtlen névszóval (**itt vannak a névmások is**), 2333 db névelős névszóval
- *vmihez közel*:

¹⁴ A különírást nem tudhatjuk be a műfajból adódó sajátosságnak (pl. az internetes nyelvhasználatnak), a 107 találatból 44 a sajtónyelvi, 22 a tudományos, 17 a személyes, 12-12 a szépirodalmi és a hivatalos alkorpuszból származik.

¹⁵ Külön – a jelentésre vonatkozó, illetve szórendi – vizsgálatot érdemelnek azok az esetek, amikor a ragvonzó névutó névmási alapszava egyúttal főmondatbeli utalószó. Egy további kutatás keretében ki fogunk térni rá.

- *ahhoz közel*: 27 db (főleg az *ahhoz közel álló/fekvő* szerkezet részeként)
- *ehhez közel*: **0 db** (az 5 találat egyike sem névutót reprezentál)
- *közél ehhez*: 5 db (ebből 4 kijelölő jelzős szerkezetben szerepel)
- *közél ahhoz*: 35 db (főleg kijelölő jelzős szerkezet következik, vagy *hogy-os* mellékmondat)
- összes szerkezet-előfordulás hátsó pozícióban (*vmihez közel*): 2110 db
- összes szerkezet-előfordulás elülső pozícióban (*közél vmihez*): 286 db név-előtlen névszóval, névelős névszóval 1133 db
- *vmitől eltekintve*:
 - *attól eltekintve*: 21 db (csak *hogy-os* mellékmondat követi)
 - *ettől eltekintve*: 56 db
 - *eltekintve ettől*: 3 db
 - *eltekintve attól*: 78 db (vagy kijelölő jelzős szerkezet következik, vagy főleg *hogy-os* mellékmondat)
 - összes szerkezet-előfordulás hátsó pozícióban (*vmitől eltekintve*): 1855 db
 - összes szerkezet-előfordulás elülső pozícióban (*eltekintve vmitől*): 90 db név-előtlen névszóval, 340 db névelős névszóval
- *vmitől kezdve*:
 - *attól kezdve*: 681 db (a lekért 100-as random mintában csak időhatározói funkcióban mutatkozott)
 - *ettől kezdve*: 927 db (a lekért 100-as random mintában csak időhatározói funkcióban mutatkozott)
 - *kezdve ettől*: **0 db**
 - *kezdve attól*: 16 db (kijelölő jelzős szerkezet vagy *hogy-os* mellékmondat követi)
 - összes szerkezet-előfordulás hátsó pozícióban (*vmitől kezdve*): 8009 db
 - összes szerkezet-előfordulás elülső pozícióban (*kezdve vmitől*): 31 db névelőtlen névszóval, 2601 db névelős névszóval

Mint a fenti számokból kitűnik, bármennyire is kétféle helyzetben jelenhetnek meg ezek a névutók, bizonyos névmásokhoz járulva bizonyos pozíciókban mégsem fordulnak elő (*ehhez közel, kezdve ettől*), vagy csak igen ritkán (*eltekintve ettől, kezdve attól*). Ugyanakkor látható, hogy a négy fenti névutó közül három elülső pozícióban gyakran névmási alapszóhoz járul, így a *kezdve*, a *kivéve* és az *eltekintve*, különösen az utóbbi, amelynek csaknem az összes elülső helyzetű példánya névmási alapszóhoz kapcsolódik (90-ből 81-szer). Kérdéses, hogy ez azt jelenti-e, hogy összefüggés van az alapszó névmás volta és az adott ragvonzó névutó által preferált elülső vagy hátulsó pozícióval, vagy ennek mélyebb okát a névutó(s) szerkezet) szemantikájában találhatjuk csak meg.

6. Konklúziók, további kérdések

A második fejezetben felvetett kérdésekre a vizsgálatok alapján a következő válaszok születtek:

- a. Igaz-e, hogy a ragvonzó névutók mozgékonyak, forrásszófajaik viselkedésének megfelelően a mondatban változatos pozíciókat foglalhatnak el?

Válasz: Nem igaz, a **ragvonzó névutók pozíciója más viszonyozókéhoz (pl. névelők) hasonlóan rögzített:** vagy közvetlenül a névszója után állhat, vagy közvetlenül a névszói szerkezet előtt.

- b. Igaz-e, hogy a ragvonzó névutók mindegyike megjelenhet a névszó előtti és mögötti pozícióban?

Válasz: Nem igaz, csak bizonyos ragvonzó névutók szerepelhetnek kétféle pozícióban, egy részük már csak követheti a névszóját.

- c. Igaz-e, hogy a ragvonzó névutók a nem ragvonzó névutók szemantikai szerepeivel megegyező funkciókat tölthetnek be, tehát egyaránt kifejezhetnek hely- és absztrakt viszonyokat?

Válasz: Igaz, a ragvonzók között mindegyik szerep megtalálható, a térjelölők is hordozhatnak absztrakt jelentést más kontextusban (l. a kollokációkat, pl. *áron alul*).

- d. Van-e összefüggés a ragvonzó névutók által elfoglalt mondatbeli pozíciók és a jelentésük között?

Válasz: Van, jelen vizsgálatok alapján egyelőre úgy tűnik, hogy az eleve absztrakt jelentésű forrásszófajból (pl. ragos névszó) grammatikalizálódott névutók csak a hátulsó pozíciót foglalhatják el (pl. *vmiből kifolyólag, vmire vonatkozóan*).¹⁶ Mivel azonban kicsi volt a vizsgált típusok száma, egy nagyobb anyagon is érdemes ezt megnézni, amely az összes ilyen típusú ragvonzó névutóra kitér.

- e. Tekinthesek-e a ragvonzó névutók névutóknak, ha igen, mennyire prototipikus, illetve marginális névutók, ha nem, milyen besorolással érdemes élni?

Válasz: Igen, tekinthesek: a csak hátulsó pozícióban álló névutók prototipikusabb névutók, mint az elülső pozícióban is megjelenők, ugyanakkor mint láttuk, az elülső pozíció is rögzített: a ragvonzó névutók mozgékonyasága jóval kisebb, mint a határozói mondatrészt betöltő szófajoké, de egy fokkal nagyobb, mint a nem ragvonzó névutóké.

A következő lépés az összes ragvonzó névutó részletes szemantikai és formai viselkedésének feltárása korpuszanyagon, külön-külön és együttesen is megvizsgálva a különböző forrásszófajú változatokat. Lényeges szempont, hogy az adott névutó, amellet, hogy a névszó melyik oldalán áll, a vizsgált mondatok melyik felében és ott hogyan helyezkedik el (közbevetésszerűen vagy a mondat második részében), valamint milyen szófajú és jelentésű névszókkal alkot és milyen pozíciójú kollokációkat. A kollokációk gyakorisági vizsgálatával fény derülhet arra, hogy az egyes ragvonzó névutók milyen szerkezetekben terjednek, illetve milyen szerkezetek tartják fenn bizonyos pozíciójú és jelentésű előfordulásait.

Irodalom

Balogh Judit 2000. A névutó. In: Keszler Borbála (szerk.): *Magyar grammatika*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó. 259–263.

Bartos Huba 2000. Az inflexiók jelenségek szintaktikai háttere. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *Strukturális magyar nyelvtan 3. Morfológia*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 653–762.

Company, Concepción Company 2002. Grammaticalization and category weakness. In: Wischer, Ilse – Diewald, Gabriele (eds.): *New reflections on grammaticalization*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins. 201–215.

¹⁶ A Magyar Történelmi Korpuszon végzett keresések ugyanezt mutatják: egyetlen találat sincs a *kifolyólag vmiből, vonatkozóan vmire, illetően vmit* névutó + névszó sorrendet mutató szerkezetekre.

- É. Kiss Katalin 1999. A névutós kifejezés. In: É. Kiss Katalin – Kiefer Ferenc – Siptár Péter: *Új magyar nyelvtan*. Budapest: Osiris Kiadó. 104–111.
- D. Máta Mária 2003. Szófajttörténet. In: Kiss Jenő – Pusztai Ferenc (szerk.): *Magyar nyelvtörténet*. Budapest: Osiris Kiadó. 204–233; 393–429; 632–662; 739–756; 824–830.
- D. Máta Mária 2007. *A magyar szófajttörténet általános kérdései*. Nyelvtudományi Értekezések 157. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Sebestyén Árpád 1965. *A magyar nyelv névutórendszere*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Taylor, John R. 1989. *Linguistic categorization – Prototypes in linguistic theory*. Oxford: Clarendon Press.
- Zsilinszky Éva 1991: A névutók. In: Benkő Loránd (szerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana. I. A korai ómagyar kor és előzményei*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 442–460.
- Zsilinszky Éva 1992. A névutók. In: Benkő Loránd – E. Abaffy Erzsébet – Rácz Endre (szerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana III/1. A kései ómagyar kor. Morfematika*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 696–715.

Károli Gáspár Református Egyetem
csillader@gmail.com

MELLÉKLET: A 2. vizsgálatban felhasznált kérdőív

Tisztelt Adatközlő!

Egy nyelvészeti kutatáshoz kérném a segítségét. Kérem, ha ideje engedi, töltsse ki az alábbi feladatot, ez körülbelül 5-10 percet vesz igénybe. A kutatás adatait kizárólag tudományos célokra használom fel. Köszönöm a segítségét!

Dér Csilla Ilona
(csillader@gmail.com)

Kérem, adja meg az alábbi adatokat:

Életkor:

Nem:

Születési hely:

Lakóhely:

Foglalkozás/beosztás:

Legmagasabb (befejezett) iskolai végzettség:

Kérem, döntse el, hogy a leírt mondatok helyesek-e vagy sem! A jó válasznak megfelelő oszlopba tegyen pluszjelet (+) vagy ikszet (X). Amennyiben egyik megoldást sem érzi megfelelőnek, az „egyéb” oszlopba tegyen jelzést (vagy írja le a kérdéses mondattal kapcsolatos véleményét).

PÉLDAMONDAT	HELYES	HELYTELEN	EGYÉB
Semmit nem szeretett magán nyakon felül és derékon alul.			
Nem látott túl a vágyain.			
Még nem született döntés vonatkozóan az átszervezésre.			
Az idősektől eltekintve mindenki jól érezte magát.			
Kinyitott néhány bolt belül Hódmezővásárhelyen.			
Ennyit tudott mondani illetően a tényeket.			
A karjánál fogva kirántotta Julit a vízből.			
Gyertyák égtek a folyosón végig.			
Döntéséből kifolyólag sokan megsértődtek.			
Éveken át kérlelte, hogy segítsen neki.			
Ettől fogva sokat beszélgettek a munkáról.			
Moziba jártak együtt a fiúkkal.			
Meglátta az anyajegyét alul a hátán.			
Elutasítóan viselkedett egyetemben a többiekkel.			
Busz érkezett az uszodával szembe.			
Mindenki elázott, kivéve a korábban hazaindulókat.			
A szobán belül tilos volt dohányozni.			
A hegyeken túl már a szabadság várta.			
Közel a határhoz már látni lehetett a magas hegyeket.			
Tankok érkeztek szembe a katonákkal.			
Nem vett soha semmit alul áron.			
Innen a sövényen semmi nem látszott.			
A többi településsel egyetemben elfogadták a választ.			
A délszláv kérdések kerültek szóba, kezdve Boszniától egészen Koszovóig.			
A férjére nézve már nem volt olyan biztos a dolgában.			
Át az ablakon ömlött a fény.			
A városhoz közel már csak üres utcákat találni.			
Sokat pókereztek együtt szomszédokkal.			
Belül a kerületen még sosem jártak.			
Már sokan parkoltak az áruházzal szemben.			
Karácsonytól kezdve lehet készülődni a farsangra.			
A kerítésen innen kutyák ugattak.			
Eltekintve egyes hibáitól nagyon szerettük Pistát.			
Fogva az előbbi okoknál nem tudunk jelen lenni az esküvőn.			
Az ügyre vonatkozóan nem tudtak felvilágosítással szolgálni.			
Szemben a főnökével neki nem volt saját véleménye.			
Kifolyólag érdemeiből kollégái többsége megszavazta neki a tiszteletdíjat.			

Ez nem sok jót jelentett nézve a tagállamokra.			
Kezdve az anyósoktól az úrkutatásig mindenről beszélgetni tudtak.			
Az óvónőket kivéve mindenki elégedett volt.			
A döntést illetően nem voltak kételyei.			
Erre vágyott fogva születésétől.			
Ömlött a fény át az ablakon.			
Szökellve ugráltak végig az úton.			
A gyerekekkel együtt érkeztek.			
Kivéve a fiatalokat a falut lesújtotta a hír.			
Mi nem futott még át agyán?			

Képi sémák és határozóragok

A határozóragok szemantikai leírása nem tárgy a összefoglaló jellegű, magyar jelentéstani munkáknak (Kiefer 2000, Pethő 2004), és a Magyar Grammatika (Keszler szerk. 2000) sem foglalkozik behatóbban vizsgálatukkal. Így az olyan kérdések, hogy mit jelent a *-ban/-ben* vagy a *-tól/-től* rag és az általuk jelölt mondattani viszony, valamint az, hogy milyen helyzetben használjuk őket, megválaszolásra várnak. Ez a tanulmány – a vizuális téri orientáció jellemzőit alapul véve – a térbeli viszonyok jelölésére szolgáló irányhármassági határozóragok szemantikai vizsgálatával foglalkozik. Az elemzés azon az összefüggésen alapul, hogy ahogyan a látás során a látótérben észlelt térbeli viszonyokat egymáshoz képest határozzuk meg (pl. a *le* irány csak a *fel* irányhoz viszonyítva értelmezhető és fordítva), úgy az ezeket jelölő határozóragok is egy szemantikai rendszerbe szerveződnek, jelentésük egymáshoz képest definiálható. A térbeli relációk észlelése elsősorban a vizuális úton nyert információkra támaszkodik, perceptuális képi sémákat hozva létre, amelyek markáns, rendező erővel bírnak az egyes ragok szemantikai struktúrájában. A dolgozat a határozóragok jelentésszerkezetében megjelenő legfőbb (TARTÁLY, FELÜLET, FORRÁS–ÖRVÉNY–CÉL, KAPCSOLAT) képi sémákat tekinti át.

Kulcsszavak: irányhármassági határozóragok, kognitív szemantika, perceptuális képi sémák, sémaszerkezet, testesültség/embodiment

1. A vizuális téri orientáció nyelvi vonatkozásai

A határozóragok szemantikai vizsgálatában kiemelt jelentőséggel bírnak a térbeli viszonyok észlelésének és értelmezésének jellemző vonásai, sajátosságai, hiszen világról alkotott tudásunk, elvont fogalmaink megértése és nyelvi kódolása nagymértékben testi tapasztalatokon alapszik. Ezen belül is hangsúlyosak a taktilis, kinetikus és vizuális úton szerzett információk. Ez utóbbiak, és maga a látás, már csak azért is meghatározók, hiszen a térbeli orientáció képessége nem velünk született, hanem gyermekkorban kerül elsajátításra, és ennek egyik elengedhetetlen aktuusa a tárgyak mozgásának szemmel való követése (Pléh–Vinkler–Kálmán 1996; Pléh 2003: 8).

A két szem összehangolt mozgása révén kialakult térlátás teszi lehetővé számunkra azt, hogy a tárgyakat ne csak kiterjedésükben, hanem mélységükben is érzékelni tudjuk. A térlátás „csúcsteljesítményétől” azonban az információk észlelt mennyisége jóval elmarad, ugyanis az emberi szem befogadóképessége korlátozott, az őt körülvevő térnek nagyjából a felét képes vizuálisan érzékelni, és annak is csak a középső részéről (a látótérről¹) tud pontos képet kialakítani. A látás során két agyi feldolgozó rendszer működik együtt: az egyik azzal foglalkozik, hogy a mozgást segítse és a térben pontos koordinátákat adjon ehhez („hol”), a másik pedig a tárgyak maradandó tulajdonságainak feltérképezésével, a tárgyfelismeréssel („mi”) foglalkozik (Sekuler 2000, Pléh–Király–Lukács–Racsmány 2003: 9–10).

A finomabb formai felbontású „mi”-rendszer, és az elnagyoltabb formai felbontású, inkább hely- és mozgásérzékeny „hol”-rendszer kettősségére figyelt fel Jackendoff és Landau (1993),

¹ A látótér a térbeli irányoknak az az összessége, amelyben a nyugalomban lévő, előre tekintő emberi szem valamely tárgyat észlelni képes (Sekuler 2000).

melynek kapcsán vizsgálataikban arra jutottak, hogy a látórendszerhez hasonló, kettős rendszer működik a nyelvben is, így másképpen kerülnek nyelvileg kódolásra a tárgyak, és máshogyan a közöttük lévő térbeli viszonyok. Kutatásaik alapján a „mi”-rendszer a világ tárgyainak, dolgainak a nevét tartalmazza, ahol az azonosítás forma és alak szerint történik, ezáltal megkülönböztethető tartályszerű, illetve felületszerű tárgyak. Ennek igazolásaképpen Pléh Csaba és munkatársai kísérleteikben a gyerekek téri orientációját vizsgálva azt találták, hogy a gyermekek kitüntetetten kezelik a tartály jellegű, illetve a felületszerű tárgyakat (Pléh–Vinkler–Kálmán 1996, Pléh 2001), tehát a BENNE és a RAJTA típusú viszonyokat.

A „mi”-rendszer nyitott, nagyszámú elemmel rendelkező tartomány, és a formaérzékenységből kifolyólag képessé tesz minket arra, hogy apró eltéréseket is érzékelni tudjunk a tárgyak között, pl. képesek vagyunk megkülönböztetni az inget, a blúzt és a pulóvert egymástól, holott funkciójukat tekintve mindegyik ruhadarab, és felsőruházati, öltözködési célokat szolgálnak. A „hol”-rendszer zártabb, és jóval kevesebb elemszámmal rendelkezik. Ennek az az oka, hogy a téri kifejezések korlátozott információs tartalmuknál fogva csak a tárgyak alapvető formai jellemzőit kódolják (tartályszerű, felületszerű), és inkább térbeli pozícióik meghatározására, mozgásuk jellemzőire (irány, sebesség, jelleg) koncentrálnak, de egyéb metrikus részletekre már nem (pl. mennyire mélyen van valami valamiben, vagy mekkora távolságra ment valami egy másik tárgy mögé) (Pléh 2001, Pléh 2003, Jackendoff–Landau 1993).

A térbeli relációkban szereplő objektumokat többféleképpen érzékeljük attól függően, hogy milyen természetű térbeli viszonyról, mozgásról van szó. A térbeli relációkban résztvevő dolgok alapvetően kétféle szerepben tűnhetnek fel: lehetnek stabil (S) vagy mobil (M) helyzetűek. A stabil és a mobil helyzet meghatározása nem előre kijelölt, azaz elsősorban a két tárgy egymáshoz való viszonya, ill. az adott térbeli reláció dönti el, melyik objektum lesz a stabil, és melyik a mobil. A térbeli észlelés ennek ellenére mégis részben szabályozottan működik, mert vannak olyan általános érvényű észlelési szabályok, amelyek segítik és felgyorsítják az adott térbeli reláció perceptualizálását. Ilyen szabály például az, hogy a térbeli relációban szereplő objektumok észlelésekor rendszerint a stabil objektumhoz képest határozzuk meg a mobil objektumot. Például *Az asztal alatt van a labda* mondatban az *asztal* a stabil objektum és a *labda* a mobil objektum, grammatikailag kifogástalan mondatként szemantikailag is elfogadható, ám *A labda felett van az asztal* mondat – még ha grammatikailag megfelelő is lenne – szemantikailag nem fogadható el.

Nemcsak az objektumok közötti relációk, hanem az őket jelölő határozóragok esetében is különbséget tehetünk közöttük az ábrázolt mozgás típusa szerint. Vannak olyan ragok, melyek egy eseménysorból kiragadott mozzanatot jelölnek, így „állóképekként” egy állapotot, helyzetet jelölnek. Az ezt kifejező ragok a **dinamikus ragok** (D_p), amelyek *ott-levést* fejeznek ki. Idetartozik a belső helyzetekre vonatkozó *-ban/-ben*, a külső helyzeteket jelölő *-nál/-nél/-en/-ön*, és az objektumok közötti távolsági viszony kifejezésére szolgáló *-nál/-nél*. Az **akcióragok** (A_p) ezzel szemben teljes mozgássorokat tartalmaznak a jelentésszerkezetükben, amelyekből gyakran az egész mozgássornak csak egy része lesz hangsúlyos. Idesorolható például a belső irányultságú *-bal/-be* és *-ből/-ből*, melyek a belső helyviszonyok létrejöttének, fenntartásának és megszűnésének mint eseménysornak egy-egy fázisait jelölik, a *-bal/-be* a viszony létrejöttét, a *-ből/-ből* pedig a megszűntét. Idetartozik a külső irányultságú *-ra/-re* és *-ról/-ről*, amelyek a külső helyviszonyok létrejöttének, fenntartásának és megszűnésének egy-egy fázisát jelenítik meg, valamint az objektumok közötti távolsági viszony létrejöttének, fenntartásának és megszűnésének mint eseménysornak kifejezésére szolgáló ragok: a *-hoz/-hez/-höz* és *-tól/-től*.

A magyar nyelv határozórag-rendszere szemantikailag egy igen összetett térbeli hálózatot képes ábrázolni. A térbeli viszonyok megkülönböztetése árnyalt, így az egyszerű, szembenálló

kettősségen túl (BELÜL/KÍVÜL) a hármasság jegyében sokkal bonyolultabb és finomabb hely- és viszonymeghatározás is lehetővé válik (BELÜL/KÍVÜL/KÖRÜL):

Mozgás intenzitása		Dinamikus rag (D _r)	Akciórag (A _r)	
			közeledés (+)	távolodás (-)
Mozgás iránya, helyzete				
Helyzetjelző rag	Belső helyzet	-ban/-ben	-	-
	Külső helyzet	-n/-on/-en/-ön	-	-
Írányjelző rag	Belső irány	-	-ba/-be	-ból/-ből
	Külső irány	-	-ra/-re	-ról/-ről
Viszonyjelző rag		-nál/-nél	-hoz/-hez/-höz	-tól/-től

1. ábra: Az irányhármassági határozóragok szemantikai csoportosítása

A határozóragok az általuk jelölt térbeli kapcsolatok alapján lehetnek irányjelzők, helyzetjelzők és viszonyjelzők. Az **irányjelző ragok** a mozgás irányát jelölik a mozgó, azaz a mobil objektum felől nézve:

- (1) *A könyv az asztalról leesik.*
M S A_r

A *-ról/-ről* rag (A_r) a stabil objektumot jelölő névszóhoz kapcsolódott az (1) mondatban, ami alapján feltételezhető, hogy a határozórag névszó mellé kerülésekor lehorgonyozza az ábrázolt térbeli reláció nézőpontját, azaz kapcsolódásával kijelöli, hogy a mondatban szereplő névszók közül melyik a stabil objektum, ugyanis a rag alakilag ehhez kapcsolódik. Az irányjelző határozóragok fontos jellemzője, hogy az ábrázolt térbeli reláció nem fordítható meg ugyanannak a határozóragnak a másik névszóhoz való illesztésével. Azaz nem mondhatjuk, hogy *A könyvről leesik az asztal*, mert ez a mondat mást jelentene. Névtúóval való helyettesítése szintén nem lehetséges, mert a rag dinamikus jellegét a névtúó tudja egy az egyben visszaadni. Ha azt mondjuk, *A könyv az asztal alatt van*, itt a névtúó csak a határozórag által kifejezett eseménysor következményét tudja megjeleníteni. Az irányjelző határozóragok jelölhetnek belső és külső irányba történő mozgásokat, amelyeknél a stabil objektum határa egy kiemelt térbeli pont, ugyanis a belső irányjelző ragok (*-ba/-be*, *-ból/-ből*) esetében a mozgássor tartalmazza a stabil objektum határán való átlépést, ahol fizikálisan a mobil objektum a stabil objektum belső felével érintkezik. A külső irányjelző ragok (*-ra/-re*, *-ról/-ről*) esetében nem történik határátlépés, az érintkezés fizikálisan a stabil objektum külső oldalán /felszínén valósul meg.

A **helyzetjelző** ragok pillanatnyiségüknek fogva nem tudnak teljes eseménysorokat jelölni, csupán állapotokat, helyzeteket. Ezek közül is kétfélet: belső és külső pozíciójú otléteket:

- (2) *A könyv az asztalon hever.*
M S D_r

Az *-on/-en/-ön* statikus rag a stabil objektumhoz kapcsolódik a (2) mondatban, mellyel kijelöli a térbeli szituáció viszonyítási objektumát. A rag tehát nem kerülhet a mobil objektum mellé, hiszen akkor már mást jelentene a szerkezet: *A könyvön hever az asztal*. Ha tehát csupán nézőpontot szeretnék váltani a mobil és a stabil objektum között, annak kifejezése névtúós szerkezettel lehetséges:

- (3) *A könyv alatt van az asztal.*
 S N M

A (3) mondat esetében is a mobil objektumot jelölő névszó marad határozórag nélkül, a stabil objektumot jelölő névszó viszont névutót (N) kap. Ennek ellenére a fenti mondat mégsem fogadható el, mert – bár grammatikailag kifogástalan – nem teljesíti azt a szabályt, amely a térbeli relációkban résztvevő objektumot észlelésére vonatkozik, azaz hogy a stabil objektum szemszögéből konceptualizáljuk a mobil objektumot és nem fordítva.

A **viszonyjelző ragok** nem a mozgás irányát, hanem a stabil és a mobil objektum egymáshoz való viszonyát, térbeli elhelyezkedését jelölik. Éppen ezért itt a határátlépés létrejötté bizonytalan, ugyan nem zárható ki, de nem is kerül megerősítésre:

- (4) *A fa a háznál van.*
 M S D_r

A (4) mondatban a mobil objektum (*fa*) nem mozog, mégis mobil helyzetűnek észleljük a *ház*hoz képest, a mozgás ugyanis nem kizárólagos feltétele a mobil objektum szerepkörének. A *-nál/-nél* viszonyjelző rag megjelenésével nem adható meg pontosan térbeli helyzete, vagyis hogy a *ház* mellett, előtt, mögött áll a *fa*, illetve azt, hogy mekkora távolságra található attól. Kizárólag annyi tudható biztosan, hogy statikus/ nyugvó helyzetben a *ház* közelében van. A nézőpontváltáshoz viszont itt használható ugyanaz a határozórag (*-nál/-nél*):

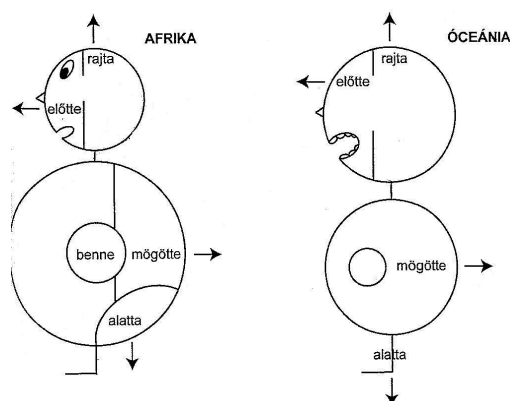
- (5) *A ház a fánál van.*
 M S D_r

Amíg a (4) mondatban a mobil objektum a *fa* volt, a (5) mondatban ez a *ház* lett. Ez azt jelenti, hogy a (5) mondat beszélője a házat akarta valamely okból hangsúlyozni (pl. hely keresésekor, a könnyebb felismerés érdekében) az adott térbeli relációban. Emiatt a térbeli objektumok észlelési alapszabálya felülíródott, és nyelviileg a *ház* kapta a mobil objektum szerepét, a *fa* pedig a stabilét. Ezt pedig ugyanaz a határozórag (*-nál/-nél*) ki tudta fejezni a másik névszó (*fa*) mellé kerülésével.

2. Testséma és képi séma

Amíg a térbeli viszonyok érzékelésénél az érzékszerveink működéséből fakadó sajátosságok meghatározóak, addig a határozóragok jelentését nemcsak ezek a fizikális tényezők befolyásolják. Az természetesen igaz, hogy a térbeli viszonyok nagyjából megegyeznek az egyes nyelvek beszélői számára, de ezek észlelése és leképezése eltérést mutat, ami előidézheti a nyelvi kifejezésekben az eltérő vonzatok megjelenését is. Erre egy szemléletes példa Heinének az a vizsgálata, amelyben a tér konceptualizációjával foglalkozott (Heine 1995). Köztudott, hogy a térbeli viszonyok elvont rendszerét alapvető fizikai és testi tapasztalataink által értjük meg (embodiment, Lakoff–Johnson 1980, Kövecses 2005), ezért Heine az afrikai és a csendes-óceáni szigetvilág nyelveit vizsgálva az öt alapvető térbeli viszony (RAJTA, ALATTA, ELŐTTE, MÖGÖTTE ÉS BENNE) segítségével szemléltette, hogy milyen eltérések lehetnek a téri viszonyok leképezésekor az egyes nyelvek között (Heine 1995: 120–124). Ebben a vizsgálatban egyértelműen igazolódott, hogy a téri viszonyok megértéséhez forrástartományként az emberi test szolgált. A 2. ábra alapján látható, hogy amíg a térbeli viszonyok értelmezésében az afrikai nyelvekben kiemelt

jelentőséggel bírt a szem vagy a has/gyomor, addig ezek a testrészek nem voltak különösebben fontosak az óceániaiak számára.

2. ábra: Térbeli viszonyok konceptualizációja az emberi test mint forrástartomány által (Heine 1995: 128, Kövecses–Benczes 2010: 99)

Hasonló a helyzet a fogakkal, ami viszont az óceániai beszélők esetében volt meghatározó testrész. A térbeli viszonyok értelmezésénél a legnagyobb eltérés a BENNE és az ALATTA viszony esetében mutatkozott, ugyanis az ALATTA viszonyt az afrikai beszélők a testükön a fenék/ hátsó rész tájékához kötötték, míg az óceániai beszélők a láb régiójához. A BENNE viszonyt az afrikai beszélők a has/gyomor régiójához asszociálták, az óceániaiak viszont nem egyetlen testrészhez, hanem többhöz – fog, has/gyomor, szív, máj, belek – kötötték (Heine 1995: 127).

A téri viszonyok eltérő értelmezéséből eredő nyelvi különbségek azonban sokkal szembetűnőbbek olyan helyzetek leírásakor, amikor nem konkrét helyviszonyokról van szó, hanem azok metaforizációjáról. Pl. a magyar *összead* és az angol *sum up* esetében az angol beszélők a sokaságból való kiemélést (*fel* irány), míg a magyar beszélők az egy helyre kerülés mozzanatát tartották fontosnak (Fazakas 2007: 15–16).

A térbeli viszonyok eltérő módon való nyelvi reprezentálása az emberi test eltérő képi sémáját is feltételezi. A **testséma** valójában a test és a környezet, valamint a test egésze és részei között fennálló térbeli relációk leképezése, és ezeknek az információknak egy funkcionális egységbe való összerendeződése. Ez a mentális leképezés több érzékelési tapasztalatnak az eredménye, ugyanis amíg a testfelszín sémájáról taktilis-motoros, vizuális információkat nyerünk, addig ezzel egy időben észleljük a különböző testhelyzeteket, testmozgásokat, belső állapotokat is. Ezek összeszerendeződése, vizuális testmodellé válása, vizuális tükröződése hozza létre a tudatban a testsémát (Porkolábné 1988). Shaun Gallagher az előbbi, összefoglaló jellegű meghatározást tovább pontosítván felhívta a figyelmet arra, hogy szükséges egymástól elkülöníteni a **testkép** és a **testséma** fogalmát (2005: 87–94). Ugyanis amíg a testséma koherens és holisztikus jellegű, nem-tudatos működésű, anonim módon funkcionál, addig a testkép tudatos működésű, tartalmához érzelmi és értékelő elemek is járulhatnak, az adott személy tudatában van saját teste birtoklásának, melyet absztrakt módon, akár részleteiben is képes érzékelni (testrészek). Gallagher (2005) szerint a testséma igen komplex szerkezetű, és további két részből áll: beszélhetünk egy elsődleges testsémáról és egy másodlagos testsémáról (Gallagher 2005, Vignemont 2006). Az elsődleges testséma az alapvető információkat, paramétereket tartalmazza, úgy mint forma, alak, méret stb. A másodlagos testséma viszont a test működésével és használatával kapcsolatos információkat tartalmazza, amely úgy működik, akár egy funkcionális testtérkép (Vignemont 2006: 3–4). A testséma holisztikus és nem-tudatos jellege

miatt a térbeli tájékozódáshoz tartozó információk mentális létrehozásában is feltételezhetően részt vesz.

A testséma kérdésköréhez kapcsolódik a fogalomalkotásnak az a tapasztalati alapú motivált-sága, ami **testsültség** vagy **embodiment** néven vált ismertté a nyelvi kifejezések tekintetében (Lakoff–Johnson 1980). A testesültség fontos szerepet játszik a térbeli viszonyok leképezésekor, illetve a világban található dolgok kategorizálásakor. A testi tapasztalatok által létrejövő konceptuális kategóriák a képi sémák, amelyek testi tapasztalatokból származó hatások leképeződései az elme számára, s amelyek alapján más, akár elvont fogalmat is kategorizálunk. A képi sémák csak a legalapvetőbb információkat tartalmazzák a megjelenítendő dologról vagy viszonyról, ilyenek pl.: TARTÁLY, FELÜLET, KAPCSOLAT, FORRÁS–ÖSVÉNY–CÉL, RÉSZ–EGÉSZ, CENTRUM–PERIFÉRIA, stb. (Lakoff 1987). A képi sémák megjelennek az egyes határozóragok jelentésében, így azok képessé válnak arra, hogy megmutassák, a világ dolgai, tárgyai miként és hogyan ábrázolódnak a megismerés szintjén. Például a KI és BE irányokat tartalmazó nyelvi kifejezés esetében a TARTÁLY képi séma jelenik meg, így a magyar beszélők a *-ba/-be*, *-ban/-ben*, *-ból/-ből* ragok közül választanak, és a *be*, *bele* igeikötöket, valamint *belé*, *benn*, *belőle* határozószókat használják (Fazakas 2007: 14). A különböző határozóragok nyelvi szerkezetekben való megjelenése tehát szabályszerűséget mutat, és jelentésük alapján az alábbi metaforákhoz kapcsolódnak:

- A.) TARTÁLY: *-ban/-ben*, *-ba/-be*, *-ból/-ből*
- B.) FELÜLET: *-n/-on/-en/-ön*, *-ra/-re*, *-ról/-ről*
- C.) KAPCSOLAT: *-nál/-nél*, *-hoz/hetz/-höz*, *-tól/-től*, *-ig*, *-nak/-nek* (dat.), *-vall/-vel*

Az egyes ragok jelentésszerkezete azonban ennél jóval összetettebb, hiszen egyszerre több sémát is tartalmazhatnak, így pl. a *-ba/-be* rag esetében a TARTÁLY mellett a szemantikai struktúra fontos eleme még a FORRÁS–ÖSVÉNY–CÉL metaforából kiemelődött *cél* rész, vagy az *-ig* rag esetén a KAPCSOLAT metafora mellett a KIINDULÓPONT–VÉGPONT metaforából kiemelődött VÉGPONT.

3. Megközelítési módok

A határozóragok mondatba kerülésekor a szemantikai vizsgálat kikerülhetetlen része a vonzatok jelentéstani működésének kérdése, annál is inkább, hiszen ez az a pont, amellyel a leíró nyelvészeti munkák eddig keveset foglalkoztak: hogy szemantikailag miért épp az adott vonzat szerepel az ige mellett. A leíró nyelvészeti munkák ugyan nem azon az állásponton vannak, hogy a vonzat véletlenszerűen járul az igéhez, hiszen ezt egy, a konvencionáltsággal összefüggő szinkrón levezethetlenségként titulálják, amely pedig a konstrukciók megszilárdulásából fakadt (H. Molnár 1969, Komlósy 1992, Keszler 2000), de a végeredmény mégis az, hogy nem sikerült közelebb jutni a vonzatok szerkezetbe kerülésének szemantikai oldalához. Ez is hozzájárulhatott ahhoz, hogy a határozóragok és általában véve a toldalékok jelentéstani leírása fel sem merült témaként a tudományos elemzések számára, a leíró nyelvészek a fenti elemek grammatikai funkcióira koncentráltak. Az a szemlélet, amelyik a vonzatot rectumként hozzárendeli az igéhez (vagy más szófajú szóhoz), s ahol az igenek külön-külön megvannak a saját vonzatai, nem teszi sajnos lehetővé azt, hogy szabályszerűséget fedezhessünk fel a vonzatok szemantikai használatában. A szabályszerűség keresésénél tehát abból kell kiindulnunk, hogy a vonzatok nem véletlenszerűen társulnak az igékhez, hanem mondatba kerülésük az egyes viszonyok észlelésétől, illetve a nézőponttól függ (Fazakas 2007: 13–14).

A ragok mondatba kerülésének irányító mechanizmusait Szilágyi N. Sándor két nagy csoportra osztotta. Szerinte léteznek a **nyelvi világ elemi egységeinek nyelvi észlelését előíró szabályok**,

amelyek alapján megnevezzük a dolgokat és az eseményeket a világban, és vannak a **nyelvi világ elemei közti viszonyok nyelvi észlelését előíró szabályok**, amelyek lehetővé teszik, hogy az adott kapcsolatot ne egyedi esetként, hanem általános helyzetként értelmezzük (Szilágyi 1996). Tehát az, hogy egy mondatban milyen vonzat jelenik meg az ige társaságában, sem az igétől, sem a vonzattól nem függ, hanem kizárólag attól, hogy mi az adott viszony nyelvi észlelésének a szabálya. Ez pedig azt is jelenti, hogy a vonzat elsősorban nem grammatikai, hanem sokkal inkább nyelvi észlelési probléma. Mivel a viszony állandóan fennáll, ezért ha azt ismerjük, akkor előre tudható, hogy milyen vonzat kerül majd az adott ige mellé (Fazakas 2007: 14). Például a *csalódik vkiben* kifejezés esetében azért a *-ban/-ben* rag kerül az ige mellé, mert az emberi érzelmek és állapotok jellemzően a TARTÁLY metafora segítségével képeződnek le, ahol saját testünk tartályként szolgál érzelmeink számára. Jogosnak tűnik ezek után az a kérdés, hogy ha a térbeli dimenzió azonos a különböző nyelvközösséghez tartozó beszélők számára, akkor mégis miért különböznek a vonzatok az egyes nyelvekben. A válasz erre megint csak az eltérő látásmódban keresendő, amely a szakirodalomban *nézőpontként*, *perspektívaként*, *szemszöggként* is ismeretes. A téri kifejezések ugyanis mindig valamilyen referenciakeret mentén kerülnek leképezésre. A téri referenciakeret olyan kontextushoz igazított tudás, amely az adott szituációnak és a közlendőnek megfelelően egy **nézőpontot**, azaz egy viszonyítási keretet ad a téri kifejezések értelmezéséhez. A referenciakeret adja meg, hogy az adott kifejezés milyen téri viszonyt jelöl (Fazakas 2007: 15).

A térbeli viszonyok leírásakor három különböző dologhoz viszonyíthatunk, így a nézőpont lehet **beszélőcentrikus** (Levelt 2003: 134–136, deiktikus), **tárgycentrikus** (Levelt 2003: 134–136, intrinzikus) és **környezetcentrikus** (Levelt 2003: 134–136, abszolút). A **beszélőcentrikus** nézőpont esetében a beszélő saját helyzetéhez képest képezi le a térbeli viszonyokat, míg a **tárgycentrikus** nézőpontnál a téri viszony a relációban szereplő tárgyhoz viszonyítva kerül meghatározásra. A **környezetcentrikus** nézőpont esetében olyan, a szemléltőtől független (egyezményes) keretet alkalmazunk, mint például a gravitáció vagy az égtájak (Levelt 2003: 134–135). **Perspektíva** az, amelynek során észleljük a dolog-háttér viszonyt és a nézőpontot. A dolog-háttér viszony elsősorban a mozgás közbeni megfigyelt objektumok esetében játszik szerepet, míg a nézőpont a statikus helyzetben történő észleléshez kapcsolódik (Langacker 1987). Szilágyi N. Sándor a nézőponthoz hasonló értelemben **szemszöget** említ, amelynek során az egyik dolgot stabilabbnak észleljük a másiknál, így megkülönböztethetünk stabil és mobil dolgokat. Ezek mind a mozgást, mind a statikusságot kifejező mondatokban érvényesek (Szilágyi N. 1996). Amíg a perspektíva vagy szemszög a megfigyelő helyzetére és a dolgok térbeli elhelyezkedésére vonatkozik, addig a **látásmód** értékjelentést is hordoz, vagyis a beszélő viszonyulását, értékelését is sejteti (Fazakas 2007: 15).

4. Perceptuális képi sémák

A vizuális érzékelés során a szem az agy számára egyfajta „fényképezőgépként” működve képeket, lenyomatokat készít a világban lévő tárgyairól és a közöttük fennálló viszonyokról, melyeket aztán az elme perceptuális képi sémákban, modellekben tárol. A tárolás praktikussága okán ezek a képek azonban nem egy az egyben tükrözik a valóságban látott tárgyakat, hanem azoknak csupán elnagyolt, sematikus lenyomatait rögzítik. A világ dolgairól alkotott, tapasztalati úton létrejött mentális képek az információk értelmezésekor és tárolásakor elsődlegesek a szavakhoz képest. Ezek a mentális képek hasonlósági alapon kapcsolódnak a világ dolgaihoz, de a képek kidolgozottsága nem egyforma, vannak nagymértékben kidolgozott/összetett, illetve kevésbé kidolgozott/egyszerű sematikus képek. A sematikus kép vagy **képi séma** olyan, vázlatosan konstruált és mentális képekben tárolt információs modell vagy minta, amely más fogalmak

jelentésstruktúrájának alapját képezi (Kövecses–Benczes 2010: 133). A kognitív nyelvészetben a séma a sematikus képen túl a megismerés egy általános, ismétlődő és begyakorolt módja is egyben. A séma mint megismerési mód segíti a konstruálást a nyelvi kifejezések szemantikai struktúrájában. A séma működésekor az előhívott fogalom a gyakran társuló fogalmakat is aktíválja kisebb mértékben (Tolcsvai Nagy 2010: 38–40).

A képi sémák a perceptuális tapasztalatok sűrített „újraírási”, melyeknek az a feladata, hogy leképezzék a térbeli struktúrákat a konceptuális struktúrák számára (Oakley 2007: 215). Ezt azt jelenti, hogy mivel a képi sémák jellemzően tömörítettek, elvontak és vázlatosak, így alapvető dolgok, illetve viszonyok leképezéseiben, különböző fogalmak feldolgozásában működnek közre. Lakoff ezeket a tartományokat idealizált kognitív modelleknek nevezi (ICM), amelyek néhány elemből álló, strukturált egészként kiemelt jelentőséggel bírnak a térbeli tájékozódás és mozgás érzékelése terén (Lakoff 1987, Johnson 1987), egyfajta összekötő „hídként” funkcionálva a magasabb szintű megismerés számára (Amant–Morrison–Chang–Cohen–Beal 2006). Lakoff (1987) szerint a képi sémák jelentős mértékben befolyásolják fogalmi rendszerünket. Gondolkodásunk struktúrája (formája) tehát jelentős mértékben a térben való létezés testi tapasztalataira vezethető vissza, ahol a FOGALMI TÉR FIZIKAI TÉR nem egészen nevezhető fogalmi metaforának, hiszen térbeli, fizikai tapasztalataink adják fogalmi rendszerünk struktúráját „anak eredményeképpen, hogy a képi sémák rendszerét rávetítjük a *fogalmi rendszerre*” (Kövecses–Benczes 2010: 136–137).

A képi sémák kutatásában nagy eredményeket ért el Lakoff (1987: 267), aki a képi sémákat csoportosította. Ennek a rendszerezésnek a további finomítására Robert St. Amant és munkatársai vállalkoztak az alábbiakban (2006: 293):

TÉR:	hely, fent-lent, elől-hátul, jobb-bal, közel-távol, vertikálitás, centrum-periféria, egyenes irány, érintkezés/kontakus
ERŐ:	kényszer, torlasz, elterelődés, ellenerő, korlátozás, ellenállás, vonzás, képeség
TARTALMAZÁS:	tartály, kint-bent, felület, tartalom, tele-üres
MOZGÁS:	mozzanat, út
EGYENSÚLY:	tengely-egyensúly, kétoldali egyensúly, pontbeli egyensúly, egyensúlyozás
AZONOSSÁG:	egyezés, egymásra helyezés
SOKFÉLESEG:	egyesülés, kollekció, hasadás, ismétlődés, rész-egész, kapcsolat, tömegsúly
LÉTEZÉS:	eltávolítás, behatárolt terület, kör, objektum, folyamat, ágens

A fenti „katalógus” tematikusan rendezi a különböző sémákat, amelyek a jelentésükön túl a tartalmazott mozgások mennyisége alapján is elkülöníthetők. Ezek alapján Robert St. Amant és munkatársai három típusát különböztetik meg a képi sémáknak: vannak közöttük statikus, dinamikus és akciósémák. A **statikus sémák** nem tartalmaznak mozgássorokat, csupán különböző relációkat jelenítenek meg (Amant–Morrison–Chang–Cohen–Beal 2006: 292–295). Idetartozhat például a KAPCSOLAT séma, amely további sémákkal társulva megjelenik bizonyos relációk esetén, amiket a magyarban gyakran névutóval fejezünk ki, például:

KAPCSOLAT + ELTÁVOLÍTÁS :	<i>nélkül</i>
KAPCSOLAT + KÉTOLDALI EGYENSÚLY:	<i>szenben</i>

Ha a társuló séma maga is összetett, ilyenkor az összetett séma valamelyik elemének kiemelődésével újabb névutói jelentések alakulhatnak, például:

KAPCSOLAT + FENT–LENT:

felett

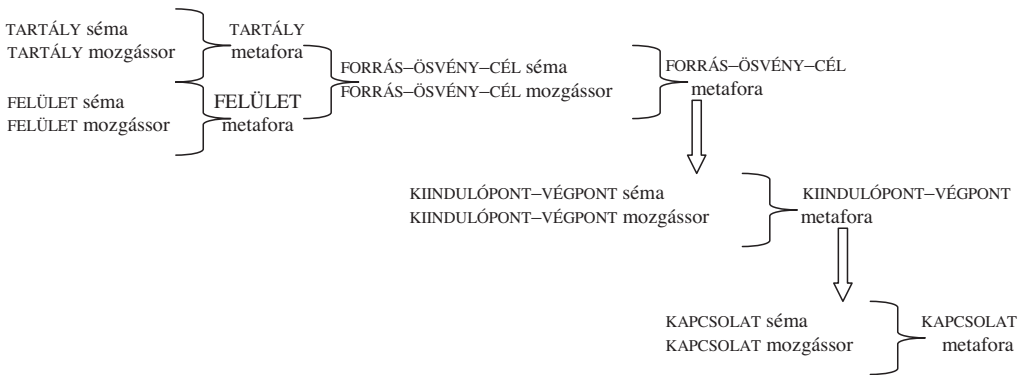
KAPCSOLAT + FENT–LENT:

alatt

A **dinamikus sémák** a teljes mozgássorok egy fázisából kiragadott állóképek, amelyek az adott fázis legjellegzetesebb és legkiemelkedőbb jegyeit tartalmazzák. Idetartozik például a TARTÁLY séma, amely megjelenik a BENNE helyzet fenntartását jelölő *-ban/-ben* rag jelentésszerkezetében. A BENNE helyzet mint komplex mozgássor három fázist tartalmaz: a helyzet létrejöttét, fenntartását és megszűntét. A *-ban/-ben* rag a teljes mozgássorból csak egy fázisra vonatkozik, a BENNE helyzet fenntartására, de jelentésszerkezetében megtalálható a BENNE helyzet mindegyik fázisa, tehát a BENNE helyzet létrejötte (a *-ba/-be* rag jelöli) és megszűnté is (*-ból/-ből* rag jelöli).

Az **akciószámok** nemcsak tartalmazzák teljes eseménysorokat, de képesek is kifejezni azokat, és így több dinamikus sémából épülnek fel. Idetartozik többek közt a FORRÁS–ÖSVÉNY–CÉL SÉMA (F–Ö–C), amely fontos résztvevője több akciórag jelentésszerkezetének. Így például a F–Ö–C séma a TARTÁLY sémához kapcsolódva megjelenik a TARTÁLY akcióragok jelentésszerkezetében (*-ba/-be* és a *-ból/-ből*), csak amíg a *-ba/-be* ragnál a F–Ö–C sémából a CÉL sémarész emelkedik ki, addig a *-ból/-ből* esetében a FORRÁS.

Az elemzés további részében tárgyalásra kerülő, és a térbeli relációkhoz legszorosabban kapcsolódó képi sémák, illetve a rájuk visszavezethető fogalmi- és iránymetaforák a következők:

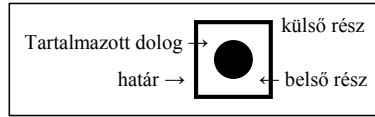

A TARTÁLY séma és TARTÁLY mozgássor együttesen alkotja a TARTÁLY metaforát, ahogyan a FELÜLET séma és mozgássor a FELÜLET metaforát. E két metafora egyes részeinek hangsúlyosabbá válásának eredményeképpen jött létre a FORRÁS–ÖSVÉNY–CÉL séma és mozgássor, illetve belőlük a FORRÁS–ÖSVÉNY–CÉL metafora. Ez utóbbi egyes részeinek kiemelődése és absztrahálódása pedig a KIINDULÓPONT–VÉGPONT séma és mozgássor, illetve metafora létrejöttét eredményezte. A KIINDULÓPONT–VÉGPONT metaforából a hangsúly áttevődött magára a két pontot összekötő „ösvényre”, kiemelve a köztük lévő kapcsolatot, melyből létrejött a KAPCSOLAT séma és mozgássor, illetve maga a KAPCSOLAT metafora. E szemantikai térkép mentén helyezkednek el a határozói elemek (névutók, igekötők, ragok), beleilleszkedve a sémák, mozgássorok és metaforák alkotta kapcsolatrendszerbe. A fenti térkép természetesen sokkal több elemmel, kapcsolódással és elágazással rendelkezik, de a jelen dolgozat – a téma terjedelmi igénye miatt – csupán a fenti összefüggésekre fókuszál.

4.1. TARTÁLY

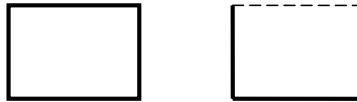
A TARTÁLY képi séma alapja egy olyan, tartályhoz hasonló és a belsejében üreget tartalmazó tárgy, amely a háromdimenziós térben szélességgel, hosszúsággal és mélységgel rendelkezik. Belső tere alkalmas más tárgyak tárolására, így a séma szerkezeti elemei a következők:

- belső rész
- határ / határvonal
- külső rész
- tartalmazott dolog

3. ábra: TARTÁLY séma /2D/

A séma leképezésének alapjául az emberi test mint a belső szervek tároló tartálya szolgálhatott. A TARTÁLY sémához kapcsolódott a TELE-ÜRES séma, amely lehetővé tette, hogy kétféle tartályt különböztessünk meg: **nyitott** és **zárt** tartályokat. Ezt a kérdéskört máshogyan közelítette meg Pléh Csaba gyermeknyelvi vizsgálataiban, ahol egy tárgyfelismerési feladatban (tartályok vs. felületek) azt tapasztalta, hogy a gyerekek a tartályszerű dolgokat ismerték fel a legkönnyebben, és a felismerés során a prototípushatás érvényesült, ugyanis a jellegzetes tartályokat nehéz volt felületként kezelniük a kísérleti alanyoknak (2001: 263). A tartályok ebből a szemszögből tehát úgy is osztályozhatók, mint prototipikus és a nem-prototipikus tartályok.

4. ábra: Zárt és nyitott tartály /2D/

A tartálytípusok közti különbségtétel azért lényeges, mert a zárt (T_z) és nyitott (T_{ny}) tartályok tárolási kapacitása eltérő. A zárt tartály nemcsak attól lehet zárt, hogy nincs rajta bemeneti nyílás, hanem attól is, hogy az ürege már telített. A nyitott tartály viszont teljesen vagy részlegesen befogadóképes, tárolásra alkalmas. Ennek alapján hívhatnánk *teli* és *üres* tartályoknak is, azonban szerencsésebb a *zárt* és *nyitott* elnevezést megtartani, hiszen nem minden nyitott tartály teljesen üres. Számos olyan eset van, amikor csak félig telített a tartály, de az *üres* megnevezés azonban ezt a jelentésárnyalatot nem adná vissza maradéktalanul. A zárt és nyitott tartályok funkciójukat tekintve eltérőek, s a közöttük lévő fizikális eltérés különbséget eredményez a jelentésszerkezetükben is. A zárt tartályok befogadóképességük határára érve általában TORLASZ-ként ábrázolódnak, míg a nyitott tartályok tárolóhelyként. Amant és munkatársai szerint a tartályok közti különbségek érzékelése valójában interpretációs különbségekből fakad, hiszen amíg egy ház legtöbbször HELY-ként vagy KÖRÜLHATÁROLT TERÜLET-ként értelmeződik, addig a túzoltó szemével nézve egy ház TARTÁLY-ként is megjelenhet, mint kimentendő embereket „tartalmazó” tárgy (Amant és mtsai 2006: 293).

(6) *A villám egy fába csapott.*

(7) *Anita terve akadályokba ütközött.*

A (6) és (7) mondatok zárt tartályokat tartalmaznak, de amíg a (6) mondat egy fizikai síkon megvalósuló akadályt jelöl, addig a (7) mondat egy nem-fizikai síkon megjelenő torlaszt. A vilám számára a fa akadályként jelent meg, amely haladásának útjában állt, és megállította azt. Anita tervének kivitelezésében valamely körülmény akadályt, illetve torlaszt képezett, melynek hatására a terv megvalósulása megkérdőjeleződött. Zárt tartályok esetén a jelentésszerkezetben megjelenik a TORLASZ séma, amely a fenti mondatokban azt eredményezte, hogy a *fa* és az *akadály* mint zárt tartály TORLASZ-ként értelmeződik.

A nyitott tartályok azonban másképp működnek, hiszen alapvető funkciójuk a tartalmazás, mely a TARTALOM séma kapcsolódásával jár együtt:

(8) *A nő kiment a szobából.*

(9) *A leves kifutott a fazékból.*

Az (8) és (9) mondatban a tartályok látszólag nem egyformák a két mondatban, ugyanis a *szoba* mint tartály elvesztette a mondat szintjén jelölt teljes tartalmát (*nő*), míg a *fazék* esetében a folyadék csupán részlegesen hagyta el a tartályt. A különbség azonban nem a tartályok jellegéből fakadó eltérésből adódik, hanem a tartalmazott objektumok jellegéből (folyadék, illetve szilárd dolog). Mindkét tartály esetében a tartály és a tartalmazott dolog közti relációt BENNE helyzetként értelmezzük, függetlenül annak minőségi vagy mennyiségi jellemzőitől. A nyitott tartályok befogadóképessége előhívja a tartalmazó funkciót, mely a KI-BE sémát is bekapcsolja a jelentésszerkezetbe. Emiatt nem lényegesek a vertikális vagy horizontális irányú mozgások, azaz nem teszünk nyelvi különbséget, hogy a szobából való kilépés horizontális irányú és a fazékból a folyadék távozása vertikális irányú mozgás, mert csak az a fontos, hogy a mozgás kifelé vagy befelé tart.

A TARTÁLY sémához három, belső irányultságú, illetve helyzetű relációra vonatkozó határozórag kapcsolódik:

- a *-ban/-ben*, amely egy állapotot jelölve a BENNE helyzet fenntartását jelöli, a tartály belső részében való tartózkodást, és a belső résszel való fizikai érintkezést jelöli;
- a *-ba/-be*, amely a BENNE helyzet létrejöttére vonatkozik, a tartály külső részről elindulva, a határvonalon keresztüli áthatolást követően a tartály belső része felé tartó mozgást jelöli;
- és a *-ból/-ből*, amely a BENNE helyzet megszűntét fejezi ki, a belső részről elinduló mozgást jelent, ahol a mozgás a tartályon kívülre irányul.

A fenti ragok közül *-ban/-ben* az egyetlen dinamikus rag, amely egy kiragadott állapotot jelöl, és – az alapját képező állókép segítségével – a tartályban tartózkodást és a tartály belső részét emeli ki. Az akcióragok a FORRÁS-ÖSVÉNY-CÉL séma kapcsolódásával azonban arra is képesek, hogy megmutassák, a mondatban szereplő tartály forrása (T_f) vagy célja (T_c) a mozgássornak, pl.:

(10) *Péter elment a kávézóba.*

(11) *Péter elment a kávézóból.*

Amíg a (10) mondatban a *kávészó* a mozgássor célja és így a F–Ö–C sémából a CÉL rész emelkedik ki a jelentésszerkezetben, addig a (11) mondat esetén a *kávészó* az eseménysor forrása, és így a F–Ö–C sémából a FORRÁS rész kerül előtérbe.

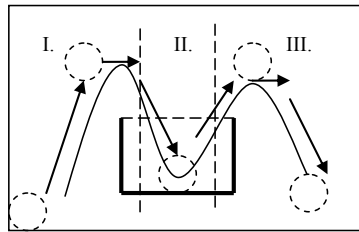
A TARTÁLY képi sémából létrejött TARTÁLY metafora számos elvont fogalmi tartomány megértesítését segíti. Így például megjelenik az idővel kapcsolatos kifejezésekben is, ráadásul az időbeli mozgás flexibilitása lehetőséget ad arra, hogy egy nyitott tartály zárt tartály legyen:

(12) *Már csak pár perc van hátra az utolsó órából.*

(13) *A gyors munka ellenére a mérnök kifutott a határidőből.*

A (12) és (13) mondatokban a *-ból/-ből* rag jelzi, hogy az objektumok között (*perc – óra, mérnök munkája – határidő*) BENNE helyzet áll fenn, mely megszűnőben van, és a még nyitott tartály (*óra*) befogadóképességének határához ért, azaz már csak pár perc „fér bele” az órába mint tartályba, s utána „megtelik”, zárt tartállyá változik. Hasonló a helyzet a mérnök munkájával, amelynek az elvégzésére szolgáló idő vészesen fogy, s akárcsak a (12) mondatbeli percek, az idő mint fizikai tartalommal rendelkező dolog jelenik meg és telíti a tartályként megjelenő *határidőt*.

A TARTÁLY metafora azonban nemcsak a TARTÁLY sémát tartalmazza, hanem dinamikus képként egy sematikus mozgássort is, mely egyfajta használati szabályként a tartályhoz kapcsolódó műveletekről (pl. emberi test mint tartály a táplálkozás kapcsán) szolgáltat információt.

5. ábra: A TARTÁLY mozgássor /2D/

A TARTÁLY mozgássor a tartályként szolgáló dolog használatára vonatkozó műveleti sor, amely három fázisra osztható: *közelítő* (I.), *tartalmazó* (II.) és *távolodó* (III.) fázisokra. A tartályként szereplő, statikus helyzetben lévő objektum az 5. ábra közepén vastagított vonallal került kiemelésre, a helyváltoztatásban lévő objektumot a vékony, szaggatott vonal jelöli, amelynek haladási irányát a mellette található nyilak mutatják. Lényeges jellemző, hogy a *közelítő* fázis (I.) végén és a *távolodó* fázis (III.) elején határátlépés történik (a tartályként szereplő dolog belső terébe tartó mozgás által), melyet követ a *tartalmazó* fázis (II.). A fázisok időben egymás után jönnek, szerepük pedig az egyes határozóragok jelentésénél van, ahol az adott rag jelentésszerkezetében a teljes mozgássornak csak az egyik fázisa emelkedik ki és lesz hangsúlyos. Például a *-ba/-be* rag esetében a BENNE helyzet elérése lényeges jelentésem a rag szemantikai leírásakor, tehát feltételezhető, hogy a rag jelentésszerkezetében a TARTÁLY mozgássor *közelítő* fázisa emelkedik ki. Ezzel szemben a távolodást jelentő *-ból/-ből* esetében más a helyzet, mert ott a TARTÁLY mozgássor egészéből a *távolodó* fázis válik hangsúlyossá. Emiatt a fenti határozóragok dinamikus ragként

vagy akcióragként tartalmazták ugyanazt a mozgássort, de annak eltérő fázisaira vonatkoznak, és kontextusba kerülésükkor a háttérben a többi fázist is tartalmazták, pl.:

(14) *Sára Debrecenből jött.*

Az (14) mondatban a távolodó fázist profiláló *-ból/-ből* jelenik meg a városnév (*Debrecen*) mellett, mutatva azt, hogy ez a főnév tartályként értelmeződött, és nem felületként. Ezért a *Debrecenből* alak elfogadható a *Debrecenből jönni* szerkezetben, és az ott szereplő *-ból/-ből* rag nem cserélhető ki a felületek térviszonyait jelölő *-ról/-ről* raggal (*Debrecenről jönni*), még akkor sem, ha az szintén távolodó fázist profiláló határozórag is. Ez a használati eltérés arra enged következtetni, hogy annak idején a debreceni lakosok városukat tartályként értelmezték, feltételezhetően földrajzi, domborzati vagy közlekedési okoknál fogva, szemben más települések lakóival, akik viszont saját lakóhelyüket felületként érzékelték (pl. *Szeged – Szegeden, Buda – Budán, Sátorajújhely – Sátorajújhelyen, Mezőtúr – Mezőtúron* stb.). Az, hogy tartályként vagy felületként érzékelünk valamely tárgyat, helyet, dolgot nagyban függ attól, hogy hogyan, milyen mozgássorok mentén használjuk azt. Ha a használati jellemzők a TARTÁLY mozgássor sematikus mintázatára hasonlítanak, nagy az esély arra, hogy az ott lakók a nyelvhasználatra vetítve is tartályként fogják érzékelni.

A TARTÁLY mozgássornak tehát a teljes mintázata átvételre kerül, amikor az egyes határozóragok jelentésszerkezetében megjelenik, így valósulhat meg az, hogy a TARTÁLY mozgássort tartalmazó határozóragok (*-ba/-be, -ban/-ben, -ból/-ből*) jelentésében a másik két fázis is másodlagosan jelen van, melyek logikai előfeltevésként vagy következményként is felfoghatók. Például a (14) mondat előfeltevése az, hogy Sára korábban Debrecenben volt (és esetleg még korábban megérkezett Debrecenbe), tehát a TARTÁLY mozgássor tartalmazó fázisa már korábban lejátszódott. A TARTÁLY séma és a TARTÁLY mozgássor alkotja a TARTÁLY metaforát, amely az alábbi tematikájú kifejezésekben gyakran megjelenik:

a.) Idővel kapcsolatos kifejezések

Az időbeli egységek egy része tartályként konceptualizálódik, pl.:

(15) *Kovácsék februárban költöztek.*

Tartály: február

Tartalmazott objektum: Kovácsék

(16) *A változás években mérhető.*

Tartály: év

Tartalmazott objektum: változás

b.) Emberi kapcsolatok, pl.:

(17) *Péter kilép a házasságból és új kapcsolatba kezd;*

Tartály: házasság, kapcsolat

Tartalmazott objektum: Péter

c.) Testi, fizikai állapotok, pl.:

(18) *Péter kilábal az influenzából, de a mája gyulladásban van.*

Tartály: influenza, gyulladás

Tartalmazott objektum: Péter

(19) *Péter fogába belenyilalt a fájdalom.*

Tartály: fog

Tartalmazott objektum: fájdalom (Péteré)

d.) Érzelmek, hangulati állapotok, pl.:

(20) *Anna szerelmes volt a barátjába.*

Tartály: barát

Tartalmazott objektum: szerelem (Annáé)

(21) *Péter csalódott az életben.*

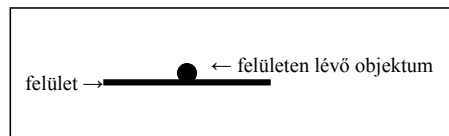
Tartály: élet

Tartalmazott objektum: csalódás (Péteré)

4.2. FELÜLET

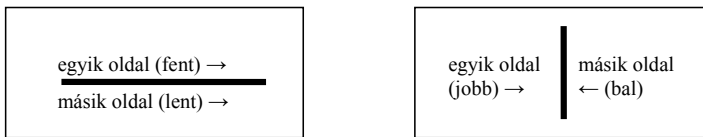
A FELÜLET séma alapja egy olyan tárgy, amely akár egy 2D-ban látott tartály valamelyik leválasztott oldala is lehetne, amely se mélységgel, se belső térrel nem rendelkezik. Két fő funkciója a *támasztás*, azaz egy másik tárgy *tartása/megtartása*, illetve az *elválasztás*. A séma szerkezeti elemei a következők:

- felület
- felületen lévő objektum

6. ábra: A FELÜLET séma

A séma a térben elforgatható, így kapcsolódhatnak az egymáshoz való viszonyításon alapuló, vertikális tengelyt kiemelő FENT–LENT, valamint a horizontális tengely mentén elhelyezkedő JOBB–BAL.

7. ábra: A FELÜLET séma elforgathatósága /2D/

A vertikális (F_v) és horizontális (F_h) térbeli viszonyok különbségei azonban a nyelvi kifejezésekben nem jelennek meg, hiszen azok minden esetben RAJTA helyzetként értelmeződnek, ami azt jelenti, hogy függőleges vagy vízszintes helyzetű relációban a két objektum felületükön érintkezik egymással, és az érintkezésen túl a rajtalévő dolog nyomóerőt is kifejt a másik dologra.

(22) *Az óra a falon függ.*

F_v

(23) *A rendőr az utcán irányítja a forgalmat.*

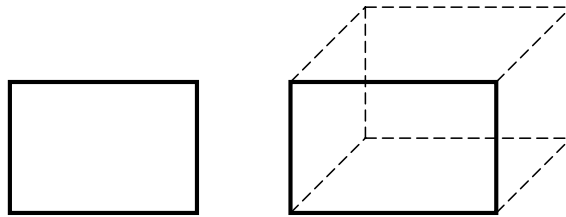
F_h

A (22) és (23) mondatokban az *-n/-on/-en/-ön* rag mint a RAJTA helyzet egyik határozóragja jelöli, hogy a főnév (*fal*), amihez kapcsolódott, FELÜLET-ként értelmeződött. A vertikális FELÜLET sémát illusztráló (22) mondatban az *óra* a függőleges tengely mentén helyezkedik el és fizikailag érintkezik a F_v -vel (*fal*) úgy, hogy az – tartóerőt biztosítva – képes legyen az órát megtámasztani, amelynek eredményeképpen – a gravitáció vonzása ellenére – az óra nem esik le a földre. A vertikálitás természetessége miatt, vagyis hogy az ember felegyenesedve jár és így testtartása a függőleges ten-

gelyhez igazodik, az a dolog fog előtérbe kerülni, amelyik a vertikális tengely mentén helyezkedik el. A vertikális FELÜLET sémában ez tárgy a **felületként ábrázolt dolog** / (22) példa: *fall*.

A horizontális FELÜLET sémát bemutató (23) mondat esetében az *utca* az, amelyik a felszínén megtartja a *rendőrt*. Mivel a vertikálitás természetessége itt is elsőbbséget élvez, így nem a felületként ábrázolt tárgy, hanem a függőleges tengely mentén elhelyezkedő **objektum** (*rendőr*) emelkedik ki. A FELÜLET sémában a *támasztás* kerül előtérbe, ahol – a tartályokkal történő belső érintkezés ellentételezéseként – a felületek felszínén történő, külső fizikai érintkezés válik hangsúlyossá.

Gyakori, hogy az adott objektum valójában nem is felület, hanem egy olyan tartály, amelynek valamelyik oldala 2D-ban ábrázolódott. Ezért fontos elkülöníteni a **felületeket** és az **felületszerű tartályokat**, mely utóbbiak csak felületnek látszanak, de valójában tartályok.

8. ábra: Felület és felületszerű tartály, szemből /3D/

A kétféle felület megkülönböztetése azért lényeges, mert eltérő funkcióval rendelkeznek: a felületek elsősorban támasztásra, megtámasztásra szolgálnak, a felületszerű tartályok viszont a bennük tartalmazott dolog elszigetelésére (adott esetben akár megvédésére, elzárására vagy akadályozására), a külvilágtól vagy más dologtól való elválasztásra szolgálnak.

- (24) *A könyv az asztalon hever.*
 Felület: asztal
 Felületen lévő objektum: könyv
- (25) *András véletlenül rátaposott a cipőmre.*
 Felület: cipő
 Felületre kerülő objektum: András

A (24) mondat esetén az asztal valódi felületként a könyv megtartását, alátámasztását szolgálja, de a (25) mondatban a cipő felületszerű tartály, amelynek külső felszínét érinti a felületre kerülő dolog (*András*), elválasztva/védve a felületszerű tartály belső részében tartalmazott dolgot (*láb*).

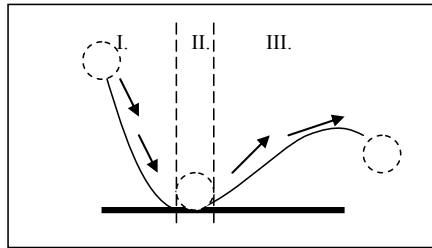
A FELÜLET sémához kapcsolódó határozóragok esetében három ragot találunk, amelyek a RAJTA helyzet valamelyik fázisát jelölik:

- az *-n/-on/-en/-ön*, amely a RAJTA helyzet fenntartását fejezi ki, egy olyan helyzeti relációt, ahol a FELÜLET egyik oldalán egy dolog érintkezik a felszínével, és vízszintes helyzetben nyomóerőt is fejt ki rá;
- a *-ra/-re*, amely a RAJTA helyzet létrejöttét jelöli, ahol egy, a felülethez közelítő dolog mozog a felület felé, hogy felszíni érintkezésbe kerüljön vele, és az megtartsa vagy elkülönítse valamitől;

- a *-ról/-ről*, amely a RAJTA helyzet megszűnését jelöli, ahol a felülettől távolodó mozgást végző dolog a felülettel való felszíni érintkezés megszüntetésére törekszik.

A felsorolt ragok közül az *-n/-on/-en/-ön* az egyedüli dinamikus rag, amely – az alapját képező, pillanatnyiságot megjelenítő képi sémából eredően – a felületen levést és a felszínnel való érintkezést fejezi ki. A *-ra/-re* és *-ról/-ről* akcióragok esetében – tartalmazván a F–Ö–C sémát – a közelítő, illetve távolodó fázis emelődik ki az eseménysor egészéből.

A FELÜLET metafora a FELÜLET séma mellett annak használati szabályát is tartalmazza: ez a FELÜLET mozgássor, amely sematikusan megadja a felületként konceptualizált dolog használati jellemzőit.

9. ábra: A FELÜLET mozgássor /2D/

A FELÜLET mozgássor a TARTÁLY mozgássorhoz hasonlóan három, időben egymásra következő fázisból áll: *közelítő* (I.), *rajtalevő* (II.) és *távolodó* (III.) fázisokból. Az ábrán a vastagított vonal a felületként érzékelt, statikus helyzetű dolog (stabil objektum) sematikus megjelenítésére szolgál, míg a vékony vonal a helyváltoztatásban lévő dolog (mobil objektum) mozgását mutatja, a mellette látható nyilak pedig mozgásának irányát jelölik. Azonban a *közelítő* fázis (I.) végén és a *távolodó* fázis (III.) elején nem történik határátlépés, mert a *rajtalevős* fázisában (II.) a másik objektum csupán a felületként szolgáló dolog külső felszínével érintkezik. Az érintkezésnek alapvetően két funkciója lehet: *támasztás/ megtartás* (valódi felületek), illetve *elválasztás/ elkülönítés/ különválasztás* (felületszerű tartályok).

A RAJTA helyzet ragjai az alábbi tematikájú kifejezésekben igen gyakran megjelennek, és jelzik a FELÜLET séma és a FELÜLET mozgássor alapján létrejött FELÜLET metafora segítségével, hogy a hozzájuk tartozó főnév felületként értelmeződött:

a.) Idővel kapcsolatos kifejezések

A TARTÁLY metaforánál már előjött ez a csoport, mivel az időegységek egy része tartályként értelmeződik. Ám bizonyos esetekben *elkülönítés/ különválasztás*, azaz tagolás céljából *felületszerű tartályokként* is megjelenhetnek:

- Napok nevei, pl.: *napon, hétfőn, pénteken* stb.
- Évszakok nevei, pl.: *télen, nyáron* (ahol az évszakokat alkotó hónapok tartályként egymásra következnek), pl.:

(28) *Péter nyáron megbetegedett.*

Felület: nyár

Felületen lévő objektum: Péter

b.) Érzelmek, állapotok, pl.:

(29) *Péter haragszik a szomszédjára.*

Felületszerű tartály: szomszéd

Felületre kerülő objektum: harag (Péteré)

A dolgok tartályként vagy felületként való konceptualizálása sok esetben a beszélő attitűdjén is múlik, azaz hogy az adott dolog, szituáció milyen érzelmeket vált ki belőle, és hogyan szemléli meg az adott helyzetet, térbeli relációt. Így például az alábbi mondatokban (31, 33) megfigyelhető, hogy az akadálymentes folyamatok, mozgások esetében a stabil objektumok felületként konceptualizálódnak, míg az akadályoztatott események, dolgok tartályként (30, 32). Ezt a határozórag mutatja meg, mely alaktanilag a stabil objektumot jelölő főnév mellé kerül:

(30) *Belebonyolódik vmibe*

(‘nehézség támadt’)

Rag: *-ba/-be* (közelítő fázis)

Konceptualizálási forma: tartály

Mozgássor: TARTÁLY

(31) *Ráér vmire*

(‘nem akadályoztatott’)

Rag: *-ra/-re* (közelítő fázis)

Konceptualizálási forma: felület

Mozgássor: FELÜLET

(32) *Útban van*

(‘akadályt képez’)

Rag: *-ban/-ben* (tartalmazó fázis)

Konceptualizálási forma: tartály

Mozgássor: TARTÁLY

(33) *Úton van*

(‘akadálymentesen halad’)

Rag: *-n/-on/-en/-ön* (rajtalevő f.)

Konceptualizálási forma: felület

Mozgássor: FELÜLET

Bizonyos esetekben a tartályként konceptualizált dolgok is lehetnek pozitív megítélésűek, és a felületek pedig negatívak. Ez különösen abban az esetben érvényesül, ha valamely dolog vagy esemény stabilitásán/ intenzivitásán/ alaposságán/ mélységén/ állandó jellegén/ hosszan tartó lefolyásán van a hangsúly. Az alábbi mondatokban például megfigyelhető, hogy a felületként szolgáló tárgy/esemény a felületesség, a rövid idejűség, a rendszertelenség vagy a bizonytalanság jelentésmozzanatát hordozza (35, 37), míg a tartályként konceptualizált tárgy ennek ellenkezőjét (34, 36):

(34) *Jártas vmiben*

(‘elmélyült tudással bír’)

Rag: *-ban/-ben* (tartalmazó fázis)

Konceptualizálási forma: tartály

Mozgássor: TARTÁLY

(35) *Tud vmiről*

(‘némi információval rendelkezik a dologról’)²

Rag: *-ról/-ről* (távolodó fázis)

Konceptualizálási forma: felület

Mozgássor: FELÜLET

(36) *Szerelmes vkibe*

(intenzív érzelem)

Rag: *-ba/-be* (közelítő fázis)

Konceptualizálási forma: tartály

Mozgássor: TARTÁLY

(37) *Árulkodik vkiről*

(‘a másik tudta, bevonása nélkül az illetőt rossz színben tünteti fel’)

Rag: *-ra/-re* (közelítő fázis)

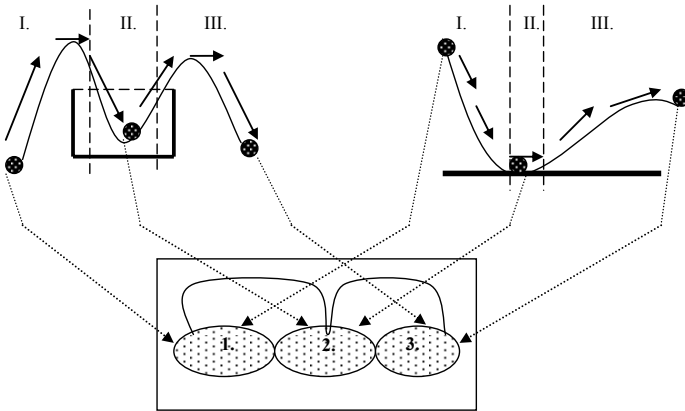
Konceptualizálási forma: felület

Mozgássor: FELÜLET

² Az accusativusi és a helyhatározói esetek közötti „átjárhatóság” nem ismeretlen jelenség (Sipőcz 2006: 23). Így a tárgyrag és a FELÜLET mozgássor ragjai is gyakran alkotnak egymással szemantikai párokat. Az aktuális példában is ez történik, hiszen ha a *tud vmiről* mellé a *tud vmit* (‘elegendő/biztos tudással bír’) kifejezést állítjuk, látható, hogy itt a tárgyrag megjelenése egy teljes egészében birtokolt és hozzáférhető tudást jelöl, míg a *-ról/-ről* esetében ez a tudás csupán részleges.

4.3. FORRÁS–ÖSVÉNY–CÉL

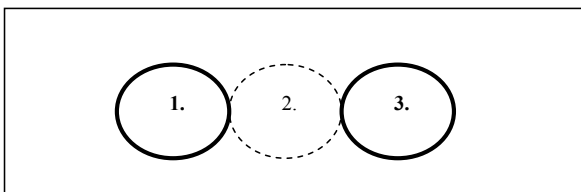
A képi sémákat és metaforákat többféleképpen rendezhetjük csoportokba tematikájuk és bonyolultságuk szerint. Ez utóbbi szempont esetében mindenképpen fontos elkülöníteni azokat a sémákat, amelyek alkotóelemként is szolgálnak összetettebb sémák számára, ezek a dinamikus sémák. A TARTÁLY és FELÜLET sémák a dinamikus sémák körébe tartoznak, hiszen alapjául szolgálnak más, összetett sémák számára, így a FORRÁS–ÖSVÉNY–CÉL (F–Ö–C) akcióséma számára is. A F–Ö–C séma valójában a TARTÁLY és a FELÜLET mozgássorok együtteséből adódik, hiszen a séma lényege a valahonnan valamin keresztül valahová jutás, amely mindkét metafora mozgássoránál hasonló eseménysorok mentén történik:

10. ábra: FORRÁS–ÖSVÉNY–CÉL séma /2D/

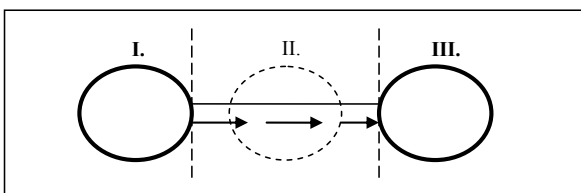
A 10. ábra a FORRÁS–ÖSVÉNY–CÉL séma létrejöttét mutatja be a TARTÁLY és a FELÜLET mozgássor három, egymásra következő fázisának (római számmal jelölve) legfontosabb fázispontjai (arab számmal jelölve) alapján, melyek aztán egy újabb képben ábrázolódnak együtt (pontosított vonalú nyilak jelzik a fázispontok kiemelődését). Ennek a mozgássornak lényege az 1-es fázispontból a 2-es fázisponton keresztül a 3-as fázispontba való jutás. A fázispontok a mozgássorokból egyetlen kiragadott helyzeti pontnál lévő konkrét objektumokat jelölnek, amelyek később már sematizált objektumokként jelennek meg a FORRÁS–ÖSVÉNY–CÉL sémában. Fontos jellemző, hogy mind a három objektum egyforma hangsúlyt kap a sémaszervezetben. A sémához kétféle mozgássor kapcsolódhat attól függően, hogy a mozgássorban résztvevő dolgok tartályként vagy felületként ábrázolódnak, azaz az objektumok jelölhetnek tartályokat vagy felületeket. Emiatt szükséges elkülöníteni a **tartályalapú** FORRÁS–ÖSVÉNY–CÉL mozgássort és a **felületalapú** FORRÁS–ÖSVÉNY–CÉL mozgássort, hiszen eltérő ragok fognak hozzájuk kapcsolódni.

A tartályalapú FORRÁS–ÖSVÉNY–CÉL mozgássor a benne szereplő objektumok (tartályok) miatt négy határátlépést tartalmaz, az I-es fázisban egyet (kifelé), a II-es fázisban kettőt (befelé és kifelé), és a III-as fázisban egyet (befelé):

12. ábra: KIINDULÓPONT–VÉGPONT séma /2D/

A 12. ábrában a szaggatott körvonallal jelölt 2. objektum háttérbe került, elveszíti hangsúlyosságát, mely nyelvi szinten is érvényesül: a 2. objektum által jelölt dolog implicit marad a nyelvi kifejezésekben. A mozgássor ennek megfelelően szintén változik az alábbiakban:

13. ábra: KIINDULÓPONT–VÉGPONT mozgássor /2D/

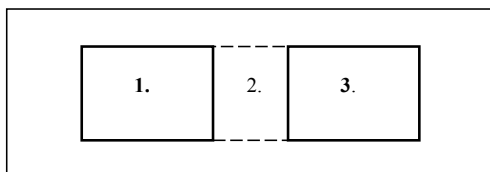
(40) *Péter reggeltől estig kereste a kulcsokat.*

Rag: *-tól/-től* (I. fázis) és *-ig* (III. fázis)

Konceptualizált objektum típusa: idő

Mozgássor: KIINDULÓPONT–VÉGPONT

A reggel és az *este* ugyan egymást nem közvetlenül követő napszakok, a (40) mondatban azonban mégis így ábrázolódnak. A közbülső, nappali szakasz implicit marad a nyelvi kifejezésben, noha ezt a KIINDULÓPONT–VÉGPONT séma és mozgássor háttérben lévő elemként tartalmazza. Ahogyan a FORRÁS–ÖSVÉNY–CÉL séma esetében elkülönült a tartályalapú és a felületalapú szerkezet, úgy ez érvényes a KIINDULÓPONT–VÉGPONT sémára is. Hiszen a kiindulópontként vagy végpontként szereplő dolgok itt is lehetnek felületek vagy tartályok. A tartályalapú KIINDULÓPONT–VÉGPONT séma két tartály közötti mozgást jelenít meg, hangsúlyosan a kezdő és a záró helyzet megadásával, ahol a 2. objektum a háttérben marad:

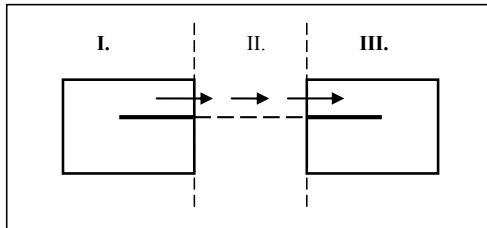

14. ábra: Tartályalapú KIINDULÓPONT–VÉGPONT séma /2D/

Míg a (41) példában az 1. objektummal jelölt állapot (*bakfis*) és a 3. objektum (*nő*) explicit a nyelvi szerkezetben, addig a 2. objektumként jelölt állapot (az átmenet a két állapot között) ebben az esetben se kerül bele nyelvi szinten a mondatba:

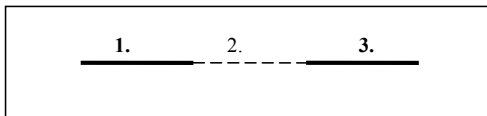
- (41) *Anita a bakfisból érett nővé vált.*
 Rag: *-ból/-ből* (1. objektum) és *-vá/-vé* (3. objektum)
 Konceptualizálási forma: tartály
 Konceptualizált objektum típusa: entitás (állapot)

A (41) mondat egy változási folyamatot fejez ki, ahol egy bizonyos állapotból (amely tartályként ábrázolódik) egy másikba jut a folyamat főszereplője. Az átmeneti szakasz/ állapot azonban szintén háttér-információként jelenik csak meg. A tartályalapú KIINDULÓPONT–VÉGPONT sémához kapcsolódó mozgássor redukálódik az eredeti mozgássorhoz képest, amelynél az I. és a III. fázis statikus állapotot jelöl, míg a II. (implicit) fázis dinamikus, határátlépő eseménysorokat.

15. ábra: Tartályalapú KIINDULÓPONT–VÉGPONT mozgássor /2D/

A tartályalapú KIINDULÓPONT–VÉGPONT sémához hasonlóan a felületalapú KIINDULÓPONT–VÉGPONT séma esetén is a 2. objektum veszi el hangsúlyosságát, míg az 1. és a 3. objektum továbbra is kiemelt:

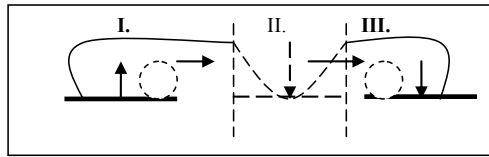
16. ábra: Felületalapú KIINDULÓPONT–VÉGPONT séma /2D/

A hangsúlytalan 2. objektum nyelvileg implicit a mondatban, noha a háttérben tartalmazza továbbra is a szerkezet, pl.:

- (42) *Péter percről percre követte az eseményeket.*
 Rag: *-ról/-ről* (1. objektum) és *-ra/-re* (3. objektum)
 Konceptualizálási forma: felület
 Konceptualizált objektum típusa: idő

A (42) mondatban az időszakaszok (*percek*) felületi érintése kapcsán jelenik meg a KIINDULÓPONT–VÉGPONT séma, hiszen az időszakaszok közötti tartomány ugyan szemantikailag benne van

a szerkezetben, nyelvileg azonban nem kerül kifejezésre. A sémához kapcsolódó felületalapú KIINDULÓPONT–VÉGPONT mozgássor ezért szintén csak háttér-információként tartalmazza a II. fázis mozgásait:

17. ábra: Felületalapú KIINDULÓPONT–VÉGPONT mozgássor /2D/

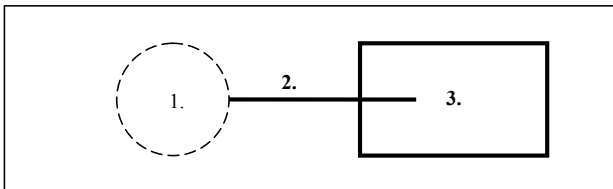
A 17. ábra nem tartalmaz határátlépést, hiszen a felületek felszínén jön létre a fizikális kontaktus a stabil és a mobil objektum között, ráadásul a II. fázisban lévő mozgássorok hangsúly nélküliek, pl.:

- (43) *Anita nem jutott egyről a kettőre.*
 Rag: *-ról/-ről* (I. fázis) és *-ral/-re* (III. fázis)
 Konceptualizálási forma: felület
 Konceptualizált objektum típusa: állapot

A (43) mondatban az állapotok közti átmenet nyelvi szinten nem jelenik meg, noha a jelentését tekintve a háttérben ábrázolódik. Bizonyos esetekben az is előfordulhat, hogy az adott jelentés-szerkezetben az I. fázis kerül a háttérbe, a II. és a III. fázis emelkedik ki:

- (44) *A pokolba vezető út is jószándékkal van kiköveztve.*
 Rag: *-val/-vel* (II. fázis) és *-ba/-be* (III. fázis)
 Konceptualizálási forma: tartály és felület
 Konceptualizált objektum típusa: tárgy

A (44) mondat nemcsak abból a szempontból érdekes, hogy az I. fázis implicit a mondatban, hanem amiatt is, hogy egy heterogén objektum-összeállítású sémát tartalmaz. Ezek az összetett sémák (pl. FORRÁS–ÖSVÉNY–CÉL, KIINDULÓPONT–VÉGPONT) lehetnek vegyesek is, melyekben felületként és tartályként perceptualizált objektumok egyaránt szerepelhetnek. A (44) mondat sematikus a következőképpen adható meg:

18. ábra: A (44) mondat sematikus megjelenítése /2D/

A szaggatott vonallal jelzett kör alakú tárgy I. fázisú objektumként azt az előfeltételezett tudást jelöli, mely szerint a mondatban szereplő út valahol/valahonnan (*forrás*) elkezdődött. Ez az információ azonban lexikális szinten nem kerül kifejezésre, így rag hiányában nem tudható, hogy

ez az objektum felület- vagy tartályszerű. A *célként* szereplő 3. objektum (*pokol*) tartályként ábrázolódik. A hozzá vezető *ösvény* szintén tartályként (*jószándék*) jelenik meg, noha a *-val/-vel* rag nem tartozik szorosan a TARTÁLY metafora ragjaihoz, hiszen nem helyviszonyokat, hanem kapcsolatokat hivatott jelölni. A *szándék* azonban gyakran tartályként szokott ábrázolódni, ahogyan az alábbi kifejezésekben is, pl.:

- (45) *Péternek szándékában állt telefonálni.*
 Rag: *-ban/-ben*, statikus
 Konceptualizált forma: tartály
 Konceptualizált objektum típusa: állapot
- (46) *Péter öngyilkossági szándékából követte el tettét.*
 Rag: *-ból/-ből*, dinamikus
 Konceptualizált forma: tartály
 Konceptualizált objektum típusa: állapot

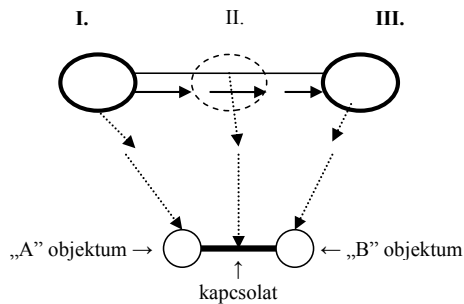
A (45) és (46) mondatban a *szándék* tartályként jelenik meg, amelyet a *-ban/-ben* és *-ból/-ből* ragok jeleznek, hiszen mind a kettő a TARTÁLY metaforához tartozik. Ezek mondatba kerülése tehát egyértelmű utalás arra, hogy az adott objektumot tartályként konceptualizálták a nyelvhasználók.

4.4. KAPCSOLAT

A KAPCSOLAT séma két dolog/objektum/esemény között fennálló relációt jelöl, amelyben a hangsúly nem az objektumokon van, nem is a reláció körülményein (tér, idő stb.), hanem magán a kapcsolaton. A KAPCSOLAT séma a következő összetevőkből áll:

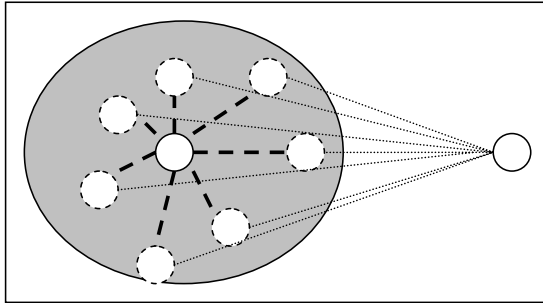
- „A” objektum
- „B” objektum
- kapcsolat

A KAPCSOLAT séma a KIINDULÓPONT–VÉGPONT séma módosulásaként az alábbi módon jöhetett létre:

19. ábra: A KAPCSOLAT séma /2D/

A KIINDULÓPONT–VÉGPONT séma két objektuma és a közöttük lévő kapcsolat átkerült a KAPCSOLAT sémába, de hangsúlyarányok között változás történt: az objektumok elvesztették hangsúlyosságukat, a kapcsolat viszont kiemelkedett. A KAPCSOLAT séma működési mechanizmusát a KAPCSOLAT mozgássor mutatja meg, amely egy lehetséges megvalósulási területen több pozícióban is létrejöhet a két objektum között:

20. ábra: A KAPCSOLAT mozgássor /2D/

A 20. ábrán a KAPCSOLAT mozgássor elemei láthatók. A szürke háttérű kör jelöli a lehetséges megvalósulási területet, ahol a vastag, szaggatott vonallal jelzett reláció létrejöhet az objektumok között. Az egyik objektum a megvalósulási körön belül, annak centrumában található, körülötte pedig szaggatott körvonallal jelölve a lehetséges helyek láthatók, ahová a másik objektum, mely a megvalósulási körön kívül van, bekerülhet. A körön kívüli objektum lehetséges mozgását, amely által elfoglalja a megvalósulási körön belüli egyik pozíciót, pontozott vonalak jelölik. A mozgássor tehát egyetlen fázisból áll, ahol a megvalósulási körön kívüli objektum, miután belép a megvalósulási körbe, elfoglalja az egyik relációképes pozíciót, és kapcsolatba kerül a már ott lévő objektummal. A megvalósulási kör centrumában lévő objektum CENTRUM-ként jelenik meg, míg a megvalósulási körön kívüli objektum PERIFÉRIA-ként, tehát a KAPCSOLAT sémához gyakran a CENTRUM–PERIFÉRIA is kapcsolódik. A megvalósulási kör formája, mérete és kiterjedése a látással és a szem látóterével, mint testi jellemzőből eredő tapasztalattal lehet összefüggésben.

Lakoff (1987: 274) a KAPCSOLAT sémának alapvetően két típusát különbözteti meg, attól függően, hogy a tartalmazott reláció milyen természetű az objektumok között:

- a.) Aszimmetrikus viszony: Ha „A” objektum kapcsolódik „B” objektumhoz, akkor „B” irányítása alá kerül, azaz függeni fog „B”-től;
- b.) Szimmetrikus viszony: Ha „A” objektum kapcsolódik „B” objektumhoz, akkor „B” is kapcsolódik „A”-hoz.

A relációk minőségét azonban további jellemzők is meghatározzák, melyek jellemzőit Paul Deane (1992: 63) dolgozta ki, aki szerint egy kapcsolatot alapvetően két változó jellemez:

- a.) szilárd jelleg, amely a kapcsolat jellegének változékonyságára utal,
- b.) erősség, ami a kapcsolat kapacitását jelöli, hogy a külső erőhatásokkal szemben mennyire ellenáll.

Beszélhetünk tehát szimmetrikus (K_{sz}), illetve aszimmetrikus (K_a) relációkról, amely utóbbi esetében az egyik objektum hangsúlyosabbá válik a másikkal:

21. ábra: Szimmetrikus és aszimmetrikus KAPCSOLAT séma

A KAPCSOLAT séma több határozóragunk jelentésszerkezetében megtalálható, így például jelen van a *-vall/-vel* és a *-stull/-stül* ragok jelentésszerkezetében, de amíg a *-vall/-vel* esetében szimmetrikus reláció jelenik meg, addig a *-stull/-stül* esetében aszimmetrikus:

(47) *Feleségével ment nyaralni Péter.*

K_a

(48) *Feleségestül ment nyaralni Péter.*

K_{sz}

Mivel a *-vall/-vel* szimmetrikus kapcsolatokra vonatkozik, a (47) mondat jelentésszerkezetében a két objektum (*Péter*, *feleség*) egyforma hangsúllyal jelenik meg. Azonban (48) mondat objektumai között aszimmetrikus a viszony áll fenn, amit a *-stull/-stül* rag jelöl, vagyis az egyik objektum (*Péter*) kiemelkedőbb, mint a másik (*felesége*). Az aszimmetrikus kapcsolatokat is tovább csoportosíthatjuk aszerint, hogy melyik objektum lesz a hangsúlyos a jelentésszerkezetben. Az egyik típusnál az aktív, szándékosan és tudatosan cselekvő személy/objektum emelkedik ki a többi objektum közül, ez az ágens-dominanciájú szerkezet. A másik típusnál viszont nem az aktív cselekvő, hanem egy másik tematikus szerepű objektum válik hangsúlyossá, ez az ágens-szubdominanciájú szerkezet. A *-stull/-stül* rag ágens-dominanciájú, hiszen *Péter* vált hangsúlyossá a (47) mondatban a *feleségéhez* képest. A *-nak/-nek* részshatározó ragnál azonban a recipiens tematikus szerepű objektum fog kiemelődni, mivel a rag jelentésszerkezete ágens-szubdominanciájú aszimmetrikus sémát tartalmaz:

22. ábra: Ágens-dominanciájú és ágens-szubdominanciájú aszimmetrikus KAPCSOLAT séma

A kapcsolat séma a NÁLA helyzethez kapcsolódik, melyhez három határozórag tartozik:

- *-nál/-nél* rag, amely dinamikus ragként a NÁLA helyzet fenntartását jelöli;
- *-hoz/-hez/-höz*, amely akcióragként a NÁLA helyzet létrejöttét jelöli;
- *-tól/-től*, amely akcióragként a NÁLA helyzet megszűntét jelöli.

A KAPCSOLAT séma további ragok jelentésszerkezetében is megjelenik, más képi sémákkal vegyülve. Idetartozik a *-vall/-vel* eszköz- és társhatározói rag, az *-ig* határvető rag, és a már korábban említett *-nak/-nek* rag. Ezek részletesebb elemzésére azonban e tanulmány keretében nem kerül sor.

A KAPCSOLAT séma és mozgássor együtteséből álló KAPCSOLAT metafora vonatkozhat térbeli vagy időbeli relációkra, de igen gyakran jelenik meg absztrakt jelentésekben is:

a.) Időbeli relációk:

- Évszakok nevei, pl.: **ősszel**, **tavasszal**
- Időintervallum kezdete:
 - Nyitott végű intervallum kezdete: *Hét órától lehet elfoglalni a helyeket a színházban.*
 - Zárt végű időintervallum kezdete: *Mához egy hétre érkezik meg a csomag.*

b.) Emberi, társas érintkezések:

- Kapcsolatok létrejötte, pl.: *férjhez megy valakihez / összeházasodik valakivel*
- Kapcsolatok fenntartása, pl.: *házasságban él valakivel / jár valakivel / barátkozik valakivel / udvarol valakinek / ismerkedik valakivel / dolgozik valakinek / tartozik valakihez*
- Kapcsolatok befejezése, pl. *elválik valakitől / szakít valakivel / búcsúzik valakitől / összeveszik valakivel*
- Társas cselekmények, pl.: *játszik valakivel / beszélget valakivel / hazudik valakinek / szól valakihez* stb.

5. Összegzés

A magyar határozóragok szemantikai vizsgálata számos lehetőséget rejt a jelentéstani kutatások számára. A tanulmány e számtalan lehetőség közül a képi sémák rendszerének jelentésszervező hatását kívánta feltérképezni határozóragjaink jelentésszerkezetében. A vizsgálat négy alapsémára (TARTÁLY, FELÜLET, FORRÁS–ÖSVÉNY–CÉL, KAPCSOLAT) összpontosított, ahol a példamondatok szemantikai elemzésekor bemutatásra került, hogy az egyes alapsémákhoz tartozó határozóragok szerkezetbe kerüléskor jelzik, hogy a hozzájuk tartozó névszó felületként vagy tartályként került konceptualizálásra, mely jelentős mértékben meghatározza a határozóragok szemantikai, használati jellemzőit. A képi sémák nemcsak a határozóragok jelentésszerkezetében jelennek meg konstruáló erővel, de belőlük is alakulhatnak újabb képi sémák. Erre szolgált példaként a FORRÁS–ÖSVÉNY–CÉL séma, amelynek módosulása révén létrejött a KIINDULÓPONT–VÉGPONT séma, majd abból a KAPCSOLAT séma, amelyek pedig további ragok jelentésszerkezetében mutathatók ki.

Irodalom

- Amant, Robert St. – Morrison, Clayton T. – Chang, Yu-Han – Coher, Paul R. – Beal, Carole 2006. An image schema language. *Proceedings of the 7th International Conference on Cognitive Modelling (ICCM)*. 292–297.
- Bergen, Benjamin K. – Chang, Nancy C. 2000. *Spatial schematicity of prepositions in neural grammar*. Fifth Conference on Conceptual Structure, Discourse, and Language, Santa Barbara, May.
- Croft, William – Cruse, D. Alan 2004. *Cognitive linguistics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Deane, Paul D. 1992. *Grammar in mind and brain. Explorations in cognitive syntax*. Berlin: Mouton de Gruyter.
- Fazakas Emese 2005. A fel, le és alá igekötő jelentésszerkezete (I.). *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények XLIX*: 1–2.

- Fazakas Emese 2006. A fel, le és alá igeekötő jelentésszerkezete (II.). *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* L: 1–2.
- Fazakas Emese 2007. *A fel, le és alá igeekötők használati köre a kései ómagyar kortól napjainkig*. Erdélyi Tudományos Füzetek 260. Kolozsvár: Erdélyi Múzeum Egyesület.
- Fillmore, Charles 1967. *The case for case*. Proceedings of the Texas Symposium on Language Universals.
- Gallagher, Shaun 2005. *How the body shapes the mind*. New York: Oxford University Press.
- Gärdenfors, Peter 2007. Cognitive semantics and image schemas with embodied forces. In: Krois, John Michael – Rosengren, Mats – Steidele, Angela – Westerkamp, Dirk (eds.): *Embodiment in cognition and culture*. Amsterdam: John Benjamins. 57–76.
- Heine, Bernd 1995. Conceptual grammaticalization and prediction. In: Taylor, John – MacLaury, Robert (eds.): *Language and the cognitive construal of the world*. Berlin: Mouton de Gruyter. 119–136.
- Ivány Rozália Eszter – Felhősi Gabriella 2006. A ceruza hegymenetben – mennyire befolyásolható a téri referenciakeretek? Előadás. Szeged: *Nyelvészdoktoranduszok 10. Országos Konferenciája*. 2006. nov. 30 – dec. 1.
- Johnson, Mark 1987. *The body in the mind*. Chicago: University of Chicago Press.
- Keszler Borbála (szerk.) 2000. *Magyar grammatika*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Kiefer Ferenc 2000. *Jelentélmélet*. Budapest: Corvina Kiadó.
- Koller Bálint 2003. *Metaphoricity and metonymicity in grammar: A journey in space*. Szakdolgozat. Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem, Amerikanisztika Tanszék.
- Komlósy András 1992. Régensek és vonzatok. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *Strukturális magyar nyelvtan I: Mondattan*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 299–527.
- Kothencz Gabriella 2007. A *-ban/-ben* és az *-n/-on/-en/-ön* jelentésrendszere. *Magyar Nyelv* 432–451.
- Kövecses Zoltán – Benczes Réka 2010. *Kognitív nyelvészet*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Lakoff, George 1987. *Women, fire and dangerous things*. Chicago: University of Chicago Press.
- Lakoff, George – Johnson, Mark 1999. *Philosophy in the flesh*. New York: Basic Books.
- Landau, Barbara – Jackendoff, Ray 1993. „What” and „where” in spatial language and spatial cognition. *Behavioral and Brain Sciences* 16: 217–265. [Magyar nyelven: A „mi” és a „hol” a téri nyelvben és a téri megismerésben 2003. In: Lukács Ágnes – Király Ildikó – Racsmány Mihály – Pléh Csaba (szerk.): *A téri megismerés és a nyelv*. Budapest: Gondolat Kiadói Kör. 69–125.]
- Levelt, William 1996. Perspective taking and ellipsis in spatial descriptions. In: Bloom, Paul – Peterson, Mary – Nadel, Lynn – Garrett, Merrill (eds.): *Language and space*. Cambridge: MIT Press. 77–107. [Magyar nyelven: Nézőpontválasztás és ellipszis a téri leírásokban 2003. In: Lukács Ágnes – Király Ildikó – Racsmány Mihály – Pléh Csaba (szerk.): *A téri megismerés és a nyelv*. Budapest: Gondolat Kiadói Kör. 129–158.]
- H. Molnár Ilona 1969. Az igei csoport, különös tekintettel a vonzatokra. In: Általános Nyelvészeti Tanulmányok VI. Budapest: Akadémiai Kiadó, 229–270.
- Nyíri Kristóf 2000. A gondolkodás képmélete. Előadás. *Nyelv, megértés, interpretáció – A nyelv mint a kortárs filozófiai áramlatok közös problémája*. 2000. okt. 5–6. ELTE BTK, Filozófiai Intézet és Nyelvfilozófiai Csoport.
- Oakley, Todd 2007. Image schema. In: Geeraerts, Dirk – Cuyckens, Hubert (eds.): *The Oxford handbook of cognitive linguistics*. Oxford: Oxford University Press. 214–235.
- Pethő Gergely 1998. A *száj* szó jelentésének kognitív szemantikai leírása. *Folia Uralica Debreceniensia* 133–202.

- Pethő József 2004. *Jelentéstan. Tankönyv a BA-képzés számára*. Budapest: Bölcsész Konzorcium.
- Pléh Csaba – Vinkler Zsuzsanna – Kálmán László 1996. A téri kifejezések alaktana magyar gyermekeknél: Vizsgálat a CHILDES adatbázis alapján. *Magyar Pszichológiai Szemle* 52: 235–246.
- Pléh Csaba 2001. Téri megismerés és a nyelv. *Magyar Pszichológiai Szemle* 56: 263–286.
- Pléh Csaba – Király Ildikó – Lukács Ágnes – Racsmány Mihály 2003. A tér a szavak világában. In: Lukács Ágnes – Király Ildikó – Racsmány Mihály – Pléh Csaba (szerk.) *A téri megismerés és a nyelv*. Budapest: Gondolat Kiadói Kör. 7–26.
- Porkolábné Balogh Katalin 1988. A tanulási képességet meghatározó pszichikus funkciók fejlődése, a tanulási nehézségek korai felismerésének lehetőségei, a fejlesztés perspektívái. In: Porkolábné Balogh Katalin (szerk.): *Iskolapszichológia*. Budapest: Tankönyvkiadó. 159–186.
Elektronikus változat: http://mek.niif.hu/04600/04669/html/balogh_pedpszich0039/balogh_pedpszich0039.html
- Richardson, Daniel C. – Spivey, Michael J. – Edelman, Shimon – Naples, Adam J. 2001. “Language is spatial”: experimental evidence for image schemas of concrete and abstract verbs. *Proceedings of the Twenty-third Annual Meeting of the Cognitive Science Society*. Mahwah, NJ: Erlbaum. 873–878.
- Rosch, Eleanor 1978. Principles of categorization. In: Rosch, Eleanor – Lloyd, Barbara (eds.): *Cognition and categorization*. Hillsdale: Lawrence Erlbaum. 189–206.
- Santibanez, Fransisco 2002. The OBJECT image-schema and other dependent schemas. *Atlantis. Journal of the Spanish Association of Anglo-American Studies*. Vol. XXIV. Nr. 2. (December 2002): 183–201.
- Sekuler, Robert – Blake, Randolph 2000. *Észlelés*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Szelid Veronika Petra 2007. Szerelem és erkölcs a moldvai déli csángó nyelvhasználatában. Kognitív szemantikai elemzés. *PhD-disszertáció*. Budapest: ELTE BTK.
- Szilágyi N. Sándor 1996. *Hogyan teremtsünk világot?* Kolozsvár: Erdélyi Tankönyvtanács.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2006. *A nézőpont szerepe a mondatban*. Magyar Tudományos Akadémia. I. Osztály. Archívum, Doktori előadások. <http://www.mta.hu/nytud>.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2010. *Kognitív szemantika*. Nyitra: Konstantin Filozófus Egyetem.
- de Vignemont, Frederique 2006. A Review of Shaun Gallagher, How the body shapes the mind. *Psyche* 12: 1–7.

Eötvös Loránd Tudományegyetem
kothenczg@gmail.com

Határozószó-képzési produktivitás kvantitatív keretben*

A magyar képzők produktivásának vizsgálata a nyelveírásban jellemzően a nyelvész intuíción alapul. Noha léteznek más megközelítések, így pl. a természetes morfológia produktivás-felfogásából kiinduló elemzések (vö. Ladányi 1999), korpuszok vizsgálatán alapuló, kvantitatív produktivásvizsgálat még nem történt. Ez a módszer elsősorban a Joan Bybee nevével fémjelzett hálózati morfológiához köthető. A produktivitás e felfogásban fokozati, gradiens fogalom, és elsődleges mérőeszköze egy adott szóképzési konstrukció típusgyakorisága; másodlagos mérőeszköze pedig az adott konstrukció sematikussága. Jelen tanulmányban három képző, az $-(A)n$, $-Ul$ és $-lAg$ produktivását vetem össze kvantitatív módszerrel, illetve megvizsgálom, hogy a sztenderdnek számító leíráshoz (Kiefer–Ladányi 2000b) képest a Magyar Nemzeti Szövegtárból nyert adatok alapján milyen mértékben tér el az adott képzők sematikussága, illetve milyen szemantikai körben működnek.

Kulcsszavak: szóképzés, produktivitás, konstrukció, gyakoriság, határozószó, korpusz

1. Bevezetés

A morfológiai produktivás vizsgálata az általános nyelvészetben nagy múltra tekinthet vissza. A különböző nyelvi elméletek különböző magyarázati és vizsgálati modelleket állítottak fel annak vizsgálatára, hogy egyes nyelvtani elemek miért képesek új kombinációkban megjelenni különböző lexémákkal (és más nyelvtani elemekkel), és új, morfológiailag komplex elemeket létrehozni, mások pedig miért nem. A produktivitást hagyományosan egyes morfémák bináris jellemzőjeként fogták fel: egy elem (vagy morfológiai művelet) vagy produktív, vagy nem (a morfológiai produktivás kutatástörténetéhez l. Bauer 2004). Az 1980-as években azonban megjelentek a morfológiai produktivitást gradiens, fokozati fogalomként felfogó elméletek is, pl. a természetes morfológia, amely a produktivitást aszerint méri, hogy egy morféma vagy morfológiai művelet milyen nehézségeket képes leküzdeni (vö. Ladányi 1999), vagy a hálózati morfológia, amely a produktivitást elsősorban a gyakorisággal köti össze (vö. Bybee 1985).

Jelen tanulmányban a morfológiai produktivás ez utóbbi megközelítését alkalmazom olyan magyar képzőkre, amelyek produktivását más, szabályelvű keretben már leírták (Kiefer–Ladányi 2000b). Vizsgálatom a különböző képzők produktivásának fokozatosságát elemzi, illetve arra keresi a választ, hogy korpuszból nyert adatok segítségével milyen mértékben támaszthatók alá vagy bővíthetők ki, illetve pontosíthatók a korábbi leírások.

A következő pontokban áttekintem az elsősorban Joan Bybee nevével fémjelzett hálózati morfológiai modellt (2.), a sémák és konstrukciók szerepét e modellben (3.), majd a hálózati morfológia produktivásfelfogását (4., 5.). Ezután térek rá három magyar határozószó-képző, az $-(A)n$, az $-Ul$ és a $-lAg$ korpuszalapú elemzésére (6.), ahol a típusgyakoriság, a hapaxok száma és a konstrukciók szemantikai köre alapján vizsgáljuk az adott elemek produktivását.

* Ezúton szeretném megköszönni Ladányi Máriának, Zólyomi Gábornak és a DiAGram Funkcionális nyelvészeti műhely tagjainak értékes meglátásaikat jelen írással kapcsolatban.

2. A hálózati modell

A produktivitás sémaalapú megközelítéséhez célszerű röviden szemügyre venni a nyelv (főként a morfológia) hálózati modelljét, amelyet Bybee (pl. 1988, 2001) dolgozott ki. Bybee modelljében feloldja a lexikon–szabályrendszer kettősséget, és a nyelvi elemek kapcsolatait egy dinamikus lexikonban helyezi el, azaz elképzelése szerint a morfológiaiilag komplex formák is egyben vannak tárolva, és az így tárolt elemek különböző típusú kapcsolatokban állnak egymással. E kapcsolatok lehetnek fonológiaiak és szemantikaiak egyaránt; minél teljesebb egyezés áll fenn két elem között, annál erősebb a köztük lévő kapcsolat. A mentális lexikonba bekerülő új elemek tehát beilleszkednek a meglévő elemek hálózatába, és amennyiben teljes mértékben megegyeznek egy már tárolt reprezentációval, akkor ezt erősítik – így a gyakoriságnak jelentős szerepe van az elemek reprezentációjának erejében (l. az autonómia vagy lexikai erő fogalmát, Bybee 1985).

A morfológia ebben a felfogásban tehát nem más, mint egy hálózat, amelyet a nyelvi elemek és azok különböző típusú kapcsolatai alkotnak; a morfémákat a hálózatban szereplő kapcsolataik határozzák meg. Ezért a modell emergens: nem előre meghatározott elemekkel dolgozik, hanem ezeket a nyelvi tapasztalattól kirajzolódó („emergáló”) kapcsolatok határozzák meg. Bybee hálózati morfológiája tehát a használatalapú modellek közé tartozik, mivel felfogása szerint a nyelv a beszélők nyelvi tapasztalatainak kognitív szerveződése, a nyelvi tapasztalat pedig a használatból – percepcióból és produkcióból – ered.¹

A korpuszok ebben a modellben kiemelt fontosságú kutatási eszköznek tekinthetők, mivel a nyelvhasználat lenyomataiként foghatók fel, amelyek beszélők széles körének produkciójából merítenek, és számszerűsíthető módon jelenítik meg az egyes nyelvi elemek gyakoriságát, amely, mint láttuk, a mentális reprezentáció erejét tükrözi.

3. Sémák és konstrukciók a hálózati modellben

Mint a fentiekből kiderült, a hálózati modell nem absztrakt szabályokkal dolgozik. A szabályszerűségeket e modellben sémák jelenítik meg (Bybee 2001: 26). A séma „az azonos kategóriába tartozó lexikai elemekre vonatkozó általánosítás” (Tanos 2008: 539), méghozzá olyan általánosítás, amely a mentális lexikonban már tárolt alakokból indul ki. A lexikális elem itt nem csupán a lexémákra korlátozódik, mivel a modellben kisebb és nagyobb egységek is rendelkezhetnek reprezentációval a lexikonban. A kategória pedig ez esetben nem szükségszerűen szóosztályt jelent, hanem olyan elemeket, amelyek például fonológiai vagy szemantikai egyezést mutatnak; ennek megfelelően lehetséges egy szófajnál kisebb, vagy (elvben) nagyobb kategória is (Bybee 2010: 8).²

A konstrukciók olyan, részben sematikus nyelvi szerkezetek, amelyekben kitöltetlen „helyek” (slot) vannak, amelyeket bizonyos meghatározott szemantikai tulajdonságokkal rendelkező elemek (pl. egy adott szófaj tagjai) tölthetnek be (Bybee 2010: 25),³ azaz minden konstrukció for-

¹ Bybee használatalapú modelljének részletes leírásához l. Tanos 2008.

² Bybee (2010: 8) definíciója szerint: „By categorization I mean the similarity or identity matching that occurs when words and phrases and their component parts are recognized and matched to stored representations. The resulting categories are the foundation of the linguistic system, whether they are sound units, morphemes, words, phrases or constructions”.

³ A konstrukciós nyelvészet legtöbb ágában a konstrukciót igen általánosan definiálják, forma–jelentés párokként (vö. Booij 2010: 11), Bybee (2010: 26, 76), noha maga is használja ezt a definíciót, ennél szűkebb értelemben utal rájuk.

mai és szemantikai elemekből épül fel. A konstrukciók elemei a sematikusság egészen különböző fokán állhatnak, egyes elemeik pedig konkrét nyelvi elemek is lehetnek. A sematikus helyeiken álló elemek által létrejövő kategóriák jellemzően szemantikailag definiálhatóak (Bybee 2010: 81), azaz a jelentésbeli elem nagyobb súlyt kap a formainál.

A konstrukciók a hálózati modellben szintén példányalapú reprezentációt (exemplar representation) kapnak, azaz egyes példányaikból épülnek ki, mint nyelvhasználati sémák, azaz éppen úgy a nyelvi tapasztalat hasonlóság-alapú kategorizációjára épülnek, mint például a fonológiai hasonlóságra épülő sémák (illetve minden nyelvi szerkezet Bybee felfogásában). Ennek megfelelően a gyakorisági hatások a konstrukciók esetében is érvényesülnek.

A konstrukciók új elemekre való kiterjesztésének alapja az analógia, azaz a konstrukciókba úgy kerülhetnek új elemek, hogy a már reprezentációval rendelkező konstruktumok hasonlóságára alkotunk újakat (Bybee 2010: 26).⁴

4. Produktivitás a hálózati modellben

A produktivitás ebben a felfogásban annak mértéke, hogy egy mintázat milyen valószínűséggel alkalmazható új elemekre (Bybee 2001: 12–13, 27). A produktivitás forrása az a képességünk, hogy új elemekkel (vagy konstrukciókkal) töltsünk ki meglévő konstrukciókat (Bybee 2010: 57).⁵

Másképpen fogalmazva a produktivitás forrása az elem-specifikus analógia, és minél több elemre terjed ki egy séma (azaz minél több konstrukció szolgálhat az analógia alapjául), annál erősebb és annál inkább elérhető az új elemek létrehozásánál (vö. Bybee 2010: 95).

Ennek megfelelően a típus-gyakoriság nagymértékben befolyásolja a produktivitást,⁶ ebből pedig egyenesen következik, hogy a produktivitás graduális fogalom: nem csak produktív, és nem produktív sémák léteznek, hanem különböző mértékben produktívak⁷ (Bybee 2010: 74). Ahhoz, hogy sémáról beszélhessünk, körülbelül hat típusra van szükség (vö. Bybee 2001: 28–29), de az elemek hasonlóságának mértéke, és egyéni példánygyakoriságuk is befolyásolja a séma kiépülését (uo.).

A másik meghatározó faktor az adott séma (vagy egy konstrukcióban szereplő sematikus elem) sematikusságának mértéke (ami viszont a konstrukció grammatikalizációjával függ össze, vö. Bybee 2010: 94): minél sematikusabb egy séma (azaz minél kevésbé meghatározott a jellege a konkrét morfémaiktól a szófajig terjedően), annál több elemre terjedhet ki, és annál több új elemet hozhat létre egy, az adott sematikus elemet tartalmazó konstrukció. Érdemes megjegyezni, hogy ennek megfelelően a sematikusság kapcsolatban áll a típusgyakorisággal is, mivel a több elemre való kiterjedés értelemszerűen megjelenik a típusok nagyobb számában is.

⁴ „[C]onstructions are used with novel lexical items and in novel ways through referencing by analogy previously experienced exemplars of the construction” (Bybee 2010: 26).

⁵ „An important source of creativity and productivity in language that allows the expression of novel concepts and the description of novel situations is the ability to expand the schematic slots in constructions to fill them with novel lexical items, phrases or other constructions” (Bybee 2010: 57).

⁶ Azonban Bybee (2001: 13) szerint sem egyedüli meghatározója annak: „... the productivity of a pattern, expressed in a schema, is **largely, though not entirely**, determined by its type frequency”. (Kiemelés tőlem.)

⁷ Mivel ebben a felfogásban a hasonlóság, az analógia minden kategória és séma kiterjesztésének az alapja, és ismert tény, hogy egyetlen példány mintájára is születhetnek új alakok („felszíni analógia”, vö. Ladányi 2007: 249, skk.), egyetlen elem esetében is beszélhetünk produktivitásról, noha – mivel a típusgyakoriság ez esetben 1 – elenyésző mértékűről.

Az extrém magas példánygyakorisággal rendelkező elemek nem képezik a séma részét, avagy nem példái az adott konstrukciónak, mivel a magas példánygyakoriság miatt önálló reprezentációra tesznek szert, azaz használatuk nem aktiválja az adott konstrukciót (Bybee 2010: 95).⁸

Noha az „extrém magas példánygyakoriság” (extremely high token frequency) nem egyértelmű meghatározás, látni fogjuk, hogy a korpuszon való mérés alkalmanként egyértelmű eredményt hoz, amikor is néhány típus példánygyakorisága egy nagyságrenddel magasabb a többiénél.

Más a helyzet a magas, de nem extrém magas példánygyakoriságú elemek esetében: ezek alkotják a kategóriák központi elemeit, azaz ezeknek analógiájára kerülhetnek be az új elemek az adott kategóriába (Bybee 2010: 81), tehát mondhatni, prototípusként szolgálnak egy adott kategória számára (i. m. 90).⁹

5. A hapaxok szerepe a produktivitásban

Előfordul, hogy egy típust egyetlen példány reprezentál egy korpuszban. Az ilyen, egyetlen példánnyal rendelkező konstruktumok (hapaxok) jelentőségét a produktivitás mérésében Baayen (2001) hangsúlyozza, de Bybee (2010) is beépíti modelljébe. Baayen (1993) értelmezésében a hapaxok, mivel újdonságok (egy létező konstrukció új konstruktumai), elemzést igényelnek, tehát aktiválják az összetevő elemeiket, más felfogásban a konstrukciót magát (idézi Bybee 2010: 95). A derivációs morfológiában ez a derivációs affixumok (illetve az ezeket tartalmazó konstrukciók) aktivációjával, így megőrzésével jár. Ennek megfelelően a produktivitás kvantitatív megközelítésében a típusgyakoriság és példánygyakoriság mellett a hapaxok számát és arányát is mérem – minél magasabb a hapaxgyakoriság, annál nagyobb produktivitást feltételezünk az adott grammatikai elemnél. A hapaxok arányának mérése hasznos abból a szempontból, hogy egy nagy típusgyakoriságú konstrukció esetében a magasabb hapaxmennyiség kisebb arányt is jelenthet a típusok számához képest, így például 25 hapax 100 típus esetén 25%-ot tesz ki, 20 hapax 40 típus esetében azonban 50%-ot, tehát a kisebb mennyiség nagyobb arányt jelöl. Így a hapaxok az adott konstrukcióban lehetnek kevésbé reprezentáltak, annak ellenére, hogy szám szerint leg több van belőlük, mint más, kisebb típusgyakoriságú konstrukciók esetében.

6. A vizsgált morfémák a korpuszban

6.1. A három képző

Az alábbiakban három, termékenynek tételezett határozószó-képzőt vizsgálok. Kiindulási alapom Kiefer–Ladányi (2000b) leírása lesz. A három elem morfológiai státuszát – képző mivoltát – itt nem vizsgálom (az idevágó érveléshez l. Kiefer–Ladányi 2000a: 141–147, ill. Kiefer–Ladányi 2000b: 208–210). A hagyományos felfogással szemben tehát az alábbiakat derivációs morfémának tekintem: *-(A)n*, *-Ul*, *-lAg*. Kiefer–Ladányi (2000b) leírása alapján a három képző a következőkkel jellemezhető:

⁸ „One must take into account the fact that types of extremely high token frequency contribute less to productivity because of their autonomy and loss of analysability” (Bybee 2010: 95).

⁹ “...conventionalized uses of linguistic forms reflect conventionalized situations one refers to frequently. Thus both the form and meaning are easily accessible and set up good models for novel analogical formations, which fill out the category space around the central or frequent member” (Bybee 2010: 90).

- *-(A)n*: tömelléknevekből, képzett melléknevekből képez határozószókat. Produktív módon nem járul *-i*, *-beli*, *-nyi*, *-talan* képzős melléknevekhez.
- *-Ul*: melléknevekhez, termékenyen a nyelvet jelölő és a fosztóképzős szavakhoz járul, függetlenül azok alapszavának V, N vagy ADJ mivoltától.
- *-Iag*: csak tudományos diszciplínák és művészeti fogalmak esetében alkalmazható produktív módon, illetve a köznyelvben *-i* képzős melléknevek (intézménynevekből: *tanszékileg*, *intézményileg*), illetve potenciális *-i* képzős melléknevekből (*méretileg*), és termékek nevéből (*szekrényileg*, *cikkileg*).

A három képző kiegészítő eloszlásban van.

Noha a fenti három képző a megadott megszorításokkal produktívnak tekinthető, kérdés, hogy produktivitásuk között van-e érzékelhető különbség? A kvantitatív produktivás-megközelítés ugyanis igen finom skálázást tesz lehetővé, mivel minden képzőhöz egyéni értékek járulnak: a típusgyakoriság, a típus/példány arány és a hapaxok száma.

6.2. Az adatok kezelése

Az adatok a Magyar Nemzeti Szövegtár személyes és sajtó alkorpuszából származnak. A két alkorpusz 103 071 014 szövegszót tartalmaz, amelyből az összes vonatkozó adat rendelkezésre áll.¹⁰ A rendelkezésre álló adatok közül kizártam a korpusz automatikus elemzője által hibásnak, illetve elemezhetetlennek tekintett példányokat. Az adatok szoftveresen egységesítve lettek,¹¹ és manuális ellenőrzésen is átesetek, amelynek során a betűtípusváltást, illetve helyesírási variációkat mutató alakokat egy típusba vontam össze. A sajtó és személyes alkorpuszban található adatokat összesítve kezelem.

Az adatok közül kizártam a szótárban lexikalizálódott jelentésüként felvett típusokat (a lexikalizációt Pusztai (2003) alapján ellenőrizve), illetve az extrém magas példánygyakorisággal rendelkezőket. Mivel az extrém magas példánygyakoriságnak Bybee nem adja meg az egzakt (statisztikai) definícióját, itt a legmagasabb nagyságrendű példánygyakorisággal rendelkező elemeket tekintettem ilyennek minden alsémánál. Így például az *-(A)n* képzős elemek esetében a tízezres nagyságrendben szereplő elemek estek ki. Az extrém magas példánygyakoriságú típusok jelentős része – nem meglepő módon – lexikalizált elem volt, így mindenképpen eltávolításra került volna. Az így kiesett elemek tehát nem képzik részét a kvantitatív vizsgálatnak.

6.3. *-(A)n*

Kiefer–Ladányi (2000b) az *-(A)n* képzőt teljes produktivitású képzőként írja le a 6.1.-ben megadott kivételektől eltekintve. A korpusz adataiban a képző valóban tetszőleges szemantikai tartományba tartozó melléknevekkel fordul elő, 7885 típusban, amelyek között viszonylag jelentős mennyiségű közép- és felsőfokú melléknév is szerepel. Ide tartoznak például a következők: *ábrándosan* (1),¹² *áhitatosan* (16), *becsvágyóan* (1), *biztonságosan* (426), *csudálatosan* (3), *délcegen* (17), *egysíkúan* (12), *erkölcsösen* (17), *formalizáltan* (1), *gyomorszorítóan* (1), *hangsúlyosan* (253), *idegborzolóan* (2), *jóindulatúan* (87), *koszlottan* (1), *lépcsőzetesen* (50), *nyomasztóan* (53), *penészesen* (1), *recésen* (1), *ritmikusan* (15), *szemkápráztatóan* (2), *talpraesetten* (4), *terhesen* (40), *üzemképesen* (2), *vérpirosan* (1), *zsibbadtan* (8).

¹⁰ Ezúton szeretném megköszönni Sass Bálintnak az MNSz-ből való gyűjtésben nyújtott segítséget.

¹¹ Ezúton szeretném megköszönni Tanos Áronnak a szoftveres korpuszelemzésben nyújtott segítségét.

¹² A típusok után zárójelben álló szám a típus példánygyakoriságát jelzi.

A képzőhöz tartozó szám adatok a korpuszban:

típus	típusgyakoriság	példánygyakoriság	hapaxok száma	hapaxok aránya ¹³
-(A)n	7885	585105	3228	40,93%

6.4. -Ul

Az -Ul konstrukciói esetében külön típusként kezelem:

- az -atlan – -hatatlan párokat (*feldolgozatlanul – feldolgozhatatlanul*)
- a melléknév – fokozott melléknév párokat (*felelőtlenül – felelőtlenebbül*)
- a közel szinonim vagy csupán stilisztikai eltérést mutató párokat (*feledhetetlenül – felejt-hetetlenül*)¹⁴

Nem kezelem különböző típusként az ingadozóan toldalékolt párokat.

Nem kérdéses, hogy az -Ul-lal képzett szavak legnagyobb és legproduktívabb osztályát az -(A)T(a)lAn képzős melléknévekből képzett határozószók adják, 1106 típusal, és 39350 példánnyal. Ebben a tekintetben tehát a Strukturális magyar nyelvtan leírásával egyetérthetünk.

Bonyolultabb a helyzet a többi típus esetében. A nyelvnevek kétségtelenül saját és valamilyen mértékig produktív osztályt alkotnak, a korpuszban 63 típus 3354 példánya található. (Nem meglepő módon a *németül* ennek nagyjából a harmadát teszi ki, az *angolul* viszont az extrém magas példánygyakoriság miatt nem szerepel az adatsorban.) Ezen csoport produktivitását természetesen korlátozza a nyelvnevek korlátozott száma: elméletileg sem alkotható több határozószó, mint ahány nyelv név létezik. A korpusz adatok azonban ezt a megállapítást cáfolják, itt ugyanis némi eltérés figyelhető meg az eredeti feltételhez képest, tudniillik hogy a képzés alapja (a konstrukció kitöltetlen helyén álló elem) nyelv név. Vegyük szemügyre az alábbi szavakat: *zsidóul* [zsidó nyelven], *pestiül* [budapesti köznyelven], *újmagyarul* (erős pejoratív konnotációval), *marxistául* [marxista nyelvezeten, zsargonban], *európaiul*, *antiszemitaül* [antiszemita nyelvezeten], *civilül*, *posztmodernül*. E típusok mindegyike hapax.

A fenti példák egy kicsiny, de a hálózati modell szerint sémának tekintendő mintázatot mutatnak, amely nem szigorúan vett nyelvnevekből indul ki, de valamilyen ideológia alapján vagy éppen területi alapon szerveződő nyelvezetet jelöl. E séma produktivitása természetesen igen csekély az -(A)T(A)lAn-csoportéhoz képest, de semmiképpen nem tekinthető nullának.

A korpuszból azonban világosan kirajzolódik még egy csoport, amelyet nem fosztóképzős melléknévekből vagy nyelvnevekből képzett szavak alkotnak. Ezek szintén melléknévi alapszóval rendelkező határozószók, a csoportot 112 típus és 1388 token alkotja. Ezek esetében a konstrukció alapjául szolgáló lexéma szemantikáját az jellemzi, hogy valamilyen absztrakt tulajdonságot fejez ki. Ide tartozik például: *amatőrül* (1), *bizarrul* (13), *csalárdul* (11), *durvául* (1), *egzaktkul* (16), *fukarul* (5), *groteszkül* (11), *jámborul* (5), *karakánul* (15), *naivul* (30), *ocsmányul* (7), *paradoxul* (3), *perfektül* (9), *profánul* (5), *silányul* (6), *trehányul* (12), *zordul* (4). Az egyetlen általam talált potenciális kivétel a fizikai jellemzőre utaló *kancsalul* (1).

A lexémák jellemzően – de nem minden esetben – negatív konnotációjú melléknévekből keletkeznek, ezért feltehető, hogy a típus központi elemeire (prototipikus képviselőire) is ez

¹³ A hapaxok arányát a típusgyakorisághoz viszonyítva adom meg.

¹⁴ Az első két esetet ugyanis továbbképzett alaknak tekintem (noha nem prototipikus képzésnek), a harmadik esetben pedig különböző tövekről van szó.

jellemző. Igen jól reprezentált pl. a *legrosszabbul* (201), *konokul* (115), *hanyagul* (95), *kajánul* (62), amelyek esetében a negatív konnotáció dominál.

Ez az alkonstrukció (vö. Booij 2010) típusgyakoriság tekintetében valamivel erősebben reprezentált a korpuszban, mint a nyelvnevekből képzett határozószóké, és sokkal erősebben, mint a „nyelvezet-határozószóké”. Ebből következően viszonylag nagyfokú produktivitással rendelkező mintának kell tételeznünk, ami arra utal, hogy az *-Ul* képző nem csak a korábban meghatározott osztályokban képes produktív módon új szavakat létrehozni. Elképzelhető, hogy ezen osztályok megerősödése új fejlemény a nyelvben, de nem zárható ki az sem, hogy korábban is jelen voltak, azonban a képzőket kutató nyelvészek intuíciója nem, csak a korpuszban való erős reprezentáltságuk mutatott rá a jelentőségükre.

típus	típusgyakoriság	példánygyakoriság	hapaxok száma	hapaxok aránya
-AtlAn képzős	1106	39350	374	33,81%
nyelvnév	63	3354	20	31,74%
nyelvezetnév	9	14	7	77,77%
egyéb	112	1388	46	41,07%
összesen:	1290	44106	447	34,65%

6.5. *-lAg*

A *-lAg* képző leírása Kiefer–Ladányi (2000b)-ben is meglehetősen komplex, több, produktív és nem produktív alosztályra tagolódik. A korpusz adatai alapján vizsgáltam, hogy a) mennyiben tükrözik az adatok Kiefer–Ladányi (2000b) leírását; b) vannak-e ott nem jelzett, esetlegesen mérhető produktivitással rendelkező további alosztályai a képzővel létrejött határozószóknak? Az adatok vizsgálata azt mutatja, hogy a mintegy 1700 típusból körülbelül 1000 nem illeszkedik a Strukturális magyar nyelvtan által leírt kategóriákba, ami egyértelműen arra utal, hogy – mint azt Kiefer–Ladányi (2000b) már jelezte – a képző használata igen dinamikus erősödést mutat, azaz produktivitása növekszik.

A *-lAg* tudományos diszciplínák és művészeti fogalmakat jelölő alkonstrukciója (vö. Booij 2010: 50–91) jól reprezentált a korpuszban, 332 típus tartozik ide. Egyes példái határesetét képezhetik az alkonstrukciónak, pl. *belsőépítészetiileg* (3), *lélektanilag* (120), *stílustanilag* (1), *evolúcióilag* (1) stb., illetve egyes neologizmusok is megfigyelhetők, amelyek egyértelműen ezen alcsoport mintájára jöttek létre, pl. *botrányológiaiilag* (1), *milleniológiaiilag* (1), *nyálgyógyászatiilag* (1), *tahológiaiilag* (1) [’az udvariatlanság „tudományának” nézőpontjából’].

A tudományos diszciplínákhoz kapcsolódik a jogi terminológiával kapcsolatos konstrukciók csoportja (21 típus), e csoporton belül többségben vannak a *-jogilag* végződésű elemek, pl.: *alkotmányjogilag* (26), *eljárásjogilag* (10), *polgárjogilag* (1) stb. Lazábban csatlakozik ehhez a csoporthoz a politikai/gazdasági terminológia, kb. 40 elemmel, amelyek többsége összetétel *-politikailag* végződéssel. Ezen típusok produktivitását természetesen a nyelvnevekhez hasonlóan a lehetséges alapszavak száma is korlátozza, mivel véges számú tudományos, politikai, jogi és gazdasági kifejezésünk van. A korpuszból azonban úgy tűnik, ezen körön belül a képző teljes produktivitással rendelkezik.

A helyet és időt jelölő típusok Kiefer–Ladányi (2000b) leírásának megfelelően igen csekély számban jelennek meg, 22 helyet jelölő elem (pl. *délileg* (1) [égtáj értelemben], *északilag* (1), *Fehérvárilag* (1), *lakóhelyileg* (1), *városrésziileg* (1)). Az idővel kapcsolatos kifejezések még cse-

kélyebb számban találhatóak meg a korpuszban (13 típus), pl. *dátumilag* (1), *szerdailag* (1), *tavasziilag* (1) stb.

Az *-i* képzős, funkciót jelölő melléknevekből továbbképzett típusok száma 51, ami mérsékelt produktivitást jelez. Ide tartozik pl. az *alattvalóilag* (1), *elnökileg* (1), *moderátorilag* (1), *történelmszerűleg* (1) konstruktum, illetve néhány neologizmus, mint pl. *jegyűzőreileg* (1), *keresztapailag* (1). Hasonlóan szűk körben fordulnak elő az *-i* képzős intézménynevekből képzett határozószók: a korpusz 37 ilyen típust tartalmaz, így pl. *bíróságilag* (1), *intézetileg* (1), *intézményileg* (3), *kincstárilag* (1). Megfigyelhető viszont a rövidítések képzése: *béemileg* [sic] (1), *eu-ilag* (1), *oep-ilag* (1), és *ira-ilag* (1) [az IRA ír terrorszervezet nevéből, bár vitatható, hogy ez intézménynek tekintendő-e]. Érdekes, hogy bár a gyakorisági alapú produktivitásmérés alapján az intézménynevekből képzett határozószók mintája kisebb produktivitást mutat, a rövidítésekre való alkalmazhatóság a természetes morfológia elvei alapján nagyobb produktivitást sugall. Itt azonban megint csak figyelembe kell venni, hogy az intézménynevekből feltehetően könnyebben születik rövidítés, mint a funkciónevekből. Megjegyzendő az is, hogy a fenti kisebb csoportok mindegyikében igen magas arányban, 60% felett fordulnak elő hapaxok. Kérdéses, hogy ez a kis csoportok jellemzőjének tekintendő-e, vagy a kialakulófélben lévő séma jellegzetességeként célszerű értelmezni.

A potenciális *-i* képzős jellemzők nevéből képzett határozószók valamivel nagyobb számban, 57 típussal jelennek meg a korpuszban, noha ennek a csoportnak talán a legnehezebb meghúzni a határait. Ide soroltam az emberi jellemzőket, pl. *akaratilag* (3), *életkorilag* (4), *elszántságilag* (1), *kinézetileg* (1), *nemileg* (40), és a nem emberekre vonatkozó jellemzőket is: *átmérőileg* (1), *betűméretileg* (2), *hőmérsékletileg* (2), *ízileg* (1), *műsorszínvonalilag* (1), *félkatonailag* (1) stb.

A szintén potenciális *-i* képzős, de termékek nevéből képzett határozószók kisebb számban (27) fordultak elő, pl. *autóilag* (1), *csokiilag* (1), *gázpisztolyilag* (1), *monitorilag* (1); ide sorolhatóak a márkanevek, szolgáltatási nevek is, pl. *internettóilag* (1), *mailboxilag* (1), *coccolinoilag* (1), *viagrailag* (1).

Az összes eddig felsorolt típus azonban mintegy a harmadát teszi ki a teljes rendelkezésre álló adathalmaznak, ami egyértelműen arra utal, hogy a képző produktivitása nagymértékben növekszik.

Megjegyzendő, hogy a hálózati morfológia keretei között a potenciális szavak státusza igen kétséges. Mivel a modell a példányok mentális reprezentációján alapszik, nem tételezhetőek benne potenciális szavak, amelyeknek nincsenek „megvalósult” példányaik. Ezért ebben a keretben a fenti eseteket célszerűbbnek tűnik *-i*Ag képzős elemként kezelni, azaz feltenni, hogy egyes elemek a két képző együttesét tartalmazó konstrukciókban tölthetik be az üres helyet – hasonlóképpen a rövidítésekből képzett alakokhoz, elfogadva Kiefer–Ladányi (2000b: 178) megállapítását, miszerint az *-i* képző betűszavakhoz nem járulhat.

Az adatok nagyobb részét adó, eddig nem tárgyalt csoportban több alkategória különböztethető meg, ugyanakkor egyértelmű, hogy a produktivitás fő forrását a tetszőleges *-Ás* képzős főnevek *-i* képzős mellékneveinek határozószó-képzős konstrukciói adják;¹⁵ ezek 938 típust ölelnek fel a korpuszban, azaz majdnem kétszer annyit, mint a Kiefer–Ladányi (2000b)-ben ismertetett típusok összesen. Ezen típusok tetszőleges szemantikájú ígéből vagy lexikalizált *-Ás* képzős főnevekből származhatnak, így pl.: *adózásiilag* (1), *altatásiilag* (1), *bajuszszakasztásiilag* (1), *beragadásiilag* (1), *beledöglésileg* (1), *bűnbeesésileg* (1), *dobálásiilag* (1), *elhelyezkedésileg* (1), *előhalászásiilag* (1), *evésileg* (1), *fogadásiilag* (1), *fulladáselkerülésileg* [sic] (1), *hányásiilag* (2), *ihlésileg* (1) [sic], *javításiilag* (1), *lejáratásiilag* (1), *megemlítésileg* (1), *megoldásiilag* (1),

¹⁵ A fenti megjegyzés a potenciális *-i* képzős melléknevek státuszával kapcsolatban természetesen ebben a csoportban is érvényesíthető.

mosogatásilag (1), *oktatásilag* (3), *pakolásilag* (1), *pontszerzésileg* (1), *sörözésileg* (1), *származásilag* (1), *távozásilag* (1), *udvarlásilag* (6), *üdvözlésileg* (1), *véradásilag* (1) stb. A lista talán érzékelteti, hogy nincs közös szemantikai elem. Ez és a hapaxok magas száma arra utal, hogy ez a képzési mód a beszélt nyelvben teljes produktivitással rendelkezik, vagy afelé közelít.

Szintén markáns csoportot alkotnak (103 típus) az *-ügyileg* végződéssel ellátott típusok szintén minden esetben főnévi alappal (noha akadnak közöttük lexikalizált elemek, pl. *bűnügyileg* (25)). Megfigyelhető, hogy egyes típusok megjelennek *-ügyileg* végződéssel és anélkül is. Néhány példa a csoportból: *balatonügyileg* (1 – vö. *balatonilag*), *bizottságügyileg* (2), *elhavazásügyileg* (1), *elnökügyileg* (1 – vö. *elnökileg*), *félrelépésügyileg* (1), *humanitáriusügyileg* (1), *jogászügyileg* (1 – vö. *jogászilag*), *közügyileg* (1), *lemondásügyileg* (1 – vö. *lemondásilag*), *melőügyileg* (1 – vö. *melőilag*), *nickügyileg*¹⁶ (1 – vö. *nickileg*), *pofozkodásügyileg* (1), *romaügyileg* (1), *sportügyileg* (1 – vö. *sportilag*), *titokügyileg* (1), *zongoraügyileg* (1) stb. E típus átfedést mutat az *-As* képzős csoporttal is.

Az *-ügyileg* végződésű és anélkül álló párok között egyes esetekben nem figyelhető meg jelentős szemantikai különbség, más esetekben azonban igen. Az *elnökileg* – *elnökügyileg* pár esetében például a pár első tagja 'az elnök által' értelemben áll, míg a második 'az elnökkel kapcsolatosan' -ként parafrázálható.

Megjelennek az *-ilAg*-gal képzett elemeken belül kisebb csoportok, amelyek arra utalnak, hogy a képző produktivitása erősen kiterjedt, így többek között:

- *-sÁg* képzős főneveket tartalmazó konstrukciók (kb. 50 típus): *barátságilag* (1), *hasznosságilag* (1), *közbiztonságilag* (1), *orgazdaságilag* (1), *síkosságilag* (1);
- rövidítések: *dcg-ileg*, *ftp-ileg* (1), *hjm-ileg* (1), *jpg-ileg* (1), *smp-ileg* (1);
- tulajdonnevek: *gyulaiilag* (1), *némethileg* (1), *tarantinoilag*¹⁷ (1), *torgyánilag* (1).

Ezek a minták természetesen nem bírnak jelentős produktivitással önmagukban, illetve amennyiben elfogadjuk a fenti megállapítást arra vonatkozóan, hogy legalább hat elem kell egy séma kiépüléséhez, akkor sémának sem tekinthetők. Ezzel együtt a megjelenésük arra utal, hogy a szóképzés ezen módja olyan alapszavakon is érvényesül, amelyekre Kiefer–Ladányi (2000b)-ben még nem történik utalás.¹⁸

Az alkorpuszhoz tartozó számadatok a következők (lebontva a különböző tartományok szerint):

Tudományos kifejezések:

típus	típusgyakoriság	példánygyakoriság	hapaxok száma	hapaxok aránya
tudomány	332	7003	164	49,39%
jogi	23	261	7	30,43%
politikai	24	196	4	16,66%
összesen	379	7460	175	46,17%

¹⁶ Nick: az internetes fórumokon használt becenév, az angol *nickname*-ből.

¹⁷ Quentin Tarantino amerikai filmrendező nevéből.

¹⁸ De vö. Ladányi 2007: 117, ahol az *-i* képzős derivátumok jelentősen bővebb köre szerepel, éppen a *-lAg* képzővel való továbbképezhetőség alapján.

A Kiefer–Ladányi (2000b) által említett kisebb osztályok:

hely	22	30	20	90,90%
idő	13	21	9	69,23%
funkciók	51	179	34	66,66%
intézmények	37	75	25	67,56%
jellemzők	57	504	24	42,10%
termékek	27	32	22	81,48%
összesen	586	8301	309	52,73%

A fentiekhez nem sorolható, a korpuszból kirajzolódó csoport, illetve a képzőhöz tartozó összesített számok:

kivételek	1046	9296	751	71,79%
összesen:	1632	17597	1060	64,95%

A Kiefer–Ladányi (2000b) által nem említett típusok magas száma alapján elmondható, hogy a képző a beszélt nyelvben új, nagy produktivitású osztályokkal gazdagodik; ezt a benyomás erősíti a hapaxok magas száma is ebben a csoportban. A Kiefer–Ladányi (2000b) által említett osztályok a tudományos kifejezések kivételével viszonylag kis számban, bár egyértelműen működő sémaként jelennek meg, a kvantitatív produktivitás-értelmezés szerint csekélyebb produktivitással bírnak.

7. Összegzés: a három képző adatainak összevetése

típus	típusgyakoriság	példánygyakoriság	hapaxok száma	hapaxok aránya
-(A)n	7885	585105	3228	40,93%
-Ul	1290	44106	447	34,65%
-lAg	1632	17597	1060	64,95%

A három képző típusgyakoriságának és a hapaxok arányának összevetése alapján elmondható, hogy az -(A)n képző teljes körű produktivitása a kvantitatív megközelítésben is megerősítést nyert. Az -Ul és a -lAg képző típusainak száma között viszonylag csekély különbség figyelhető meg, így produktivitásukat közel azonosnak tekinthetjük, ugyanakkor a -lAg esetében a magas hapaxarány, és a korábban le nem írt osztályok erős reprezentáltsága arra utal, hogy e képző produktivitása erősödő félben van.

A fenti vizsgálatok tehát részben alátámasztják, részben pedig kibővítik a Kiefer–Ladányi (2000b)-ben leírtakat. A produktivitás tekintetében az valóban jelentős különbség van az -(A)n és az -Ul, illetve -lAg között, ugyanakkor a korpusz alapú vizsgálat olyan megerősödő mintázatokat mutat, amelyek korábban nem tűntek jelentősnek, vagy nem ismerték fel őket. Egyes esetekben egy jól körülírtak tűnő osztályhoz kapcsolódva jelennek meg új típusok, amelyek az adott minta produktivitásának növekedését jelzik, más esetekben új alkonstrukciókról érdemes beszélni, azaz új szemantikai minták épülnek ki. Egyes esetekben a kvantitatív vizsgálatok a korábban teljes produktivitásúnak tekintett mintázatok mérsékelt produktivitását mutatják.

A szóképzési produktivitást a jövőben tehát mindenképpen a korpuszok vizsgálatának bekapcsolásával érdemes kutatni, hogy minél teljesebb képet kaphassunk a jelenségről. Az ilyen típusú vizsgálatok több előnnyel járhatnak: megerősíthetik a kutató intuícióját, vagy éppen megcáfolhatják azt, illetve felhívhatják a figyelmet olyan adatokra, amelyek kibővíthetik a kutatás körét. Emellett a korpuszból nyert adatok számszerűsítése lehetővé teszi a produktivitás graduális természetének pontos megjelenítését. A korpuszkutatások felvethetnek mélyebb, elméleti jellegű kérdéseket is, így például a fenti vizsgálatban az *-ilAg* képző felvételét, ami összefügg a potenciális szavak státuszának problémájával. Így a korpuszok fontos segédeszközt jelenthetnek mind a leíró jellegű, egy-egy nyelvi elemre vonatkozó leírások pontosításában, mind az elméleti jellegű kérdések megválaszolásában.

Irodalom

- Baayen, Harald 1993. On frequency, transparency, and productivity. In: Booij, Geert – Marle, Jaap van (eds.): *Yearbook of morphology*. Dordrecht: Kluwer Academic. 181–208.
- Baayen, Harald 2001. *Word frequency distributions*. Dordrecht: Kluwer Academic Publishers.
- Bauer, Laurie 2004. *Morphological productivity*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Booij, Geert 2005. *The grammar of words*. Oxford: Oxford University Press.
- Booij, Geert 2010. *Construction morphology*. Oxford: Oxford University Press.
- Bybee, Joan 1985. *Morphology: A study of the relation between meaning and form*. Amsterdam: John Benjamins.
- Bybee, Joan 1988. Morphology as lexical organization. In: Hammond, Michael – Noonan, Michael (eds.): *Theoretical morphology: Approaches in modern linguistics*. London: Academic Press. 119–141.
- Bybee, Joan 2001. *Phonology and language use*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Bybee, Joan 2010. *Language, usage and cognition*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Kiefer Ferenc – Ladányi Mária 2000a. A szóképzés. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *Strukturális magyar nyelvtan 3. Morfológia*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 137–164.
- Kiefer Ferenc – Ladányi Mária 2000b. Morfoszintaktikailag semleges képzések. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *Strukturális magyar nyelvtan 3. Morfológia*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 165–214.
- Ladányi Mária 1999. Produktivitás a szóképzésben: a természetes morfológia elveinek alkalmazhatósága a magyarban. *Magyar Nyelv* 166–179.
- Ladányi Mária 2007. *Produktivitás és analógia a szóképzésben: elvek és esetek*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Pusztai Ferenc et alii (szerk.) 2003. *Magyar értelmező kéziszótár*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Tanos Bálint 2008. Joan Bybee nyelvelmélete. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XXII: 537–566*.

Igekötös igék kapcsolódási mintázatai Vizsgálati lehetőségek

Az igekötös igék egyrészt lexikai egységet képeznek, amely morfológiai folyamat révén jön létre, másrészt a mondatban szintaktikai szerkezetként viselkednek, amelynek részei elválhatnak egymástól. Problematikus az igekötő-állomány kijelölése és az igekötők funkcióinak, valamint az igekötő + ige típusú kapcsolódási mintázatok sajátosságainak meghatározása is. A fenti kérdések közül ebben az írásban az igekötők és igék kapcsolódási mintázataival foglalkozunk. Az alábbiakban három problémakörrel lesz szó: milyen tényezők befolyásolják 1) az igekötők mondatbeli megjelenését, 2) az igekötők és igék kapcsolódási mintázatait és 3) az igekötös mintázatok közötti választásokat. Míg az első és második kérdéskör kapcsán röviden felvázoljuk az eddigi elképzeléseket a felvetett témákkal kapcsolatban, a harmadik részben az igekötös mintázatok közötti választást Taylor (2002) alapján, kognitív keretben, az igekötös igékre épülő sémák versengése alapján kísérjük meg megközelíteni, vizsgálva a Taylor (2002) által az inflexióval kapcsolatban felvetett szempontok érvényesíthetőségét a szóalkotásnak ezen a sajátos területén.

Kulcsszavak: igekötös igék, kapcsolódási mintázatok, sémák versengése, a kidolgozási távolság elve, a mintázatok közötti választásokat befolyásoló (egyéb) tényezők

1. Igekötők mondatbeli megjelenése

Az igekötőkkel kapcsolatos egyik kérdés az, hogy a mondatban egyáltalán szerepelhet-e igekötös ige vagy sem, és mi az oka az igekötös vagy igekötőtlen ige használatának.

Alapesetben az igekötő lexikai-szemantikai szinten perfektívál, de jelenléte vagy hiánya a mondatban nem mutat közvetlen összefüggést a mondat aspektuális értékével, mivel azt más tényezők is befolyásolják, így „a tárgy fajtája, az időmódosító, számneves szerkezet, rezultatív szerepű melléknévi vagy főnévi kifejezés, valamint végpont szerepű helyhatározó jelenléte” (Gyuris–Kiefer 2008: 240). Péter (2008) szerint az igekötös és az igekötőtlen ige közötti viszony aszimmetrikus: míg az igekötös ige alapesetben, lexikai-szemantikai szinten a befejezettséget jelöli, az igekötőtlen ige ebben a tekintetben nincsen meghatározva (nem jelöli a befejezettséget), és ezért – más tényezőkkel együttműködve – a folyamatos és a befejezett aspektus kifejezésére is alkalmas. A hátul álló igekötös ige aspektusa szempontjából ugyanúgy jelöletlen, mint az igekötőtlen ige; lehetséges aspektuális értékei közül az egyiket egyéb tényezők (például a mondatban használt határozók/időmódosítók) hívják elő. Az aspektust véleménye szerint a magyarban is egy Bondarko (1971) értelmében felfogott funkcionális szemantikai mezőként lehet felfogni, amelyben lexikai-szemantikai, szintaktikai, pragmatikai tényezők működnek együtt.

Mindazonáltal produktívan létrehozott igekötös ige kanonikus pozíciójú (ige előtt álló) igekötővel csak befejezett aspektusú mondatban fordul elő. (Kivételt képeznek ez alól az É. Kissnél (2004, 2005, 2008) szereplő ún. lokatív igekötők, ezeket azonban általában nem tartják igekötőknek, mivel szintaktikai viselkedésük ugyan az igemódosítókéval azonos, de nem hoznak létre szemantikai egységet az igével, az igekötőktől eltérően nem ismételhők (vö. Kiefer 2003: 185–186), és nem is perfektíválnak.)

Konstrukció és jelentés. Tanulmányok a magyar nyelv funkcionális kognitív leírására.
Szerk. Tolcsvai Nagy Gábor, Tátrai Szilárd. Budapest: ELTE. 2012. 71-84

É. Kiss (2004, 2005, 2008) az igekötőt nem aspektuális operátornak, hanem olyan másodlagos predikátumnak tekinti, amelynek mondatbeli funkciója elsősorban a komplex igei predikátumok eseményszerkezetéhez történő hozzájárulás. Ennek alapján É. Kiss (2004: 41–43, 2005: 82) szerint nagyrészt megjósolható az igekötő jelenléte vagy hiánya a mondatban. Igekötő általában akkor fordul elő, ha a predikátum eseményszerkezete komplex (a megfelelés azonban nem egy az egyhez jellegű). Az igekötő csak akkor maradhat el, ha egy – az igekötőkhöz hasonlóan másodlagos predikátumként funkcionáló, de az igekötőktől eltérően leíró tartalommal bíró – rezultatív vagy terminatív frázis foglalja el az igekötő kanonikus ige előtti pozícióját, pl. *Mari zöldre festette [be] a kerítést* (vö. É. Kiss 2004: 24, 2005: 61).

Funkcionális kognitív keretben Imrényi (2011: 97–102) az igekötő + ige szerkezetet, amely egy konceptuális feldolgozási egységet alkot, a protoállításon belüli kidolgozó viszonyok egyik típusának tekinti. (Protoállításnak minősülnek a többi igemódosítóval alkotott szerkezetek is.) A protoállítás a mondatba foglalt állítás kidolgozottsági hierarchiájának része, közepes kidolgozottsági szinttel (vö. Imrényi 2011: 74), default interpretációban. (A default interpretáció szerinti mondat kijelentő, állító és semleges mondat.) Elemzése alapján Imrényi (2009: 360) az igemódosítókkal kapcsolatban rámutat arra a valószínűsíthető összefüggésre is, hogy az igemódosítóknak fontos szerepe lehet a predikáció lehorgonyzásában.¹

2. Igekötők kapcsolódási mintázatai

A továbbiakban azzal a kérdéssel foglalkozunk, hogy az egyes igekötők közül melyek milyen kapcsolódási mintázatokban fordulhatnak elő. Azokat a tényezőket keressük, amelyek befolyással lehetnek az igekötők és igék kapcsolódási lehetőségeire, többé vagy kevésbé meghatározhatják ezek kapcsolódási mintázatait.

2.1. Szemantikai tényezők

A magyarban az igekötős igék kapcsolódási mintáiról elsősorban szemantikai szempontból van értelme beszélni, mivel az igekötők és igék összekapcsolódását semmilyen fonológiai vagy morfológiai feltétel nem korlátozza (Kiefer–Ladányi 2000: 455). Az igekötők kapcsolódási mintái csak az igekötők egyes jelentéseire nézve határozhatók meg, mivel ugyanazon igekötő kapcsolódási lehetőségei az adott igekötő különböző jelentéseiben eltérnek egymástól. A kapcsolódási minták megállapítása szorosan összefügg egyrészt az igekötők jelentéseinek meghatározásával, másrészt az igekötővel adott jelentésében kapcsolódni képes igecsoportok szemantikai tulajdonságainak meghatározásával. Ezen a téren vannak részeredmények, de átfogó munkák még nem születtek.

Kiefer és Ladányi (2000: 483–518) a *be*, *szét*, *agyon* és *tönkre* igekötők kapcsolódási mintázatainak megállapításakor – többek között Ladányi (1999–2001) és Ladányi (2000) alapján – törekedett a vizsgált igekötők egyes lexikai és akcióminőség-jelentéseinek megállapítására; a produktív kapcsolódási mintákat ezekhez a jelentésekhez kötve állapították meg. Olyan kapcsolódási mintákat állítottak fel, amelyek elsősorban produktív képzési szabályok által létrehozható, morfológiailag komplex alapszavak csoportjait érintik, annak a megfontolásnak az alapján, hogy ezekkel az igekötő biztosan termékenyen tud kapcsolódni (Kiefer–Ladányi 2000: 483).

¹ „...the verbal modifier category has an important role to play in the **epistemic grounding** of a predication (cf. Langacker 1991, 89–95; Pelyvás 1996), typically marking (the contextual recoverability of) the participants and/or the spatio-temporal relation between the reference event and the speech event (cf. its role as a perfectivizer)” (Imrényi 2009: 360).

A *be* igekötő például első jelentésében ('befelé') tipikusan mozgásigékhez vagy ezek kauzatív megfelelőihez (pl. *berohan valahová* (zárt térbe), *bedob valamit valahová* (zárt térbe), míg második jelentésében (totalitás = 'nagy felület[et érintve]') elsősorban a 'tesz valamit valamilyenné' jelentésmozzanatot tartalmazó tranzitív cselekvésigékhez és a 'valami válik valamilyenné' jelentésmozzanatot tartalmazó, *patiens argumentumú* intranszitiv igékhez járul produktívan, pl. *befesti a falat, befagy [a tó]*; harmadik jelentésében (szaturativitás = '(relatív) nagy vagy kielégítő mértékben [végzett cselekvés]') pedig olyan igékhez kapcsolódhat, amelyek tartalmazzák az 'eszik' vagy 'iszik' jelentésmozzanatot, pl. *bekóházik* (vö. Kiefer–Ladányi 2000: 484–493). Neologizmusokban a *be* igekötőnek kialakult egy újabb akciómínőség-jelentése is; ebben az új, szubmerzív jelentésben ('valamilyen intenzív állapotba való belekerülés és az abban való elmerülés') a *be* főként folyamatigékhez kapcsolódik, pl. *bealszik, behiszitizik* (l. Nádasdy 2003, Ladányi 2004).

Szili több munkájában (pl. 2003, 2005, 2009) *A magyar nyelv értelmező szótárából* (I.–VII. 1959–1962) vett szócikkek anyagának elemzésével különböző igekötőkkel (pl. *ki, be, fel, le*) alkotott igekötős igék alapján törekszik megrajzolni az igekötőknek az irányjelentésektől az elvont jelentésekig vezető útját és kapcsolódási lehetőségeit, a kognitív nyelvészet egyes meglátásait is bevonva. Ladányi (2004) munkája a Magyar Nemzeti Szövegtárból (MNSz) vett korpuszanyag vizsgálatára épül, amelyben a *be* igekötős neologizmusok vizsgálatával azt próbálja megragadni, hogyan alakulnak ki a régebbiekre épülő újabb jelentések az igekötős igékben, hogyan vezetnek ezek az igekötők újabb kapcsolódási lehetőségeihez, illetve miért válhatnak fel igekötős neologizmusok konvencionalizálódott igekötős igéket.

Funkcionális kognitív keretben az igekötők és igék összetett szerkezetű, igekötős igévé történő összekapcsolódását az igekötők és az igék szemantikájából vezetik le, Langacker (1987) kölcsönös kidolgozás elve, valamint Fauconnier és Turner (1996) *blend* fogalma keretében (vö. Tolcsvai Nagy 2001, 2005). Booij (2010: 130) javaslata alapján a partikula + ige típusú, a mondatban szintaktikai szerkezetekként viselkedő alakulatok – így többek között a magyar igekötős igék – kapcsolódási mintáit konstrukciós keretben megragadva áthidalhatóvá válna az igekötős ige lexikai egység, illetve szintaktikai szerkezet jellege közötti ellentmondás. A különböző igekötő + ige típusú konstrukciós sémák és a hozzájuk tartozó konstrukciós jelentések azonban a magyarra nézve egyelőre nincsenek kidolgozva.

2.2. Vonzatkeret

Az igék és igekötők kapcsolódására vonatkozó mintázatokat nem elegendő csak a (valamilyen) igekötő + ige típusú kapcsolatokban vizsgálni, hanem ki kell terjeszteni a vizsgálatot az igekötős ige vonzatkeretére is. Nemcsak az igekötős igék jelentése és tágabb szerkezetekben való megjelenése kötődik a vonzatkeretekhez, hanem – úgy tűnik – a vonzatkeretek – a vonzatszerkezetre épülő mintázat (séma) szerkezeti (konstrukciós) jelentésén keresztül – az igekötős igék alapigéit is meghatározzák. Ez azt jelenti, hogy az igekötős ige a vonzatkeretével együtt olyan konstrukciót alkot, amelyben az igekötő + ige kapcsolódást a vonzatkeretet is tartalmazó szerkezeti mintázat (konstrukciós séma) általánosított, sematikus jelentése befolyásolja vagy határozza meg. Így például a *valaki odadobja / odarúgja valakinek a labdát / a golyót* stb. nyelvi kifejezésekre épülő séma így ragadható meg: *odaV valakinek valamit* (ahol V = 'juttat <fizikai erő kifejtéssel>'). Ezt a sémát követik az *odacsúsztat / odalök / odapöcköl* stb. *valakinek valamit* kifejezések, ahol a *csúsztat, lök, pöcköl* stb. a 'juttat <fizikai erő kifejtéssel>' általános jelentéstartalmat dolgozza ki a juttatás egy speciális módját előtérbe helyezve.

Az ebbe a mintázatba szemantikailag eredetileg nem illeszkedő igék (pl. *fejel, ível, játszik*) metaforikus jelentésben be tudnak illeszkedni ebbe a sémába, ha az általuk megjelenített ese-

mény valamilyen módon kapcsolatba hozható a séma jelentésével. Abban az esetben azonban, ha a saját vonzatkeretük nem illeszkedik a sémához, alaki sémakövetésük jelzi a konstrukciós jelentés érvényesülését. Például *valaki fejel, a labda (át)ível (a pálya fölött), valaki játszik valamivel* (vagy: *valaki játszik valamit valakivel*) ---> *valaki odafejeli / odaíveli / odajátssza valakinek a labdát*. Kognitív keretben ez a jelenség a blend fogalmával ragadható meg (Fauconnier–Turner 1996, Fauconnier 1997, Tolcsvai Nagy 2005).

A gondolatot továbbvezetve, ebben a keretben az igék nem alkalmi vonzatváltását (pl. *valaki játszik valamit valakivel* ---> *valaki oda|játszik valamit valakinek*) általában is egy, az adott ígére vonatkozó új szerkezeti mintázat konvencionalizálódásaként értelmezhetjük.

3. Versengés és választás

Az alábbiakban az igekötők és igék kapcsolódását, az igekötők közötti versengést megkíséreljük az igekötős igékre épülő sémák versengése alapján megközelíteni, a Taylor (2002) kognitív grammatikájában kifejtettek alapján, vizsgálva az ott felvetett szempontok érvényesíthetőségét. Taylor (2002) elképzeléseinek bemutatását követően olyan elvi megfontolásokat és vizsgálati szempontokat tartalmazó problémákat vázolunk fel, amelyek egy későbbi vizsgálatot alapozhatnak meg.

3. 1. Sémák és versengésük kognitív keretben – az angol többes szám példája

A nyelvi kifejezések közös tulajdonságait általánosító sémák kognitív keretben a lexikai egységekhez hasonlóan szimbolikus egységek, amelyeket a szemantikai és a fonológiai pólus egysége jellemez.

John Taylor (2002) kognitív grammatikájában az angol főnévi többes szám sémáinak versengésével kapcsolatban két tényezőt említ, amelyeknek szerepük van abban, hogy versengő sémák közül melyik fog érvényesülni. A szabályos esetekre vonatkozó, erős sémák versengésével kapcsolatban azt állapítja meg, hogy a sémaválasztást befolyásoló tényező a sematikus mintázat és nyelvi kifejezésként megjelenő megvalósulása (instanciációja) közötti kidolgozási távolság (Taylor 2002: 301–302). A kidolgozási távolság fogalma azzal függ össze, hogy a séma az instanciációjához képest valamilyen fokban sematikus, meghatározatlan (alulspecifikált). (A sémát megvalósító instanciáció oldaláról nézve, ahhoz, hogy megkapjuk az instanciációt, valamilyen mennyiségű tartalmat a sémához hozzá kell tenni). Az erős sémák esetében az instanciációtól rövidebb kidolgozási távolságra lévő, azaz több specifikusságot mutató séma kerül előnybe a nagyobb kidolgozási távolságra lévő, azaz kevesebb specifikusságot mutató sémával szemben, vagyis az a séma győz, amelynek az esetében a kidolgozási távolság a legrövidebb. Az ún. szabályos többes számú alakok esetében egy nagyon általános [NOUN] [PL] / [...] [S] szupersémához² három, az általános sémánál pontosabban meghatározott tulajdonságokkal jellemezhető (specifikusabb) alséma tartozik: A) [...C_{voiceless}] [s], B) [...C_{voiced}] [z], C) [...C_{sibilant}] [əz]. (A C séma részleges átfedést mutat az A és B sémákkal, mivel a szibilánsok egy része a zöngétlen, más része a zöngés mássalhangzók csoportjába tartozik.) A szibilánsok esetében a C alséma azért tud a másik két alsémával szemben érvényesülni, mert specifikusabb, mint a másik kettő – hiszen az A és B alséma olyan szavakra vonatkozik, amelyeknek utolsó hangzója csak a zöngésség tekintetében, tehát kevésbé specifikusan van meghatározva, mint a C alséma

² A séma reprezentációjában a / jel előtti rész a séma szemantikai szerkezetét, míg a / jel utáni rész az ennek megfelelő fonológiai szerkezetet reprezentálja.

esetében, ahol a szavak utolsó hangzója ennél specifikusabban van definiálva: a szibilánsok a mássalhangzóknak egy képzési szempontból meghatározott csoportjába tartoznak.

Ugyanakkor az ún. kivételes többes számok különböző típusainak esetében (*sheep* – *sheep*; *foot* – *feet*; *ox* – *oxen*; *wife* – *wives*; *thesis* – *theses*; *corpus* – *corpora* stb.), ahol az egyes eseteket tartalmazó kis elemszámú csoportokra gyenge sémák épülnek, a kidolgozási távolság, vagyis az érintett séma specifikusságának mértéke Taylor megállapítása szerint általában nem tud érvényesülni, mivel a sémát meghatározó szavak csoportjaiba vagy nagyon különböző, általánosítható fonológiai vagy szemantikai tulajdonsággal nem rendelkező szavak tartoznak (pl. *man* – *men*, *mouse* – *mice*), vagy nem minden, az általánosítható tulajdonságokat felmutató szó tartozik ugyanazon sémához (pl. *wife* – *wives*, *knife* – *knives*, de *roof* – *roofs/rooves* és *cliff* – *cliffs*).

Azokban az esetekben, amikor erős (a többes szám esetében a szabályos [-z], [-s] vagy [-əz] toldalékokra épülő) sémák és a kivételes esetekre épülő gyenge sémák versengenek egymással, az erősekkel szemben a gyenge sémák alkalmazása azért lehetséges, mert ebben az esetben a gyenge sémához tartozó alakok gyakorisága a meghatározó – mégpedig nem a típusgyakoriság, hiszen ezek a csoportok nagyon kevés tagot számlálnak, és jellemzően nem is bővülnek, hanem az adott csoportba tartozó egyes elemek példánygyakorisága. Ez egyben azt is jelenti, hogy ezekben az esetekben a példánygyakoriság az egyes alakok önálló rögzülését és nem a sémát erősíti (Taylor 2002: 307, vö. még Tanos 2008, Bybee 2007: 13).

3.2. A magyar igekötös igék kapcsolódási mintázatai/sémái és a sémák versengése

Felvetődik a kérdés, hogy vajon Taylor (2002) elgondolásainak adaptációjával a magyar igekötők kapcsolódási mintázatai is vizsgálhatók lennének-e a versengő sémák terminusaiban. A problémát az jelenti, hogy gyökeresen eltérő jelenségekről van szó: az inflexiós sémák és az igekötös mintázatok mint szóalkotási sémák versengése különbözik egymástól.

Az inflexiós sémák esetében a különböző egymással versengő toldalékok jelentéskülönbség nélkül ugyanazt a funkciót töltik be, ezért esetükben a versengés azt jelenti, hogy a versengő alakok közül általában csak egy győztes kerülhet ki.³

Az inflexiós toldalékoktól eltérően az igekötös igék esetében több igekötő is kapcsolódhat ugyanazzal az igével aspektuális (perfektív) funkciójában, miközben a perfektív jelentéssel együtt járó irányjelentésük vagy akciominőség-jelentésük többé-kevésbé szinonim, vagy különbözik egymástól.

Taylor (2002) alapján két lehetséges vizsgálati irány merül fel:

1) konvencionalizálódott igekötös igék mintázatainak versengésében a kidolgozási távolság elvének érvényesülését,

2) neologizmusok és konvencionalizálódott igekötös igék sémáinak versengésében a kidolgozási távolság mellett vagy helyett a példánygyakoriság szerepét vizsgálhatjuk meg.

3.2.1. Konvencionalizálódott mintázatok versengése

Taylor (2002) szerint a kidolgozási távolság elvét főleg erős sémák esetében lehet alkalmazni, így az igekötös mintázatok tekintve a sok típusra épülő, konvencionalizálódott igekötös igék mintázatai versengésének vizsgálata jöhet szóba, vagyis főleg azok az esetek lehetnek alkal-

³ Néhány ellenpélda is van, mint például az orosz *csaj* 'tea' szó *csaj-a*, *csaj-u* genitívusi vagy a *ruka* 'kéz' szó *ruk-oj*, *ruk-oju* instrumentális alakja – az első pár esetében az alakok között szemantikai, a második pár esetében stilisztikai különbségek vannak. A magyarban a hasonló alaki különbségek gyakran szóhasználatához vezetnek, pl. *daru* 'gép': *daru-k*, *daru* 'madár': *darv-ak*.

masak következtetések levonására, amelyekben ugyanazon ige többféle igekötőségi-sémának megfelelően is kapcsolódni tud igekötőkkel.

Ezekben az esetekben – a kidolgozási távolság elvével összefüggésben – elsősorban azt kellene megvizsgálni, hogy az egyes igekötők és a velük kapcsolódni képes igecsoportok jellemzőit tartalmazó sémák milyen mértékben sematikusak és/vagy specifikusak egymáshoz képest, azaz melyik igekötős mintázat esetében mekkora a kidolgozási távolság a mintázat és a mintázatot követő konkrét igekötős ígék mint instanciációk között.

Mivel az igekötők és ígék kapcsolódására alaki (fonológiai vagy morfológiai) korlátozások egyik igekötő esetében sem vonatkoznak (lásd korábban), a sematikus vs. specifikus kérdését nem alaki oldalról, hanem a jelentés oldaláról közelítjük meg.

Ha megpróbáljuk az igekötős ígére vonatkozó egyes sémák szerkezeti jelentésének általánoságát vagy specifikuságát megállapítani, abból indulhatunk ki, hogy az igekötős ígék esetében is van egy nagyon általános és meghatározatlan szuperséma, az igekötő + ige konstrukció séma, amely átfogja az összes igekötős ígét. Az ehhez a szerkezeti sémához kapcsolódó legáltalánosabb (legkevésbé specifikus) jelentés tipikus esetben a perfektív (befejezett) igeaspektus kifejeződése, amely – megint csak tipikus esetben – az igekötő jelentéséből adódik.⁴ Ha ez a nagyon általános, sok tekintetben meghatározatlan, sematikus igekötő + ige séma határozná meg az igekötők és ígék kapcsolódását, akkor elvileg a perfektivitás kifejezése céljából bármely igekötő kapcsolódhatna bármely ígéhez – de ez nem áll fenn; az egyes igekötőket tartalmazó igekötős ígék kapcsolódási mintázataiban, amelyek az igekötő + ige szuperséma alsémái, a fentiekben megadottaknál specifikusabb meghatározások érvényesülnek. Ennek az az oka, hogy az igekötők többnyire nem tisztán perfektíváló funkciójúak (Kiefer 2006: 45–47): a perfektív jelentést vagy az irány-, vagy az akcióminőség-jelentésükkel együtt jelölik.

A szuperséma alsémáinak, az egyes igekötős ígék kapcsolódási mintáit tartalmazó sémáknak a szóban forgó igekötő fonológiai alakját, adott jelentéséhez tartozó szemantikai jellemzőit és a vele ebben a jelentésben kapcsolódni képes igecsoportok szemantikai jellemzőit, valamint az adott alséma saját jelentését kell tartalmazniuk. Az egyes igekötők szemantikai jellemzőihez az általános aspektusjelölés (befejezettség) mellett meghatározott akcióminőség-jelentés(ek) vagy irányjelentés is tartozik (tartoznak).

Az akcióminőség-jelentések tekintetbe vételével már felvethető a sematikus mértékének szerepe a mintázatok versengésében, mert bár ugyanazt az akcióminőség-jelentést több, különböző igekötőre épülő igekötő + ige típusú mintázat is kifejezheti, az akcióminőségek nem feltétlenül egymástól elkülönülve jelennek meg.

A totális akcióminőség gyakran együtt jár a rezultatív akcióminőséggel (pl. *beken*, *beporosodik*); hasonlóképpen összekapcsolódhat a delimitatív és a szemelfaktív (pl. *bejelez*, *befél*), valamint az inchoatív/ingresszív és a rezultatív akcióminőség is (pl. *be-csillan* [*a szemé*], *beizgul*, l. Pátrovics 2003: 204–205). Az ún. szubmerzív akcióminőség ('intenzív állapotba való belekerülés és az abban, ill. az abból fakadó cselekvésben való elmerülés', pl. *beidegesedik*, *beszomorkodik*, *behisztizik*) pedig a kezdés és az intenzitás mozzanatával kapcsolódik egybe (vö. Ladányi 2004: 101–103). A rezultatív jelentés mozzanata másodlagosan több speciálisabb akcióminőség-jelentésben is jelen van, például a totális, a szaturatív, a terminatív, az exhausztív és az intenzív akcióminőségben (vö. Kiefer 2006: 172).

Így felvetődik az a lehetőség, hogy az akcióminőség-jelentés komplexitásának mértékét összefüggésbe hozzuk az igekötő jelentésbeli komplexitásának mértékével – és ezen keresztül az igekötőt az adott jelentésben tartalmazó séma specifikuságának a mértékével. Feltehető, hogy

⁴ „Tipikus esetben az igekötős ige befejezett aspektusú, vannak azonban befejezett szemléletű igekötőtlen ígék és folyamatos szemléletű igekötős ígék is” (Kiefer 2006: 43).

minél összetettebb az igekező + ige típusú szerkezeti séma által hordozott akcióminőség-jelentés komplexuma, a sémát annál specifikusabbnak tekinthetjük (lásd még a 3.2.2. pontban).

Az akcióminőség-jelentések komplexitásának mértékével kapcsolatban egyelőre nem folytak rendszeres vizsgálatok.

Ugyanakkor az, hogy mely akcióminőség-jelentés(ek) jellemezhet(nek) egy-egy igekező + ige típusú szerkezeti sémát, szorosan összefügg a különböző ige csoportok jellemzőivel: az egyes sémák konstrukciós jelentésében az igekezők akcióminőség-jelentése(i) mellett a megfelelő ige csoportok jellemző tulajdonságainak is szerepelniük kell.

Például tartós-huzamos cselekvést jelölő igék (*üldögel, eszeget* stb.) nem férnek össze egy-szeriséget/szemelfaktivitást vagy kezdést/inchoativitást kifejező igekezőkkel. Kiefer (2003: 179) korlátozásokat fogalmazott meg az igekezők különböző akcióminőség-jelentéseinek és az eseménytípusok, illetve a lexikai jelentés alapján definiált ige csoportoknak az összeférhetőségével kapcsolatban. Így például a „rezultatív akcióminőség csak eredményigék, a szemelfaktív csak lexikailag iteratív, az inchoatív csak hangadást jelentő, a totális akcióminőség egy terület, felszín befedését jelentő rezultatív igék, az intenzív akcióminőség pedig csak állapotváltozást implikáló rezultatív igék esetében lehetséges”. Az egyes igekezők akcióminőség-jelentéseivel összeférhető ige csoportok szemantikai szempontú meghatározása szisztematikusan még nem történt meg.

Az akcióminőség-jelentések szintjén lehetnek megfelelések bizonyos igekezős igék jelentése között, hiszen egyes esetekben ugyanazt az akcióminőség-jelentést több igekező is kifejezheti. Például a következő példákban eredményességet/rezultativitást fejez ki mind a *ki*, mind a *fel* igekező: *kisöpri a szobát ~ felsöpri a szobát*, ill. eltűzottságot/intenzitást mind az *agyon*, mind a *tönkre* igekező: *agyonszáritja a bőrt a szél ~ tönkreszáritja a bőrt a szél*.

A fenti, többé-kevésbé azonos vagy hasonló jelentésű konstrukciók között egyfajta kvázi-szinonímia van. A kvázi-szinonímia az egymástól jellegzetesen eltérő konkrét irányjelentésekre nem jellemző, az akcióminőség-jelentésekre viszont igen. Ezekben az esetekben nem az egyes igekezők vagy igekezős igék szinonimák, hanem az egyes igekező-jelentések, ill. az igekezős igék egyes jelentései. Ezek a kvázi-szinonim jelentések az igekezős igéknek és az igekezőknek a kontextusokhoz kötött jelentésváltozási folyamatai során előálló poliszém jelentéseivel, illetve a jelentések általánosabbá válásával függnek össze (vö. Ladányi 1999–2001).

A kvázi-szinonim jelentések esetében a versengő mintázatok közötti választás – az azonos jelentésű inflexiók toldalékoktól eltérően – értelemszerűen nem lehet kizárólagos. Legfeljebb preferenciákat lehet megállapítani, mivel nagyjából ugyanazt a konstrukciós jelentést többféle igekezősige-séma is hordozhatja.

Az igekező + ige típusú konstrukciós sémák által hordozott legspecifikusabb jelentés az egyes igekezők (tényleges vagy metaforikusan felfogott) irányjelentése (azokban az esetekben, amikor az igekező a befejezettség és valamilyen akcióminőség-jelentés mellett még kimutathatóan rendelkezik ilyen jelentéssel is).

Az irányjelentések szintjén a közös jelentésmozzanat maga a legáltalánosabban felfogott irány. Így mozgást, mozgásminőséget vagy irányulást kifejező igék esetében a kifejezendő iránynak megfelelően többféle irányjelentésű igekező kapcsolódhat ugyanahhoz az igehez különböző jelentésben, azonos vagy különböző vonzatkeretben, pl. *bemegy a kertből a szobába, kimegy a szobából a kertbe*, de *kimegy a házból a rétre; felmegy a pincéből a padlásra, lemegy a padlásról a földszintre*, de *lemegy az emeletről a pincébe*. Könnyen belátható, hogy az irányjelölő igekező + mozgást/mozgásminőséget/irányulást kifejező ige típusú séma konstrukciós jelentésében szerepet játszó specifikus irányjelentés, valamint az igekezővel kapcsolódni tudó igék speciális cso-

portjának kijelölése miatt ebben a sémában nem játszhatnak szerepet azok az igekötők, amelyek irányjelentéssel nem rendelkeznek (pl. *meg*, ill. *agyon*, *tönkre*).⁵

Felmerül az a kérdés is, hogy az egyes irányjelölő igekötők irányjelentése valóban azonos mértékben specifikus-e. Úgy tűnik, hogy irány tekintetében például az *el* igekötő (amely egy kijelölt ponttól való távolodást fejez ki, pontosan nem meghatározott irányban) kevésbé specifikus, mint mondjuk a *be*, *ki*, *le*, *fel* stb. igekötők, amelyeknek az esetében az irány pontosan meg van határozva. Ebben az esetben az általánosabb és a specifikusabb irányjelentések között részleges jelentésazonosság van. Például az *element* bizonyos esetekben többé-kevésbé a *kiment*, máskor a *bement* vagy a *lement* ige által jelölt specifikusabb tartalomnak felel meg: *element a koncertről* ~ *kiment a koncertről*, *element a koncertre* ~ *bement a koncertre* ~ *kiment a koncertre* ~ *lement a koncertre*. Az ilyen megfeleltetéseknek azonban nemcsak a jelentések, hanem a vonzatkeretek különbsége is határt szab, pl. *element a koncertről* – ?/**bement a koncertről* – ?/**lement a koncertről*.

Vajon következik-e a fentiekből az, hogy a többi felsorolt irányjelölő igekötőhöz képest kevésbé specifikus irányjelentéssel bíró *el* használata mozgást jelentő igékkel korlátozottabb, mint a specifikusabb irányjelentéssel bíró igekötőknek? Ha ez így lenne, akkor az irányjelölő igekötő + mozgást jelentő ige séma esetében valóban érvényesülne a kisebb kidolgozási távolság (nagyobb specifikusság) elve Ezt a kérdést az irányjelentésükben használt specifikusabb jelentésű igekötők és az *el* versengésének elemzésével lehetne megvizsgálni.

Az irányjelentések szintjén az igekötők, illetve az igekötős igék mintázatai közötti, a kifejezendő iránynak megfelelő választásról csak akkor lehet szó, ha az ige jelentéstartalmában az irány lexikailag nincs kódolva. Mivel a magyarban az irány lexikai kódolása nem jellemző (a magyar ún. szatellita nyelv – vö. Pléh 2000: 992), a legtöbb mozgást vagy mozgásminőséget jelölő ige a kifejezendő iránynak megfelelően szabadon kapcsolódhat az irányjelentésű igekötőkkel (pl. *bemegy*, *kimegy*, *lemegy*, *felmegy*; *átgurul*, *idegurul*, *odagurul*, *rágurul*). Abban az esetben, ha az irány lexikailag kódolva van az ige jelentésében, az igekötős mintázatok kizárják egymást: az irányjelentésű igekötők közül a többivel szemben ilyenkor az érvényesül, ami irányjelentésének jellege szerint megfelel az alapige jelentése által implikált iránynak (pl. *hull* < 'lefelé', *emelkedik* < 'felfelé' ---> *lehull*, *felemelkedik* vs. **felhull*, **leemelkedik*). Ilyenkor tehát nem arról van szó, hogy a versengő sémák közül a specifikusabb érvényesül, mivel az irányjelentésű igekötők és az őket tartalmazó konstrukciós sémák jelentése általában egyformán specifikus.

Az irányjelentésű igekötők közül a többivel szemben nemcsak az érvényesülhet, ami specifikusságának jellege szerint megfelel az alapige jelentése által implikált iránynak (lásd fent). Szerepük lehet a relatív térbeli viszonyoknak (pl. *leemel egy kártyát a csomag tetejéről* < a kártyalap a csomag tetején, azaz a csomag egészéhez képest fenn van; *lesöpri a morzsát az asztról* < a padló, ahová a morzsa leesik, az asztal lapjánál lejjebb van) és a nézőponttól függő iránynak is (pl. *felemel egy kártyát az asztról* / *a csomag tetejéről* < az asztal és a rajta lévő kártyacsomag a nézőponthoz képest lenn van). Kérdés, hogy a fentiekén kívül milyen más tényezők befolyásolják még a specifikusságuk tekintetében egymástól nem különböző igekötős sémák alkalmazását.

⁵ A korán grammatikalizálódott *meg* esetében az igekötő irányjelentése a grammatikalizációs folyamat során teljesen eltűnt. Az újabban grammatikalizálódott *agyon* és *tönkre* igekötők esetében irányjelentésről korábban sem volt szó, csak az igekötő alapjául szolgáló ragos főnévhez kötődő lexikai jelentésről, amely azonban a grammatikalizálódás következtében felszámolódott. Ezeknek az igekötőknek a jelentése az irányjelentésű igekötőkéhez képest kevésbé specifikus, de ebben az esetben nem a specifikusság mértéke az, ami meghatározza a mintázatok közötti választást, hiszen a mozgást jelentő igék általában nem, csak bizonyos speciális feltételek esetén kapcsolódhatnak nem irányjelölő igekötőhöz, pl.: *agyongyalogoltam/ futottam/bicikliztem magam*: kimerítőség (exhausztív akcióminőség).

3.2.2. Neologizmusok és konvencionálizálódott igeköötös igék sémáinak versengése: a kidolgozási távolság és a példánygyakoriság szerepe

A) A kidolgozási távolság szerepe

A vizsgálatok másik irányát bizonyos igeköötőknek azok az újabb igeköötös alakjai jelenthetik, amelyeknek az esetében az érintett igeköötös igék alapigéinek van konvencionálizálódott igeköötös változata is (pl. *be–meg*, *be–el*, *be–le*, *be–fel*, *be–ki*), mivel – különösen különböző igeköötös neologizmusokkal kapcsolatban – felmerült (vö. Nádasdy 2003, Pátrovics 2003, Ladányi 2004), hogy bizonyos akcióminőség-jelentések együttesen, elválaszthatatlanul fejeződnek ki bennük. A 3.2.1. pontban kifejtettek alapján ez jelentheti a neologizmusok mintázatainak a más, nem összetett akcióminőség-jelentésű igeköötőt tartalmazó konvencionális mintázatokhoz képesti nagyobb jelentésbeli specifikusságát, és – Taylor (2002) elgondolását erre a jelenségre sajátos módon alkalmazva – ez magyarázatot adhat arra, hogy az igeköötös neologizmusokban új, komplex akcióminőség-jelentésekben használt igeköötők más, konvencionális, nem komplex jelentésű igeköötőket cserélnek fel, „szorítanak ki”, gazdagabb tartalmat adva az igeköötös igének.

Kérdés azonban, hogy valóban csak erről van-e szó, tehát a neologizmusban szereplő igeköötös igére épülő séma mindig specifikusabb tartalmú-e, mint a kiszorított igeköötőt tartalmazó séma, amelynek a helyébe lép. Hiszen például a *be* igeköötőt tartalmazó neologizmusok egy részében kettős jelenséget figyelhetünk meg: az igeköötös ige jelentése egy vagy több, a *be* akcióminőség-jelentésében szerepet játszó új mozzanat kiemelésével valóban specifikusabbá válik, ugyanakkor eredetileg jól megkülönböztetett, differenciált, és ennek megfelelően különböző igeköötők által képviselt metaforikus térbeli viszonyok különbsége⁶ egy általánosabb szemlélet alapján neutralizálódik, kevésbé differenciálttá válik. Az alábbiakban négy igeköötőnek (*fel*, *le*, *el*, *meg*) a *be* igeköötővel való viszonyát vizsgáljuk meg röviden *be* igeköötös neologizmusok kapcsán (a Ladányi 2004-ben közölt, az MNSz-ből vett korpuszanyagok alapján).

a) *fel*, *le* és *be*

A *fel* – *le* pár tagjai egy térbeli, fizikai, hangulati stb. skála pozitív, ill. negatív irányába vagy végpontjába való elmozdulást képviselik, pl. *felmegy* – *lejön* (vagy a beszélő nézőpontjának változásával: *lemegy* – *feljön*), *felmelegszik* – *lehűl*, *felvidul* – *lelombozódik*, *felgyorsul* – *lelassul*, *felgyorsít* – *lelassít*. A *be* igeköötös neologizmusok egy csoportjában (pl. a *begyorsít*, *begyorsul* és a *belassít*, *belassul*, *befékeződik* igékben) ugyanakkor ez a különbség indifferenssé válik (a *fel* és a *le* különbsége összemosódik), mégpedig egy részben általánosabb, részben másként specifikus szemlélet alapján, amely a folyamat intenzitását és teljességét emeli ki (*begyorsít*: 'nagyon/teljesen felgyorsít', *belassul*: 'nagyon/teljesen lelassul' stb.).

⁶ Az ősi igeköötők jelentése eredetileg téri viszonyokat tükrözött, ennek megfelelően az igeköötők jelentése és használata részben ennek a viszonyrendszernek az összefüggéseit mutatja fel. A téri viszonyrendszer azonban meghatározó a nyelvben tükröződő szemléletmód, világlátás szempontjából is: az elvontabb, nem térbeli összefüggések nyelvi ábrázolása a konkrét téri viszonyokra épül, és ez meghatározza azt az ősi „nyelvi világmodellt”, amelynek jellemzői a nyelvi kifejezésekből ma is kielemezhetők (részletesen l. Szilágyi 1996-ban). Ebben a világmodellben a *ki* és *be*, a *le* és *fel*, a *szét* és *össze* stb. igeköötők által ábrázolt viszonyok (nemcsak a térbeliek, hanem az ezekre a viszonyokra épülő szemléletmód alapján az elvontabb viszonyok is) világosan meg voltak/vannak különböztetve egymástól. Ebből a rendszerből az ősi igeköötők közül csak a *meg* került ki, mivel a jelentése egy általánosulási folyamat során teljesen elszigetelődött az eredeti térjelentésétől – ezért is vált alkalmassá tisztán grammatikai funkciók (aspektus és akcióminőség) jelölésére.

A *be* igekötő 'intenzitás' és 'teljesség' típusú akcióminőség-jelentése más neologizmusok esetében is szerepet játszhat abban, hogy a *be* a *fel* helyébe léphet, pl.: *bevillanyozódik* 'nagyon/teljesen felvillanyozódik', *beidegesedik* 'nagyon/teljesen ideges lesz', *besül valamivel* 'nagyon/teljesen felsül valamivel'. Más esetekben a *be* igekötő az 'intenzitás' jelentéshez kötődő új, 'kezdés' akcióminőség-jelentésében cseréli fel a *fel* igekötőt (amelyhez ez utóbbi akcióminőség-jelentés konvencionálisan kötődik), pl.: *bedereng* 'elkezd nagyon derengeni, feldereng', *bedübörög* 'elkezd nagyon dübörögni, feldübörög'.

b) *el* és *be*

A példák zömében az *el* igekötővel párhuzamosan használt *be* igekötős neologizmusok olyan esetekben fordulnak elő, amikor mind a szokásos *el*, mind az új használatú *be* igekötő valamilyen állapotváltozást jelölő igével társul: *elcsigázódik*, ill. *becsigázódik*, *elcsökevényesedik*, ill. *becsökevényesedik*, *eldurvul*, ill. *bedurvul*. Ha feltesszük a kérdést, hogy mi indokolja a *be* igekötős neologizmusok létrejöttét, akkor elsősorban a *fel* – *le* igekötőkkel kapcsolatos magyarázat merülhet fel: míg az *el* (eredeti téri jelentésének megfelelően) egy kiinduló állapottól egy másik állapot felé tartó folyamatot, az abban valameddig való eljutást jelöli, a *be* igekötő ennek a folyamatnak az intenzitását, teljességét és/vagy kezdetét emeli ki: *becsigázódik* 'nagyon/teljesen elcsigázódik', *becsökevényesedik* 'nagyon/teljesen elcsökevényesedik', *bedurvul* 'elkezd nagyon durva lenni'. (Ezeknek a jelentéseknek a fényében válik érthetővé a manapság oly divatos *beájul* és *behal* igék használata is: szemben T. Somogyi (2003: 373) megjegyzésével ezeket az igéket sohasem használják az *elájul* és a *meghal* konkrét értelmében, csakis túlzó használatban: *beájul valamitől* és *behal valamitől* 'nagyon/teljesen odavan/kikészül valamitől, nagy hatást tesz rá valami'.)

A *be* használatát a neologizmusokban blendszerű analógia is alátámaszthatja: *betesped az ülésre* <--- *beül az ülésre* és *eltesped*; *bekényelmesedik a karosszékre* <--- *beül a karosszékre* és *elkényelmesedik*. Ezekben az esetekben is az *el* igekötős igék az általánosabb és a *be* igekötős igék a konkrétabb jelentésűek, mivel a *be* ezekben a szerkezetekben eredeti irányjelentésében szerepel (az irányhatározóval való bővülés ezekben a *be* igekötős neologizmusokban ezt a jelentést tükrözi).

Az új *be* igekötős igék használata a szokásos *el* igekötős igék helyett másféle okra is visszavezethető. Például az igekötőváltás gyakran egyszerűen azzal függ össze, hogy azt helyezzük-e a figyelem előterébe, amit szokásosan: *a víz elpárolog a tengerből* [*a levegőbe*], vagy valami mást: *a víz bepárolog* [*a tengerből*] [*a levegőbe*].

c) *meg* és *be*

A *meg* igekötő a perfekтивitás jelölésén túl az eredményesség (rezultatív akcióminőség, pl. *megír*) és az egyszerűség (szemelfaktív akcióminőség, pl. *megcsóvál*, *megkavar*, *megkondul*) akcióminőség-jelentések létrehozásában vesz részt. Ezeket az akcióminőség-jelentéseket a *meg* igekötős mintázatok nem komplexen, hanem külön-külön fejezik ki.

A *be* igekötő új lexikai jelentéseiben mára már mindezek a jelentéslehetőségek kialakultak, és az igekötő sajátos lexikai jelentéseire épülve ma már akcióminőség-jelentésekké kezdenek formálódni. A *meg* akcióminőség-jelentéseivel érintkező jelentések közül főként a rezultatív akcióminőség dominál, ez az oka annak, hogy a vizsgált anyagban azoknak a *be* igekötős neologizmusoknak az aránya a legnagyobb, amelyek vagy a rezultatív jelentésű szokásos *meg* igekötős igékkel párhuzamosan, vagy eredetileg igekötőtlen igékkel fordulnak elő (l. Ladányi 2004).

A *be* igekötős neologizmusok a *meg* igekötős igékhez képest legtöbbször jelentéstöbbletet tartalmaznak. Így a *meg* igekötőben is meglévő 'eredményesség' jelentésmozzanatához az 'intenzitás', az 'eltúlzottság' vagy a 'teljesség' mozzanata kapcsolódik a következő igekötős igék jelentésében: *befertőz* 'teljesen megfertőz', *bealáz* 'nagyon megaláz', *befenyít* 'nagyon megnyit', *betámad* 'nagyon megtámad', *bevéd* 'teljesen megvéd', *behirdet* 'mindenütt meghirdet', ill. *berémül* 'nagyon megrémül', *befeszít* 'nagyon megfeszíti magát', *bekövesedik* 'teljesen megkövesedik', *bekeményedik* 'teljesen megkeményedik', *bedermed* 'teljesen megdermed', *berothad* 'teljesen megrothad'.

A *meg* igekötőt tartalmazó igekötős igékre épülő általánosító mintázatok a fentiek szerint tehát kevésbé specifikusak, mint a *be* igekötőt tartalmazó igekötős neologizmusokra épülő sémák, és ez magyarázhatja az új *be* igekötős mintázatok terjedését, mégpedig azokban az esetekben is, amikor a *be* igekötő nem hordoz jelentéstöbbletet a *meg* igekötőhöz képest. Ezekben az esetekben a *be* igekötős neologizmusok akciómínőség-jelentése egybeesik a megfelelő *meg* igekötős igékével. Ilyen akciómínőség-jelentés lehet mind az 'egyszeriség', pl.: *becsillan* 'megcsillan', mind az 'eredményesség', pl. *beelőz* 'megelőz', *bejósol* 'megjósol', *bemozgat* 'megmozgat', *besaccol* 'megsaccol', *bepróbálkozik* 'megpróbálkozik' ige. Ezekben az esetekben az igekötők használatának csak a szituatív, kontextuális vagy stilisztikai feltételei különböznek (l. a 3.2.3. pontban).

Természetesen a *be* igekötős neologizmusok létrejöttében itt is szerepük lehet analógiás folyamatoknak is, például Pátrovics (2003) példái közül a *begyánúsít* a konvencionális *meggyánúsít* helyett a *bevon* a *gyánúsítottak körébe*, a *bekeresztel* a konvencionális *megkeresztel* helyett a *beszentel* mintájára jöhetett létre.

B) A példánygyakoriság szerepe

A neologizmusok és a konvencionalizálódott igekötős igék versengésének vizsgálata alkalmas lenne a példánygyakoriság szerepének tisztázására is, mivel a *be* igekötő újabb használataira még nem épülhettek erős sémák. Az újabb *be* igekötős igék egyelőre valószínűleg nagyrészt kis taglétszámú csoportokra épülő gyenge mintázatokot hoztak létre, vagy – egy-egy *be* igekötős ige esetében – olyan nagy példányszámú (azaz kiugró token-gyakoriságú) egyedi esetekben fordulnak elő, amelyek nem annyira csoportjuk sematikus, mint inkább önmaguk tényleges reprezentációját erősítik. Ha ez így van, akkor mindezek miatt a sémák versengésében a gyenge sémákhoz tartozó típusok érvényesülése esetén a típusok gyakorisága helyett valóban inkább a példányok gyakorisága játszhatja a nagyobb szerepet. A példánygyakoriság vizsgálatával kapcsolatban azonban módszertani nehézséget jelent az, hogy az MNSz anyagai nem mutatkoznak megfelelőeknek a problémakör vizsgálatára, mert a vizsgálandó neologizmusok általában csak kis számban mutathatók ki a korpuszban, míg a Google-ben a példák nagyobb számban, gyakran kifejezetten bőségesen fordulnak elő, de a példánygyakoriság megállapítása szempontjából megbízhatatlanok.

3.2.3. Egyéb szempontok

A különböző igekötő + ige mintázatok, igekötős sémák közötti választásokat – azokban az esetekben, amelyekben az egyik igekötővel alkotott neologizmusok felcserélhetik a másik igekötővel alkotott konvencionális igekötős igéket – a Taylor által felvetett szempontok mellett (kidolgozási távolság, példánygyakoriság) más tényezők is befolyásolhatják.

Lehetnek például olyan esetek, amikor egy igével ugyanabban a jelentésben elvileg többféle igekötő is használható lenne, a választás mégis adott, mivel ezt egy-egy konkrét ige esetében az igekötős ige konvencionalizálódottsága és begyakorlottsága dönti el.⁷ A neologizmusok létrejötte olyan kreatív folyamatot feltételez, amelyben a nyelvhasználó eltér a sémától, mivel vagy nem ismeri a konvenciókat, vagy nem elég begyakorlott a tudása a közösség által elfogadott mintázattal kapcsolatban, vagy ismeri a konvenciót (és talán kellően begyakorlott is az adott sémát illetően), de valamilyen okból felülbírálja az ismert sémát. Így az igekötős neologizmusok létrehozásában és használatában, a nyelvi egységek közötti választásban szerepet játszhatnak olyan, a kommunikációs helyzethez kötődő motivációk is, mint például a csoportnormához és a divathoz való alkalmazkodás igénye, a társas jelentések tekintetbe vétele (presztízsjelenségek követése vagy stigmatizált nyelvi jelenségek elutasítása), valamint az újszerűségből mint stilisztikai értékből fakadó hatáskeltés szándéka is. Ezeknek a tényezőknek a tekintetbe vételével a használati szempontokat – a példánygyakoriságon túl is – be kellene kapcsolni egy ilyen típusú vizsgálatba. Kérdés, hogy vajon ezek a jelenségek párhuzamba állíthatók-e a rövidebb kidolgozási távolsággal; vajon azok az egységek konvencionalizálódnak-e nagyobb mértékben, amelyek tartalmilag kidolgozottabb mintázatokat követnek.

4. Kitekintés

Ebben a rövid írásban részben az igekötők előfordulásával és az ige + igekötő típusú mintázatokkal kapcsolatos kutatásokat foglaltuk össze, részben Taylornak a sémák versengéséről szóló 2002-es elképzelése kapcsán arra szerettünk volna választ kapni, hogy az igekötős igék kapcsolódási mintázatai e keretben vizsgálhatóak-e, és egy ilyen szempontú vizsgálat milyen elvi megfontolásokkal jár. A fő kérdés az, hogy átvihető-e és ha igen, mi módon vihető át a sémák versengésével kapcsolatos elképzelés az inflexió területéről a szóalkotásnak erre a speciális területére. Egyelőre a kérdésfelvetések szintjéig jutottunk el, de ebből is jól látszanak egy ilyen típusú vizsgálatnak a nehézségei. Ennek ellenére korai lenne máris elvetni egy ilyen megközelítésmód lehetőségességét, bár az mindenképpen célszerűnek látszik, hogy az ige + igekötő mintázatok közötti választásban a sémák versengésének szempontja mellett más szempontokat is tekintetbe vegyünk. Az elv felhasználhatóságát a szóalkotásban, ill. ezen belül az igekötőzésben további vizsgálatok alapján lehet majd eldönteni.

Irodalom

- Bondarko, A. V. 1971. *Grammaticeskaja kategorija i kontext*. Leningrad: Nauka.
- Booij, Geert 2010. *Construction morphology*. Oxford: Oxford University Press.
- Bybee, Joan L. 2007. *Frequency of use and the organization of language*. Oxford: Oxford University Press.
- Fauconnier, Gilles 1997. Blending and grammar. In: *Mappings in thought and language*. Cambridge: Cambridge University Press. 172–176.

⁷ A konvencionalizálódott igekötő + ige konceptuális egységre általában „magas fokú begyakorlottság jellemző: a két elem kapcsolata egyetlen szimbolikus egységként sáncolódik el, így az on-line feldolgozásban nem igényel külön konstruktív erőfeszítést” (Imrényi 2011: 100).

- Fauconnier, Gilles – Turner, Mark 1996. Blending as central process of grammar. In: Goldberg, Adele E. (ed.): *Conceptual structure, discourse and language*. Cambridge: Cambridge University Press. 113–129.
- Gyuris Beáta – Kiefer Ferenc 2008. Az igék lexikai ábrázolása és az eseményszerkezet. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *Strukturális magyar nyelvtan 4. A szótár szerkezete*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 229–267.
- Imrényi András 2009. Toward a unified functional account of structural focus and negation in Hungarian. *Acta Linguistica Hungarica* 56: 342–374.
- Imrényi András 2011. *A magyar mondat viszonyítási modellje*. PhD-értekezés. Budapest: ELTE.
- Kiefer Ferenc 2003. A kétféle igemódosítóról. *Nyelvtudományi Közlemények* 100: 177–186.
- Kiefer Ferenc 2006. *Aspektus és akcióminőség különös tekintettel a magyar nyelvre*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Kiefer Ferenc – Ladányi Mária 2000. Az igekötők. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *Strukturális magyar nyelvtan 3. Morfológia*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 453–518.
- É. Kiss Katalin 2004. Egy igekötőelmélet vázlatja. *Magyar Nyelv* 100: 15–42.
- É. Kiss, Katalin 2005. First steps toward a theory of the verbal particle. In: Pinon, Christopher – Siptár, Péter (eds.): *Approaches to Hungarian, Vol. nine. Papers from the Düsseldorf Conference*. Budapest: Akadémia Kiadó. 59–88.
- É. Kiss, Katalin 2008. The function and the syntax of verbal particle. In: É. Kiss, Katalin (ed.): *Event structure and the left periphery: Studies on Hungarian*. Dordrecht: Springer. 17–55.
- Ladányi, Mária 2000. Productivity as a sign of category change: The case of Hungarian verbal prefixes. In: Dressler, Wolfgang U. – Pfeiffer, Oskar E. – Pöchtrager, Markus – Rennison, John R. (eds.): *Morphological analysis in comparison*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins. 113–141.
- Ladányi, Mária 1999–2001. Synonymy in Hungarian verbal prefixes. In: Szathmári, István (ed.): *Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio Linguistica*. Tomus XXIV: 67–84.
- Ladányi Mária 2004. Rendszer – norma – nyelvhasználat: Igeköötős neologizmusok „helyi értéke”. In: Büky László (szerk.): *Nyelvleírás és nyelvművelés, nyelvhasználat, stílusztika*. Szeged: Magyar Nyelvészeti Tanszék, Általános Nyelvészeti Tanszék. 97–118.
- Langacker, Ronald W. 1987. *Foundations of cognitive grammar. Vol. 1. Theoretical prerequisites*. Stanford: Stanford University Press.
- Langacker, Ronald W. 1991. *Foundations of cognitive grammar. Vol. 2. Descriptive applications*. Stanford: Stanford University Press.
- A magyar nyelv értelmező szótára I–VII*. 1959–1962. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Magyar Nemzeti Szövegtár (MNSz). <http://corpus.nyud.hu/mnsz>
- D. Máta Mária 2007. *A magyar szófajrtörténet általános kérdései*. Nyelvtudományi Értekezések 157. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Nádasdy Ádám 2003. Besír, beröhög. In: *Ízlések és szabályok*. Budapest: Magvető Kiadó. 285–288.
- Pátrovics Péter 2003. Megjegyzések igekötőink használatának újabb tendenciáiról. In: Hajdú Mihály – Keszler Borbála (szerk.): *Köszöntő könyv Kiss Jenő 60. születésnapjára*. Budapest: ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, Magyar Nyelvtudományi Társaság. 202–206.
- Pelyvás, Péter 1996. *Subjectivity in English: Generative grammar versus the cognitive theory of epistemic grounding*. Frankfurt am Main: Peter Lang.

- Péter Mihály 2008. A magyar aspektusról – más aspektusból. *Magyar Nyelv* 104: 1–11.
- Pléh Csaba 2000. A magyar morfológia pszicholingvisztikai aspektusai. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *Strukturális magyar nyelvtan 3. Morfológia*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 951–1020.
- T. Somogyi 2003. Az újabb *be* igekötős igék és az ifjúsági nyelv. In: Hajdú Mihály – Keszler Borbála (szerk.): *Köszöntő könyv Kiss Jenő 60. születésnapjára*. Budapest: ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, Magyar Nyelvtudományi Társaság. 371–375.
- Szilágyi N. Sándor 1996. *Hogyan teremtsünk világot? Rávezetés a nyelvi világ vizsgálatára*. Kézváros: Erdélyi Tankönyvtanács.
- Szili Katalin 2003. A *ki* igekötő jelentésváltozásai *Magyar Nyelv* 99: 163–188.
- Szili Katalin 2005. A *be* igekötő jelentésváltozásai I–II. *Magyar Nyelvőr* 129: 151–164, 282–299.
- Szili Katalin 2009. A *fel*, *le* és egyéb igekötős igék formai-szemantikai viszonyának kérdéséhez. *Magyar Nyelv* 105: 175–188.
- Tanos Bálint 2008. Joan Bybee nyelvelmélete. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XXII*: 537–566.
- Taylor, John R. 2002. *Cognitive grammar*. Oxford: Oxford University Press.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2001. Conceptual metaphors and blends of “understanding” and “knowledge” in Hungarian. *Acta Linguistica Hungarica* 48: 79–100.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2005. Kognitív jelentéstani vázlat az igekötőről. *Magyar Nyelv* 101: 27–43.

Eötvös Loránd Tudományegyetem
ladanyi.maria@hungarnet.hu

Az ikes paradigma és a medialitás viszonyáról – funkcionális-szemantikai megközelítésben

A dolgozat két fő részre tagolódik. Az első részben az ikes paradigma kialakulásának a nyelvtörténetben ma elismert elméletét ismerteti, és az elmélettel kapcsolatos kételyekre, hiányosságokra mutat rá. A második fő részben a szerző az ikes paradigma kialakulásának és funkcionális változásainak egy alternatív hipotézisét kívánja felrajzolni, funkcionális-szemantikai megközelítésben, a Langacker-féle jelentésszerkezet- és kompozitumszerkezet-elmélet (Langacker 1987) és főleg a mediális igenem kategóriájának tágabb körű, funkcionális értelmezése (Kemmer 1993), valamint Havas Ferenc mediálisragozás-elmélete (Havas 2005) bemutatásával és felhasználásával, továbbá a nyelvjárási különfejlődés szempontjának bevonásával. E hipotézis szerint a mai általános és ikes paradigma azonos funkcióval (a medialitás kifejezése), egymástól függetlenül kezdett kialakulni a magyar nyelvjárásokban, és a nyelvjárások keveredése, illetve kontaktusa is szerepet játszott az alaki és funkcionális változások bekövetkeztében. A hipotézis az egyes ikes ragok eredetére is új magyarázatot keres, valamint a paradigma hiányos voltára is igyekszik magyarázatot adni.

Kulcsszavak: mediális konceptualizáció, pragmatikai figyelemáthelyezés, nyelvjárás-keveredés, funkciómegoszlás

1. Bevezetés

Dolgozatomban az ikes paradigma kialakulásával, valamint (kisebb hangsúllyal) a paradigma terjedésével és bomlásával foglalkozom, funkcionális-szemantikai megközelítésben. A nyelvtörténetben jelenleg elfogadott magyarázat ismertetése és az azzal kapcsolatos problémák bemutatása után kísérletet teszek egy alternatív hipotézis felállítására, a Langacker-féle jelentésszerkezet- és kompozitumszerkezet-elmélet (Langacker 1987), a prototípuselmélet (Geeraerts 1997 és Tolcsvai Nagy 1996 alapján), és főleg a mediális igenem kategóriájának tágabb körű, funkcionális értelmezése (Kemmer 1993), valamint Havas Ferenc mediálisragozás-elmélete (Havas 2005) bemutatásával és felhasználásával, valamint a nyelvjárási különfejlődés szempontjának bevonásával. A dolgozat terjedelmének jelentős részét teszi ki a szakirodalmi háttér ismertetése, azonban szükségesnek tartottam a különböző nyelvészeti részterületekhez tartozó elméletek részletes ismertetését ahhoz, hogy azokat felhasználva állítsam fel saját érvelésemet.

Az ikes paradigma és a medialitás összefüggését már a paradigma kialakulásával foglalkozó első kutatók, így Simonyi Zsigmond (1905) és Mészöly Gedeon (1941–43) is látják. A mediális igenem kategóriájának tágabb értelmezésével azonban az ikes igéknek nem csupán az a szűk csoportja magyarázható, melyeken az ikes ragok közvetlenül az alapnyelvi tőigéhez kapcsolódnak, hanem a nyelv története folyamán létrejövő további ikes csoportok is.

Történeti tárgyú dolgozatról lévén szó, illenék történeti korpuszon végzett vizsgálatokkal alátámasztanom a hipotézis egyes pontjait. Azonban ez a dolgozat elsősorban elméleti irányultságú, célja egy logikai sor felállítása, mely a paradigma kialakulásával kapcsolatban eddig nem, vagy nem teljesen kielégítően megmagyarázott mozzanatokra próbál elképzelhető megoldásokat

Konstrukció és jelentés. Tanulmányok a magyar nyelv funkcionális kognitív leírására.
Szerk. Tolcsvai Nagy Gábor, Tátrai Szilárd. Budapest: ELTE. 2012. 85-101.

kínálni. Ezeket a megoldásokat a későbbiekben tervezem ó- és középmagyar történeti korpuszon, valamint különböző nyelvjárási atlaszok anyagán nyelvjárástörténeti és történeti nyelvföldrajzi módszerek bevonásával próbára tenni. Hozzá kell tennem azonban, hogy mivel az ikes paradigma kialakulása a magyar nyelv önálló életében, de a nyelvemlékes kor előtt zajlott, így csak közvetett adatokkal dolgozhatok, későbbi korok esetlegesen fennmaradt anyagából következtethetek az ősmagyar korban lejátszódott folyamatokra.

2. Az ikes paradigma történetének jelenleg érvényes elmélete – érvek és ellenérvek

2.1. A hagyományos nyelvtörténet érvei

A nyelvtörténetben jelenleg elfogadott elmélet az ikes paradigma kialakulásáról Mészöly Gedeon (1941–43) és E. Abaffy Erzsébet (1991, 1992) nevéhez köthető. Eszerint az elmélet szerint az ikes ragozás kialakulása szorosan összefügg a tárgy jelöltségének kérdésével. Az ősmagyar kor elején valószínűleg csak a határozott tárgy volt jelölt, eredetileg egy *-m* tárgyraggal, amely az ősmagyar kor folyamán elemcserével *-t*-vé változott. A határozatlan tárgynak nem volt viszonyító eleme, de a kötött SOV szórend ezt nem is tette szükségessé. Amikor azonban a kötött szórend felbomlott, vagy az alany kontextuális okok miatt elmaradt, felmerült a határozatlan tárgy jelölésének igénye. Ehhez járult hozzá az ikes ragozás a következő módon.

Az **Emberek fa törik* mondatban az SOV szórend egyértelművé teszi, hogy a mondatban *emberek* az alany, a *fa* a tárgy. Ha a szórendi kötöttség megszűnik, az egyértelműség háromféleképpen valósulhat meg:

- a) a tárgy jelölésével,
- b) a tárgyra utaló igeragozás kialakulásával,
- c) olyan igefajta kialakulásával, mely a cselekvő tárgyas igéket mediálissá alakítja át.

A tárgy jelöltsége később meg is valósult, a *-t* tárgyrag átterjedt a határozatlan tárgyra is. Az igeragozásban is megjelent egy új morfémásor a már meglévő mellé (ez lett az általános ragozás), így mindkét paradigma rendelkezett tárgyhatározottság meglétére vagy hiányára utaló funkcióval is. Azonban mindkét folyamat hosszú idő alatt ment végbe.

A mediális igék már az ősmagyar kor elejétől jelen voltak a magyar nyelvben, mind képzőtlen, mind képzős mediálisok formájában. (A medialis megváltozó tulajdonságai a hagyományos nyelvtörténeti leírásban a következők: az ige környezetében ágens nem szerepelhet; a mediális igenem speciálisan az akaraton kívüli állapotváltozások, történések kifejezésére szolgál; a mediális igék mindig intranszítívek; l. Abaffy 1978, 1991). A mediális igék mellett az alanyi pozíciót a tárgy tölti be, amelyre a cselekvés, történés irányul. Volt tehát lehetőség arra, hogy a tárgyas cselekvő igét mediálissá alakítva hidalja át a nyelvhasználat a homonímiát. A folyamat a következőképpen mehetett végbe: **Emberek fa törik* → **Fa törik* (az ágens elmaradhat az általános alanyú igék mellett, illetve kontextuális okokból, OV szórendet eredményezve). Ebben a mondatban pedig a *fa* alannyá értékelődhet át (ehhez analógiás példaként szolgálnak a tárgyatlan igék, melyekkel SV szórendű mondatok alkothatók, pl. *Eső es, Víz fagy*), ekkor pedig az ige pedig szemantikailag és grammatikailag egyaránt átértékelődik: mediálissá lesz (*Fa törik* 'a fa állapotváltozást szenved el'), a T/3. toldalékot E/3. toldalékként értelmezve.¹

¹ Felvetődött emellett a párhuzamos fejlődés lehetősége is, vagyis hogy az ikes paradigma kialakulása a tárgyrag határozatlan tárgyra való átterjedésével párhuzamosan zajlott. Ekkor egy ideig egymás mellett

Az új paradigma első és „egyetlen határozott karakterű tagja az *-ik* (*-ék*)” (Abaffy 1991: 213), amely tehát eredetében megegyezik a már meglévő ragozási sor személyes névmási eredetű T/3. alakjával. A paradigma E/1. *-m* ragja nem csak az ikes ragozás sajátja: személyes névmási eredetű rag, mely a korábban már meglévő igeragozási paradigmának (a későbbi határozott ragozásnak) is tagja, ugyanebben a számban és személyben. Az E/2. *-l* ragja gyakorító képzőből lett a paradigma tagja. Ugyanez az *-l* megtalálható a szintén mediális igéket létrehozó *-ül/-ül > -ul/-ül* képzőben; a nem alapnyelvi mediális igék az ősmagyar korban mind vagy ikések, vagy ezzel a képzővel képzettek. Abaffy szerint valószínűleg előbb volt a képző kialakulása, onnan jelent meg az elem az ikes paradigmában, analógiás hatásra. Ezt látszik bizonyítani, hogy a kései ómagyar korban, amikor az *-l* rag felszólító módban kezdett áttérjedni az iktelenekre is, először az adatok szerint éppen az *-ul/-ül* képzősökhöz jelent meg.

A kialakult egyes számú paradigmasor minden addig létrejött igeidőben és módban kötelező érvényű az ikésekre, tehát jelen időben, elbeszélő múltban, feltételes és felszólító módban. A többes számra önálló elemsor már nem fejlődött ki, mert időközben bekövetkezett mind az általános és a határozott paradigma szétválása, mind a tárgyrag áttérjedése a határozatlan tárgyra, és az ikes paradigma kibontakozása itt megakadt.

Az ikes ragozás áttérjedése más igenemekre már az ősmagyar korban el kellett hogy kezdődjön, hiszen már a Halotti Beszédben is szerepel az E/3. *evéc* igealak, tárgyatlan és tárgyhasználatban egyaránt. Az olyan alakpárok mellett, ahol az iktelen alak cselekvő tárgyhasználatban, az ikes mediális jelentésű (*szeg* : *szegik*, *tel* 'tölt' : *telik*, *oldoz* : *oldozik* stb.; ezeknek a pároknak a nagy része nem élte túl a középmagyar kort), megjelennek olykor az ikes ragok már eleve mediális, képzőtlen igéken is, ezeknél a nyelvhasználat ingadozó, pl. *fogy* ~ *fogyik*. Az állapotban levést kifejező igék is kezdik az ómagyar korban felvenni az ikes ragokat (pl. *alszik*, *fekszik*). A szenvedő igenem kifejezésében is szerepet játszott az ikes paradigma: „a passzív ige képzése a műveltetésre vezethető vissza, képzője nem más, mint a műveltető *-at/-et* és *-tat/-tet*, megtoldva a visszahatást kifejező *-ik* személyraggal” (Bartha 1992: 94). Más képzőkkel összekapcsolódva az *-ik* egyéb mediális, valamint a visszaható és kölcsönös igék kifejezésében is részt vett. A cselekvő igékre is áttérjedt a paradigma: először tárgyatlan cselekvőkön jelenhetett meg, például mozgást kifejező igéken (*lépik*, *úszik*). Az olyan alakpárok kialakulása pedig, ahol „ugyanaz a cselekvő ige iktelenül tárgyhasználatban, ikésen tárgyatlan (*gyón valamit* : *gyónik*), megzavarhatta a nyelvérzékét, és lehetőséget adott arra, hogy [...] tárgyhasználatban is az ikes alakot használják” (Abaffy 1992: 220). Az *eszik*, *iszik* tranzitív igéken is már nagyon korán megjelent az ikes rag. A paradigma bomlásában nagy szerepet játszott ez a funkcionális sokféleség, sőt Bárczi Géza (1963) szerint már a paradigma bomlása folyamatának a részét képezi az *-ik*-nek a különböző igecsoportokon való megjelenése. A funkcionális sokféleség, valamint a tárgyragnak a határozatlan tárgyon való megjelenése, illetve a tárgyhatározottságnak az igei megjelenő jelölése mellett R. Hutás Magdolna (1972) szerint a nyelvjárás-keveredés játszott szerepet a paradigma bomlásában.

élhetett a neológ *Fát törik* és az eredeti *Fa törik* 'Fát törik' mondat, és „a *fa törik* szerkezetben a *fa* részt a nyelvérzék nem tárgynak, hanem alanyként érezte, mert ugyanekkor még a hagyomány fenntartotta ezt a mondatípust, de általában már a tárgyrag kitétele kötelezővé vált. Ennek következtében a '*fa törik*'-ben az állítmány visszaható értelmet nyert” (Bárczi 1990: 47).

2.2. Ellenérvek

2.2.1. A paradigma kialakulásában a szórendi kötöttségből adódó homonímia elkerülésének nem igazán lehetett meghatározó szerepe. A szám-személybeli egyeztetés megléte miatt a példamondatban egyértelmű, hogy a többes számú ígének csakis a többes számú főnév lehet az alanya. Homonim helyzet valójában csak az *Emberek fák törik* és az *Ember fa tör* mondatok esetében adódhat. Ezeknél azonban nem következhetett volna be a változás. Az első esetben nem történt volna meg a T/3. rag E/3. raggá való átértékelődése, a második esetben nincs *-ik* rag.

2.2.2. Problematikus a gyakoriság kérdése is. Ha az *Emberek fa törik* mondatban megtörténik a szerkezeti átértékelődés, létrehozva egy új, immár egyértelmű kifejezési módot, miért nem válik általánossá a *tör : törik* típusú szembenállás a tárgyas cselekvő igék mindegyike esetében, miért csupán néhány igénél mutatható ki történetileg a tárgyas cselekvő iktelen tőige : mediális ikes ige oppozíció? Ha sorra vesszük azokat a tőigéket, melyeken először jelenik meg az ikes ragozás, azt is láthatjuk, hogy csupa olyan cselekvő tőigéről van szó, amelyeknél alapjelentésben ritkán adódik olyan szituáció, ahol komoly értelmezésbeli probléma adódhatna az OV szórendű használatból, mert tipikusan olyan eseményeket jelenítenek meg, ahol egy akaratlagos, élő ágens valamely élettelen vagy akarat nélküli páciensen hajt végre valamely cselekvést. Fel tudunk viszont sorolni olyan cselekvő tőigéket, ahol valóban fontos lenne, hogy ki a cselekvés alanya és ki a tárgya (pl. **Emberek asszony ütik; *Emberek medve ölik*)², ezeknél azonban nem történt meg a szerkezeti átértékelődés, a medializáció.

2.2.3. A *Fa törik* szerkezet grammatikai átértékelődésének az eredményeképpen az *-ik* elem az új szerkezetben egyértelműen képzőszerű funkciót lát el. Annak, hogy az ikes paradigma legalábbis részlegesen a mai napig fennmaradhatott, épp az lehet az oka, hogy az *-ik* eredeti mediális jelentéséből bizonyos mozzanatok a mai napig megőrződtek – enélkül teljes szinonímiában állna az ikes paradigma az általános ragozással, ami valószínűleg az ikes ragozás teljes eltűnését okozta volna.

Nem világos azonban a fent bemutatott elméletben, hogy miért nem válik tipikus képzővé az *-ik*, mely az ige paradigmáiban minden számban, személyben, időben, módban jelen lenne, miért bír továbbra is ragfunkciókkal a képzőfunkció mellett. Ennek a lehetőségét biztosítaná az a tény, hogy az E/3. jelöletlen is lehet, tehát egy *törík = tör tő + -ik* mediális képző + Ø E/3. személyrag szerkezetként való értelmezés kézenfekvő lenne, és nem lenne szükség egy új (fél) paradigma kialakulására. Szintén nem derül ki, hogy az E/1. és E/2. esetében mi motiválja egyfelől az eredeti, meglévő, személyes névmási eredetű személyrag megmaradását, másfelől egy képző funkcióváltásával új rag létrejöttét. Valójában magának az E/1. és E/2. ragoknak a kialakulásának, illetve a medializáció ragozással való megvalósulásának okát sem magyarázza semmi az elméletben.

A korlátozott produktivitás (tehát hogy csak bizonyos igéknél alakul ki a tárgyas cselekvő iktelen tőige : mediális ikes ige oppozíció) egyik legfőbb oka talán az lehet, hogy a képző- és ragszerű tartalmak együttes jelenléte miatt képzőként nem volt elég „stabil” az *-ik*, szemben például a nagyon is termékeny *-Ul* mediális képzővel. Az *-ik* képzőjelleget egyébként támogatja a két elem közti funkcionális megoszlás is. Az *-Ul* megjelenik ugyan néhány nomenverbumon (pl. *du-gul, nyomul* ’nyomódik’), de túlnyomórészt csak denominális mediálisok (pl. *konyul, benuul*), valamint a hangutánzó-hangfestő, fiktív tövű igék képzésében játszik szerepet (pl. *kondul, dördüül*). Az egyébként képzőtlen ikes mediálisok viszont deverbálisak. Míg az *-Ul* képzősök műveltet

² Köszönet Szentgyörgyi Rudolfnak a szemléletes példáért.

igékkel állnak oppozícióban (pl. *ferdül* : *ferdít*; *buzdul* : *buzdít*), addig az ikesek tárgyias cselekvő igékkel (pl. *múl* 'elhalad valami mellett; nem tesz meg valamit' : *múlik*, *szeg* : *szegik*).

2.2.4. A legkevésbé erős és leginkább spekulatív ellenérv az, hogy egy rag → képző elmozdulás, még ha nem is zajlik le teljes mértékben, leginkább degrammatikalizációként értelmezhető változás, amely pedig rendkívül ritka a nyelvek történetében (Dér 2008).³

2.2.5. Mindezek alapján az *-ik* elemnek a T/3. személyragból E/3 medialitást kifejező személyraggá való átértékelődését (mind a folyamatot motiváló homonímiakerülés szándékát, mind magát a kialakulás menetét) valószínűtlennek tartom.⁴

3. Az alternatív hipotézis elméleti háttere

A következőkben megkísérlem egy alternatív hipotézis felállítását az ikes paradigma kialakulásának, elterjedésének és bomlásának magyarázatára.

Hangsúlyozni szeretném, hogy hipotézisről van szó, egy olyan folyamat feltételezéséről, amely a magyar nyelv önálló életében ment végbe (így rokonnyelvi párhuzamok felmutatására nincs lehetőség), méghozzá a nyelvemléktelen ősmagyar korban, és még ebben a korban le is zárult a változások jelentős része. Így a későbbi, nyelvemlékes korokból csak bizonyos részeseeményekre, jelesül a paradigmának különböző mediális képzőkkel való együttes megjelenésére, egyes igecsoportok képzésében betöltött funkciójára és a paradigma bomlására vonatkozóan lehet adatokat felsorakoztatni.

A paradigma kialakulását magyarázni kívánó alternatív hipotézisnek a következő kérdéseket kell számba venni: Milyen nyelvi kifejezésbeli igény hozta létre az ikes paradigmát? Hogyan jöttek létre az ikes paradigma egyes elemei, és miért épp ezek az elemek jelentek meg benne? Mi volt a paradigma eredeti funkciója? Hogyan és miért módosult ez a funkció a nyelv története folyamán? Mi a funkcionális háttere az ikes paradigma terjedésének, illetve bomlásának? Hogyan magyarázható az ikes paradigma hiányos volta (az, hogy bizonyos igeidőkben nincsen ikes ragozás)?

Bár hipotézisem korántsem teljes és problémátlan, de reményeim szerint ezeknek a kérdéseknek legalábbis egy része megválaszolhatóvá válhat, a jelenleg érvényes magyarázat problémáinak legalábbis egy részét feloldva.

A magyarázat elméleti hátterét a Langacker-féle jelentésszerkezet- és kompozitumszerkezet-elmélet (Langacker 1987), a prototípuselmélet (Geeraerts 1997 és Tolcsvai 1996 alapján), a mediális igenem kategóriájának tágabb körű, funkcionális értelmezése (Kemmer 1993 alapján), valamint Havas Ferenc mediálisragozás-elmélete (Havas 2005) szolgál. Célom, hogy a nyelvtörténetben jelenleg érvényes magyarázat hiányosságait pótoljam, illetve az ellentmondásokat, amennyire lehetséges, feloldjam.

3.1. A Langacker-féle jelentésszerkezet- és kompozitumszerkezet-elmélet szerint minden nyelvi egység egy fonológiai és egy szemantikai szerkezet szimbolikus kapcsolata. A nyelvi kifejezésnek mind a fonológiai, mind a szemantikai összetevője tapasztalati alapú, a szemantikai

³ Terjedelmi okokból a grammatikalizáció-degrammatikalizáció kérdését itt nem tárgyalom, de a továbbiakban mindenképpen érvényesítendő szempontnak tekintem.

⁴ Bár korábbi írásaimban (pl. Schultz 2010) is foglalkoztam a paradigma kialakulásával, ma már úgy látom, hogy a *tör* : *török* szerkezeti átértékelődés funkcionális-szemantikai magyarázatával csupán a motiváció problémáját oldottam meg.

alapvetően konceptuális, a tapasztalat absztrakció és a prototípuselvet érvényesítő kategorizáció útján sáncolódik el. A szimbolikus kapcsolatok a gyakori használat révén begyakorlódnak az egyes nyelvhasználó elméjében, illetve konvencionálissá válnak a beszélőközösségben. A nyelvi egységek összekapcsolódva egymást szemantikailag kölcsönösen kidolgozzák. Ezeknek a viszonyoknak a sematizálódása hozza létre a nyelvtani szerkezeteket.

A nyelvi egységek jelentése összetett fogalmi szerkezet, tehát jelentésszerkezetként értelmeződik, így a nyelvi egységek összekapcsolódása jelentésszerkezetek össze-kapcsolódása. Ezek komponensszerkezetekként működnek, a komponensszerkezetek összekapcsolódása pedig kompozitumszerkezeteket hoz létre. Ilyen alapvető kompozitumszerkezet például a tő és a toldalék kapcsolata, vagy az ige és a főnév jelentéstani összekapcsolódása a mondatban. Az ige szemantikailag nem autonóm; így az igéhez kapcsolódó toldalékokat is abban a szerkezetben kell elemezni, amelyben az ige értelmezhető. Azaz az ikes paradigma jelentésének kutatásakor nem az ikes igét kell vizsgálni, hanem azokat a mondatokat, amelyek ikes igével kifejezett eseményeket írnak le (Langacker 1987 alapján).

3.2. A kognitív nyelvészet a nyelvi kategóriák struktúrájának tanulmányozását a **prototípus-elmélet** keretében végzi. Az elmélet nyitott típusfogalommal dolgozik: a típus jellemző jegyeit a prototipikus példány(ok) képviselik, de a prototipikus példány tulajdonságai nem kötelezőek a többi példány számára. A beszélő a családi hasonlóság elvét (folk categorization) alkalmazva besorolja a nyelvi példányt valamelyik kategóriába a világról való tudása és nyelvi tudása alapján. A besorolás nem szükséges és elégséges kritériumok alapján történik, hanem fokozatiság kérdése; az egyes tagok nem egyformán reprezentálják a kategória tulajdonságait, már egyetlen tulajdonság megléte elég a kategóriába tartozáshoz. Így a kategóriahatárok nem diszkrét, hanem elmosódottak, átjárhatók. (Geeraerts 1997 és Tolcsvai 1996 alapján.)

3.3. Suzanne Kemmernek a mediálisokról szóló monográfiájában (The middle voice, 1993) a **mediális igenem szemantikai alapú meghatározását** láthatjuk; a szerző a mediális események szemantikai térképét rajzolja meg. A mediálisokat az egy- és kétszereplős események tengelye mentén helyezi el, amely tengely az aktív eseményeket képviselve a passzívokra merőleges. Felfogása szerint a mediális tartomány koherens, de valamelyest diffúz kategória, amely a reflexív eseménytípusok köré rendeződő, szemantikailag egymással kapcsolódó altartományokból áll.

3.3.1. A legdöntőbb szemantikai tulajdonság, mely a mediálisokat megkülönbözteti a többi igenemtől, az **események alacsony fokú kidolgozottsága** (low elaboration of events), mely annak a precizitásnak a fokára vonatkozik, amivel a beszélő egy eseményt konceptualizál. Az alacsony fokú kidolgozottság a granularitás (részletezettség) egy aspektusa, amelynek két vonatkozása van: egyfelől utalhat a résztvevő személyek, másfelől a részesemények számára, azok megkülönböztethetőségére. (A granularitás másik aspektusa a specifikusság foka, azaz a beszélőnek az a döntése, hogy egy megnevezett entitást milyen mértékben specifikál, pl. kutya~airdale terrier). A kidolgozottság változatai tehát a beszélő eltérő konceptualizációjára reflektálnak, aki választhat, hogy az eseményeket egy meg-nem-különböztetett egészként ábrázolja, vagy tekintettel van a belső struktúrára vagy az alkotóelemekre (= figyelemáthelyezés).

A másik meghatározó szemantikai tulajdonság az **érintettség** (self-affectedness). A kétszereplős események két résztvevője a kezdő (initiator) és a végpont (endpoint); a mondatbeli tematikus szerepek ehhez a két résztvevőhöz kapcsolódnak. Az érintettség azt jelenti, hogy a cselekvés visszairányul a cselekvőre, így a két résztvevő egy szemantikai entitás.

3.3.2. A különböző alacsony kidolgozottságú szituációk egymással szemantikailag rokonok; közös morfoszintaktikai jelölőjük a **mediális marker** (MM). Az alacsony kidolgozottság (és másodsorban az érintettség) mint közös tulajdonság teszi lehetővé azt, hogy a MM történeti változása során képessé váljék többféle, a medialitás körébe tartozó szituáció kifejezésére.

A Kemmer (1993)-nál tipikus mediális szituáció a reflexív eseménnyel szemben értelmezhető leginkább. A direkt reflexív eseményben az ige mellett megjelenő két tematikus szerep, az Agens/Experiens és a Patiens koreferensek, azaz ugyanarra a szemantikai entitásra referálnak. Így az eseménynek valójában egy szereplője van, aki a kezdő és végpont egyszerre (pl. *látja magát, borotválja magát*). A magyarban reflexívnek, Kemmer (1993)-ban tipikus mediálisnak tekintett ige csoportnál hasonló a helyzet; a különbség oka, hogy az ilyen, saját testen/testrészen végzett cselekvések atomi, egységnyi cselekvésnek tűnnek, nem pedig komplexeknek, megkülönböztethető résztvevőkkel. A konceptualizációnak ez a módja intranszítív morfológiával fejeződik ki, a mondatban nincs kódolva a tárgy, amin cselekszenek (*borotválkozik, felemelkedik*). Az ilyen igék jelentésének inherens része annak a feltételezésnek a hiánya, hogy két szemantikai szerep külön entitásokra referáljon.

Annak a jelölője, hogy a kétszereplős esemény két résztvevője a szokásostól eltérően egy entitás, a reflexív marker (RM). Az úgynevezett egy formásos mediális rendszerű nyelvekben (pl. német, francia) a RM morfológiailag azonos az MM-rel. A két formásos nyelvekben a két szituációnak két külön formása van. Az RM testesebb, névszói/névmási, míg a MM igei affixum. Az erősebb fonológiai/morfológiai jelenlét asszociálódik a résztvevők és események megkülönböztethetőségének magasabb fokával. A magyar a két formásos nyelvek közé tartozik, azon belül is abba az alcsoportba, ahol a két formás történetileg különböző eredetű. A magyar nyelv RM-e a *maga-* névmás megfelelő alakjai, míg mediális markere Kemmer (1993) szerint a *-kodik* képző. A szerző felhívja a figyelmet arra is, hogy egyes ige csoportokban szinkrón variabilitás mutatkozik az MM-rel ellátott és a \emptyset formásos alakok között (és a magyarban a legtöbb csoportban a Kemmer (1993) által megjelölt *-kodik* képzőn kívül más képzők is részt vesznek a mediális igék létrehozásában, sőt történetileg meg is előzik azt).

Az RM használata hangsúlyozza a különbséget azoktól a lehetséges szituációktól (a prototipikus tranzitívoktól), amikor a páciens más entitás, mint az ágens/experiens; a koreferencia ilyenkor azonban esetleges. A beszélő bizonyos konceptuális elválaszthatóságot fejez ki a két résztvevő között, így ezekben az eseményekben a koreferencia ellenére bizonyos távolság marad a kezdő és a végpont között.

Az MM használata ellenben azt mutatja, hogy a koreferencia szükségszerű, a páciens csak és kizárólag ugyanaz az entitás lehet, mint az ágens/experiens; a kezdő és végpont szerep egy teljesen egységes entitásra referál. A különbségtétel hiánya beépül a mediálisok szemantikájába, így a mediálisok leginkább az egyszereplős eseményekhez, a prototipikus intranszítívokhoz hasonlíthatnak. Az alacsony megkülönböztethetőség morfoszintaktikai következménye, hogy a mediális típusok hordozzák az intranszitivitás tulajdonságát. A reflexív és a mediális eseményeket az különbözteti meg egymástól, hogy a reflexívek kidolgozottsága közepes (míg a tranzitívoké magas), a mediálisoké pedig alacsony.

3.3.3. A mediális tartomány fontosabb csoportjai (a Kemmer (1993) által idézett magyar nyelvű példák aláhúzással, a saját példáim aláhúzás nélkül szerepelnek):

- Testi tevékenységek (body action middles):
 - Tisztálkodás és testápolás (grooming and body care): kulturális tevékenységek, bennük a cselekvő önmagán hajtja végre a cselekvést (a mediálisok legtipikusabb csoportjának tekintik őket a szerző): *borotválkozik*.

- Testhelyzet megváltoztatása (change in body posture): *lefekszik, emelkedik.*
- Nem helyváltoztató mozgások (non-translational motion): *nyújtózik.*
- Helyváltoztató mozgások (translational motion): saját magától végzett mozgás a térben egy ösvényen; *úszik, lépik, menekedik.*
- Mentális események (mental events) tartománya. Az egyszerű mentális eseményeknek két résztvevője van. A), általában experiens szerepű résztvevő elméjében játszódik a mentális cselekvés, és B), aki kiváltja ezt a folyamatot (stimulus). A) figyelmét B)-re fordítja, B) előidézi az eseményt A)-ban. Általános megjelenítési módja ezeknek az eseményeknek, hogy a stimulus nincs kódolva: *gondolkodik, emlékezik, dühösködik, gyűlölködik, bánkódik.*
- Spontán események (spontaneous events); állapotváltozások. Maguktól végbemenő folyamatok, amelyeknek semmiképp nem lehet ágensi résztvevőjük. A magyarban a tipikus mediálisoknak ezek, illetve a passzív mediálisok közé sorolható igék tekinthetők (a képzőtlen, illetve egyszerű képzős – *-Ul* képzős és *ikes* – igék javarészt ebbe a csoportba tartoznak), fontos közös tulajdonságuk a szándéktalanság. (A magyar szakirodalomban a szándéktalanság a mediálisok meghatározásának egyik sarokköve; Kemmer viszont éppen emiatt a szándéktalanság miatt nem tekinti a spontán eseményeket tipikus mediálisoknak, és a passzívokhoz közel esőnek tartja őket.): *növekedik, húzik.*
- Páciensi alanyú események (passive middle). Van külső okozó, de nem feltétlenül jelenik meg a mondatban; *törik.*
- Természetes kölcsönös események (naturally reciprocal events), melyek a prototipikus reciprok eseményekkel szemben definiálhatók; ez utóbbiak a reflexív szituáció egyik al esetét képezik. A prototipikus reciprok két résztvevős esemény, két relációval. Mindkét résztvevő kezdő az egyikben és végpont a másikban (pl. *megütik egymást*). Sok nyelvben ezeket az RM fejezi ki. Kemmer feltételezi, hogy történeti változása során a szemantikai hasonlóságok révén az MM képessé vált ennek a szituációnak a kifejezésére is. A természetes reciprok igék szükségszerűen vagy általában reciprok jelentésűek (pl. *találkozik, verekedik*). A két eseménytípus közti különbség a temporalitásban ragadható meg: míg a prototipikus reciprok események általában szekvenciálisak, addig a természetes reciprokak szimultánok.

3.3.4. Kemmer rendszerezése eredményeképpen egy meglehetősen tág, de mégis koherens tartomány jön létre. A kategóriák a prototípuselvnek megfelelően nyitottak, és a kategóriába tartozáshoz elegendő egyetlen tulajdonság megléte is. A szemantikai kapcsolatok feltárása e csoportok között lehetővé teszik az *ikes* paradigma jelentésváltozásainak, különböző igecsoportokon való megjelenésének lekövetését és magyarázatát. Az *ikes* igék ugyanis szinte kivétel nélkül elhelyezhetők Kemmer mediális tartományán belül, illetve az azokhoz szemantikailag szorosan kötődő tartományokban. Másképpen fogalmazva, azok a megrajzolható szemantikai korlátok, melyeken belül az *ikes* ragok kapcsolódhatnak az igékhez, egybeesnek a Kemmer által felvázolt mediális tartomány határaival. Kivételt egyrészt a passzív igék jelentenek, melyeknek a képzésében az *ikes* paradigma is szerepet játszik, de a passzív igék szemantikai rokonsága a mediálisokkal egyértelmű. Másrészt a tárgyias *ikesek* kivételek, de az általuk kifejezett események nem tipikusan tranzitívak, mert ezek mind alapvető testi funkciókkal kapcsolatos igék, melyekben az ágens a maga javára végzi a cselekvést, illetve a cselekvés közvetlenül a saját testre (is) hat (l. *eszik, iszik*).

3.4. A mediálisragozás-elmélet (Havas 2005 alapján).

3.4.1. Előzetes alapvetések, definíciók

- a) Havas (2005) a magyar nyelv igei paradigmáinak kialakulásáról állít fel új elméletet tanulmányában. Ennek egyik elsődleges alapvetése, hogy a differenciált igei paradigmák kialakulásának kezdetekor a tárgy jelöltségének nincs szerepe a folyamatban. A másik fő kiindulópont, hogy az E/3. személyben zajló változások lényegileg más jellegűek, mint a másik két személyben végbemenő folyamatok, mert az ősi, differenciálatlan paradigmában az ige után megjelenő személyes névmás (mely azután agglutinálódik az igetőhöz, így személyraggá válik) az E/3. esetben a tárgyra, a másik két személyben az alanyra utal.
- b) A mediális terminust a szerző is a magyar nyelvtörténeti hagyománytól eltérően tágabb értelemben használja. Mediális ige az, ahol az alany „önmagán, önmagával, önmaga vonatkozásában tesz valamit [...] vagy pedig vele történik valami, ő kerül valamilyen állapotba anélkül, hogy ez egy tőle megkülönböztethető cselekvő tevékenységének eredménye lenne. A legtágabb értelemben vett medialitás szempontjából közömbös, hogy az alany szemantikailag agensnek vagy patiensnek minősül-e” (Havas 2005: 170–171). Ezek megfelelnek a Kemmer-féle érintettség (self-affectedness) és az események kidolgozottságának alacsony foka (low degree of elaboration) terminusoknak.

3.4.2. Az elmélet bemutatása

A ragozási paradigmák szétválása az E/3-ban indulhatott meg; a jelöletlen és jelölt alak egyidejű létezése tette lehetővé a funkcionális megoszlást. „[A] személyrag nélküli nem-tárgyorientált és a személyragos tárgyorientált ragozás különbsége a Sg3 alakoknál egyértelműen kimutatható a magyar, vogul, osztják, mordvin, nyenyec, enyec és nganaszan nyelvben. [...] Ugyanakkor a többi uráli nyelvben nincs ilyen szembenállás. [...] ez az ellentmondás csak úgy oldható fel [...], ha mégiscsak feladjuk azt az elképzelést, miszerint e névmás már az alapnyelvben agglutinálódott, és tárgyias ragozású igealak helyett tárgyias szerkesztésű igei szintagmára gondolunk. Eszerint tárgyra utaló igeik esetén, ha a tárgyi funkciójú névszó az ige közvetlen környezetében nem volt jelen, megjelent a harmadik személyű tárgyra utaló névmás” (i. m. 167–168), mely a későbbiekben agglutinálódott, igei személyraggá vált. Ez az E/3-ban létező ragtalan tárgyatlan : személyragos tárgyias szembenállás szolgálhatott funkcionális mintaként az E/1-ben és az E/2-ben lezajló változásokhoz.

Az E/1. és E/2. személyben a ma általánosnak nevezett ragozási sor viszont nem a tárgyiaságnak, hanem az ige mediális voltának kifejezésére jött létre az ősi, differenciálatlan paradigma oppozíciójaként. Az E/1. *-k* ragja és az E/2. *-l* és *-sz* ragja egyaránt képzőkből lett funkcióváltással medialitást kifejező rag. Míg azonban az *-l* és az *-sz* esetében tudunk példákat hozni a képzők eredeti mediális jellegű funkcióira is a fő (gyakorító és egyéb funkciók mellett), pl. *dől, ugrál, úsz(ik), esz(ik)*, addig a *-k* képző esetében ilyen példákat nem mutathatunk fel. Havas mégis feltételezi, hogy a *-k* is mediális képző volt, és (lábjegyzetben) felveti a *-k* képző és az *-ik* etimológiai összefüggésének lehetőségét is. (Abaffy szerint egyébként a legvalószínűbb, hogy az általános ragozás *-k* ragjának előzménye mozzanatos képző volt, mely a korai ómagyar korra már teljesen improduktívá vált, és csak képzőbokokban maradt meg, pl. a *-kOdik*, *-kOzik*, *-kál* képzőkben. Az ezekkel a képzőkkel létrehozott igeikben azonban a mediális mozzanat is jelen van, így nem kizárt, hogy a *primer -k* képző is bírt ilyen funkcióval is.)

Az új paradigma „keletkezésekor tehát mediális ragozás volt” (i. m. 176). A határozatlan tárggyal álló tranzitív igéken való megjelenés oka ezeknek az igéknek a generikus értelmezési lehetőségében rejlik, amikor valójában tulajdonságot vagy aktuális állapotot fejeznek ki, mert ilyen értelmezésben jelentésük mediális (Havas példája: *A ló zabot eszik*, azaz 'A ló zabevő állat, ezzel a tulajdonsággal rendelkezik' i. m. 175). „Később az eredeti mediális megformálás analogikusan áterjedt azokra az esetekre is, amikor a kifejezendő tartalom nem volt ugyan mediális, de az ige tárgya nem számított kiemeltnek” (i. m. 176). A kezdetekben meglévő nem mediális (eredeti paradigma) : mediális (új paradigma) oppozíció ennek az áterjedésnek a révén értékelődött át határozott tárgyas : határozatlan tárgyas oppozícióvá; a folyamat utolsó lépése az lehetett, hogy az E/3-ban már kialakult jelületlen tárgyatlan : jelölt tárgyas szembenállás az E/1. és E/2. mintájára szintén határozatlan tárgyas : határozott tárgyasá értékelődik át.

A többes számú alakok „egy már korábban kialakult és valóban határozott tárgyas jelentésű Sg3 továbbragozásával formálódtak” (i. m. 178).

Az ikés igék ragozásának kapcsán (a szerző nem használja az ikés ragozás, ikés paradigma kifejezéseket) a következő magyarázatot kínálja az elmélet. Maga az *-ik* elem, „bárhonnan származzék is [...], funkciójára nézve a kezdetektől mediális képzőként viselkedik” (i. m. 172). Feltetelezi, hogy a „törzsökös” ikés igék java részénél az *-ik* „önállóan agglutinálódott egy relatív tőhöz (más esetekben pedig analógiásan, képzőborkorban tapadhatott az igéhez...)” (i. m. 173). Arra, hogy az E/1-ben megmaradt az eredeti *-m* rag, azzal a bevallottan nem ellentmondásoktól mentes magyarázattal szolgál, hogy „a törzsökös ikés igék már eleve és oly nyilvánvalóan mediális jelentésűek voltak, hogy ennek „újrageragozásos” hangsúlyozása egyszerűen feleslegesnek bizonyult” (i. m. 179), különösen azért, mert az E/1. „eleve a „legönazonosabb” („legmediálisabb”) alany” (u. o.). „A mediális ragozás defektusáról” van tehát szó az *-m* rag esetében; „Az „ikés *m*” maga a megmaradt ősi, differenciálatlan Vx, a „tárgyas *m*” ugyanezen ősi Vx-nek későbbi grammatikalizációja” (u. o.).

3.4.3. Megjegyzések

- E dolgozat szempontjából a legfontosabb megjegyzés, hogy Havas (2005)-ből sem derül ki világosan, hogy ha az *-ik* képző, miért nem képzőként viselkedik (azaz miért nincs jelen az ige minden számában, személyében), hogy ennek hiányában mi biztosítja az ikés igék erős mediális jellegét, sem az, hogy a többes számban miért nincsenek saját ragjai ezeknek az igéknek. A tanulmány alapján úgy tűnik, hogy Havas szerint az ikés igék, vagyis azok az igék, melyek valamilyen úton E/3-ban megkapják az *-ik* képzőt, szintén a mediális paradigmával ragozódnak, és ezek E/1. személyében valamiért megmarad a differenciálatlan *-m* rag.
- Az *-ik* képző eredetével kapcsolatban a szerző lábjegyzetben közli, hogy felmerülhet esetleg a sorszámnévképző funkciójú *-ik* képzővel való rokonítás lehetősége, illetve az uralisztikának az a felvetése, hogy az *-ik* etimológiai háttérrel az E/3. személyes névmás és egy *-kk* formájú nyomósító képző kapcsolata is elképzelhető. Erre a problémára részletesebben a dolgozat 3.2. pontjának alpontjaiban térek vissza.
- A szerző maga is elismeri, hogy elmélete nem ad magyarázatot arra, hogy az egyes képzők miért épp az adott személyben látják el a kínálózó ragfunkciót, sőt véleményem szerint azon túl, hogy eleve valószínűleg mediális funkcióval bírtak, arra sem, hogy egyáltalán miért képzők váltak raggá, miért nem új elemek jelentek meg az új funkciókban. Az alábbiakban ez utóbbi kérdésre is megpróbálok magyarázatot találni (l. a 4.2. alfejezetet).

4. Az alternatív hipotézis bemutatása

A most bemutatandó alternatív hipotézisben az eddigiekben ismertetett szakirodalmi háttér elemeire támaszkodom, egy új mozzanat, a nyelvjárási különfejlődés bevonásával. A nyelvjárási különfejlődés jelensége különböző intenzitással ugyan, de a magyar nyelv történetének minden szakaszában megfigyelhető és működő tendencia, azonban az ikes paradigma kapcsán eddig nem vetődött fel ennek a szempontnak a bevonása a vizsgálatba.

4.1. A paradigma kialakulásának motivációja

Feltételezésem szerint az ikes paradigma maga is egy **mediális ragozás**, amely a Havas (2005)-féle mediálisragozás-elméletben bemutatott, ma általánosnak nevezett ragozási sorral párhuzamosan alakulhatott ki; bizonyos nyelvjárás(ok)ban az egyik, más nyelvjárás(ok)ban a másik elemsorral igyekeztek a medialitást kifejezni. A nyelvjárások keveredése révén a két paradigma „találkozhatott” egymással, és köztük egy bizonyos ideig tartó együttélés után funkciómegoszlás történhetett (ennek hiányában az egyik paradigma fölöslegessé vált és minden valószínűség szerint felszámolódott volna). A funkciómegoszlás lehetőségét az a szemantikai rokonság kínálja, amely a mediális és az intranszitiv cselekvő igék között fennáll (l. 3.4.2.). Az ikes paradigma megmaradt mediális ragozásnak, míg a másik paradigma az ősi, differenciálatlan ragozással való oppozícióban általános (cselekvő) ragozássá, az ősi ragozás pedig határozott tárgyias ragozássá értékelődött át.

4.1.1. A mediális ragozás kialakulásának pragmatikai hátterét a **pragmatikai figyelemáthelyezés** művelete képezheti, vagyis az, hogy az észlelt jelenségeknek a tipikus tranzitív eseményséma helyett a mediális séma alapján történő konceptualizációja valósulhat meg.⁵

A tipikus tranzitív szituáció valószínű begyakorolt nyelvi kifejezőmódja az SOV szórendű mondat lehetett: valamely létezők (a fizikai térben) egy másik létezőn végrehajtanak egy műveletet. A szerkezet összetevői kölcsönösen kidolgozzák egymást; az ágens jelenléte kidolgozza az ige jelentéséből az akaratlalosság mozzanatát, a páciens pedig specifikálja azt a tipikusan életelen entitást, amire a cselekvés irányul. A figyelem középpontjában az ágens áll, ő az esemény elsődleges figurája (trajektor), a tárgyhoz mint másodlagos figurához (landmark) képest.

Van azonban egy másfajta tapasztalás is: megtörténik egy esemény, de nem tudjuk, ki/mi hajtotta végre, okozta azt – ez a mediális séma. Ennek is van kialakult nyelvi kifejezőmódja már az ősmagyar korban: az SV szórendű *Eső es, Víz fagy* típusú mondatok. Ezekben a mondatokban a figyelem középpontjában egy páciens szerepű entitás áll, az pedig, hogy valaki/valami okozta az eseményt, ugyanúgy a háttértudás része marad, mint az, hogy az esemény térben és időben zajlik.

Ezeknek a mediális mondatoknak a mintájára alakítható át a tranzitív mondat mediálissá, egy medialitást kifejező elem, a mediális paradigma megfelelő ragjának használatával. Ekkor

⁵ Ennek a mediális sémának a létezése fakadhat akár abból is, hogy a természetben zajló, megmagyarázhatatlan események mögött az emberek isteni erőket feltételeztek, mely erők megnevezését tabu tiltotta. Az is elképzelhető azonban, hogy az ezekről a természeti erőkről – melyeket megszemélyesít a kor embere – megfogalmazott állítások, mint az *Eső es, Ég dörög*, eredetileg szintén ágensi alanyú, cselekvő mondatok voltak, illetve hogy ezek az igék egyszerre voltak képesek aktív és mediális jelentést kifejezni, és a különbségtétel igénye szerepet játszott a mediális ragozás életre hívásában. Ezeknek a spekulációknak az igazolása, ha egyáltalán lehetséges, hosszúságos, nyelvészeti és antropológiai tanulmányokat igényelne, így most csak gondolatjáték szinten említem őket.

a figyelem az ágensről a páciensre helyeződik át, az alanyi pozícióban elsődleges figuraként emelkedik ki. Nem az a fontos, hogy valakik végrehajtották a cselekvést, hanem magának az eseménynek a bekövetkezése, amelynek az alany az érintettje. Azáltal pedig, hogy az ágens kikerül a mondatból, az események kidolgozottsági foka is alacsonyabb lesz.

4.2. Az *ikes* paradigma elemeinek kialakulása

Elképzelhető egy olyan helyzet a korai ősmagyar korban, akár még a személyes névmások igei személyraggá agglutinálódásának lezárulta előtt, melyben bizonyos nyelvjárás(ok)ban E/3-ban a jelölt : jelöletlen oppozíció kínálta lehetőség kihasználásával, valamint E/1. és E/2. személyben a *-k*, *-sz* képzők funkcióváltásával kialakul a Havas által felvázolt mediális ragozás (a továbbiakban ezt a mediális ragozási sort α paradigmának nevezem).

Más nyelvjárás(ok)ban párhuzamosan szintén megindulhatott ugyanez a folyamat, más elemek felhasználásával (ezt a másik, eltérő mediális ragozási sort a továbbiakban β paradigmának nevezem), létrehozva az *ikes* ragozást. Ehhez feltételeznünk kell, hogy az adott nyelvjárás(ok)ban az igeragozásban a jelöletlen alakokkal szemben a jelölt volt a preferáltabb változat. Ugyan a jelöletlenség kihasználatlansága nem tipikus, de elképzelhető; lehet a háttérben a differenciálatlan szófajú nomenverbumok szófaji differenciálódásának megindulása (ez esetben a jelöletlenség a névszóiség kifejezésére szolgálhat), vagy akár a tranzitív és/vagy a mediális séma begyakorlottságának alacsonyabb foka is.

Mindenesetre ekkor is feltételezhetjük, hogy a paradigmák szétválása az E/3. személyben indult meg, de a jelöletlen : jelölt oppozíció helyett ebben a személyes névmási eredetű raggal jelölt igealakokkal szemben álló jelöletlen alakhoz valamilyen, mediális funkciójú elem is kapcsolódik.

4.2.1. A β paradigma kialakulásának kiindulópontja az E/3-ban megjelenő *-ik* elem lehetett, méghozzá már ebben az esetben is a mediális jelentés kifejezésének motivációjával, ellentétben az α paradigmával, ahol az E/3. személyben meglévő jelöletlen : jelölt oppozíció a tárgyatlan : tárgyas megoszlás kifejezésére kínál lehetőséget.

Az *-ik* eredetével kapcsolatban több lehetőség is felmerülhet. Logikusan kínálja magát a feltételezés, hogy valamilyen **képzőt** keressünk előzménynek. Ez a képző lehetne a névszóknál az *egyik*, *másik*, *legszebbik*, *öregebbik* típusú kifejezésekben megjelenő nyomatékosító-rámutató elem (amely szemantikailag rokon a Havas (2005) által felvetett sorszámnévképzői funkcióval), mely az igeéknél a rámutató funkció révén alkalmas az érintettség kifejezésére, így mediális képzésre. Mivel a korai ősmagyar korban még bőven számolhatunk a differenciálatlan szófajú nomenverbumok meglétével, feltételezhetjük, hogy ugyanaz a képző névszók és igeek esetében is funkcionálhatott.

4.2.2. Elképzelhető ugyanakkor egy ugyanilyen, rámutató-nyomatékosító funkcióval bíró **önálló szó**, leginkább egy névmás létezése is az ősmagyar kor elején. Mészöly Gedeon (1941–43: 10) – bírálólág – hivatkozik tanulmányában Szinnyei József Magyar nyelvhasznítás című, 1896-os munkájára, melyben az *-ik* „egy suffixumul vagy bármely igeképzési vagy igeragozási elemül a NyH szerint is elő nem forduló vogul, 'maga' jelentésű szónak magyar megfelelője”. A rokonnyelvekben való meglétét keresni a feltételezett névmásnak azonban, ha nem is fölösleges, de nem is egyértelműen szükségszerű, hiszen kialakulhatott a magyar nyelv önálló élete folyamán is, akár a már említett személyes névmás + nyomatékosító képző, vagy akár egy *-k* (vagy annak fonetikai előzménye) mediális képző kapcsolatából – lehet ez akár ugyanaz a képző, mely a α

paradigma E/1. elemeként jelenik meg. Ez a rámutató-nyomatékosító névmás alkothat szintaktikai szerkezetet akár nomenverbumokkal, akár igékkel és névszókkal, és grammatikalizáció útján képzővé válhat.

4.2.3. Akár azt is feltételezhetjük, hogy β paradigmát létrehozó nyelvjárásban a \underline{k} , mediális funkcióval is rendelkező képző a raggá válás valamely fokán álló **E/3. személyes névmáshoz kapcsolódik**, mediális képzőként. Mert bár a későbbiekben a rag leginkább morfémaazáró elem, mely mögé képző (sem) csatlakozik, a korai ősmagyar korban valószínűleg még nem volt szigorú ez a kötöttség. A toldalékok tőhöz való csatlakozásának sorrendjében leginkább a relevancia a meghatározó (l. Bybee 1985), márpedig egy nomenverbum esetében kérdés, hogy vajon az igeiséget kifejező szám-személy funkció vagy a medialitás a relevánsabb.

4.2.4. Az *-ik* elem kialakulására felsorakoztatott lehetőségek mindegyike esetében fel kell tételeznünk egy **újraelemzési műveletet** (bár morfémahatár-eltolódás csak az utolsó esetben következik be), ha mediális ragozás kialakulását próbáljuk bemutatni. A képző / (személyes névmás + valamely képző >) nyomatékosító névmás > képző / személyraggá alakuló személyes névmás + képző a grammatikalizáció újabb szakaszába kerül, és létrejön az *-ik* elem, mediális képző funkcióban.

Azonban ez az elem alakilag egybeesik a T/3. *-ik* személyragjával – ez a homonímia játszhat szerepet abban, hogy nem válik tipikus képzővé, mely minden szám-személyben jelen van az igén, és analógiát kínálhat az *-ik* ragként való értelmezésére (főleg ha továbbra is feltételezzük, hogy az adott nyelvjárás a jelölt alakokat preferálja)⁶. A képző > rag átértékelődés tekinthető a grammatikalizációs folyamat következő lépcsőfokának, melyben az *-ik* elem személyrag-funkciókkal gazdagodik, míg bizonyos képzőfunkciókat elveszít. Képzőfunkcióinak egy jelentős része azonban megőrződik; ez a megmaradó képzőjelleg magyarázhatja azt is, hogy a korai ikes igéknél (is) minden esetében bekövetkezik lexikalizáció (pl. *török*, *nyúlik*, *múlik* stb.).

4.2.5. Szintén a képzőfunkciók megőrződésének feltételezését támogatja az irradáció jelensége is a paradigma funkcionális változásaiban; az irradáció mint nyelvi változási tendencia a tő + képző szerkezetekben érhető tetten (Sárosi 2003: 141). Az ikes ige kompozitumszerkezetekben az alapige mint komponensszerkezet jelentése hatással van az *-ik* komponensszerkezetre, és különböző jelentésmozzanatokkal bővíti az *-ik* jelentésszerkezetét. Ilyen jelentésmozzanat például a folyamatos aspektus, mely a jelenkori új ikes igéknél is megfigyelhető (*internetezik*, *snowboardozik*). Bizonyos, ikesen és iktelenül egyaránt ragozható igéknél ugyanis az látható, hogy az ikes alakok inkább tárgy nélkül szerepelnek és folyamatos jelentésárnyalatúak, (jelentésükben pedig mediális jellegűek, mert inkább állapotban levést vagy valamilyen tulajdonságot fejeznek ki), míg az iktelen alakok tárgyhasználatban jelennek meg, általában egy perfektíváló igékötővel együtt, pl. *zongorázik : elzongoráz valamit*.

Ez természetesen nem azt jelenti, hogy értelmezésben az *-ik* elem a mai napig képzőként funkcionál. Azonban ha azt feltételezzük, hogy a paradigma kiépülését megindító *-ik* funkciójában, jelentésmozzanataiban megőrződtek képzőszerű elemek, könnyebben magyarázhatóvá válik többek között az is, hogy miért lehetséges, hogy míg a paradigma a középmagyar kor második felétől egyre szélesebb körben bomlik (azaz az ikes igéken az ikes ragok helyett az

⁶ Felvetődhet esetleg az is, hogy a jelöltségnek ez a preferálása is szerepet játszott a súlyos homonímia feloldásának szándéka mellett (l. Sárosi 2003: 151) abban, hogy a ma általános ragozásnak nevezett paradigmában (a nyelvjárás-keveredésből fakadó egymás mellé kerülés, és a bekövetkező funkciómegoszlás után) E/3. személyben a jelöletlen alakok mellett megjelenik az *-n* rag is, méghozzá szintén mediális jelentésárnyalatot is kifejező mozzanatos képző funkcióváltásával.

általános paradigma ragjai jelennek meg), az E/3. személyt ez a változás alig érinti, sőt a mai napig új ikes igék keletkeznek.

4.2.6. Az *-ik* képző > rag átértékelődése analógiás példát szolgáltathat arra, hogy **E/2.** személyben is a gyakorító-mediális mediális *-l* képző lépjen funkcióváltással a felépülő új paradigmába. (Elismerem ugyanakkor, hogy a párhuzamos kialakulás feltételezése esetén ez α a paradigmában megjelenő képzők funkcióváltását nem motiválhatja, ezzel tehát maximum részlegesen válaszolja meg hipotézisem azt a kérdést, hogy miért épp képzők lépnek a mediális paradigmá(k)ba.)

Az ikes *-l* rag és az *-Ul* képző etimológiai rokonsága egyértelmű. Azonban Abaffyval szemben úgy gondolom, hogy a mediális funkciójú ikes paradigma és a szintén mediális *-Ul* képző közt megfigyelhető funkciómegoszlás (melyet a 2.2.3. pontban részleteztem) inkább azt bizonyítja, hogy az *-Ul* képző kialakulása nem előzte meg az *-l* rag kialakulását, hanem vagy párhuzamos folyamatot, vagy az *-Ul* képző későbbi kialakulását feltételezhetjük, még hozzá ugyanabban a nyelvjárásban/nyelvjárásokban. Az *-Ul* képzőbokr kialakulását a mediális *-β* és a gyakorító-mediális *-l* képzőből éppenséggel az is szorgalmazhatta, hogy az *-l* képző megjelenése a paradigmában meggyengítette eredeti képzőfunkcióját.

Az **E/1.** személyben megmaradó *-m* raggal kapcsolatban ugyanakkor én sem tudok újabb magyarázattal szolgálni, csupán elfogadni azt a magyarázatot, hogy az *-m* az eredeti, személyes névmási paradigma *-m*-jével azonos, és adaptálni Havas (2005) felvetését, mely szerint ez egyfajta defektus a mediális funkciójú ikes paradigma kialakulása során, amely talán éppen azért lehetséges, mert az E/1. a „legönazonosabb” alany, így itt a legkevésbé szükséges jelölni a mediális jellegét.

4.2.7. Szintén a nyelvjárás-keveredés, a két paradigma egymás mellett élése a beszélőközösségben lehet az oka annak, hogy a **többes számban** nem alakultak ki saját ragjai az ikes paradigmának. Feltételezésem szerint a két paradigma azonos funkciója miatt az ikes paradigma egyszerűen adaptálja a későbbi általános ragozás többes számú ragjait. (Ez azt is jelenti, hogy azt feltételezem, hogy a két mediális paradigma kialakulása párhuzamosan zajlott, de nem feltétlenül egyszerre indult meg, és/vagy nem azonos tempóban zajlott; az α paradigma teljesen kifejlődött a két paradigma egymás mellé kerülésének bekövetkeztéig, a β paradigmában azonban addig csak az egyes számú ragok alakultak ki.)

4.2.8. Az ősmagyar folyamán a nyelvjárás-keveredés miatt tehát a két mediális ragozási sor „találkozott” egymással. A két paradigma egy ideig egymás mellett létezhetett, de azonos funkciójuk egy idő után vagy valamelyikük eltűnését kellett volna eredményezze, vagy pedig az egyiknek legalább minimálisan más funkciót kellett felvennie ahhoz, hogy megmaradjon. Véleményem szerint a Havas-féle elméletben bemutatott mediális : nem mediális oppozíciónak határozatlan tárgyas : határozott tárgyas oppozícióvá való átértékelődése történik meg az α paradigma esetében – ez a ma általánosnak nevezett paradigma szemben a határozottal, míg a β paradigma megmarad mediális ragozási sornak – ez maga az ikes paradigma.

4.2.9. Az ikes paradigmával kapcsolatos legproblematisabb kérdés véleményem szerint az, hogy a szintén az ősmagyar korban kialakuló **-t jeles múlt időben**, és a korszak vége felé keletkező **jövő időben** miért nincs jelen, és hogy ennek hiányában mi teszi lehetővé az **Ág letört a szélben* típusú mondatok mediális értelmezését a **Gyerek letört egy darabot a kenyérből* típusú mondatok aktív értelmezésével szemben. Azt gondolom, hogy a többes számmal ellentétben itt nem feltételezhetjük az egymás mellett élésből fakadó ragátvételt, mert mind a két mediális ragozási sor kialakulása, mind a két paradigma találkozása, átmeneti együtt létezése és a

bekövetkező funkciómegoszlás valószínűleg az ősmagyar kor korai szakaszában zajlott. (Ha a folyamatok későbbi keletkezésűek lettek volna, illetve ha a korszak végén még zajlottak volna, akkor az őmagyar kori nyelvelmékek anyagában az ingadozásnak, mely szükségszerű velejárója az azonos funkcióban való egymás mellett élésnek, valószínűleg lettek volna nyomai; azonban ezekben a nyelvelmékekben már teljesen kiegyenlített megoszlást láthatunk az ikes és az általános paradigma használatában.)

Ha nem is kétségek nélkül, de talán magyarázhatja ezt a jelenséget, hogy a korábban meglévő igeidőkben működő mediális ragozás révén a mediális séma (a nem-ágensi alany, a tárgyatlanság, az érintettség és az alacsonyabb fokú kidolgozottság) olyannyira begyakorlottá és konvencionizálttá vált, hogy a mediális konceptualizáció, illetve a mondat mediális értelmezése a grammatikai kifejezőeszköz, a mediális funkciójú ikes ragozás nélkül is lehetségessé vált. Én is látom azonban, hogy ez a magyarázat kétszeresen is ellentmondásos. Egyfelől a begyakorlottá válás tulajdonképpen az egyes számban is lehetővé tenné az ikes ragok eltűnését – ezt legfeljebb az E/3. személyű alakok lexikalizációja akadályozhatta volna meg. Másfelől az ikes ragozás az őmagyar korban nemhogy visszaszorult volna, hanem további ige csoportokra is áttért, képzőtlen és képzős igeikre egyaránt.

4.3. Az ikes paradigma terjedése és bomlása

A funkciómegoszlás bekövetkezte után az általános paradigma jelenik meg minden határozatlan tárggyal vagy tárgyatlanul álló cselekvő igein, de – eredeti funkciója reliktumaként – megmarad egyes képzőtlen mediálisokon is. Az ikes paradigma további mediális igeiket hoz létre akár abszolút, akár relatív tövekhez kapcsolódva, de – mivel immár egyedüli mediális paradigma – áttérjed olyan mediálisokra is, amelyek az általános paradigma szerint ragozódtak, de a ragcsere nem válik általánossá. Feltűnő kivételt képeznek például az *-Ul* képzős igeik; ezek az őmagyar kor korai nyelvelmékeiben mindig az általános ragozással jelennek meg – ennek oka a már többször emlegetett funkciómegoszlás az ikes paradigma és az *-Ul* képző között. Az *-Ul* képzős igeik tehát valószínűleg az ősi, differenciálatlan paradigma elemeivel jelentek meg a nyelvjáráskéveredés előtt.) (A produktivitás csökkenésével függhet össze, hogy az ikes ragozás *-l* ragja az adatok szerint először épp az *-Ul* képzős igeik felszólító módú alakjaiban hatol be az általános ragozásba; l. Abaffy 1991.)

Az ikes paradigma mediális funkciójából adódóan szinte kizárólagos szerepet tölt be a kései ősmagyar korban – az őmagyar kor elején kialakuló új képzőkkel, képzőbokrokkal létrejövő mediális igeik kifejezésében (pl. *-kOdik*, *-kOzik*, *-Ódik*, *-Ozik*, *-lik* stb. képzős igeik esetében), valamint a szenvedő igeik kifejezésében, bár jelentése az eredetihez képest módosul, általában szűkül. Ezeknek az igeeknek a részletes, korpusz alapú vizsgálata mindenképpen szükséges a paradigma funkcionális változásainak részletes vizsgálatához, és további kutatásaimnak egyik alapvető pontját képezik majd.

Az ikes paradigma bomlását, vagyis azt a középmagyar kor második felétől általánosuló tendenciát, hogy a kijelentő mód, jelen idő E/3. eset kivételével egyre inkább az általános ragozás elemeit kezdik használni az ikes igeiken is, az okozhatja, hogy egyfelől az általános : határozott ragozás oppozíciója teljes körű, míg a mediális : nem mediális oppozíció (a többes számú ragok azonossága miatt) korlátozottabb. Másfelől lehet a bomlás oka a mediális igeik és a cselekvő intranszitiv igeik közti szemantikai határ elmosódottsága; tehát ugyanaz az ok, ami lehetővé tette az eredetileg mediális funkciójú ragozási sornak általános ragozássá való áttértelődését, teheti lehetővé az általános ragozás mediális igeiken való megjelenését. Harmadrészt okozhatja az ikes paradigma hiányos volta, valamint az ikes és az általános ragozás részleges azonossága. A töb-

bes számú ragok közös volta mellett az E/2. személyben (bizonyos hangzásbeli, kiejthetőségi okokból) a középmagyar kor folyamán keveredés figyelhető meg: az ikes *-l* rag megjelenik az általános paradigmában (*olvassz, teszessz* helyett *olvasol, teszel* alakok jönnek létre).

Hogy az ikes paradigma mégsem tűnt el, hogy az E/3. *-ik* a mai napig stabil az ikes igéken, sőt új igék esetében is megjelenik, a képzői eredet okozhatja: bizonyos mozzanatok az *-ik* a mai napig megőrzött az eredeti mediális jelentéstartalomból, illetve az irradáció révén a tőigék felől újabb jelentésmozzanatokat vehetett fel (pl. folyamatos aspektus kifejezése).⁷

5. Összefoglalás

Az alternatív hipotézis a következő lehetséges válaszokat kínálja az ikes paradigma kialakulásával kapcsolatban megfogalmazható kérdésekre:

Az ikes paradigmát az az igény hozta létre bizonyos nyelvjárás(ok)ban az ősmagyar kor korai szakaszában, hogy egyes eseményeket mediális konceptualizációval fejezhessen ki a beszélő – ennek egyik grammatikai kifejezőeszköze lett az ikes paradigma. Más nyelvjárásokban ugyanez a folyamat a ma általánosnak nevezett ragozást hozta létre. A mediális és az intranszitiv cselekvő igékkel kifejezett események szemantikai rokonsága révén a mediális ragozás áterjedhetett a cselekvő igékre is; ez, valamint a két azonos funkciójú ragozási sor együttélése a beszélőközösségben funkciómegosztást eredményezett. A ma általánosnak nevezett ragozási sor és az ősi, differenciálatlan paradigma oppozíciója határozatlan tárgyas : határozott tárgyas oppozícióvá értékelődött át, míg az ikes paradigma megmaradt mediális funkciójú ragozásnak.

Az ikes paradigma ragjai korábban mediális funkcióval (is) bíró képzőkből jöttek létre, funkcióváltással. A funkcióváltást a nyilvánvaló szemantikai kapcsolat (a medialitás kifejezése) motiválhatta. A paradigma ugyanakkor nem teljes. A többes számban a későbbi általános ragozás elemeit adaptálja; ezt a paradigmák azonos funkciója magyarázhatja. Az ősmagyar kor második felében kialakuló új igeidőkben nem alakulnak ki saját ragjai, ezt pedig talán a mediális séma begyakorlottsá válása magyarázhatja.

Az ősmagyar, majd később az ómagyar kor folyamán a két paradigma közti funkciómegosztás révén az ikes paradigma megjelenik az addig iktelen, (tágabb értelemben vett) mediális igék jelentős részén, illetve (szinte) kizárólagos szerepet tölt be az újabb mediális igék képzésében abszolút és relatív ige-tövek esetében egyaránt. A korábban meglévő mediális képzők (pl. az *-Ul* képző) funkcionális gyengülése révén az ómagyar korban a paradigma további terjedése figyelhető meg. E terjedés során a paradigma eredeti funkciója is módosul, bizonyos jelentésmozzanatok háttérbe szorulnak, illetve új jelentésmozzanatok kifejezésére is alkalmassá válik. A paradigma bomlásában, részleges visszaszorulásában ez a funkcionális sokféleség olyan értelemben játszhatott szerepet, hogy a mediális és a cselekvő igék közti szemantikai határ elmosódottsága miatt az általános paradigma elemei megjelenhetnek a mediális igéken.

⁷ Az ikes paradigma a nyelv története folyamán különböző (szocio)pragmatikai funkciókat is felvett, ilyen például az udvarias ikezés jelensége felszólító módban (*Üljék le!*), valamint az, az újmagyar kortól folyamatosan megfigyelhető jelenség, hogy az ikes paradigma használatát a művelt, magasabb státuszú nyelvhasználathoz társítják. Ezek a funkciók kétségkívül hozzájárultak-járulnak a paradigma (részleges) fennmaradásához, ebben a dolgozatban azonban nem kívánok ennél bővebben foglalkozni a paradigma szociolingvisztikai vonatkozásaival.

Irodalom

- E. Abaffy Erzsébet 1991. Az igei személyragozás. In: Benkő Loránd (szerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana I. A korai ómagyar kor és előzményei*. Budapest: Akadémiai kiadó. 122–159.
- E. Abaffy Erzsébet 1992. Az igei személyragozás. In: Benkő Loránd (szerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana III/1. A kései ómagyar kor*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 184–238.
- E. Abaffy Erzsébet 1978. A mediális igékről. *Magyar Nyelv* 280–293.
- Bárczi Géza 1963. *A magyar nyelv életrajza*. Budapest: Gondolat Kiadó.
- Bárczi Géza 1990. *A magyar igeragozás története*. Sajtó alá rendezte és szerkesztette E. Abaffy Erzsébet – N. Abaffy Csilla. Nyelvtudományi Értekezések 130. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- D. Bartha Katalin 1991. Az igeképzés. In: Benkő Loránd (szerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana I. A korai ómagyar kor és előzményei*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 60–103.
- Bybee, Joan L. 1985. *Morphology: A study of the relation between meaning and form*. Amsterdam: John Benjamins.
- Dér Csilla Iona 2008. *Grammatikalizáció*. Nyelvtudományi Értekezések 158. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Geeraerts, Dirk 1997. *Diachronic prototype semantics*. Oxford: Clarendon Press.
- Havas Ferenc 2005. Tárgyas ragozás és medializáció. *Budapesti Uráli Műhely* IV: 147–185.
- R. Hutás Magdolna 1972. Az ikes ragozás állapota Révai Miklós korában. Nyelvtudományi Értekezések 78. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Kemmer, Suzanne 1993. *The middle voice*. Amsterdam: John Benjamins.
- Langacker, Ronald W. 1987. *Foundations of Cognitive Grammar. Vol. I. Theoretical prerequisites*. Stanford: Stanford University Press.
- Mészöly Gedeon 1941–43. Az ikes ragozás -ik ragjának eredete. *Nyelvtudományi Közlemények* LI: 1–13.
- Sárosi Zsófia 2003. Morfématörténet (ősmagyar kor). In: Kiss Jenő – Pusztai Ferenc (szerk.): *Magyar nyelvtörténet*. Budapest: Osiris Kiadó. 129–170.
- Schultz Judit 2010. On the Hungarian verbal paradigm with -ik. A functional approach. *Annales Sectio Linguistica. A Linguistic Journal of Eötvös Loránd University* 27: 21–40.
- Simonyi Zsigmond 1905. Az ikes ragozás története. *Magyar Nyelv* 1–11, 113–119, 337–349, 393–401.
- Tolcsvai Nagy Gábor 1996. *A magyar nyelv stilisztikája*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.

Eötvös Loránd Tudományegyetem
schultzjut@gmail.com

Az alany funkcionális értelmezéséhez*

Az alábbi tanulmány a magyar grammatikai alany egyes funkcionális jellemzőit tárgyalja. Abból a tényből indul ki, hogy a magyar grammatikai alany meghatározója az alany szerepű főnév zéró nominatívuszi esetragja és az állítmánnyal való szám- és személybeli egyeztetés. A nominatívuszi esetragú főnév a magyar tagmondatban különböző összetett funkciókat tölt be, szám, lehorgonyzottság, szubjektívizáció, szemantikai szerep, topik státus szerint, szoros összefüggésben az ige jelentésével, a tranzitivitás és az erődinamika viszonyaiban. A prototipikus alany cselekvő és topik (a figyelem középpontjában álló dolog) a mondatban, olyan résztvevő egy jelenetben, amely fogalmi kiindulópont a konstruálásban. Azokban a mondatokban, amelyekben datívuszragos vagy akkuzatívuszragos főnévvel (névmással, személyraggal) jelölt dolog a topik (a figyelem középpontjában álló dolog), a grammatikai alany másodlagos figura, nem fogalmi kiindulópont. A figyelemáthelyeződés az alany különböző sematizáltsági fokát eredményezi, a magyar mondatok rendszerének jellemzőjeként.

Kulcsszavak: alany, deszemantizálódás, episztemikus lehorgonyzás, konstruálás, landmark, szemantikai szerep, szubjektívizáció, trajektor,

1. Bevezetés

Egy szónak rendszeresen több jelentését ismerik a beszélők. Így van ez a tudományos megismerésben is. Az *alany* főnévnek a magyar nyelvben, csakúgy, mint az európai nyelvek többségében, több különböző jelentése alakult ki, nem függetlenül a latin eredetű *szubjektum* főnévétől.

A funkcionális, kognitív nyelvtudományi nyelvértelmezések radikális felfogásában az alany a mondatban a figyelem előterébe helyezett, topikalizált (referenciapontként működő) fogalom grammatikalizált nyelvtani funkciója. A szubjektum a hermeneutikai filozófia értelmezésében az az entitás, amely „létében megérti magát” (Heidegger 1989: 142), vagyis a jelenvalólét¹ (Dasein). Másképp fogalmazva: „a szubjektum az önreferencia maga a megismerés és a cselekvés alapjaként” (Luhmann 1998: 868). A szubjektumot ekképp a történetiség jellemzi. A szubjektum az alapul szolgáló, „hordozó” valóság, amely lényegében egy „rajta nyugvó”, „hordozott” valóságra való vonatkozást fejez ki. Ugyanakkor „az ismeret úgynevezett szubjektumának ugyanaz a létmódja, mint az objektumnak, [...] bár a szubjektum–objektum ellentét helyénvaló ott, ahol a res cogitansszal szemben az objektum valami egészen más: a res extensa” (Gadamer 1984: 361). Vajon ez a nézőpont összhangban áll-e a nyelv szubjektum kategóriájával, és ha igen, hogyan?

* Köszönettel tartozom a tanulmány két lektorának, Kugler Nórának és Pelyvás Péternek, akik jelentékeny mértékben javítottak az elméleti és módszertani pontosságon és következetességen. Igen fontos volt továbbá a DiAGram Funkcionális nyelvészeti műhelyben tartott megbeszélések sora, amelyeken mind a jelen tanulmánynak, mind általában a magyar nyelv funkcionális leírásának kérdéseit vitattuk meg és tisztáztuk. Minden hiba és hiányosság természetesen a szerzőé.

¹ Heidegger *Dasein* terminusának magyar megfelelője a tanulmányban a *jelenvalólét* (egyes fordításokban ez *ittlét*).

Az alanyt általában grammatikai jelölők azonosítják a mondatban. A magyar nyelvben például a nominatívuszi esetrag és az állítmánnyal való szám- és személybeli egyeztetés az egyik legbiztosabb ilyen jelölő, az angol nyelvben a főnév mondatkezdő szórendi helye. Ám aligha méríthető ki az alany értelme egy efféle rövid álmeghatározással. A magyarban például egyes mondatokban a datívuszi vagy akkuzatívuszi esetragos főnevek által jelölt dolgok inkább a figyelem előterében állnak (tehát funkciójukban alanyi jellegűek), mint a nominatívuszos főnevek (például *a fiúnak tetszik a lány, a fiút a biológia érdekli*). A névmási alanyok, s még inkább az igei személyraggal jelölt E/1. és E/2. alanyok részben más szemantikai szerkezetet képviselnek, mint a főnéviek. Ez utóbbi esetekben nyilvánvalóvá válik az, hogy a szubjektívizáció és az epiztemikus lehorgonyzás milyen lényeges szerepet játszik a grammatikai alany funkcionálásában, vagy kissé tágabban fogalmazva, a konstruálás összetevői mennyire dinamikusan működtetik a mégoly formainak és szemantikailag kissé üresnek tekintett alanyi szerepet. A megnevezett tényezőket a tanulmány alább pontosítja az alany viszonyában.

Az alany szerepű dolgot elsődlegesen főnév nevezi meg. A nyelv formai (morfoszintaktikai alaki) szempontból látszólag nem tesz különbséget a dolgok között, mintha minden dolgot ontikusan reprezentálna a beszélő az alanyban. Kérdés azonban, hogy ez a formai egyöntetűség valóban töretlen-e a jelenvalólét (Dasein) és a kéznél levő dolgok, a létezők között vagy sem, a létezők és a lét között vagy sem. Vagyis az a kérdés, hogy miképp konstruálják meg a beszélők az önreflexióra képes beszélőt és hallgatót, illetve a más dolgot jelölő szemantikai szerkezeteket, úgy-e, ahogy ez a hermeneutikai filozófiában, elsősorban Heidegger ontológiai differenciája nyomán ismert, vagy ezt a megkülönböztetést nem ismerve.

És kérdés, vajon az alany (szubjektum), bármelyik értelmében is, a tárgy (objektum) függvénye vagy sem. Illetve: vajon az alany (szubjektum), bármelyik értelmében is, az állítmány (predikátum) függvénye vagy sem.

Az alábbi kifejtés a nyelvtudomány felől indul ki a főnti kérdések egy lehetséges válaszorának bemutatásában. A bemutatásnak a kognitív nyelvészet elmélete és módszertana ad keretet. A funkcionális kognitív elméleti keret történetiséget is érvényesítő leírásában az alany kanonizált, idealizált kategóriája feloldódóban van, egyrészt a nem prototipikus alanyok fölismerésével, másrészt a grammatikai alany szemantikai és pragmatikai funkcióinak tágabb kategóriájú nyelvi leképezésében, a topik funkcionális leírásának bevonásával. A tanulmány ezt a variabilitást a következő témák tárgyalásával közelíti meg: az alany nyelvtudományi értelmezései, az alany kognitív nyelvészeti leírása, az alany lehorgonyzása (az E/1., E/2. és E/3. alanyok közötti különbségekre kitérve), az E/1. mint archetipikus alany, az alany szubjektívizációja, az alany deszemantizációja.

2. Az alany nyelvtudományi értelmezése

Mind a filozófiai hagyomány, mind az elmúlt kétszáz év nyelvtudományi diszkurzusa, annak legnagyobb része az alapvető mondatgrammatikai kategóriákat történetiségen kívüli formai szerkezeti vagy logikai kategóriákként kezelte, továbbá egyetemesen meglévőnek és nyelvtől függetlenül lényegében azonos jellegűnek tartotta. (A nézetek természetesen e tekintetben sem voltak egyöntetűek, és akadtak kutatók, például Brassai Sámuel, akik éppen funkcionális szempontokat érvényesítettek az alany meghatározásában is.) Ez általános beállítottságon nem változtatott az, hogy a 20. századi nyelvtudomány strukturalista és generatív irányzataiban a logikának különböző szigorúságú alkalmazása állt e leírások mögött, sem az, hogy a szintaktikai jelöltség variabilitását egyes strukturális nyelvtudományi leírások is fokozatosan elismerték. Egyes poszt-generatív és posztstrukturalista nyelvtudományi irányzatokban a struktúra által meghatározott

kategóriák funkciói fokozatosan szerepet kaptak a leírásban, ám valójában ez sem hozott lényegi változást a formális elkötelezettségben. Pedig a főáramú strukturalista és generatív nyelvelméletek mellett a funkcionális megközelítések a Prágai Nyelvészkörrrel kezdődően, és az 1960-as évek több, főképp brit funkcionális elméletével és leírásával kikezdték a strukturális és logikai formális alap mindenhatóságát. Igaz, a rendszerszintű funkcionális változatosság zavarba ejtően gazdag. A nyelvtipológiai kutatások az állítmány legfőbb vonzatai és azok jelöltsége szempontjából két nagy nyelvtípuscsoportot különítettek el, a nominatívuszos és az ergatív nyelveket. A nominatívuszos (más megnevezéssel az akkuzatívuszos) nyelvekben (ilyenek többek között az indoeurópai és finnugor nyelvek) az intranszítív igék alanya ágensként (cselekvőként) és páciensként (elszenvedőként) egyaránt jelöletlen nominatívusz, a tranzitív igék alanya ágensként (cselekvőként) jelöletlen nominatívusz, tárgya páciensként (elszenvedőként) jelölt akkuzatívusz. Az ergatív nyelvekben (ilyenek többek között a kaukázusi, az ausztráliai nyelvek, a baszk, az eszkimó-aleut) a tranzitív igékkel ez másképp történik: az intranszítív igék alanyi vonzata ágensként (cselekvőként) és páciensként (elszenvedőként) egyaránt jelöletlen abszolútívusz, a tranzitív igék alanya ágensként (cselekvőként) jelölt ergatív, tárgya páciensként (elszenvedőként) jelöletlen abszolútívusz (l. Dixon 1994, Plank ed. 1979). A továbbiakban csak nominatívuszos/akkuzatívuszos típusú nyelvek alanyairól lesz szó, elsősorban a magyar nyelv alanyáról.

A mondat szintaktikai szerkezetét hosszú ideje két jellegzetes nyelvtudományi irányzat szerint mutatják be a nyelvtanok. Az egyik típus a függőségi vagy viszony alapú nyelvten, amely a grammatikai funkciókat (állítmány, alany, tárgy) egy hálózat viszonyaiként értelmezi. A másik típus az összetevős vagy konfiguráció-nyelvtan, amely a frázisok (csoportok: igei csoport, főnévi csoport) konstituencia szerinti elrendezésére épül. A magyar nyelvtudomány az elmúlt évtizedekben kevés összefoglaló, „teljes” nyelvten hozott létre. Két jelentős munka ezek közül megfelel az iménti típusok egyikének. Hegedűs Rita (2004) funkcionális nyelvtenáról és annak alanyfelfogásáról a két hagyományos típus alanyfelfogásának áttekintése után lesz szó alább.

A legutóbbi hagyományos magyar nyelvten monográfia, a Magyar grammatika (Keszler szerk. 2000) függőségi nyelvtenként az alanyt formai szempontok alapján határozza meg. Az alany a tagolt mondat állítmányának kötött bővítője, azaz vonzata, „az az elem, individuum (személy, dolog, halmaz, fajta), amelyről a mondat állítást közöl, vagyis amire az állítás, az ítélet (a predikátum) vonatkozik” (Kugler 2000: 405), még formálisabban az a mondatrész, amely alanyesetben áll. A Magyar grammatika vonatkozó fejezetében mindjárt olvasható e meghatározás korlátozottsága: az alanyt nem lehet jelentése alapján meghatározni, mert nem mindig a formai alany a cselekvő (*Zsuzsának indulnia kell*), a cselekvő nem feltétlenül a formai alany (*Péter levele örömmel tölti el Zsuzsát*).

A fenti formai kritériumok nem fedik le az alany összes megvalósulását: nem minden mondat közöl kijelentést a mondat formai alanyáról, és nem minden esetben valósul meg a cselekvő ~ formai alany megfelelés. Három kritérium marad meg egyértelműen, az alany nominatívuszi esetragja, az állítmánnyal való egyeztetés és az állítmánnyal való alárendelés. Az alárendelés szerkezetében „a bővítő korlátozza, megszorítja az alaptag jelentését” (Keszler 2000: 352).

A közvetlen összetevős nyelvten ismert példája az Új magyar nyelvten, illetve É. Kiss Katalin generatív szintaktikai munkái (É. Kiss 2002, 2008, É. Kiss et al. 1998). E magyarázat szerint a mondat olyan szerkezet, amely formai frázisokra bontható, illetve frázisokból épül föl. E modell a frázisok formális meghatározására és mint szerkezeti elemek viselkedési szabályaira összpontosít. A mondat szerkezete nem az állítmány és az alany szerint tagolódik, hanem a topik és a komment (predikátum) szerint. A topik (a „logikai alany”) strukturális pozíció, kitölthető hely, amelyet a mondatkezdő és ige előtti helyzet és a hangsúlytalan ejtés jellemez. A topik eszerint olyan főneves kifejezés, amely egy ismert halmaz egy elemére vonatkozik, és amelynek egzisztenciális előfeltevés tulajdonítható.

Az alany és a tárgy kategóriája ekképp jelentőségét veszíti, ám a topik–komment szerinti tagolás nem dolgozza ki az állítmány és alany, tárgy grammatikai viszonyát, jóllehet ezek szerkezeti és funkcionális összetevők. Nem véletlenül jegyezte meg M.A.K. Halliday a fent említett nyelvtanfajtról, hogy „a címkézés nem mond semmit ezeknek az elemeknek a természetéről vagy funkciójáról” (Halliday 1994: 25).

Az 1970-es években kialakult és ma is jórészt érvényes általánosabb strukturális mondattani kánon az alany szempontjából az alábbiakban foglalható össze (vö. Palmer 1994, Andrews 1985, Foley–van Valin 1985). A grammatikai szerkezet összetevői kódolják egy nyelvi elem szemantikai és pragmatikai funkcióit, a kódoló elemek jelölik a mondat grammatikai szerkezetét, a grammatikai szerkezet határozza meg a szemantikai és pragmatikai funkciókat. A mondat szerkezetileg központi része az állítmány, az alany és a tárgy, az állítmánynak mint predikátumnak argumentuma (vonzata) az alany és a tárgy, prototipikusan az ágens és a páciens szemantikai szerepben.

Az állítmány (az ige) vonzatait főnevek töltik be, amelyeknek szemantikai szerepeik vannak, a predikátum specifikus szerepeket, szemantikai szerepeket oszt ki. A két legfontosabb szerep az ágens, amely tesz vagy okoz valamit, valami másra irányuló cselekvést hajt végre, és a páciens, amellyel történik valami, amely elszenved egy rá irányuló cselekvést, amelyen a cselekvés végrehajtatik. (A szemantikai szerepek számát és rendszerét máig nem sikerült megnyugtató módon feldolgozni, ha ez egyáltalán lehetséges).

A strukturális irány két mondattípust különít el: a tranzitív és az intranzitív mondattípust. Ha a kétargumentumú állítmánynak két jellegzetes vonzata (argumentuma) van, ágens és páciens, akkor a mondat tranzitív. A tranzitív mondatban az ágenst kódoló grammatikai funkció az alany, a páciens kódoló grammatikai funkció a tárgy. Az intranzitív mondatban az állítmánynak egy argumentuma van, az ezt kódoló grammatikai funkció az egyetlen argumentum (alany). Elvontabb szinten a tranzitív ágens és az intranzitív egyetlen argumentum mint alany funkcionál a leírásokban, a páciens mint tárgy.

Ez a magyarázat szintén formai kritériumokon alapul, amennyiben a kódoló formákból indul ki, illetve a szemantikai szerepeket (ágens, páciens) az ige logikai argumentumainak tekinti. Az alany és a tárgy e modellekben viszony, és nem dolog.

Az alany általános, univerzális szándékú nyelvtudományi meghatározásában változást a nyelvtipológiai és az egyes nyelveken belüli változatosság fokozatos fölismerése hozott. Az empirikus adatok mindegyik fönt vázolt formai vagy formális leírási elméletet és módszertant szétfeszítik, a grammatikai szerkezetben is. Hiszen különböző nyelvekben különböző kódoló eszközök jelölik az alanyt, és a kódoló tulajdonságok szerkezeti megoszlása eltér nyelvenként (vö. García-Miguel 2007: 755). A fölmerülő kérdésekre adandó válasz egyik legigényesebb kezdeményezése a Li szerkesztette kötet (Li ed. 1976) tanulmányaiban olvasható. Keenan (1976) e kötetben tipológiai nézőpontból az alany általánosnak tekinthető tulajdonságait rendszerezi. E jellemzők három csoportba rendezhetők: a) kódoló tulajdonságok: szórendi hely, esetjelölés, igei egyeztetés; b) viselkedés- és kontroll tulajdonságok: törlés, mozgatás, esetváltozás, koreferencia-irányítás, passzíválás; c) szemantikai tulajdonságok: ágensség, autonóm létezés, szelekciós korlátok. Keenan modelljének legfőbb előnye, hogy szerkezeti és funkcionális szempontokat egyaránt tartalmaz, továbbá az egyes tulajdonságokból különböző együttállások, mátrixok összeállítását teszi lehetővé, különböző típusú alanyok leírására. A Keenan-féle modell a prototípuselvet alkalmazza: minél több tulajdonsággal rendelkezik egy grammatikai viszony, annál inkább tekinthető alanyi szerepűnek. Ezzel könnyebb megoldást kínál az alany szerkezeti és szemantikai variabilitásának elméleti és leíró kezelésére.

A nyelvtudomány irányzati sokféleségében az 1960-as évek brit kezdeményezéseit követően az 1970-es években kezdtek kialakulni funkcionális nyelvelméleti iskolák. Az egyik ilyen irány-

zatot M.A.K. Halliday dolgozta ki, egy másikat Talmy Givón. Mindegyik alapvető fontosságot tulajdonít a jelentésnek, a kontextusnak és a mindenkori beszélő/hallgató nézőpontjának. Halliday nyelvtanában a szófaji besorolás a nyelvi egység grammatikai potenciálját tartalmazza, míg az adott egység jelentését a betöltött funkció tartalmazza. Halliday (1994: 31–35) három alanyfogalmat különböztet meg a korábbi hagyományra hivatkozva, de a kategóriákat újraértelmezve. A három alanyfogalom a következő: a pszichológiai alany a téma (theme, amelynek információmennyiségként van jelentése), a nyelvtani alany az alany (subject, amely a beszélő szerint felelős a mondatok hiteléért), a logikai alany a cselekvő (actor, amelyet a beszélő a tett végrehajtójaként ábrázol) (Halliday 1994: 34). A három funkció három különböző jelentéssel, azok konfigurációjával járul hozzá a mondat jelentéséhez, kapcsolódik a mondat predikátum részéhez.

Givón nyelvtanát a szintaktikai szerkezetek és szemantikai viszonyok közötti megfelelések szervezik. Givón az alanyt a topik funkcionális, diskurzuszpragmatikai magyarázatával kapcsolja össze (Givón 2001: 196), Keenan funkcionális alanytulajdonságait (függetlenség, el nem hagyhatóság, referencialitás, határozottság, topikáltság, ágensség) a topik funkciójába sűríti. A topik a beszélő által a figyelem középpontjába helyezett dolog egy mondatban, illetve egy hosszabb, több mondatból álló szövegrészben, amelyet kognitív feltűnőség és szövegbeli állandóság jellemez. A figyelem középpontjában álló dolog prototipikus nyelvtani kifejezője az alany szintaktikai szerepe (viszonya). Az alany grammatikalizálódott elsődleges topik, a tárgy grammatikalizálódott másodlagos topik. Minél inkább társul az alany vagy a tárgy egy formai jelölője a topik funkciójával, annál inkább egyetemes ez a jelölő. Givón implikációs hierarchiája a grammatikai viszonyok leginkább univerzális és transzparens tulajdonságával kezdve és a legkevésbé jellemzővel végezve a következő (Givón 2001: 196):

- funkcionális referencia és topikáltság tulajdonság
- viselkedés és irányítás tulajdonság
- szórend
- grammatikai egyeztetés
- nominális esetjelölés

Az alany és tárgy (az angolban a direct object) elsődleges és másodlagos diskurzustopikok a mondat feldolgozása során (Givón 2001: 198). A topik Givón nyelvtanában kognitív dimenzió, a figyelemnek egy vagy két, fontos mondatbeli résztvevőjére irányuló fókuszálásának eredménye, amelyet két tényező befolyásol: a kognitív feltűnőség a kifejezett eseményben és a kommunikatív feltűnőség a diskurzusban. A topik ezért nem mondatbeli eseménnyel kapcsolatos, hanem szöveggel kapcsolatos pragmatikai funkció, amelyet a nyelvtan kódol, a kataforikus állandóság és az anaforikus hozzáférhetőség jellemzi.

Bár Halliday és Givón alanymagyarázata részben különbözik, olyan közös tényezők is kimutathatók, amelyek a mondat grammatikájának elméleti és leíró alakulástörténetében a továbblépést jelzik. A prototipikus alany a figyelem középpontjában álló dolgot nevez meg, és ez a mondatbeli elem kiindulópont, referenciapont a további mondatbeli elemekhez képest. Az alany kategóriája nem kizárólag az állítmány függvénye formálisan, hanem a mondat és a szöveg(részlet) funkcionális eleme.

A grammatikai alany és a figyelem fókusza (itt az elsődleges figura kijelölése) azonosítását még határozottabban képviseli Tomlin (1995, 1997) és Myachykov–Garrod–Scheepers (2009). Ez az azonosítás azonban elsősorban a kötött szórendű nyelvekre, így az angolra alkalmazható, de ott sem korlátlanul.

A fent összefoglalt funkcionális alany meghatározást a kognitív nyelvészet, főképp Ronald Langacker kognitív grammatikája radikalizálta (Langacker 1987, 2008, vö. Kövecses–Benczes

2010, Tolcsvai Nagy 2011). A nyelvi kifejezések révén a beszélő az emberi megismerés feltételeivel fogalmilag megszerkeszti, mentálisan megkonstruálja azt a tartalmat, amelyre a hallgató figyelmét is irányítani kívánja. A nyelv nem tükrözi a világ dolgait, hanem a beszélő a megismerés révén újrakonstruálja mentálisan és így reprezentálja azokat, a hallgatóval közös figyelemirányítás és jelentésképzés műveletében, interszubjektív folyamatban. A beszélő nem kész kifejezések jelentését keresi vagy alkalmazza, hanem az általa megéretett világbeli dolgokat, jelenségeket fogalmilag feldolgozza, és többé-kevésbé konvencionális fogalmi szerkezetek, és az azokat jelölő szimbolikus nyelvi kifejezések jelentésszerkezetei révén kifejezi. A kognitív nyelvten alapelve szerint a nyelvten a tapasztalati alapú, fogalmi természetű jelentés szervezi, prototípushatásokkal. Nincs eredendő különbség morfológia, szintaxis és lexikon között, mert mindegyik nyelvi tartományban ugyanazok a szemantikai elvek érvényesülnek. A nyelvten szemantikai szerkezetekből, fonológiai szerkezetekből és a közöttük lévő szimbolikus kapcsolatokból és kategorizációs viszonyokból áll. Ez kizárja az alany és az állítmány tisztán szintaktikai meghatározását, de nem zárja ki ezeknek az alapfogalmaknak a fogalmi jellemzését vagy formális reflexiók meglétét.

A magyar nyelvtenírásban és nyelvészeti kutatásban Hegedűs Rita (2004) funkcionális nyelvtena az első munka, amely a fent jelzett funkcionális kognitív szempontokat kevésbé kidolgozott elméleti keretben, de következetesen és eredményesen rendszerezi és alapkérdésekben kidolgozza saját keretében. Az alany kategóriájának Hegedűs-féle értelmezésében az egyik fő tényező az a belátás, hogy az alany szemantikai jellege (típusa, például cselekvő vagy nem cselekvő) összefügg az ige szemantikai jellegével, tehát bizonyos főnevek alanyként szemantikailag bizonyos igékhez kapcsolódhatnak. Hegedűs (2004: 238–239) az alanyt három szempontból, grammatikai, szemantikai és pragmatikai tényezők alapján határozza meg. A grammatikai alany „jelöletlen” (azaz nominatívuszi esetraggal van ellátva), az „az entitás, amelynek szemszögéből szemléljük a szituációt”. A szemantikai alany „a cselekvő, az ágens”. A pragmatikai alany „az a mondatrész, amelytől a beszélő elindítja a mondanivalóját – a tematikus rész”. Kiemelendő, hogy Hegedűs az alany kategóriáját a három funkcionális szempont együttes, párhuzamos elemzésével mutatja be (a több szempontú funkcionális leírás általános elve nyelvtenának), és a grammatikai alanyt sem pusztán üres formának tekinti.

Hegedűs rendszere a lentebb vázolandó kognitív paraméterek szerint pontosabbá tehető, megfeleltethető funkcionális kognitív kategóriáknak. E megfelelések szerint a grammatikai alany a figyelem középpontjában álló dolog a trajektor/landmark megoszlás szerint, vagyis a trajektor; a szemantikai alany szemantikai szerepek szerint az ágens (prototipikusan; Hegedűs 2004: 237); a pragmatikai alany a figyelem középpontjában álló dolog a teljes tagmondatban vagy szövegrészletben, topik.

3. Az alany kognitív nyelvészeti értelmezése

A funkcionális alapelvek egyikének megfelelően minden nyelvi elem leírását a nyelvi elem természetes környezetében kell elvégezni, a leírás pontossága és a leírandó kellő részletességű megragadása érdekében. Az alany természetes közege a mondat, pontosabban a tagmondat. Az alany a mondatban viszonyt fejez ki, elsősorban az állítmánnyal, másodsorban a tárggyal vagy határozóval kapcsolatban. Ez a viszony szemantikai alapú, a tagmondat jelentéshálózatának része, amennyiben egy dolog előtérbe helyezett jellegét és egy folyamathoz való viszonyát jelöli, igen nagy mértékben sematizálva és absztrahálva.

Az egyszerű mondatban vagy tagmondatban a beszélő (a konceptualizáló) egy jelenetet konstruál meg, a jelenet a mondat sematikus jelentése. A prototipikus egyszerű mondat komplex

archetípusként egy kanonikus eseményt fejez ki, egy cselekvésláncban leképeződő, egyirányú aszimmetrikus energiaátvitelt két résztvevő között:

(1) Péter becsukta az ablakot.

A cselekvéslánc erőátviteli interakciók sorozata egyik résztvevőtől a másikig. A kanonikus eseményeken túl ez a séma a forrás–ösvény–cél séma egy változata, amelyben mind a forrás, mind a cél egy-egy résztvevő. Egy nyelvben sokféle eseményséma működik.

Az egyszerű mondat központi részében a főnév és az ige jelentése kerül szemantikai viszonyba, kompozitumszerkezetként kapcsolódik össze, szemantikai megfelelések révén. A főnév dolgot fejez ki, jelentésszerkezete elvont tulajdonságokból álló komplex mátrix. A főnév szemantikailag autonóm, feldolgozásához nem szükséges más fogalom. Az ige folyamatot fejez ki, jelentésszerkezete két sematikus figura temporális viszonya, állapotok egymásra következő feldolgozásával. Az ige szemantikailag függő (nem autonóm), feldolgozásához más fogalom is szükséges. A mondatban az ige sematikus figuráit főnevek dolgozzák ki (hagyományos megnevezésben bővítmények), szemantikai kompozitumszerkezetet létrehozva: például

(2) belép valaki valahová > A rektor belépett a terembe.

A *belép* ige egyik sematikus figurája 'valaki, emberi lény, aki helyváltoztató mozgásra képes saját akaratból és energiaforrásból', a másik sematikus figurája 'valahová, átjárható határu zárt térbe'. Az ige sematikus figurái nem azonos státusúak a figyelem irányultsága és a feltűnőség szempontjából, viszonyuk aszimmetrikus. A figyelem előtérben álló figura a trajektor, 'ami valamihez képest előtérbe kerül és e viszonyban határozható meg'. A másik figura, a landmark másodlagos, az, 'amihez képest valami más az előtérbe kerül és meghatározható'. „A trajektor és a landmark elsődleges és másodlagos fokális résztvevő egy profilált viszonyban” (Langacker 2008: 365).

A mondat legbelső szemantikai része az ige – főnév kapcsolat: egy főnév kidolgozza a trajektort, egy másik főnév kidolgozza a landmarkot (koreferencia esetén a két megnevezés lehet anaforikus $\emptyset + \text{INFL}^2$ vagy névmás, ekkor az antecedensek aktiválják és dolgozzák ki a két al szerkezetet a szöveg egy korábbi szakaszában). A kidolgozás azért lehetséges, mert a főnév szemantikai szerkezetében megvan az az elem, amely az ige egyik sematikus figurájában is (a fenti példában a *rektor* képes helyváltoztató mozgásra saját akaratból és energiaforrásból, a *terem* átjárható határu zárt tér). Emellett az ige hat a főnév jelentésszerkezetére, előtérbe helyezi azokat az elemeket, amelyek a mondatban kifejezett jelenet szempontjából fontosak (a *rektor* mozgásra való képességét és akaratát és mást nem, a *terem* térbeli körülhatároltságát és átjárhatóságát és mást nem). Az egyes mondatbeli igék és a főnevek jelentésszerkezetében sematikus megfelelések vannak, amelyek lehetővé teszik grammatikai összekapcsolásukat.

A trajektor és a landmark kiválasztása konstruálás kérdése (a jelenet fogalmi megkonstruálásában az ige kiválasztása meghatározza a trajektor és a landmark jellegét), azon a fogalmi perspektíván, a figyelem irányításán múlik, amelyet a beszélő egy jelenet fogalmi megszerkesztésekor fölállít. Ugyanazt a jelenetet többféleképpen meg lehet fogalmilag konstruálni, a résztvevők közül más trajektort kiválasztva:

(3) a. Pisti betörte az ablakot.
b. Az ablak betört.

² A $\emptyset + \text{INFL}$ rövidítésben a \emptyset a dolgot jelölő főnév vagy névmás helyét, az INFL az inflexiók toldalékot jelzi.

A fenti példapárban a cselekvésláncnak mindegyik mondatban egy másik része profilálódik (fejződik ki). A trajektor és az alany ennek megfelelően választódik ki (*Pisti* vagy *ablak*). Kivált fontos látni, hogy a szemantikai szerepek aszimmetrikus megoszlása és a figyelemirányítás funkcióinak aszimmetrikus megoszlása nem fedik egymást. A szemantikai szerepek (ágens, páciens) inherensen a fogalmi tartalom részei (a (3)-ban mindig *Pisti* az ágens és az *ablak* a páciens), míg a figyelemirányítás funkcióinak kiosztása (trajektor, landmark) a konstruáláshoz tartozik, és a mondatbeli esemény nyelvi kódolásának eredménye (Langacker 2008: 366). A példában mindkét mondatban az *ablak* a páciens, az elsőben *Pisti* az ágens, miközben a.-ban *Pisti*, b.-ben az *ablak* a trajektor, míg az a.-ban az *ablak* a landmark.

A nyelvi variabilitás mellett is érvényesül a tapasztalati alapú tendencia a kanonikus megoszlásban: a feltűnőségi kognitív hierarchia alapján az ágens trajektorként fókuszálódik, a páciens landmarkként.

A trajektor – mint látható főntebb – többféle szemantikai szereppel is kifejezhető. Langacker (2008) a trajektor kétféle orientációját különbözteti meg: az ágensorientált trajektort (ekkor a trajektor cselekvő dolgot fejez ki) és témaorientált trajektort (ilyen szemantikai szerep a páciens, a mozgó, az experiens, a zéró, ez utóbbi például a létezőt jelöli). A kanonikus eseményekben a cselekvéslánc feje az interakciót kezdeményező ágens, amely a legtöbb nyelvben a trajektorral azonos. A prototipikus alany az ágens. A prototipikus mondatban az inherensen ágens, a figyelemirányítás szerinti trajektor és a grammatikai alany együttállása valósul meg (a szintaktikai konstrukciókban is érvényesülnek prototípushatások, vö. Taylor 1998: 185). Ám éppen a különböző konstruálási tényezők különböző jellege és variációs lehetőségeik nagyfokú változatosságot tesznek lehetővé tipológiailag és nyelven belül is. Az ekképp kirajzolódó, erősen sematikus mondatleírás elismeri a konstruálás nagyfokú variabilitását, a főnévi dologmegnevezések mondatbeli szemantikájának többtényezős meghatározottságát, és ebben a grammatikai alannak nagymértékben grammatikalizálódott szerepét. Miközben a történeti fejlődési folyamatokban az alany általában megőrizte formai jegyeit (például a Keenan-féle jellemzők egy része szerint), aközben funkciójának egyes tényezőit más szemantikai tényezők részben átvették, amelyeket már nem feltétlenül a prototipikus grammatikai alany jelöl (ilyen tényező a topik, a trajektor funkciója). Az alany nem határozható meg specifikus szemantikai tartalmi jellemzőkkel vagy szemantikai szerepekkel.

Mivel az alany nem mindig, nem feltétlenül és nem minden nyelvben trajektor, tehát nem mindig a figyelem középpontjában álló résztvevő, ezért az alany általános kategóriája nyelvtörténetileg bizonyos fokú funkcionális kiürülést mutat. A magyar nyelvben több olyan mondattípus is gyakori, amelyben a formai grammatikai alany nem azonos a figyelem középpontjában álló topikkal. A fentebb említett példákat újra idézve, datívuszos vonzattal:

(4) A fiúnak tetszik a lány.

akkuzatívuszos vonzattal:

(5) A hallgatót érdekli a biológia.

A (4) mondatban a *fiú* kap kognitív értelemben vett topik szerepet (a beszélő a fogalmi szerkezetben ezt helyezi fókuszba), az (5)-ben a *hallgató*, jöllehet egyik sem alany és nem is trajektor (erre l. lentebb az alany deszemantizálódásáról szóló részt). A mondatkonstrukciókban a beszélő tehát megkülönböztetheti a trajektort mint elsődleges fokális résztvevőt egy profilált viszonyban (ez a viszony az ige jelentésszerkezetéből ered) és a topikot mint a fogalmi szerkezetben fókuszba helyett entitást.

Az eddigieket összefoglalva a következők állapíthatók meg:

- a mondat egy eseményt fejez ki prototipikusan két résztvevő között temporális viszonyban,
- a két résztvevő szemantikai konstruálásában szemantikai szerepük a jelenet fogalmi tartalmából következik, inherensen (az egyik jellegzetesen cselekvő, a másik jellegzetesen elszenvető, de nem kizárólagosan azok),
- ezt a fogalmi tartalmat a figyelem beszélő általi irányítása tovább alakítja szemantikailag, az egyik résztvevő előtérbe, a figyelem középpontjába kerül (ez a trajektor, ez lehet az ágens vagy a páciens), a másik résztvevő viszonyítási pontként nem kerül előtérbe (ez a landmark, ez lehet az ágens vagy a páciens),
- a mondat formailag meghatározható alanya i) elemként prototipikusan a trajektor és egyúttal a topik, ii) funkcióként a mondatban a figyelem előtérbe helyezett, topicalizált (referenciapontként működő) fogalommegnevezés grammatikalizált nyelvtani leképezése (egy elvont térben egy maximálisan sematikus dolog, referenciapontként) (l. Heine 1997, különösen 35–64), amely funkciót azonban magában véve nem tud teljesen betölteni,
- az alapbeállítás szerinti együttállás nagyszámú további változat szemantikai kiterjesztését teszi lehetővé.

A magyar nyelvben az alany alaki jelölője a nominatívuszi esetrag és az állítmányi egyeztetés. A nominatívuszi \emptyset valóban rag, szemantikailag és morfoszintaktikailag egyaránt funkcionál, jelöletlenségében a jelölt, testes ragokkal létrehozott további esetek rendszerében helyeződik el. Jelöletlensége (a természetes morfológia értelmében, funkcionális felfogását kiterjesztve a kognitív keretre) alapbeállítás jellegét mutatja, azt, hogy az alany legáltalánosabban a legfontosabb mondatbeli résztvevőt nevezi meg. A Keenan (1976) által megállapított jellemzők szerint a magyar nyelvbeli alannak a kódoló tulajdonságok között az esetjelölés és az igei egyeztetés jellemző tulajdonsága, a szórendi hely nem játszik szerepet (nincs szórendi kötöttsége az alannak). A Keenan-féle viselkedés és kontroll tulajdonságok (például törlés, mozgatás, passziválás) lényegében csak generatív keretben értelmezhetők, a jelen kognitívban nem, a szemantikai tulajdonságok (ágenség, autonóm létezés, szelekciós korlátok) közül az autonóm létezés a legáltalánosabb, a többi csak korlátozottan érvényesül a magyarban.

Az alany értelmezését szövegbeli konstruálásának olyan szempontjaival szükséges még kibővíteni, amelyek a beszélő és a hallgató konceptualizáló szerepéből erednek, a megértett beszédhelyzetben. Az alábbi alfejezetek ebből mutatnak be néhány fontos tényezőt.

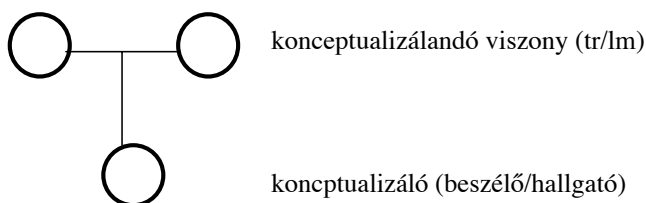
4. Az alany lehorgonyzása

A mondatban a dolgokat nem pusztán megnevezi a beszélő, hanem a hallgató számára azonosíthatóvá teszi, episztemikusan lehorgonyozza (vö. Langacker 1987, Brisard ed. 2002). A beszédeseményben megnevezett dolgokat, folyamatokat a beszélő (konceptualizáló) a szövegvilág résztvevőihöz és helyzetükhöz viszonyítva konstruálja meg. Minden entitás a szövegvilágban horgonyzódik le. A lehorgonyzás szorosan összekapcsolódik az objektívizáció és a szubjektívizáció meglétével és fokával. Az episztemikus lehorgonyzás során a mondat résztvevői vagy a közöttük lezajló folyamat és az alap (vagyis a megértett beszédhelyzet fő tényezői, a beszélő, a hallgató és tér-idő viszonyaik) között jön létre mentális kapcsolat: ezáltal képesek a nyelvi interakcióban részt vevők a szövegekben említett dolgokat és folyamatokat azonosítani (vö. Langacker 1987, Brisard ed. 2002). Minden entitás a szövegvilágban horgonyzódik le, mert minden entitást ebben a mentális világban azonosítanak a beszélőtársak, reprezentációk alapján,

közvetetten. Az episztemikus lehorgonyzás a típusmegnevezést (például a főnevet) a szövegben megvalósult példánnyá (határozott vagy határozatlan nominálissá) alakítja. A referencia a közös figyelemirányításon alapuló instanciáció, vagyis a típusnak egy megvalósulása, amelynek során a nyelvi interakcióban részt vevők közösen ugyanazon entitásra irányítják a figyelmüket. A szubjektívizáció legáltalánosabban a beszélő vagy valamely más beszédhelyzetbeli cselekvő nem kifejtett, azaz bennfoglalt jelenléte, attitűdjének vagy hiedelmeinek, nézőpontjának a rejtett kifejezése által, egy mondatban vagy szövegrészletben, anélkül, hogy a mondat vagy szövegrészlet nyílt és objektívizált résztvevőjévé válna (vö. Traugott 1989, Langacker 2006, Athanasiadou–Canakis–Cornillie eds. 2006, Verhagen 2007). A mondat által leképezett jelenetet a beszélő ábrázolhatja teljesen objektívizálva, és részben vagy teljesen szubjektívizálva is. Egy kifejezés jelentése mindig tartalmaz szubjektívan és objektívan konstruált elemeket. A (6)-ban a.-tól d.-ig növekszik a szubjektívitas és csökken az objektívitas mértéke (a. teljesen objektívizált, d. a legnagyobb mértékben szubjektívizált, kismértékű objektívizált tartalommal):

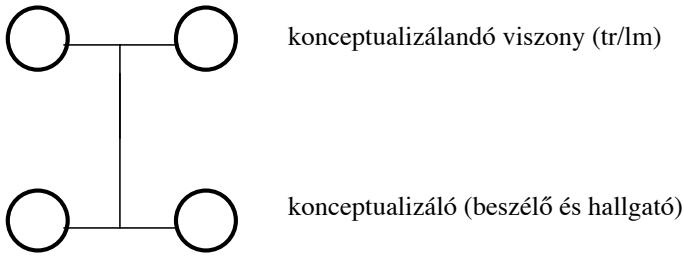
- (6) a. Zsuzsi boldog.
 b. Azt hiszem, Zsuzsi boldog.
 c. Zsuzsi valószínűleg boldog.
 d. Zsuzsi boldog lehet.

Langacker (1987, 2008) a nyelvi megnyilatkozást, a használati eseményt olyan műveleti viszonyrendszerként modellálja, amelynek két tényezője közül az egyik a konstruált jelenet (trajektor és landmark temporális viszonya), a másik az alap (ground), középpontjában a legfontosabb elemekkel, a konceptualizálóval (ez lehet a beszélő, a hallgató vagy egy szemlélő) és annak (azoknak) közvetlen tér-idő viszonyaival (1. ábra).

1. ábra

Verhagen (2005, 2007) tovább árnyalja ezt a modellt, a beszélő és a hallgató közötti kölcsönösen megértett viszony, az interszubjektívitas bevonásával (2. ábra). A beszélő és a hallgató közötti viszony dinamikájának, a konstruálásban való szerepének fölismerése korábbi fejlemény (ebben az irányban tájékozódott M.A.K. Halliday, továbbá a jelzett viszony fontosságát támasztja alá Tomasello vagy Sinha kommunikációs modellje is). Ekképp kettős nézőpont érvényesül a beszédeseményben: a beszélő és a hallgató kiindulópontja együttesen, párhuzamosan, részben egyezve, részben eltérve járul hozzá a nyelvi kifejezés létrehozásának és megértésének konstruáló műveleteihez.

2. ábra

A grammatikai alany rendszeres variabilitást mutat a három személy és a lehorgonyzás és a szubjektívizáció viszonyában. Fontos jellemzők előzetesen a következők. A beszélő kiindulópontja (referenciális középpont) meghatározza a személyjelölést. A beszélő általi személyjelölés nem egyezik meg a hallgatói személyjelöléssel. A beszélő a referenciális jelenetben önmagát nem csak E/1.-ként, hanem kívülről is látja, „ugyanabból a „külső” szempontból nézi, mint amelyből a másik személyt és a tárgyat” (Tomasello 2002: 107). A hallgató a referenciális jelenetben önmagát megszólítottként E/2.-ként is látja, miközben saját magát E/1.-ként dolgozza fel. A hallgató a referenciális jelenetben a beszélőt E/2.-ként is látja, miközben a beszélő saját magát E/1.-ként reprezentálja.

A következőkben a három személy szerinti alanytípusok jellemzése olvasható lehorgonyzásuk kettős nézőpontú, beszélői és hallgatói feldolgozásával. A jellemzők bemutatásában az a) és a b) konstruálási művelet egy nézőpontból egyszerre, párhuzamosan érvényesül mindegyik alábbi esetben, Langacker (2006) szubjektívizációs elméletének megfelelően, amennyiben egy nyelvi kifejezés egyszerre tartalmazhat szubjektívizált és objektívizált szemantikai összetevőket.

1) Az E/1. alany konstruálása a kettős nézőpontból

- a konceptualizáló alany a szövegvilágban: alap
- a jelölt alany a színen: elsődleges figura
- a jelölt alany:

a beszélő nézőpontjából	E/1. ~ én
	a) önreferencia (a beszélő)
	objektívizáció
	b) deixis
	szubjektívizáció
- a hallgató nézőpontjából

	E/1. ~ te
	a) referencia (a hallgató)
	objektívizáció
	b) deixis
	szubjektívizáció

Az E/1. alany mindig emberi lény (lehetséges metaforikus kiterjesztésekkel), a megértett beszéd-helyzetben a hallgató felé irányulva, deiktikus viszonyban.

Az E/1. alany feltűnő, aktivált, könnyen hozzáférhető entitás, a figyelem középpontjában.

2) Az E/2. alany konstruálása a kettős nézőpontból

- a konceptualizáló alany a szövegvilágban: alap
- a jelölt alany a színen: elsődleges figura
- a jelölt alany:
a beszélő nézőpontjából

E/2. ~ te
a) referencia (a hallgató)
objektívizáció
b) deixis
szubjektívizáció
- a hallgató nézőpontjából

E/2. ~ én
a) önreferencia (a hallgató)
objektívizáció
b) deixis
szubjektívizáció

Az E/2. alany mindig emberi lény (lehetséges metaforikus kiterjesztésekkel), a megértett beszéd-helyzetben a beszélő felé irányulva, deiktikus viszonyban.

Az E/2. alany feltűnő, aktivált, könnyen hozzáférhető entitás, a figyelem középpontjában.

3) Az E/3. alany konstruálása a kettős nézőpontból

- a konceptualizáló alany a szövegvilágban: alap
- a jelölt alany a színen: elsődleges figura
- a jelölt alany:
a beszélő nézőpontjából:

E/3. ~ ő
a) referencia (a beszélő)
objektívizáció
b) deixis
nincs közvetlen szubjektívizáció
- a hallgató nézőpontjából

E/3. ~ ő
a) referencia
objektívizáció

b) deixis (nem feltétlenül)
nincs szubjektívizáció

Nincs önreferencia.

Az E/3. alany bármilyen lehetséges entitás.

Az E/3. alany nem mindig feltűnő, aktivált, könnyen hozzáférhető entitás, a figyelem közép-pontjában.

A fenti alanyjellemzésekből néhány további tulajdonság állapítható meg.

Az egyes szám első személyű alany egyszerre a mondatbeli jeleneten kívüli beszélő (konceptualizáló szubjektum) és a mondatbeli jelenet résztvevőjeként a legkevésbé jelölt alany (abban az értelemben, hogy az alapbeállítású alak, vagyis a leggyakoribb, legkönnyebben előhívható elem, nagyjából megfelelve a természetes nyelvelmélet jelöletlenség fogalmának, vö. Ladányi 2007: 29), a beszélő nézőpontjából deiktikus önreferencia, a befogadó nézőpontjából deiktikus referencia. Az egyes szám második személyű alany egyszerre a mondatbeli jeleneten kívüli hallgató (konceptualizáló szubjektum) és a mondatbeli jelenet résztvevőjeként kismértékben jelölt alany, a beszélő nézőpontjából deiktikus referencia, a befogadó nézőpontjából deiktikus önreferencia. Az egyes szám harmadik személyű alany a mondatbeli jelenet résztvevőjeként jelölt alany, a beszélő és a befogadó nézőpontjából deiktikus referencia. A nézőpont és az episztemikus lehorgonyzás tényezői jelzik a grammatikai alany és a szövegben megkonstruált szubjektum elválaszthatatlan kapcsolatát.

Az E/1. és E/2. alanyok konstruálása különbözik a beszélő és a hallgató nézőpontja szerint.

Az E/3. alany konstruálása megegyezik a beszélő és a hallgató nézőpontja szerint.

Az E/1. alapbeállításban önreferenciális jellegével és az E/2. félig önreferenciális jellegével szemben az E/3.-ban nem önreferenciális jellegű.

Az E/1. alany leggyakoribb jelölője a $\emptyset + \text{INFL}$, névmás csak ritkán használatos specifikus helyzetben (pl. a beszélői nézőpont/kiindulópont kijelölésében). Az E/2. alany jelölője a $\emptyset + \text{INFL}$ vagy E/2. személyes névmás. Az E/3. jelölője teljes főnév (nominális), E/3. személyes névmás vagy $\emptyset + \text{INFL}$, a koreferenciális helyzettől, vagyis alapvetően a megjelölt dolog aktiváltsági szintjétől függően.

Az E/1. és E/2. alanyok könnyebben hozzáférhetőek, mint az E/3. alany.

A deiktikus tartalom tendenciaszerűen csökken az E/1. alanytól az E/3. alany felé.

A szubjektívizáció tendenciaszerűen csökken az E/1. alanytól az E/3. alany felé.

Az objektívizáció tendenciaszerűen nő az E/1. alanytól az E/3. alany felé.

Az E/1. alany szemantikailag erősen sematikus, hiszen szemantikai tartalma ebben az E/1.-ben kimerül. Ugyanakkor a deiktikus jellegű episztemikus lehorgonyzás, a beszélővel való azonosítás a beszédhelyzetben igen kiterjedt szemantikai tartalmat rendel ehhez a sematikus E/1. morfémához. A skála másik végén az E/3. alany szemantikailag részletezett lehet teljes főnévi megnevezéssel, kisebb mértékű deiktikus összetevővel.

Az E/1. és E/2. alanyok az önreferálásra képes jelenvaló lét nyelvi megkonstruálását végzik el, míg az E/3. alanyok egyaránt elvégzik a jelenvaló lét és az önreferálásra képtelen létezők nyelvi megkonstruálását.

5. Az E/1. alany mint archetipikus alany

A protoalany, elsődleges alany vagy archetipikus alany az E/1. alany. Az archetipikus alany a beszélőt magát jelöli, ahogy megérti és megkonstruálja saját magát konceptuálisan és nyelvilag a

megértett beszédhelyzetben, azon belül az alapban, referenciapontként. E műveletben a beszélő egyszerre dolgozza fel saját magát belülről, belső nézőpontból szubjektivizálva mint beszélőt, és kívülről mint a szövegben vagy mondatban kifejezett jelenet egyik résztvevőjét objektivizálva. Az E/1. alany az illokúciós erő, a figyelemirányítás és az episztemikus helyzet forrása. A beszélő mint E/1. inherensen a leghozzáférhetőbb dologfogalom (vagy azok egyike) a beszélő és a hallgató számára.

Az E/1. alany mindig emberi lény (lehetséges metaforikus kiterjesztésekkel), a megértett beszédhelyzetben a hallgató felé irányulva, deiktikus viszonyban.

Az E/1. alany feltűnő, aktivált, könnyen hozzáférhető entitás, a figyelem középpontjában.

Az E/1. alany nyíltan deiktikus, lehorgonyzott elem.

Az E/1. alany a legkevésbé jelölt alany: jelöltsége testes jelölővel minimális: \emptyset + INFL vagy névmás.

Az archetipikus alany nem azonos a prototipikus alannyal. A prototipikus alany a magyarban föltehetőleg az E/3. ágens, topik szerepű, mondatkezdő, határozott nominatívuszi nominális (erre l. Pléh 1998: 101–104).

6. Az alany szubjektivizációja

A mondatban megkonstruált entitások, például a jelenetben résztvevők alapvetően objektivizáltan fejeződnek ki. Az objektivizáltan konstruált entitások a mondatbeli jelenet színén (színpadán) jelennek meg, elkülönítve a beszélő és a hallgató megértett beszédhelyzetétől (szövegvilágától). Ennyiben objektívak. Ilyen objektivizált résztvevő minden harmadik személyű mondatbeli résztvevő. A beszélő önmagát is a mondatbeli jelenet részévé teheti, nyíltan, E/1. jelöléssel, vagyis saját maga mint önreferáló konstruált jelenetbeli résztvevő elkülönül a beszélőtől, aki az alap (a megértett beszédhelyzet) központi tényezője. Más esetekben a beszélő vagy a megértett beszédhelyzet más eleme impliciten, önreferencia nélkül, színén kívül része lehet a mondat jelentésének. Ilyen szubjektivizált entitás például a magyar ható képzővel kifejezett vélekedés személytől eredő forrása episztemikus modalitású mondatokban. „Egy entitás objektívan konstruálódik addig a mértékig, ahogy „színen” van mint a konceptualizáció explicit, fókuszált tárgya. Egy entitás szubjektívan konstruálódik addig a mértékig, ahogy „színen” kívül marad mint a konceptualizáció implicit, nem öntudatos alanya [...] Egy kifejezés jelentése mindig tartalmaz szubjektívan és objektívan konstruált elemeket. Minimálisan, a szubjektívan konstruált elemek magukban foglalják a beszélőt, és másodlagosan a címzettet, színén kívüli konceptualizáló szerepükben, akik a kifejezést alkalmazzák és ezáltal megértik jelentését” (Langacker 2006: 18).

Az alanyok közötti szemantikai típuskülönbségek egyike a szubjektivizáció és objektivizáció eltérő mértékéből ered. Az E/1. alany egyszerre szubjektivizált és objektivizált. Objektivizált annyiban, amennyiben a \emptyset + INFL vagy névmás a mondatban leképezett jelenet egy résztvevője, elkülönítve a beszélőtől és a hallgatótól (a konceptualizálóktól), nyíltan megjelölt entitás. A beszélő referál önmagára, a nyelvi interakció résztvevőinek, a beszélőnek és a hallgatónak a figyelmét önmagára mint figyelmük tárgyára irányítja. Másrészt szubjektivizált annyiban, amennyiben inherensen, rejtetten, önreferencia és rá irányuló figyelem nélkül tényezője a jelenetnek. Az adott mondat és konceptuális környezete, a beszédhelyzet függvénye, hogy az objektivizáltan megkonstruált elemek mellett mekkora a szubjektivizált elemek mértéke.

Az E/3. alany alapvetően objektivizált entitás.

7. Az alany deszemantizálódása

A magyar nyelv története során a nominatívuszi esetragos főnév (névmás, \emptyset + INFL) mint az igei állítmány trajektora és a mondat topikja sematizálódott, mindhárom személyben. A nyelvtörténeti adatok szerint a grammatikai alany e jellemzői a legkorábbi nyelvemlékek alapján az ómagyar, rekonstruálva az ősmagyar korban érvényesültek. Szintén adatolható, illetve rekonstrukciók révén föltehető, hogy alanyként a legkülönbözőbb (például fizikai tárgyat, anyagot, csoportot, egyedet, földrajzi egységet, valamint közvetlenül nem tapasztalható dolgot) fogalmakat kifejező szavak funkcionálhattak alanyként (Balázs 1991: 613–614, Farkas 1991: 632–636). Emellett az egyes szám első és második személyű alany jellegzetes \emptyset + INFL alakja gyakori volt. Eszerint az alany mint élő, közvetlen cselekvő entitás fogalma igen korán kiterjedt más entításokra mint lehetséges dolgokra, amelyek elsődleges figuraként profilálódnak és topikként a figyelem középpontjába kerülnek. Az így jellemezhető folyamat grammatikalizálódásként értelmezhető. Az alany grammatikalizálódását jelzi az „általános” és a „határozatlan” alany megjelenése a kései ómagyar korban. Az alany grammatikalizálódásának egyik fő összetevője a deszemantizálódás, amelynek során a tapasztalati, könnyen hozzáférhető, leginkább elvárt alanytípustól, vagyis az élő, cselekvő, másra irányuló elsődleges figurától eltávolodva más jellegű alanyokat is létrehozhatnak a beszélők, illetve a grammatikai alany funkcióit szétosztják más grammatikai viszonyok között.

Minden grammatikai elem nagymértékben sematikus szemantikailag. A grammatikai elemek meghatározott fogalmi körből grammatikalizálódnak (vö. Talmy 2000: 21–96). A magyarban vannak olyan konstrukciók, amelyekben a profilált résztvevőt nem nominatívuszi, hanem datívuszi vagy akkuzatívuszi esetragos főnév jelöli (ez számos nyelvben előfordul, például a németben, spanyolban, törökben, japánban, olaszban, oroszban, vö. Palmer 1994: 40kk, Taylor 1991: 218–220). A zéró jelöltségű alanyi esetragra és esetragos főnévre a sematizáltság kivált érvényes.

(7) A fiúnak tetszik a lány.

A (7) mondatban két dologmegnevezés van, a jelenetnek két résztvevőjét nevezi meg a beszélő. Ez a két résztvevő a fiú és a lány. A mondatban leképezett jelenet két résztvevőjének szemantikai és nyelvtani (sematikus szemantikai) megjelenítése sajátos feszültségviszonyban áll. A *lány* a mondat grammatikai alanya és trajektora, de nem ágens (nem erőforrás valamely erődinamikai viszonyban) és nem topik (nem ez áll a figyelem középpontjában a teljes mondatban). A *fiú* a mondatban grammatikailag datívuszragos határozó és landmark, nem ágens („átélő”, nem erőforrás valamely erődinamikai viszonyban) és topik (ez áll a figyelem középpontjában a teljes mondatban). A (7) grammatikai alanya nem mutatja cselekvő, trajektor és topik prototipikus együttállását, sőt a datívuszragos, meghatározás szerint másodlagos elem lesz a mondat topikja. Valójában az a kérdés, hogy a trajektor–landmark megoszlás valóban az ige szemantikai szerkezetéből következő szintaktikai szerepek szerint történik-e, vagy a tagmondat hatókörű figyelemirányulás megváltoztatja az igén belüli profilálást, pontosabban megfordítja. Így például a *tetszik valakinek valami* konstrukcióban a datívuszragos elem lenne a trajektor. Hasonló konstrukció a birtoklás mondatbeli kifejezése, mint a (8)-ban:

(8) Az igazgatónak két kastélya van.

A datívuszragos topik jelensége összefügg a datívuszrag viszonyjelölő tartalmának és a viszonyított elemeknek a grammatikalizációjával. A *-nak/-nek* rag eredetibb helyjelölő jelentésében

irányulást fejeze ki, egy útvonalon végig haladást és a cél közelébe kerülést: *délnek megy, folyónak megy* ('a folyó felé tart'). E jelentésnek természetes változata (kiterjesztése) a cél elérése, érintkezési viszonyban: *nekimegy a falnak*. A *-nak/-nek* rag rendkívül kiterjedt polyszém jelentéshálózatának egyik csomópontja az ADÁS és RÉSZESÜLÉS eseménye; ennek forrása (kiindulópontja) az adó, útvonala az adás fizikai és elvont cselekedete, célja (végpontja) a kezdeményezett. A birtoklás ezt a végpontot profilálja állapotként. Az ilyen irányulások számtalan változatát fejezi ki többek között a *-nak/-nek* rag, mint egy konstrukció egy viszonyító eleme, úgy, hogy a végpont profilálódik, történetileg konvencionálódott datívuszos esetraggal. További kutatást igényel, hogy a figyelmet és birtoklást kifejező igecsoportok miért viselkednek így, miért ilyen a vonzatszerkezetük és mondat szerkezetük, és milyen más igecsoportok viselkednek hasonlóan.

A további elvont datívuszos konstrukciókban az ösvény végpontjának profilálódásával a végpontot elérő dolog helyett a végpont maga mint dolog úgy profilálódik, hogy a kiindulópont nem kap explicit megnevezést. E szerkezetek közül számosban az erődinamika jelentős, például a deontikus modalitást kifejező szerkezetekben (vö. Pelyvás 2006).

(9) Pistának el kell mennie.

A (9)-ban egyetlen jelölt résztvevő van, a datívuszragos *Pistának*, ez áll a figyelem középpontjában, topikként és elsődleges figuraként. A konstrukció erődinamikai szerkezetében a datívuszragos *Pistának* az antagonista, és egy teljes mértékben implicit, szubjektivizált másik erőforrás a kényszerítő erő, az agonista, amely formailag a mondat nominatívuszragos alanya lehetne.

A nyelvi változások során azonban nem ez az erőforrás explicálódik, hogy a nominatívusz-datívusz kettősség helyreálljon, hanem (lényegében természetesebb népi kategorizációs konstruálási eljárással) a datívuszragos, de elsődleges figura és topik státusú nominális válik nominatívuszos alakká:

(10) Pista el kell menjen.

A (10)-ben az esetváltozással párhuzamosan az igei elem is módosul, főnévi igenév helyett itt felszólító módú, de nem közvetlen felszólító elemként működő, a grammatikai alannyal egyeztetett E/3. ige funkcionál. A spontán nyelvi „szabályosítás”, vagyis a prototipikus konstrukció felé közelítés a grammatikai alany nélküli konstrukcióból eredő feszültséget enyhíti, a konstruáláshoz szükséges mentális erőfeszítést csökkenti. Emellett a nominatívuszi alak azt jelölheti, hogy ez a résztvevő (a (10)-ben *Pista*) ágense a potenciálisan végrehajtandó cselekvésnek³.

A nominatívuszos grammatikai alany felé törekvés konstruálási kényszere olyan szerkezeteket is eredményez, amelyekben csak a véges igealak jelenik meg, a datívuszos nominális marad, például:

(11) Hét-nyolc embernek kell, hogy jelentkezzen a szak indításához.

Hasonló konstruálási mód tapasztalható egyes akkuzatívuszos mondatokban is:

(12) A hallgatót érdekli a biológia.

³ Pelyvás Péter fontos kiegészítése, melyet külön köszönök. T. N. G.

A prototipikus tranzitív alany – tárgy szerkezetben az alany, ágens irányul a tárgyra, elszenvédőre. A (12)-ben, amely szintén figyelmi igével konstruálódik, ez fordítva történik, az akkuzatívusragos nominálissal jelölt dolog irányul a nominatívusragos nominálissal jelölt dologra. A konstruálásban teljes, ellentétes eredményű figyelemáthelyezés történik a prototipikus szerkezethez képest. E konstrukciók kialakulásában szerepet játszhatott a *-t* akkuzatívuszi rag föltételezett etimológiája: eszerint a magyar *-t* tárgyrag vagy azonos az alapnyelvi *t* kezdetű mutató névmással, vagy az E/2. birtokos személyjel eredeti alakjával (vö. Korompay 1991: 285–286). Mindkét esetben deiktikus determináló és lehorgonyzó elemről van szó, amely egy kiindulóponttól mutat egy cél felé sematikus ösvényen végighaladva.

A figyelem középpontjában álló, datívusragos vagy akkuzatívusragos főnevekkel megnevezett dolgok a fenti típusú mondatokban elsődleges figura és topik státusúak, függetlenül esetraguktól. Ezekben a szerkezetekben a grammatikai alany sematikus funkciója további deszemantizációs folyamaton megy keresztül.

Megjegyzendő, hogy a fenti mondatok más szórendű változatai, azok, amelyek a grammatikai alannal kezdődnek, más jelentést reprezentálnak. Ezekben az esetekben a grammatikai alany inkább betölti a trajektor és a topik szerepét.

8. Összefoglalás

A grammatikai alany nyelvtani funkció, amely alapbeállításban további szemantikai tényezőkkel együtt tölti be szerepét. A nyelvi szerkezetek létrehozása és megértése folyamatában, a beszédeseményben a konstruálás, a dinamikus társas jelentésképzés műveletei során elsősorban egy megnevezett dolognak a mondatbeli jelenetben betöltött szerepével és a figyelem előterébe, középpontjába helyezésével és szemantikai kiindulópontként működésével együttesen kapcsolatos grammatikai funkció. Másképp: a grammatikai alany olyan nominatívuszi esetragos főnév, névmás vagy ilyen szintaktikai szerepű, de csak személyraggal vagy személyjellel jelölt dologmegnevezés, amely prototipikusan az állítmány igei részének elsődleges figuráját (trajektorát) dolgozza ki. A trajektor-landmark megoszlás az ige jelentésszerkezetének függvénye, az ige kiválasztása egy jelenet megkonstruálásakor a beszélői nézőpont függvénye. Amennyiben a trajektor szerepű dologmegnevezés nagyobb hatókörben (legalább a tagmondat hatókörében) a figyelem középpontjában áll, topik státusú lesz. Az alany–állítmány viszony sematizálódott aszimmetrikus szemantikai kölcsönviszony, nem pusztán alárendelés. Az alany nem a priori szerkezeti vagy logikai kijelölés, hanem nagymértékben sematizálódott konceptualizálási mód.

A grammatikai alany prototipikus funkcionálását befolyásolja párhuzamos megosztott műveletek sorában az állítmány (az ige) szemantikai szerkezete, a trajektor–landmark megoszlás, a szemantikai szerepek, a szubjektívizáció mértéke, a topik státus megkonstruálása (a figyelem fókuszálása az egyik résztvevőre) a teljes tagmondat hatókörében, az erődinamikai viszonyok. Az alany funkcionálását vagy kiüresedését befolyásolja a szemantikai szerepek és a trajektor–landmark megoszlása. A szemantikai komplexitást növeli a beszélő és a hallgató mondatbeli leképezése vagy le nem képezése alanyként vagy tárgyként.

Irodalom

- Andrews, Avery 1985. The major functions of the noun phrase. In: Shopen, Timothy (ed.): *Languague typology and syntactic description*. Vol. I. Cambridge: Cambridge University Press. 62–153.
- Athanasiadou, Angeliki – Canakis, Costas – Bert Cornillie (eds.) 2006. *Subjectification. Various paths to subjectivity*. Berlin, New York: Mouton de Gruyter.
- Balázs Judit 1991. A mondat szerkezete. In: Benkő Loránd (szerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana. I. A korai ómagyar kor és előzményei*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 595–617.
- Brisard, Frank (ed.) 2002. *Grounding. The epistemic footing of deixis and reference*. Berlin, New York: Mouton de Gruyter.
- Chafe, Wallace 1994. *Discourse, consciousness, and time: The flow and displacement of conscious experience in speaking and writing*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Croft, William 2001. *Radical construction grammar: Syntactic theory in typological perspective*. Oxford: Oxford University Press.
- Dixon, Robert Malcolm Ward 1994. *Ergativity*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Farkas Vilmos 1991. A hozzárendelő (alany-állítmányi) szerkezet. In: Benkő Loránd (szerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana. I. A korai ómagyar kor és előzményei*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 632–648.
- Foley, William A. – van Valin, Robert D. 1985. Information packaging in the clause. In: Shopen, Timothy (ed.): *Languague typology and syntactic description*. Vol. I. Cambridge: Cambridge University Press. 282–364.
- Gadamer, Hans-Georg 1984. *Igazság és módszer*. Budapest: Gondolat.
- García-Miguel, José M. 2007. Clause structure and transitivity. In: Geeraerts, Dirk – Cuyckens, Hubert (eds.): *The Oxford handbook of cognitive linguistics*. Oxford: Oxford University Press. 753–781.
- Givón, Talmy 2001. *Syntax. An introduction*. Vol. I. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins.
- Halliday, M.A.K. 1994. *An introduction to functional grammar*. London: Edward Arnold.
- Hegedűs Rita 2004. *Magyar nyelvtan. Formák, funkciók, összefüggések*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Heidegger, Martin 1989. *Lét és idő*. Budapest: Gondolat.
- Heine, Bernd 1997. *Cognitive foundations of grammar*. Oxford: Oxford University Press.
- Heine, Bernd – Claudi, Ulrike – Hünnemeyer, Friederike 1991. *Grammaticalization: A conceptual framework*. Chicago, London: The University of Chicago Press.
- Keenan, Edward L. 1976. Towards a universal definition of “subject”. In: Li, Charles N. (ed.): *Subject and topic*. New York, London: Academic Press. 303–333.
- Keszler Borbála 2000. A szintagmák. In: Keszler Borbála (szerk.): *Magyar grammatika*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó. 349–366.
- Keszler Borbála (szerk.) 2000. *Magyar grammatika*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- É. Kiss, Katalin 2002. *The syntax of Hungarian*. Cambridge: Cambridge University Press.
- É. Kiss, Katalin 2008. Topic and focus: Two structural positions associated with logical functions in the left periphery of the Hungarian sentence. *Acta Linguistica Hungarica* 55 (3–4): 287–296.
- É. Kiss Katalin – Kiefer Ferenc – Siptár Péter 1998. *Új magyar nyelvtan*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Korompay Klára 1991. A névszórágózás. In: Benkő Loránd (szerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana. I. A korai ómagyar kor és előzményei*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 284–318.
- Kövecses Zoltán – Benczes Réka 2010. *Kognitív nyelvészet*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

- Kugler Nóra 2000. Az alany. In: Keszler Borbála (szerk.): *Magyar grammatika*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó. 405–413.
- Ladányi Mária 2007. *Produktivitás és analógia a szóképzésben: elvek és esetek*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Langacker, Ronald W. 1987. *Foundations of cognitive grammar. Volume I. Theoretical Prerequisites*. Stanford, California: Stanford University Press.
- Langacker, Ronald W. 1991. *Foundations of cognitive grammar. Volume II. Descriptive Application*. Stanford, California: Stanford University Press.
- Langacker, Ronald W. 1999. *Grammar and conceptualization*. Berlin, New York: Mouton de Gruyter.
- Langacker, Ronald W. 2006. Subjectification, grammaticalization, and conceptual archetypes. In: Athanasiadou, Angeliki – Canakis, Costas – Bert Cornillie (eds): *Subjectification. Various paths to subjectivity*. Berlin, New York: Mouton de Gruyter. 17–40.
- Langacker, Ronald W. 2008. *Cognitive grammar. A basic introduction*. Oxford: Oxford University Press.
- Langacker, Ronald W. 2009. *Investigations in cognitive grammar*. Berlin, New York: Mouton de Gruyter.
- Li, Charles N. (ed.) 1976. *Subject and topic*. New York, London: Academic Press.
- Luhmann, Niklas 1998. *Die Gesellschaft der Gesellschaft*. Zweiter Teilband. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Myachykov, Andriy – Garrod, Simon – Scheepers, Christoph 2009. Attention and syntax in sentence production: A critical review. *Discours* (4).
- Palmer, Frank Robert 1994. *Grammatical roles and relations*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Pelyvás, Péter 2006. Subjectification in (expressions of) epistemic modality. In: Athanasiadou, Angeliki – Canakis, Costas – Cornillie, Bert (eds): *Subjectification. Various paths to subjectivity*. Berlin, New York: Mouton de Gruyter. 121–150.
- Plank, Frans (ed.) 1979. *Ergativity: Towards a theory of grammatical relations*. London: Academic Press.
- Pléh Csaba 1998. *A mondatmegértés a magyar nyelvben. Pszicholingvisztikai kísérletek és modellek*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Talmy, Leonard 2000. *Toward a cognitive semantics. Volume I. Concept structuring systems*. Cambridge MA: The MIT Press.
- Taylor, John R. 1991. *Linguistic categorization*. Oxford: Clarendon Press.
- Taylor, John R. 1998. Syntactic constructions as prototype categories. In: Tomasello, Michael (ed.): *The new psychology of language. Cognitive and functional approaches to language structure*. Mahwah NJ: Lawrence Erlbaum. 177–202.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2011. *Kognitív szemantika*. Második kiadás. Nyitra: Konstantin Filozófus Egyetem.
- Tomasello, Michael 2002. *Gondolkodás és kultúra*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Tomasello, Michael 2008. *Origins of human communication*. Cambridge MA: The MIT Press.
- Tomlin, Russell S. 1995. Focal attention, voice, and word order. In: Downing, Pamela – Noonan, Michael (eds.): *Word order in discourse*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins. 517–554.
- Tomlin, Russell S. 1997. Mapping conceptual representations into linguistic representations: The role of attention in grammar. In: Nuyts, Jan – Pederson, Eric (eds.): *Language and conceptualization*. Cambridge: Cambridge University Press. 253–271.

- Traugott, Elizabeth Closs 1989. On the rise of epistemic meanings in English: An example of subjectification in semantic meaning. *Language* (65): 31–55.
- Verhagen, Arie 2005. *Constructions of intersubjectivity. Discourse, syntax, and cognition*. Oxford: Oxford University Press.
- Verhagen, Arie 2007. Construal and perspectivization. In: Geeraerts, Dirk – Cuyckens, Hubert (eds.): *The Oxford handbook of cognitive linguistics*. Oxford: Oxford University Press. 48–81.

Eötvös Loránd Tudományegyetem
tnghu@hotmail.com

A mondat mint többdimenziós hálózat* Magyar-angol összehasonlító elemzés

A tanulmány két fő részre tagolódik, első fele a szerző magyar mondatelemzéseinek (l. pl. Imrényi 2009) egy továbbfejlesztett változatát ismerteti. A javaslat a kognitív nyelvészet és a függőségi nyelvtanok összehangolásával a mondatot szimbolizált jelentésviszonyok többdimenziós hálózatoként jellemzi. Az első dimenzió a hagyományos mondatrésztviszonyokat tartalmazza, míg a második a kidolgozó, kiterjesztő és korlátozó viszony-, illetve művelet-típusokat különbözteti meg. Az elemzés tartalmi és technikai szempontból is több újdonságot hoz a korábbi publikációkhoz képest. Ezután a cikk második fele a kulcsfogalmak angol nyelvészeti alkalmazását kísérli meg, és az alany-segédige inverziót Goldberg (2006) és Langacker (2010) nyomán a mag komponens alapbeállítás szerinti funkcionális tulajdonságaitól való eltérés jelölőjeként értelmezi.

Kulcsszavak: függőségi nyelvtan, többdimenziós hálózat, fordított szórend (inverzió), forma-jelentés párok, mag komponens (existential core), alapbeállítás (baseline)

1. Bevezetés

Tanulmányom célja magyar mondat szerkezeti elemzések bemutatása és az angol nyelv egy központi jelenségének magyarázatára való kiterjesztése. Ez a jelenség az alany-segédige inverzió (subject-auxiliary inversion, SAI), amelyről régóta feltételezem, hogy funkcionális szempontból a magyar igekötő-ige inverzió rokona, azaz háttérben a jelentés szerveződésének hasonló tényezői állnak. E feltételezést Goldberg (2006) és Langacker (2010) olvasása is megerősítette, akik az SAI olyan elemzését javasolják, amely a lényegyet tekintve egybevág a magyarról szóló, s a maihoz hasonló formában először Imrényi (2007)-ben publikált javaslataimmal. Jelen cikk alkalmas arra, hogy egyrészt magyar mondat szerkezeti, főként szórendi elemzéseimet egy továbbgondolt formában közöljem, másrészt a nyelvek és nyelvészeti elemzések közötti affinitásokkal is erősítsem azok hitelét.

A dolgozat 2. részében a magyarra javasolt „többdimenziós” mondatleírást ismertetem, számos újdonsággal a korábbi publikációkhoz képest (Imrényi 2007, 2009, 2010). A 3. rész a kialakított fogalmakat és ábrázolási módszert az angol SAI elemzésére alkalmazza, építve Goldberg (2006) és Langacker (2010) gondolataira. Végül a 4. részben összefoglalom a javaslatokat.

* A kutatáshoz a szerző TÁMOP-pályázata is hozzájárult. A projekt az Európai Unió támogatásával és az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósul meg, a támogatási szerződés száma TÁMOP 4.2.1./B-09/1/KMR-2010-0003. Szintén ezúton köszönöm meg a tanulmány két lektorának, Varga Lászlónak és Péteri Attilának az alapos olvasást és a segítő megjegyzéseket. Minden hibáért és pontatlanságért egyedül a szerzőt terheli felelősség.

2. A magyar mondat hálózatelvű megközelítése

A magyar mondat szerkezetnek több versengő megközelítési módja létezik, ezek közül a hagyományos (Keszler szerk. 2000) és a generatív leírás (É. Kiss 1998a, 2006a) már hosszabb múltra tekinthet vissza, és eredményei széles körben ismertek. A kognitív nyelvészet magyar mondattani (mondatszematikai) alkalmazása később jelentkezett, és a struktúra leírásában főként a komponensszerkezetek integrációjának langackeri modelljére támaszkodik (vö. Tolcsvai Nagy 2005). Saját kutatásomban a kognitív háttérfeltevéseket a függőségi nyelvtanok szemléletével egyeztetem össze, és egy átfogó modell kidolgozására törekszem. Ennek fő tézisei az alábbiak.

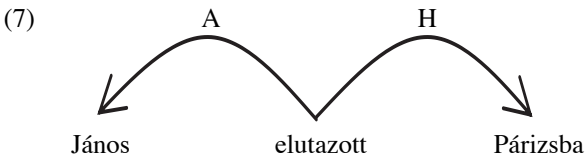
- (1) A mondat **szimbolikus szerkezet**, amelyet forma-jelentés párok rendszerében kell leírni. Forrás: konstrukciós nyelvtanok, ideértve Langacker (1987, 2008) kognitív nyelvtanát is.
- (2) A struktúra megértésében nem az összetevős szerkezeti elemzést, hanem a **függőségi nyelvtanok** (l. Tesnière 1959, Mel'čuk 1988, Hudson 2007 stb.) szemléletét követem. A „Hogyan rakjuk össze a szavakat kifejezésekké, a kifejezéseket pedig mondatokká?” típusú kérdés helyett (vö. É. Kiss 2006a: 110) azt vizsgálom, hogy az elemi (kb. szóalaki) egységek milyen viszonytípusokba rendeződve alkotnak hálózatot.
- (3) Az elemi egységek közötti viszonyokat – (1) alapján – szimbolikusnak tekintem, azaz olyan jelentésviszony-típusoknak, amelyek a formai oldalon meghatározott jelölő eszközökkel társulnak (morfológia, szórend, prozódia). Langacker (pl. 2001) nyomán azt feltételezem, hogy az alany és a tárgy is megragadható szemantikai síkon. Ugyanakkor Croft (2001) felfogását követve a globális (konstrukció-független) és univerzális (nyelvfüggetlen) kategóriák helyett a konstrukció- és nyelvfüggő meghatározásokat tartom jobb kiindulópontnak. Például az „alany” globális és univerzális kategória helyett a „magyar tranzitív cselekvő ige alanyának” szemantikai vizsgálata jelent biztosabb empirikus alapot, amelyhez képest másodlagos a konstrukciók és nyelvek fölötti általánosítások megfogalmazása. Az e cikkben közölt ábrákon az egyszerűség kedvéért megmaradok az A (= 'alany') címkénél.
- (4) A viszonyok **többdimenziós** hálózatot alkotnak, azaz a csomópontok kapcsolatait több szempontból is jellemezni lehet (l. Debusmann et al. 2004: 2). Analóg példaként egy családi vállalkozásra gondoljunk, amelyben a személyközi viszonyok a rokonsági és a munkatársi kapcsolatok mentén is leírhatók.
- (5) A mondat szimbolikus szerkezete a **mag-periféria** elven, illetve az **alapbeállítás** szerinti és az attól eltérő forma-jelentés párok megkülönböztetésén alapul (vö. Langacker 2010). Azt feltételezem, hogy a prototipikus igei alapú magyar mondatoknak van egy központi mag komponensük, amely alapbeállítás szerint a tagmondatot sematikus képviseli, és formai, valamint funkcionális tulajdonságok együttállását mutatja. Formai oldalon idetartozik az igező + ige sorrend és a jelöletlen kijelentő mód, funkcionális szempontból pedig a pozitív polaritás és a kijelentő beszédcselekvés-érték. A mag alapbeállítás szerint egy elemi jelenet időbeli megvalósulását kifejező sematikus pozitív kijelentő mondat. Az e funkciótól való eltéréseket formai oldalon jelölni kell. Ebben a morfológia (pl. felszólító módjel),

egyes viszonyszók és klitikumok (pl. *nem*, *-e*), a szórend (igekötő-ige inverzió) és a prozódia (pl. emelkedő-eső dallamminta) egymással együttműködő vagy versengő megoldásokat nyújtanak.

E tömör ismertetés után nézzük egy szemléltető példán a javasoltak alkalmazását.

(6) János elutazott Párizsba.

A mondatelemzés első dimenziójában az *elutazott* állítmánnyal egy alanyi és egy határozói bővítmény áll alárendelő viszonyban. E viszonyokat szimbolikusan tekintem, mivel az adott konstrukcióban (hálózattípusban) teljesen világos, hogy az alanyesetű bővítmény a cselekvőt, a *-BA* ragos névszó pedig a mozgás irányát meghatározó végpontot fejezi ki. A mondat szerkezetét – Hudson (2007) jelölési módszerét adaptálva – a következőképpen ábrázolom.

Az ágrajz a magyar szakirodalomban (pl. Keszler szerk. (2000)-ben) megszokottakhoz képest két fő eltérést mutat. Egyrészt a bővítmények címkézése vagy megkülönböztető aláhúzása helyett a viszonyokat kategorizálja (A = alany, T = tárgy, H = határozó stb.). Másrészt tükrözi a szórendet, és a függőségi viszonyok irányát az alaptagtól a bővítmény felé mutató nyíllal jelzi.

Ami a második dimenziót illeti, a mag komponens az *elutazott* igealak, amely sematikus képviseli a tagmondatot, és az alapbeállítás szerinti funkcionális és formai tulajdonságokkal rendelkezik (vö. az (5)-ös pontot). A tagmondat egy a beszédeseményen kívül eső szereplőnek a beszédidőt megelőzően lezajlott elutazásáról számol be, s mindezt már maga az *elutazott* sematikus pozitív kijelentő mondat (**protoállítás**, vö. Imrényi 2009, 2010) kifejezi, amely kódolja az esemény típusát, lehorgonyozza azt az időben, és a testes személyrag hiányával jelzi, hogy nem a beszédpartnernek valamelyikéről van szó.

A *János* és a *Párizsba* kifejezések funkciója, hogy **kidolgozzák** (Langacker 2008: 198), azaz pontosabban meghatározzák a mag sematikus információjának egyes részleteit: az E/3. személyragozásnak a *János*, míg a forrás-ösvény-cél képi sémát előhívó *el-* igekötőnek a *Párizsba* bővítmény felel meg. Nem szükségszerű azonban, hogy a kidolgozó bővítménynek az alaptag morfológiai szerkezetében megfeleljen valami. A *Megszökött egy rab a Budapesti Fegyház és Börtönből péntek délután* (internetes korpuszból származó) példamondatban a *megszökött* protoállítás – külön alaktani jelölés nélkül is – egy olyan tudáskeretet aktivál, amelynek része az a büntetés-végrehajtó intézet (mint landmark, azaz viszonyítási pont), ahonnan a rab kiszabadul. Az elativusi bővítmény szerepe ennek a landmarknak a kidolgozása.

A kidolgozást **típustartó** műveletnek tekintem, mivel egy kidolgozó bővítmény hozzáadása egy mondatához vagy elhagyása abból nem változtatja meg a mondat típusát (konstrukciós sémáját). Az alábbi mondatok például azonos típusba tartoznak, és adott kontextusban ugyanazon elemi jelenet különböző részletezésű fogalmi és nyelvi feldolgozását (konstruálását, l. Langacker 2008: 55) képviselik.

- (8) a. János elutazott Párizsba.
 b. Elutazott Párizsba.
 c. Elutazott.
- maximális kidolgozás, minimális hagyatkozás a kontextusra
 ↓ ↑
 redukció kidolgozás
 ↑ ↓
 minimális kidolgozás, maximális hagyatkozás a kontextusra

Hogy a beszélő a kidolgozás melyik fokát választja, az döntően azon múlik, hogy a hallgatónak milyen tudásállapotot tulajdonít, miközben a legkisebb erőfeszítés elvéhez és az érthetőség követelményéhez egyszerre igazodik. Ha a kontextusból nyilvánvaló, hogy Jánosról van szó, és szintén ismert (vagy esetleg irreleváns) az úticél, akkor (8c) az optimális (pl. a *Hol van János?* kérdésre válaszolva); ellenkező esetben nagyobb részletezésre van szükség.

Ha egy mondat a protoállításon kívül csak kidolgozó bővítményeket tartalmaz, akkor szórendje rugalmas, hangsúlyozása pedig egyenletes (vö. a *Zsuzsi tegnap felhívta Marit, Tegnap felhívta Zsuzsi Marit, Marit felhívta tegnap Zsuzsi* típusú példákat).¹ Az ilyesfajta hálózatban a kapcsolatok feltehetően közel egyforma erősségűek. Az egyes kifejezések az alapbeállítás szerinti funkcionális és formai tulajdonságaikat mutatják (pl. szó eleji hangsúly), és az eltérő aktivációs sorrendek a profilált esemény (a „who-did-what-to-whom”, l. Tomasello 1998: xvi) szempontjából hasonló jelentésszerkezethez vezetnek.

A kidolgozást mint szintagmatikus viszonyt a függőségi ábrán külön nem jelölöm, csak a hálózat második dimenziójában vele szembenálló viszony-, illetve művelettípusokat. Az egyik ezek közül a **kiterjesztés**, amely a mag komponens kontextuális alkalmazását bővíti egy halmaz elemeihez vagy egy skála normál értékéhez képest. Például ha a beszédpartnernek előzetes tudásában szerepel (8a) érvényessége, akkor a (9)-es mondat az *elutazott* protoállítás kontextuális alkalmazását bővíti egy újabb alanyi referenssel.² A kiterjesztő bővítményt félkövér kiemelés jelzi. A szándékolt hangoztatás szerint a **Péter is**-re nagyobb nyomaték esik, mint az igére.

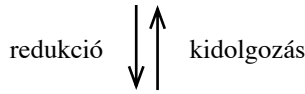
- (9) **Péter is** elutazott Párizsba.

A kiterjesztő jelentésvizony eltér a pusztá kidolgozástól, és olyan új információt hoz a diskurzusba (az ismert és az új tudáselemek összekapcsolásával), amely miatt a tagmondat ellenáll a mag komponensre való redukciónak. A (10a) mondat jelentését például inkább a kiterjesztő elem fejezi ki sematikusán (l. (10b)), mintsem az *elutazott*.

¹ Elemzésemben az ige vonzatait és szabad bővítményeit egyaránt a mag komponens kidolgozóinak tekintem, tehát például a *tegnapot* is kidolgozónak tartom (az alaptag morfológiai szerkezetében a múlt idő jele felel meg neki). Ez az álláspont eltér Langackerétól, aki a vonzatok (*complements*) és a szabad bővítmények (*modifiers*) között dichotomikus különbséget feltételez: előbbieket az alaptagjuk kidolgozói, utóbbiak esetében viszont épp ellenkezőleg, az alaptag dolgozza ki a bővítmény egyik alstruktúráját (vö. Langacker 2008: 321). Magam úgy látom, hogy inkább fokozati különbség van vonzatok és szabad bővítmények között, ami egységesebb kezelésüket indokolja. Ugyanakkor én is feltételezek ellenkező irányú kidolgozó viszonyt a mag komponens és egyes bővítmények között, csak nem a szabad bővítmények, hanem az operátorok esetében (l. alább).

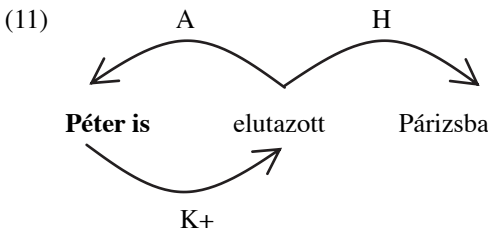
² Vö. Kicska (1891)-ben az „összefoglaló kifejezés” kategóriáját és a művelet meghatározását: „valaminek a kisebb mértékéhez, módjához, számához, mennyiségéhez hozzáadok, hozzáfoglalok valamit, még pedig annyit, hogy a mérték teljes, egész legyen” (i. m. 297, idézi É. Kiss 2006b: 444).

- (10) A: Hol van János?
 B: Elutazott.
 A: És Péter?
 B: a. **Ő is** elutazott.
 b. **Ő is**.

Másképp fogalmazva, a kiterjesztés már **típusváltó** művelet. Egyúttal pedig – (3)-mal összhangban – szimbolikus kategória is, mivel a kiterjesztő kifejezés és a mag komponens jelentésvizonyával a formai oldalon sajátos szórendi és prosódiai mintázat társul. A kiterjesztő kifejezés a rá leginkább jellemző konstrukcióban közvetlenül megelőzi a mag komponenset, és erősebb nyomatókat kap annál, ugyanakkor jelenléte nincs hatással utóbbi elemeinek (pl. igekező és ige) sorrendjére. Pozitív kijelentő magmondatra (protoállításra) épülő séma esetén, mint láttuk, egyes szórenddel találkozunk (*Péter is elutazott*). A felszólító értékű mag komponens fordított szórendje viszont – ahol az inverzió feltevésém szerint a kijelentő funkciótól való eltérés jelölője – természetesen kiterjesztés esetén is fennmarad (*Pétert is hívd fel!*).

Korábban már láthattuk, hogy az alaptag-bővítmény viszonyok redukciójával az alaptaghoz (mondat esetén az abszolút fölérendelt taghoz vagy gyökércsomópont) jutunk (l. a (8) példát). Mivel a kiterjesztő kifejezés és a mag komponens kapcsolatát pedig az előbbire lehet redukálni (vö. (10b)-t), ezért őt a hálózat második dimenziójában (D2-ben) a mag komponens fölérendelt csomópontnak tartom. Emellett azzal a terminológiai megkülönböztetéssel élek, hogy míg D1 kapcsolattípusait mondatrésztviszonyoknak, addig a D2-höz tartozó, az ábrán is jelölt viszonyokat – határozott műveleti jellegük alapján – operátor-oparandum viszonyoknak nevezem.³ A kiterjesztés címkéje a K+.

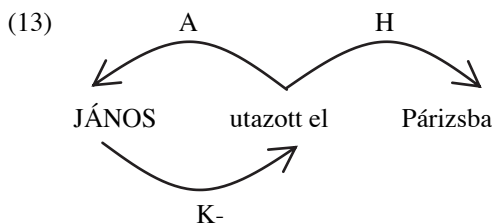
Végül a kidolgozástól és a kiterjesztéstől egyaránt elkülönül egy meglehetősen heterogén elemcsoport viszonya a mag komponenshez (szokásos jelük a szakirodalomban a nagybetűs írásmód):

- (12) a. KI utazott el Párizsba?
 b. JÁNOS utazott el Párizsba.
 c. RITKÁN utazik el János Párizsba.

³A generatív nyelvtantól eltérően itt nem a formális logika operátorfogalmával dolgozom (noha a jelölés szempontjából vannak átfedések). Ehelyett olyan esetekre alkalmazom, amikor egy potenciálisan önálló közlést (jellemzően állítást) kifejező tagmondatszakasz önállóságát elvesztve egy magasabb rendű kognitív műveletnek rendelődik alá. Például egy igekezős ige állítmányi szerepben alkalmas önálló közlés kifejezésére, de például kiterjesztés vagy tagadás esetén konceptuálisan függő helyzetbe kerül. Minderről bővebben l. Imrényi 2011: 138ff.

Javaslatom szerint a kérdő névmási bővítmény, az „azonosító fókusz” (vö. pl. É. Kiss 1998b) és a megszorító, negatív értékelést kifejező határozó között az a funkcionális hasonlóság, hogy – az itt alkalmazott értelemben – sem kidolgozó, sem kiterjesztő viszonyban nem állnak a mag komponenssel. A kiterjesztéshez hasonlóan típusváltó jellegűek (operátorok), ennek megfelelően a példamondatok egyike sem redukálható az *elutazott / elutazik* protoállításra, noha sémájuk része a pozitív kijelentő magmondat. Másfelől viszont nyilvánvaló, hogy nem a protoállítás kontextuális alkalmazásának kiterjesztésében érdekeltek, hanem éppen az érvényesség **korlátozásában** (l. (12b), (12c)), illetve azon funkcionális tulajdonságok fölülírásában, amelyek a mag komponens alapbeállítás szerint jellemzik (és amelyeket a (8a)-hoz hasonló mondatokban képes a tagmondat szintjére „kivetíteni”). A *KI* az alapbeállítás szerinti kijelentő értéket írja fölül, a *RITKÁN* a pozitív polaritást, az „azonosító fókusz” tartalmazó (12b) pedig pozitív kijelentő mondat ugyan, de az elutazási esemény időbeli megvalósulását nem állítja, hanem előfeltételezi, és a közlésben betöltött szerepe a referenciális jelenet egyik szereplőjének az azonosítása.

Az egyszerűség kedvéért e heterogén elemcsoportot érintő (de a kidolgozással és a kiterjesztéssel egyértelműen szembenálló) viszonytípust egységesen korlátozásnak nevezem, (12b) szerkezetét pedig (13)-ban ábrázolom (K- = korlátozás). A korlátozó operátor és a mag komponens jelentésviszonyát a szórend és a prozódia teszi felismerhetővé: az operátor preverbális helyzete és erősebb nyomatéka mellett a fordított szórend játszik szerepet.⁴

Az elemzés számára érdekes kihívást jelent az alábbi mintázat.

(14) **Péter is** PÁRIZSBA utazott el.

Itt a **Péter is** operátor nem közvetlenül a mag komponens, hanem a **PÁRIZSBA utazott el** azonosító állítás kontextuális alkalmazását terjeszti ki. Ezért felmerül a kérdés, hogy nincs-e szükség az utóbbi tagmondatzszakasz zárójelzésére (**Péter is** → (**PÁRIZSBA utazott el**)). Ez elméleti szempontból azért volna hátrányos, mert eddig kizárólag elemi (nagyjából szóalaknyi) egységek közötti viszonyokkal dolgoztunk, nem volt szükség az összetevős szerkezeti elemzésben megszokott nagyobb „frázisok” feltételezésére.

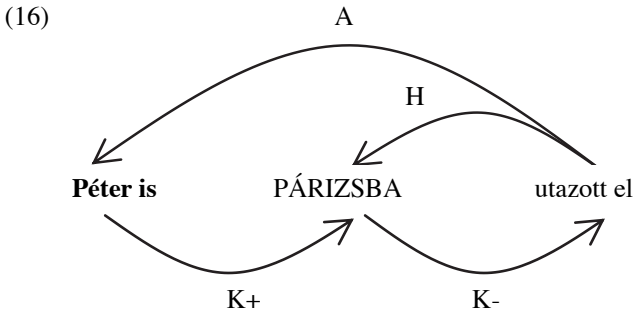
Megítélésem szerint a zárójelzés ezúttal is elkerülhető, mégpedig azért, mert a **PÁRIZSBA utazott el** azonosító állítást a **PÁRIZSBA** kifejezésre lehet redukálni:

(15) A: HOVA utazott el?
 B: a. PÁRIZSBA utazott el.
 b. PÁRIZSBA.

redukció ↓↑ kidolgozás

⁴ Az igekötőt a részletesebb elemzésben külön csomópontként veszem fel.

A kétféle megformálás között hasonló a paradigmaticus viszony, mint amit korábban (8a,b,c)-ben és (10a,b)-ben láttunk. Ahogyan az ún. semleges mondatokat (pl. (8a)-t) a mag komponensük tudja sematikusan képviselni, úgy a bal periférián operátor(oka)t tartalmazó tagmondatszakaszokat a bennük szereplő (legkülső) operátor. Ezen összefüggés miatt azt feltételezem, hogy a *PÁRIZSBA utazott el* tagmondatszakasszal viszonyba kerülni egyenértékű azzal, ha a *PÁRIZSBA* korlátozó operátorral létesül kapcsolat. Mint az (15a,b)-ből is kiolvasható, az *utazott el* voltaképpen csak a *PÁRIZSBA* egyik alstruktúrájának (nevezetesen az operandumának) a kidolgozója. A javasolt ábra ezért a következő.

Az eltérő elméleti kiindulópont ellenére az elemzés részben hasonló intuíciót tükröz, mint azok a generatív modellek, amelyekben a fenti mondat egy kvantor alaptagú kifejezésnek tekintendő (QP / KvantorP), s ennek komplementumában – a Kvantor alaptag bővítményeként – egy fókuszos kifejezés (FókuszP) jelenik meg (vö. pl. É. Kiss 1998a: 53, Bartos 2000: 663). Azonban míg az összetevős szerkezeti elemzés az elemi és komplex egységek közötti rész-egész viszonyokra összpontosít, az elemek közvetlen szintagmatikus kapcsolatait pedig csak implicálja, addig a függőségi leírás éppen ez utóbbiakat helyezi előtérbe (l. Hudson 2007: 121). Ezáltal egy hálózatelvű modell jön létre, amely egyrészt pszicholingvisztikai szempontból előnyösebbnek látszik, másrészt nagyfokú egyszerűsítést is eredményez, hiszen a függőségi elemzés jóval kevesebb csomóponttal ábrázolja ugyanazon mondat szerkezetét.

Összefoglalásul, ebben a részben a magyar mondat többdimenziós megközelítésére tettem javaslatot.⁵ Az első dimenzió a hagyományos mondatrészviszonyokat tartalmazza, azaz például az igei állítmány alanyi, tárgyi és határozói bővítményeit különbözteti meg. A második dimenzió ezzel szemben a kidolgozó, kiterjesztő és korlátozó kifejezések között tesz különbséget, ahol utóbbi két elemcsoport az ábrán is jelölt operátorviszonyt létesít a mag komponenssel vagy más operandummal. Az elemzés fontos kiindulópontja a mag komponens alapbeállítás szerinti pozitív polaritásának és kijelentő beszédcselekvés-értékének feltételezése és az az elv, hogy az ettől való funkcionális eltéréseket a formai oldalon (morfológiai, szórendi és/vagy prozódiai eszközökkel) jelölni kell.

3. Az angol alany-segédige inverzió magyarázata

Mint korábban említettem, szükségesnek látom a nyelv- és konstrukciófüggő kategóriák elismerését. A szimbolikus szerkezetek vizsgálata nem követeli meg azt, hogy a szemantikai pólust

⁵ Ezek közül csak két dimenziót szemléltettem; a harmadikat a topik-komment viszony elemzése igényelheti.

globális és univerzális kategóriákkal írjuk le, ahogyan a formai póluson is természetesnek vesszük a nyelvfüggő sajátosságokat. Ugyanakkor a változatosságnak határai vannak, amelyek a kognitív nyelvészet szerint az emberi faj közös fiziológiai sajátosságaival (*embodiment*), fajra jellemző társas kognitív képességeivel, illetve a környezettel való interakció (részben külső) adottságaival függenek össze.

Ami az alkalmazott modellt illeti, a felsorolt tézisek lényegét (forma-jelentés párok, többdimenziós hálózat, mag-periféria elv, alapbeállítástól való eltérés jelölése stb.) univerzális érvényűnek tekintem. Arra számítok tehát, hogy más nyelvek jelenségeinek magyarázatában is felhasználhatók. Az alábbiakban arra teszek kísérletet, hogy az előző részben javasoltakat az angol alany-segédige inverzió magyarázatában mozgósítsam. Nem törekszem azonban megközelítőleg sem teljes áttekintésre, inkább néhány olyan példát vizsgálok csak, amelyek az összehasonlító elemzés számára a leginkább kínálkoznak. Nézzük először az alábbi mondatokat.

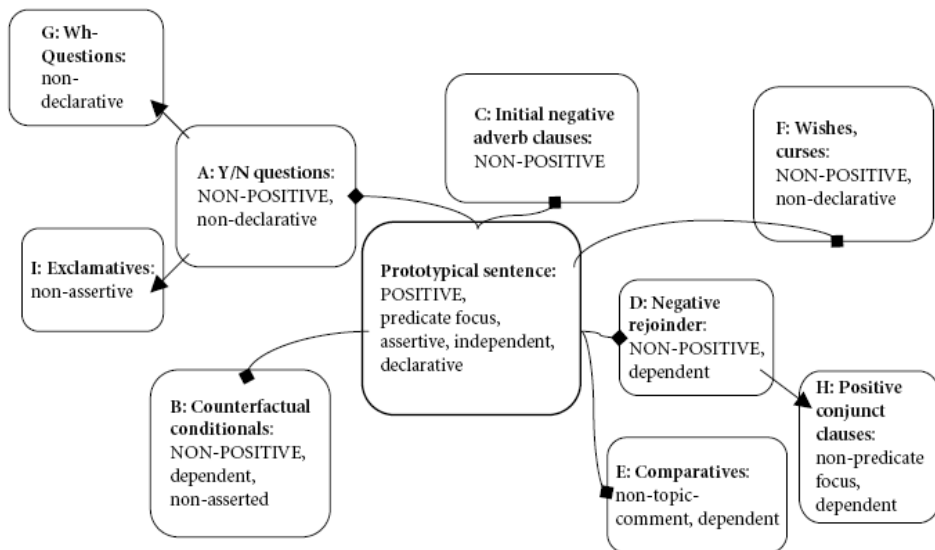
- (17) John has gone to Paris.
 János AUX megy-PAST.PART. -ba Párizs
 'János elutazott Párizsba'
- (18) a. Has he gone to Paris?
 AUX 3SG.MASC. megy-PAST.PART. -ba Párizs
 'Elutazott Párizsba?'
- b. Where has he gone?
 hová AUX 3SG.MASC. megy-PAST.PART.
 'Hová utazott el?'
- c. Never has he gone to Paris before.
 soha AUX 3SG.MASC. megy-PAST.PART. -ba Párizs korábban
 'Korábban soha nem utazott még Párizsba'
- d. Had he gone to Paris, ...
 AUX 3SG.MASC. megy-PAST.PART. -ba Párizs
 'Ha elutazott volna Párizsba, ...'

Egyértelműnek látszik, hogy a példák megengedik a magyarra javasolt elemzés adaptálását. Az alany és a segédige eszerint (17)-ben az alapbeállításnak megfelelő sorrendben állnak (hasonlóan a magyar igekötő + ige mintázathoz), amihez meghatározott funkcionális tulajdonságok társulnak (pozitív polaritás, kijelentő beszédcselekvés-érték). A fordított szórendet az az elv motiválja, hogy az alapbeállítástól való funkcionális eltérést a formai oldalon jelölni kell. Ha a tagmondat nem kijelentő, hanem kérdő értékű (18a,b), ha egy jelenet megvalósulásának állítása helyett kontrafaktuális szituációt ábrázol (18d), vagy ha pozitív helyett negatív polaritású (18c), akkor ennek egyik lehetséges jelölője az alany-segédige inverzió. A mintázatok egy részében az alapbeállítástól való funkcionális eltérés és annak jelölése nem igényli „korlátozó operátor” jelenlétét – vö. (18a)-t és (18d)-t. Máskor viszont a kérdő névmás (18b), illetve a negatív határozó (18c) is döntően hozzájárul annak az értelmezési kontextusnak a megteremtéséhez, amelyben az alany-segédige kapcsolat (mint mag komponens) alapbeállítás szerinti formai és funkcionális tulajdonságai nem érvényesülhetnek.

Az elemzés azonban túl kézenfekvő ahhoz, hogy a kognitív szakirodalomban ne merült volna fel valamilyen formában. Az alábbiakban Goldberg (2006: 166–182) és Langacker (2010) gondolatait foglalom össze röviden, majd arra a kérdésre keresem a választ, hogy miben adhat újat a saját megközelitésem, illetve a magyarral való összevetés.

Goldberg munkáiban alapvető szerepet kap az a belátás, hogy a nyelv konstrukciók hálózata, azaz nemcsak az elemi lexémák, hanem az idiómák, sőt olyan produktív szerkezetek is, mint az okozott mozgást kifejező mintázat (pl. *Pat sneezed the foam off the cappuccino* 'Patricia letüsszentette a habot a kapuccínóról', l. Goldberg 2006: 73), tanult forma-jelentés párok, amelyek egészlegesen sáncolódnak el, és önálló grammatikai státusszal rendelkeznek. Goldberg hangsúlyozza, hogy egy konstrukció jelentése nem vezethető le a részei jelentéséből (pl. az ige argumentumszerkezetéből), hanem saját létjogon tárgya a leírásnak. A fenti mondat nem pusztán a *sneeze* 'tüsszent' ige lexikális jelentésének kibontása, hanem az 'okozott mozgás' jelentésmozzanatát magához a Subj V Obj Obl_{path/loc} formájú konstrukcióhoz kell rendelni.

Az SAI-ról szóló fejezetben Goldberg azt a kognitív nyelvészetben meghatározó felfogást érvényesíti (vö. pl. Wierzbicka 1995: 224), hogy a nyelvben a rendszerszerű formai hasonlóságok szemantikai hasonlóságoknak felelnek meg, a formai különbségek pedig szemantikai különbségeknek. Az inverziós mintázatokat egy radiális kategória részének tekinti, és funkcionális összetartozásukat azzal magyarázza, hogy eltérnek az ún. „prototipikus mondatoktól”. Goldberg ez utóbbiakat olyan tulajdonságokkal jellemzi, mint például a pozitív polaritás, a kijelentő funkció, az állítmányra eső fókusz és az önálló (nem mellékmondati) szerep. Az SAI olyan esetekben fordul elő, amikor egy tagmondat egy vagy több tulajdonságban eltér ettől a prototípustól. Mindezt az alábbi ábra szemlélteti, amelyen a négyzetben végződő összekötő vonalak jelöltségi viszonyokat (kontrasztot) fejeznek ki.

1. ábra. Az SAI konstrukciók hálózata (Goldberg 2006: 177)

Bár kettőnk javaslata igen közel áll egymáshoz, jól látható, hogy Goldberg a tagmondat (a teljes konstrukció) szintjére összpontosít, míg az előző rész magyar mondatelemzése a mag komponens értelmezéséből indult ki. Ez azonban nem szembenállás, csak hangsúlybeli különbség, hiszen a mag komponens értelmezése (az alapbeállítás szerinti pozitív kijelentő funkció érvényesülése vagy ennek hiánya) a tagmondat egészének jelentésére is alapvető hatással van. Mindenesetre kritikaként lehet megjegyezni, hogy Goldberg a konstrukciók belső szerkezetére kevés figyelmet fordít. A segédige polaritással összefüggő szerepére rámutat ugyan az SAI mintázatok formájának a motíválásában (i.m. 178), de nem világos, hogy az illokúciós erővel kapcsolatos szerep

köthető-e magához a segédigéhez. Megítélésem szerint célszerűbb a segédige tulajdonságai helyett az alany-segédige kapcsolat (mint mag komponens) tulajdonságait helyezni előtérbe.

Langacker (2010) is ezt az utat követi, amikor kísérletet tesz az angol szórendi mintázatok magyarázatára. Mint az (5)-ös pontbeli hivatkozás már jelezte, a mag-periféria elvet és az alapbeállítás szerinti, illetve attól eltérő mintázatok megkülönböztetését nála is megtaláljuk: előbbi az *existential core* (egzisztenciális mag), utóbbi a *baseline* (alapbeállítás) fogalmában tükröződik. Ha pedig e kettőt együttesen alkalmazzuk, akkor nagyon közel járunk az előző részben látott mondatelemzéshez.

Langacker egy nyelvi részrendszeren vagy paradigmán belül a legkisebb fogalmi komplexitású elemet nevezi alapbeállításúnak, amely (nélkülözhetetlen) kiindulópontot jelent a többi, bonyolultabb fogalmi szerkezetű rendszertag feldolgozásához. Például a főnevek körében az egyes számú alakok képviselik azt a *baseline*-t, amelyhez képest a többes számúak derivatívnek számítanak, mivel egy külön – a formai oldalon is szimbolizált – fogalmi műveletet igényelnek (vö. Langacker 2010: 7). Ami a mondatok jellemzését illeti, Langacker a kijelentő beszédcselekvés-értéket (i.m. 10) és a pozitív polaritást (i.m. 26) nevezi meg alapbeállításnak, ami egybeesik az eddig ismertetett elemzésekkel.

A következő kérdés, hogy az alapbeállítás szerinti és a derivatív értékek megkülönböztetése csak a tagmondat szintjén érvényesíthető-e, vagy annak valamely komponensében is. Itt lesz szükség az egzisztenciális mag fogalmára, amelyet Langacker a következőképpen vezet be:

„Az elemzés számára alapvető egy olyan funkcionális egység, amelyet a finit tagmondat **egzisztenciális magjának** hívok. A mag az alanyt, az egzisztenciális igét [az időjelet viselő igét vagy segédigét], a polaritást, valamint az illokúciós erőt tartalmazza. Szemantikailag a mag **semantikusan képviseli** a diskurzus tárgyává tett propozíciót” (Langacker 2010: 29; kiemelések az eredetiben).⁶

A következő mondatokban az aláhúzott szakaszok képviselik az egzisztenciális magot, azaz – ahogyan indokoltam láttam – az alany és a segédige kapcsolata kap grammatikai jelentőséget.

- (19) a. You will, I think, be pleased with the results.
 te fogsz én hiszem lenni elégedett -vel az eredmények
 'Úgy gondolom, elégedett leszel az eredményekkel'
- b. Are they, perhaps, less trustworthy than we thought?
 vannak ők talán kevésbé megbízható mint mi gondoltuk
 'Talán kevésbé megbízhatók, mint ahogyan gondoltuk?'
- c. He did not, apparently, notice that anything was wrong.
 3SG.MASC AUX nem a jelek szerint észrevenni hogy bármi volt rossz
 'A jelek szerint nem vette észre, hogy bármi gond lett volna'
- (Langacker 2010: 30)

Langacker elemzésének számomra legproblematisabb része a harmadik kulcsfogalom, a **lehorgonyzás** (anchoring) használata. A javaslat szerint a lehorgonyzás „az az általános fogalom, amelynek a topik egy alesetét képviseli. Egy lehorgonyzó kifejezés instrukciót ad arra nézve, hogy egy propozíciót milyen tudáskerethez vagy a szituáció melyik vonatkozásához kössük”

⁶ “Basic to the analysis is a functional grouping that I refer to as the **existential core** of a finite clause. The core includes the subject, the existential verb, polarity, and illocutionary force. Semantically, the core provides a **schematic representation** of the proposition being negotiated” (Langacker 2010: 29).

(Langacker 2010: 31).⁷ A topik esetében adekvátnak tartom ezt a jellemzést, és – a topik, illetve az alany között sejtethő szerves kapcsolat miatt – az is indokolt, hogy a pozitív kijelentő mondat alanyát az egzisztenciális mag *default* lehorgonyozójának tartsuk. Nehezebb azonban elfogadni, hogy – mint az alábbi táblázat elárulja – szintén lehorgonyzó kifejezés a *Never has she waited for you* 'Sohasem várt rád' mondat élén szereplő negatív határozó, illetve a *What is she waiting for?* 'Mire vár?' megnyilatkozásban a kérdő névmási bővítő. A fenti definíció ugyan megenged egy ilyen értelmezést, de ez talán annak köszönhető, hogy túl általános: nehéz olyan mondatrészt elképzelni, amely ez alapján ne tarthatna számot az említett szerepre. Langacker javaslata mindenesetre az, hogy a jelölt szórendű, inverziós mondatok a *default*-tól eltérő lehorgonyzó kifejezés megválasztásával függenek össze (i. m. 33) – kérdéses marad viszont, hogy például a negatív határozók miért alkalmasabbak a lehorgonyzásra, mint a pozitívak.

Clause			
Anchor/Existential Core			Remainder
Anchor	V ₃	Remainder	
<i>She</i>	<i>waited</i>		<i>for you.</i> -
<i>She</i>	<i>didn't</i>		<i>wait for you.</i>
<i>She</i>	<i>is</i>		<i>waiting for you.</i>
<i>She</i>	<i>may</i>	<i>not ever</i>	<i>wait for you.</i>
<i>She</i>	<i>hasn't</i>	<i>ever</i>	<i>waited for you.</i>
<i>Never</i>	<i>has</i>	<i>she</i>	<i>waited for you.</i>
<i>Seldom</i>	<i>did</i>	<i>she</i>	<i>wait for you.</i>
<i>Only then</i>	<i>will</i>	<i>she</i>	<i>wait for you.</i>
<i>What</i>	<i>is</i>	<i>she</i>	<i>waiting for?</i>
	<i>Did</i>	<i>she not</i>	<i>wait for you?</i>
	<i>Hasn't</i>	<i>she ever</i>	<i>waited for you?</i>

2. ábra. Mondatszerkezeti elemzés Langacker (2010: 32)-ben

Javaslatom a fentiek miatt az, hogy az egzisztenciális mag és a *baseline* fogalmának megtartásával, ám a lehorgonyzásra való hivatkozás mellőzésével adjunk számot a mintázatokról. Egy ehhez kapcsolódó módosítással élve csak az alanyt és az egzisztenciális igét, valamint a (gyakran klitikumként a segédigéhez tapadó vagy azzal összeolvadó) tagadószt tekintem az egzisztenciális mag részének, amely alapbeállítás szerint a kijelentő beszédcselekvés-érték és a pozitív polaritás tulajdonságaival rendelkezik. A *she hasn't* jellegű példákban az ettől való eltérés nem jár szórendi átrendeződéssel.

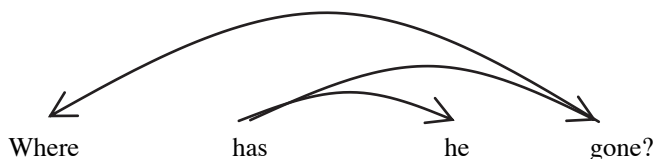
Ebből a nézőpontból a *never* 'sohasem', *seldom* 'ritkán', *what* 'mit' stb. kifejezések **az egzisztenciális magon kívül eső elemek**, amelyek különlegessége, hogy sajátos értelmezési kontextust hoznak létre a mag számára, fölülírva annak alapbeállítás szerinti tulajdonságait. A táblázatban szereplő példákat tekintve: a *never* a *she has* pozitív polaritását, a *what* pedig a *she is* kijelentő beszédcselekvés-értékét „gátolja meg” abban, hogy a tagmondat szintjén is érvényesüljön. Más szavakkal: a kérdő vagy negatív kifejezés jelentése és a mag alapértelmezése konfliktusban áll (vö. a szemantikai egyezés elvét Péter (2008: 5)-ben), s e „párharc” eredményének ikonikus jele az inverzió (l. Imrényi 2009: 368).

⁷ “[Anchoring] can be understood as the general notion with respect to which **topic** represents a special case. An **anchor** is an instruction to interpret a proposition with respect to a particular domain of knowledge or a certain aspect of the situation described” (Langacker 2010: 31).

Végül e tanulmány keretei között arra kell még választ adnunk, hogy milyen függőségi ágrajzzal lehet az érintett mondatokat elemezni. Itt elsősorban a kiegészítendő kérdések, illetve a negatív határozót tartalmazó mintázatok foglalkoztatnak minket, mivel ezekben található olyan bővítmény, amelyet többféle viszonyrendszerben is el kell helyezni. Az egyik kérdés, hogy az egyes dimenziókban mely más elemekhez kapcsolódnak; a másik, hogy ezeket a viszonyokat milyen típusokba sorolhatjuk.

Nézzük a (18b)-ben látott példamondat, a *Where has he gone?* szerkezetét. Az első dimenzió legegyszerűbb elemzése, hogy a *has* segédige az abszolút fölérendelt tag, ennek (alanyi, illetve predikatív) bővítményei a *he* és a *gone*, míg a *where* ez utóbbi direkcionális vonzata. A címkéket az egyszerűség kedvéért mellőztem.

(20)

A (20)-as ágrajzzal azonban az a probléma, hogy megsérti a függőségi nyelvtanok egy többnyire tiszteletben tartott megszorítását, amelyet a **projektivitás** elveként ismer a szakirodalom (Robinson 1970: 260). Ez az elv azt mondja ki, hogy ha egy *a b c* elemsorban *a* és *c* között függőségi viszony van, akkor *b*-nek vagy *a*, vagy *c* (közvetlen vagy közvetett) bővítményének kell lennie. Másképp fogalmazva, tiltás alá esik, hogy egy alaptag bővítménye annak egyik oldalán, e bővítmény saját bővítménye viszont az „eredeti” alaptag másik oldalán szerepeljen. (20)-ban éppen ezt tapasztaljuk, hiszen a *has* bővítménye, a *gone* tőle jobbra, ez utóbbi bővítménye, a *where* viszont tőle balra található.

A szakirodalom egy része erre úgy reagál, hogy megengedi a projektivitás elvének megsértését (vö. Nivre (2005: 10) összefoglalását), másik része viszont valamilyen külön eszközzel másfajta ágrajzot szerkeszt, és így orvosolja a problémát. Mi most induljunk el az utóbbi úton, Gross és Osborne (2009) javaslatát követve. A szerzők az elméleti kihívásra az alaptag (*head*) és a régens (*governor*) fogalmának megkülönböztetésével válaszolnak. Egy szónak (mondatrésznek) az a másik szó a régense, amelyik a megjelenését engedélyezi. Alaptagja viszont az a szó, amelyik őt a függőségi szerkezetben közvetlenül dominálja (i. m. 53). A legtöbb esetben a két funkciót ugyanaz a szó látja el, de pl. az angol nem-alanyi kérdő névmást tartalmazó szerkezetekben ez Gross és Osborne szerint nincs így. Példamondatunkban a *where* régense a *gone*, alaptagja viszont a *has*. Külön megszorítás rögzíti, hogy az alaptagnak vagy egybe kell esnie a régenssel, vagy dominálnia kell azt, tehát az ágrajzon csak „emelkedés” következhet be, „súlylyedés” nem (i. m. 53). Ez (20) helyett az alábbi szerkezeti ábrát eredményezi, amely szaggatott vonallal jelzi az „emelkedéssel” létrejött kapcsolatot, és az alsó indexbe tett *g*-vel (=governor) az illető kifejezés régensét.

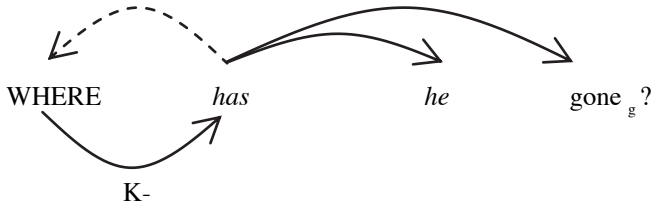
(21)

A tanulmány 2. részében mondottak azonban az elemzés további finomítását igénylik. A *where* egyfelől tekinthető úgy, mint a *gone* által engedélyezett és a *has* alá tartozó direkcionális vonzat. Másfelől viszont – és szórendjét alighanem ez motiválja – olyan korlátozó operátor is, amely

meggátolja a *he has*-hez kötődő alapbeállítás szerinti tulajdonságok egyikének (a kijelentő beszédcselekvés-értéknek) a tagmondat szintjén való érvényesülését. Ezért az alábbi ágrajzot javaslom:

(22)

Az ábrán dőlt betűs szedéssel jeleztem, hogy a *has* és a *he* az egzisztenciális maghoz tartozó elemek. Ugyanakkor a *WHERE* szintagmatikusan csak a segédigéhez kötődik, mivel – mint a magyarról szóló javaslatban már megjelent – egy összetett hálózatrésszel kapcsolatba lépni egyenértékű az alaptagjával (operátor-operandum kapcsolat esetén az operátorral) való viszony kialakításával. A *WHERE* nagybetűs szedése és a korlátozó viszony címkézése már ismerős a korábbiakból. Mivel a negatív határozós mondat elemzése teljesen analóg, ezért bemutatásától eltekintek.

Összegzésül, ebben a részben a magyarra kidolgozott javaslat angol nyelvi alkalmazását kíséreltem meg. Goldberg (2006: 166–182) nyomán az alany-segédige inverzióban a pozitív kijelentő mondatoktól való funkcionális eltérés jelölőjét láttam, ugyanakkor ezt a kontrasztot nem csak a tagmondat szintjén, hanem – Langacker (2010)-et felhasználva – az egzisztenciális mag szintjén is értelmezhetőnek véltem. A langackeri magyarázatban kétségbe vontam a lehorgonyzó kifejezés kategóriájának magyarázó értékét és a kérdő, illetve negatív bővítmények ide sorolását. Ehelyett utóbbiakat a magon kívül eső, annak számára sajátos értelmezési kontextust létrehozó korlátozó operátoroknak elemeztem. Végül Langacker táblázatos (lineáris pozíciókkal dolgozó) ábrázolásmódja helyett az angol kiegészítendő kérdések többdimenziós függőségi elemzésére vállalkoztam, Gross–Osborne (2009), valamint a magyarra vonatkozó észrevételeim nyomán.

4. Összefoglalás, kitekintés

Dolgozatomban a magyar mondat többdimenziós függőségi elemzésére tettem javaslatot, majd a kulcsfogalmakat az angol alany-segédige inverzió magyarázatában igyekeztem felhasználni. Az első dimenzió a hagyományos mondatrésztviszonyokat tartalmazta, azaz például az igei állítmány alanyi, tárgyi és határozói bővítményeit különböztette meg. A második a kidolgozó, kiterjesztő és korlátozó viszony-, illetve művelettípusok között tett különbséget, amelyek eltérő módon és mértékben befolyásolják az alapbeállítás szerint sematikus pozitív kijelentő mondat értékű mag komponens értelmezési kontextusát. Az ábrázolás egyik újdonsága volt az operátorviszonyok feltüntetése a kiterjesztő vagy korlátozó kifejezések és operandumuk között. A magyarban és az angolban is érvényesülni látszott, hogy a fordított szórend a mag komponens alapbeállítás szerinti funkciójától való eltérés jelölője.

Az az elgondolás, hogy a mondatnak nem egy, hanem több szerkezete vagy dimenziója van, s ezek egyidejűleg jellemzik (azaz nem derivációsan függenek össze), a nyelvészeti modellek közül többek között a Lexikai Funkcionális Grammatikában (LFG), valamint a Halliday-féle Funkcionális Nyelvtanban is megjelenik (vö. Halliday 1994: 35). Az itt bemutatott elemzés sajátossága, hogy – Debusmann et al. (2004) *Extensible Dependency Grammar* (XDG) nevű ke-

retéhez hasonlóan – az egyes dimenziók analóg módon szerveződnek, hiszen mindegyik elemi egységek közötti aszimmetrikus viszonyok hálózata. Ugyanakkor a formális és számítógépes nyelvészeti háttérű XDG-vel szemben javaslatomat a kognitív nyelvészethez köti többek között a viszonyok forma-jelentés párokként való megközelítése, illetve – e tanulmányban inkább csak implicit módon – a konstruálás és az interszubjektivitás szerepének elismerése. A további kutatás célja egy minél átfogóbb modell kialakítása a szilárd alapelvek és a makacs nyelvi tények kölcsönhatásában.

Irodalom

- Bartos Huba 2000. Az inflexiós jelenségek szintaktikai háttere. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *Strukturális Magyar Nyelvtan 3., Morfológia*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 653–762.
- Croft, William 2001. *Radical construction grammar. Syntactic theory in typological perspective*. Oxford: Oxford University Press.
- Debusmann, Ralph – Duchier, Denys – Koller, Alexander – Kuhlmann, Marco – Smolka, Gert – Thater, Stefan 2004. A relational syntax-semantics interface based on dependency grammar. *Proceedings of the 20th international conference on Computational Linguistics*. Geneva, Switzerland. <http://acl.ldc.upenn.edu/coling2004/MAIN/pdf/26-753.pdf>
- É. Kiss Katalin 1998a. Mondattan. In: É. Kiss Katalin – Kiefer Ferenc – Siptár Péter: *Új magyar nyelvtan*. Budapest: Osiris Kiadó. 1–184.
- É. Kiss Katalin 1998b. Identificational focus versus information focus. *Language* 245–273.
- É. Kiss Katalin 2006a. Mondattan. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *Magyar nyelv*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 110–148.
- É. Kiss Katalin 2006b. Jól megoldottuk? Rosszul oldottuk meg? Az összefoglaló és a kirekesztő kifejezést tartalmazó mondatok szórendjének magyarázata. *Magyar Nyelv* 442–459.
- Goldberg, Adele 2006. *Constructions at work: The nature of generalization in language*. Oxford: Oxford University Press.
- Gross, Thomas – Osborne, Timothy 2009. Toward a practical dependency grammar theory of discontinuities. *SKY Journal of Linguistics* 43–90.
- Halliday, M. A. K. 1994. *An introduction to functional grammar*. 2nd edition. London: Edward Arnold.
- Hudson, Richard 2007. *Language networks. The new word grammar*. Oxford: Oxford University Press.
- Imrényi András 2007. A magyar szórend kísérleti modelljei 2. Tartományok és viszonyok a magyar mondatban. *Magyar Nyelvőr* 430–451.
- Imrényi András 2009. Toward a unified functional account of structural focus and negation in Hungarian. *Acta Linguistica Hungarica* Vol. 56 (4): 342–374
- Imrényi András 2010. A dependency-based account of Hungarian structural focus. *Jezikoslovlje* 1–23.
- Imrényi András 2011. *A magyar mondat viszonyhálózati modellje*. PhD-értekezés. Budapest: ELTE.
- Keszler Borbála (szerk.) 2000. *Magyar grammatika*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Kicska Emil 1891. Hangsúly és szórend. *Magyar Nyelvőr* 292–298.
- Langacker, Ronald W. 1987. *Foundations of cognitive grammar. Vol. I. Theoretical prerequisites*. Stanford: Stanford University Press.

- Langacker, Ronald W. 2001. Topic, subject, and possessor. In: Simonsen, Hanne Gram – Endresen, Rolf Theil (eds.): *A cognitive approach to the verb. Morphological and constructional perspectives*. Berlin, New York: Mouton de Gruyter. 11–48.
- Langacker, Ronald W. 2008. *Cognitive grammar: A basic introduction*. Oxford: Oxford University Press.
- Langacker, Ronald W. 2010. *Substrate, system, and expression: Aspects of the functional organization of English finite clauses*. Megjelenés előtt.
- Mel'čuk, Igor 1988. *Dependency syntax: Theory and practice*. Albany: State University Press of New York.
- Péter Mihály 2008. A magyar aspektusról – más aspektusból. *Magyar Nyelv* 1–11.
- Robinson, Jane J. 1970. Dependency structures and transformational rules. *Language* 259–285.
- Tesnière, Lucien 1959. *Éléments de syntaxe structurale*. Paris: Klincksieck.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2005. Kognitív jelentéstani vázlat az igekötős igéről. *Magyar Nyelv* 27–43.
- Tomasello, Michael 1998. Introduction. A cognitive-functional perspective on language structure. In: Tomasello, Michael (ed.): *The new psychology of language*. Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum. vii–xxiii.
- Wierzbicka, Anna 1995. Adjectives vs. verbs: The iconicity of part-of-speech membership. In: Landsberg, Marge E. (ed.): *Syntactic iconicity and linguistic freezes*. Berlin: Walter de Gruyter. 223–245.

Eötvös Loránd Tudományegyetem
imrenyi.andras@gmail.com

Az inferencialitás mint dinamikus konstruálás*

A tanulmány az inferencialitás kategóriájának újraértelmezésére vállalkozik funkcionális kognitív nyelvelméleti keretben. Amellett érvel, hogy az evidenciális, inferenciális és episztemikus jelentés a világról való tapasztalattal, tudással kapcsolatos, a partnerek közös mentális aktivitásával (interszjektív módon), dinamikus konstruálással létrehozott jelentés. Az inferencialitást metaevidenciális jelenségként értelmezi (l. Horváth 2009), ezért nem az evidencialitás tartományán belül helyezi el, ez azonban nem jelenti azt, hogy az inferencialitás élesen elkülönülő kategória volna. A jelen felvetés azt a felfogást képviseli, hogy az inferencialitás és az episztemikus modalitás a következtetési folyamatok és a szubjektívizáció művelete révén egyetlen, közös tartományt határoznak meg: az episztemikus-inferenciális (röviden: episztenciális) szemantikai tartományt.

A dolgozat az evidencialitás nyelvészeti megközelítéseinek kritikájából indul ki, majd alternatívaként javaslatot tesz az evidencialitás és az episztemikus-inferenciális modalitás interaktív szemléletű kognitív modellezésére. Végezetül egy magyar jelölő jelentésképző funkciójának elemzésén keresztül illusztrálja a modellek működését.

Kulcsszavak: dinamikus konstruálás, episztemikus modalitás, episztenciális modalitás/tartomány, evidencialitás, inferencialitás, mentális modell, szubjektívizáció

1. Az evidencialitás és az inferencialitás mint nyelvészeti konstruktum

1.1. Az evidencialitás meghatározása

Evidencialitáson általában a beszélői tudás, az evidencia/bizonyíték forrásának, típusának a nyelvi jelölését értik a szerzők (vö. Aikhenvald 2003: 1, Bybee 1985: 184–5, de Haan 1999, Kiefer 2000: 328–31, Palmer 1986: 20–1, 51, 66kk., van der Auwera–Plungian 1998: 85). Az evidencialitás egyes vélemények szerint a beszélőnek a mondat igazsága iránti elkötelezettségét is jelöli (Palmer 1986: 20).¹

A jelenségre alkotott terminus Franz Boas nevéhez fűződik (1911: 443, id. Jacobsen 1986: 3–4, l. még Dendale–Tasmowski 2001). A szakszó (*evidentiality*) az *evidencia* kifejezés származéka (ang. *evidence*), jelentése ('bizonyíték') egy – az objektivisták szakirodalmában a mai napig meghatározó – értelmezést támogat: az evidencialitásnak verifikációs rendszerként való felfogását (vö. Dendale–Tasmowski 2001). Eszerint az evidencialitás a tényről és az igaz(ság)ról szólna. Antropológiai megfigyelések azonban azt támasztják alá, hogy az evidencialitás nem a konceptualizálótól függetlenül tételezhető tényről és igazságról, hanem a tapasztalatról, a tapaszt-

* A kutatást az MTA Bolyai János kutatói ösztöndíja (BO/00584/10/1) is támogatta. Munkámban sokat segített a DiAGram Funkcionális nyelvészeti műhely inspiráló közege, ezúton is köszönöm a kutatócsoport tagjainak az eszmecserét. Gondolataim formálódására Tátrai Szilárd munkái és főképp a vele folytatott beszélgetések voltak a legnagyobb hatással, ezért neki külön is szeretném kifejezni köszönetemet.

¹ Más szerzők a beszélői elkötelezettséget (speaker commitment) az episztemikus modalitás tartományába utalják (lásd például Cornillie 2009).

talat jelentőségéről szól (Nuckolls 1993: 236). (A tény objektivista szemléletével foglalkozom még a következő pontban is.)

1.2. Az evidencialitás kategóriarendszere

A bizonyítéknak két fő típusát szokás megkülönböztetni a deiktikus komponens kiemelése alapján (Palmer 1986: 84–5, 95, Willett 1988: 57, Kiefer 2000: 329): 1) a közvetlen bizonyítékot (direct evidence, (+DIR)²), amelynek forrása a beszélő tapasztalata (látása, egyéb érzékelése), ebben a típusban az esemény a beszélő deiktikus tartományában értelmeződik; és 2) a közvetett bizonyítékot (indirect evidence, (-DIR)), amely vagy értesülés (reportív vagy kvotatív³ bizonyíték), vagy beszélői következtetés (inferenciális evidencia)⁴. A második típust az jellemzi, hogy a beszélőnek nincs közvetlen bizonyítéka az eseményről, az nem vonható a beszélő deiktikus tartományába (ennek problémájára lásd alább az a) pontot). A következtetés (inferencialitás) lehet valamilyen tapasztalaton alapuló⁵ eredmény⁶ (result), vagy lehet spekulatív jellegű, ún. mentális konstruktum: okfejtés (reasoning). A bizonyítékok típusainak, az ún. forrásevidencialitásnak (source-evidentiality⁷) ezt a Willett-től (1988: 57) származó felosztását mutatja be az 1. táblázat.

Az evidencialitásnak azonban csak egyik lehetséges rendszere az, amely a deiktikus komponensre, a közvetlen (+DIR) és a közvetett (-DIR) bizonyíték opozíciójára épül, más rendszerek például a szemtanúság szempontját emelik ki, és ennek megfelelően az első kézből (+1ST) és a nem első kézből (-1ST) származó információ opozíciójára alapoznak (de Haan 2001). Ezért a Willett-féle kategóriarendszert kiegészítettem ezekkel a jegyekkel is (de Haan 2001: 197 alapján). A kérdőjelek tőlem származnak, a jegyekkel történő jellemzés problematikusságát mutatják.

² Fontosnak tartom megjegyezni, hogy magam nem követem a jegyfelbontásos elemzést, ebben a pontban a szakirodalom bemutatásának részeként használom. A jelentést nem dologszerűen, felbontható és összerakható mentális objektumként képezem el, hanem műveletként (vö. Sinha 1999). A későbbiekben felhasználom az szempontok egy részét, de funkcionalista kognitív keretben a szemantikai tartomány dimenzióiként, illetve paramétereiként újraértelmezem azokat.

³ A magyar szakirodalomban csak ez a terminus volt használatos eddig, ezért a továbbiakban a *kvotatív* megjelölést alkalmazom.

⁴ Ennek altípusai Cornillie-nél: circumstantial, generic, conjectured inferences (l. Cornillie 2009: 50).

⁵ Ez azt jelenti, hogy részlegesen erre a típusra is érvényes valamiféle közvetlenség, de nem az inferenciára, hanem annak alapjára (a tapasztalatra) vonatkozóan.

⁶ Az eredmény v. dedukció nem logikai műveletet jelöl itt, hanem hétköznapi következtetést (vö. Kiefer 2005).

⁷ A szakirodalom az evidencialitás más dimenzióit is tárgyalja, például Nuyts (2001) és Cornillie (2009) az interszubjektivitás dimenzióját, de ezzel ehelyütt nem foglalkozom részletesen, mivel ettől eltérő, tágabb interszubjektivitás fogalommal dolgozom.

Az evidenciátípusok (Willett 1988: 57)			Szemantikai jegyek (de Haan 2001: 197)
közvetlen	tapasztalati igazolás, forrása:	látás	(+DIR), (+1ST)
		hallás	
		egyéb érzékelés	
közvetett	értesülés, kvotatív bizonyíték, forrása:	értesülés	(-DIR), (-1ST)
		<table border="1"> <tr> <td>másodkézből</td> </tr> <tr> <td>harmadkézből</td> </tr> </table>	
	másodkézből		
	harmadkézből		
inferencia /következtetés	eredmény (result) (megfigyelésen alapul)	?(+DIR), (-1ST)	
	okfejtés (reasoning; mental construct)	?	

1. táblázat

Az evidencialitás kategóriarendszere és a típusok szemantikai jegyei

A fenti, oppozíciókon alapuló rendszerezések több szempontból is problematikusak. Először – a megközelítések érvényének kérdését nem érintve – belső problémákra utalok (lásd az a)–b) pontokat), majd a következő fejezetpontokban (1.3., 1.4.) olyan kritikai érveket hozok fel, amelyek egy alternatív evidencialitásértelmezés felé vezetnek.

a) Az inferencialitás kezelése konfliktushoz vezet a fenti rendszerezésekben. Ezt egy – de Haan (2001: 194, 218) tuyuca nyelvből származó példájához hasonló⁸ – magyar mondaton illusztrálom (1).

(1) Ez a cikász túl mélyre lehetett ültetve. A gyökere elrohadt.

Az inferenciális jelölők nyelvspecifikusan összekapcsolódhatnak a beszélőnek mint deiktikus centrumnak a működésével, azt jelölve, hogy a reprezentált esemény részlegesen a beszélő deiktikus tartományán belül értelmeződik (vö. *ez a cikász*), mert például vizuális tapasztalata van arról, hogy a cikász elrohadt, vagy a gyökereztető közegeből kiszedve a növényt látja, hogy az nem is gyökeresedett meg. Ezért de Haan szerint (+DIR) közvetlen tapasztalat jellemzi. Ugyanakkor azonban a cikászültetés eseményének nem volt szemtanúja (-1ST), annak módjára csak következtet vizuális tapasztalata és a cikászültetéssel kapcsolatos tudása alapján.

A konfliktus de Haan (2001: 218) szerint abban rejlik, hogy az inferencialitás a közvetlen tapasztalati forrást jelölő evidenciátípussal rokonítható abban a rendszerben, amely közvetlen (+DIR) és közvetett (-DIR) evidenciátípust különít el, mivel a beszélő következtetése az inferencialitás eredmény típusában közvetlen bizonyítékra épül. A szemtanúság komponensét alapvetőnek megtévő, tehát az első (+1ST) vagy másodkézből (-1ST) származó evidenciátípusok bináris oppozícióján alapuló rendszerekben azonban az inferencialitás a szintén nem első kézből szár-

⁸ Természetesen lényeges különbség van a tuyuca és a magyar inferencialitásjelölő morféma viselkedése között, a példa megalkotásával csak funkcionális hasonlóságra törekedtem, ennek formai oldalát nem vizsgálom most részletesen. A forma-fünció párok szerveződése nyelvspecifikus. A példában szereplő növény szándékom szerint japán cikász vagy páfránypálma (*Cycas revoluta*); a háttér-információk forrása, a mondat ihletője a következő hivatkozáson keresztül érhető el: <http://www.kertpont.hu/uj/kertpont.php?menu=cikk&CI=533>.

mazó kvotatív evidenciátípussal mutat rokonságot, és ezekben az inferenciális jelölőt tartalmazó megnyilatkozásnak kvotatív értelmezése is lehetséges.

Megjegyzem azonban, hogy a közvetlen jelleg csak a tapasztalattal van összefüggésben (azaz a cikász helyzete a beszélő kiindulópontjából van feldolgozva), és nem a célszerkezettel (vö. Langacker 2008: 83), vagyis az ültetés eseményével, amelynek a feldolgozott növény szintén „szereplője”. Tehát a közvetlen tapasztalat ellenére az inferencialitás miatt a Willett-féle rendszerben problematikus a (+DIR) jegy kiosztása. A *-het* toldalék a potencialitás mentális tartományát nyitja meg a célszerkezet értelmezése számára, vagyis maga az esemény lehetséges, és nem a deiktikus tartományba vonható aktuális megvalósulás. A potenciális esemény eléréséhez háttérként, episztemikus alapként a beszélőnek a tapasztalata és a cikászültetéssel kapcsolatos tudása szolgál. Vagyis a beszélő egyszerre szolgál kiindulópontként a cikász helyzete (a beszélő helyzete a deiktikus centrum) és a következtetési folyamat szempontjából – a beszélő tudása, vélekedése a referenciapont a célszerkezettel való mentális kapcsolat eléréséhez (l. Langacker 1991: 207, 2006: 22, 2008: 83, Pelyvás 1998, 2006, Tátrai 2011: 70–71, 197).

b) A fenti kategóriarendszer olyan nyelvekre alkalmazható, amelyekben – a leírást végző nyelvészek szerint – bináris oppozíciók szervezik az evidencialitás kiépülését. Azt feltételezi de Haan (2001: 218), hogy „a nyelvek a deiktikus komponens és a szemtanúság komponense közötti választással döntenek arra vonatkozóan, hogy melyik tényező legyen az evidenciajelölő rendszer kiépülésének meghatározó faktora”.⁹ Csakhogy olyan rendszerek is vannak, amelyek bár kételeműek, a fő kontraszt nem a deiktikus komponens vagy a szemtanúság. Van például olyan rendszer, amelyben a kvotatív bizonyítéktípus áll szemben minden más típusal. A három- és négyelemű rendszerek általában nem alapoppozíció(k)ra épülnek, csak az bennük a közös, hogy legalább az egyik típus tapasztalati alapú bizonyítékfajta (Aikhenvald 2003: 3–6).

1.3. Az evidencialitás mint antropológiai és nyelvi jelenség

A következőkben a fenti megközelítés külső kritikáját adom elsősorban az antropológiai-nyelvészeti, funkcionalista megközelítések alapján.

A fenti rendszerekhez a bizonyítékfajták többféle hierarchiáját szokták kapcsolni (Givón 1982: 44):

- a) személy- (deiktikus) hierarchia: beszélő > hallgató > harmadik személy
- b) érzékelési (forrás-) hierarchia: látás > hallás > egyéb érzékelés > érzés
- c) közvetettségi hierarchia: érzékelés > következtetés
- d) távolsági hierarchia: közel > távol az esemény színhelyétől

Ezek a hierarchiák leképezik a fenti rendszert, és a bizonyítékfajtákhoz kapcsolható megbízhatóságot előzetesen adottnak, az alkategóriákhoz rendelhetőnek mutatják. Azt állítom, hogy a bizonyíték súlya vagy megbízhatósága konstruálás eredménye, nincs eleve adva. A megbízhatóság több tényezővel is összefügg, például a célszerkezeti esemény jellegével. Ha a beszélő arra következtet, hogy 'egy bizonyos személy énekel', akkor egyáltalán nem meggyőzőbb a pusztán látásból származó információ a hallásból származónál (az a leginkább meggyőző, ha

⁹ „By choosing which of the two features is basic, languages decide whether the deictic component or the witnessing component is the underlying factor that drives the evidential system” (de Haan 2001: 218).

a beszélő közvetlenül látja és hallja is az éneklő személyt). Összefügghet a megbízhatóság az informátorral kapcsolatos információkkal is, például egy szakértőtől származó kvotatív bizonyíték megbízhatóbb lehet, mint egy dilettánstól származó tapasztalati alapú; és így tovább (részletesen foglalkozom a konstruálással a 2. pontban).

A Willett-féle rendszer egyfajta tudományos objektívizmust tükröz, amelyben egy a beszéd-esemény résztvevőitől függetlenül létező tény, egy esemény mintegy igazolást vár a beszélőtől. A tudományos gondolkodásra jellemző tény (fact) – érték (value) dichotómia nem bizonyul gyümölcsözőnek az evidencialitás működésének vizsgálatakor – állítja Nuckolls (1993: 253). A pastaza kecsua beszélő számára például episztemikus elsőbbsége van a saját tapasztalatnak és vélekedésnek (Nuckolls 1993: 253). A *-mi* evidenciajelölő szuffixumot, amely közvetlen, tapasztalati forrásból származó bizonyíték jelölésére (is) szolgál, gyakran használják mások által kétsébevonható közlésekben (pl. valamilyen eseménnyel kapcsolatos várakozás, remény kifejezésében). Nuckolls (1993: 236, 253) szerint a használat mögött az áll, hogy a beszélő erősen elköteleződött a közlés jelentősége mellett. A beszélők tehát az evidencialitás révén a tapasztalatuk és a meggyőződésüknek megfelelő vélekedés jelentőségét egyaránt hangsúlyozzák, és nem valamiféle bizonyító eljárást hajtanak végre.

Még a verifikációs természetűnek tartott ún. közvetlen bizonyíték megadásához kapcsolódó műveletek sem valamiféle objektív tényt közvetítenek a nyelvi tevékenységben. A tényeknek és az értékeknek, valamint az igazolás és az értékelés műveletének objektivista elkülönítése alkalmatlan az evidencialitás jelenségének megragadására.¹⁰

1.4. Az inferencialitás problematikája

Az evidencialitás tartománya nem kezelhető egységesen, ha annak az inferencialitás is része¹¹, az utóbbi művelet ugyanis más természetű, nem az evidencia forrásának, típusának jelölését végzi el. Az inferencialitás metaevidenciális jellegű (Horváth 2009). Ezt a jelenséget a (2) és (3)–(4) mondatok összevetésével szemléltetem.¹²

- (2) *Szemlátomást* nagyon jó állapotban van.¹³
- (3) Csapatostul látok *nyilvánvalóan* 16 évnél fiatalabbakat lógni itt-ott, messze az iskoláktól.
- (4) *Valószínűleg* senkit sem kell elbocsátani az egyetemekről.

A (2) mondatban a *szemlátomást* kifejezés a beszélő tapasztalatára utal (a deiktikus szempont alapján közvetlen, ezen belül vizuális forrást, a szemtanúság alapján első kézből származó bizonyítékípus jelöl).

¹⁰ Itt elsődlegesen Nuckolls (1993) fent hivatkozott vizsgálatára támaszkodom, de hozhatnám negatív példának az események reálisként vagy irreálisként való jelölésének objektivista szemléletét is, az egyes nyelvek között ugyanis igen nagy eltérés mutatkozhat abban, hogy beszélői ugyanazt az eseményt reálisként vagy irreálisként reprezentálnák-e (vö. van Gijn–Gipper 2009). Az irreális és a reális olyan skálát határoz meg, amelynek egyik végpontján a kontrafaktuális, másik végpontján a faktuális események állnak, közöttük húzódik a lehetséges események reprezentálása. A nyelvek abban különböznek, hogy az eseményeket a skála mely pontján helyezik el (l. van Gijn–Gipper 2009: 155, 173, vö. Bybee–Perkins–Pagliuca 1994: 236–40). Például egy lehetséges esemény – nyelvtől függően – irreális és reális reprezentációt is kaphat; a habituális cselekvés – faktualitása ellenére, időbeli lehangonyzatlansága miatt – lehet irreálisként is jelölve.

¹¹ Ennek a hagyományos kategóriarendszerben is jelentkező vonatkozásaival már foglalkoztunk az 1.2. a) pontban.

¹² A példákat a módosítószókra való célzott kereséssel a Google keresőprogram segítségével nyertem.

¹³ A közlés egy autóra vonatkozik.

A (3) mondatban a *nyilvánvalóan* azt jelzi, hogy a beszélő megítélése szerint könnyen hozzáférhető jele(i) van(nak) a reprezentált szituációnak. A ko-textus egyértelművé teszi, hogy saját következtetései alapján 16 évesnél fiatalabbnak tartja a látott személyeket. Csak a ko-textusból férhető hozzá, hogy beszélői (vizuális vagy legalábbis elsődlegesen vizuális) tapasztalat alapján elvégzett következtetésről van szó. A konkrét tapasztalati bizonyíték nincs kifejtve, nem tudjuk meg, hogy a beszélő egész pontosan milyen jelekből következtetett a fiatalok korára (külső jegyek, például a test arányai, öltözködés, a bőr állaga; a beszédhang jellemzői, beszédmód – ha hallotta is őket; stb.). A *nyilvánvalóan* kifejezés a (3) mondatban tehát eredmény típusú következtetést (inferencialitást) és episztemikus modalitást jelöl (a beszélő a tudása alapján nagy bizonyossággal állítja a propozicionális tartalmat).

A (4) mondat a mentális konstruktum és az episztemikus modalitás példája. A *valószínűleg* módosítószó a beszélő vélekedését jelöli az egyetemi alkalmazottak elbocsátására vonatkozóan. A vélekedés szintén következtetés eredménye, de nem tudjuk meg a ko-textusból, hogy a beszélő alapozta-e konkrét jelekre a kedvező lehetőséget, vagy bizonyos információk, a megérezése, a vágyai stb. pontosan nem rekonstruálható módon juttatták-e el ahhoz a mentális állapothoz, amelyben ezt a szituációt a leginkább valószínű helyzetként konstruálta meg. Az esetleges evidencia típusára a *valószínűleg* módosítószó egyáltalán nem utal, a beszélő mentális folyamatait (a „valószínűsítés”-t) és nem azok alapját profilálja (Langacker 2008: 66kk.).

Ahogy a példákban is láttuk: az eredmény típusú inferencialitás (l. a (3) példát) nem a forrást vagy a bizonyítékot adja meg, hanem azt jelöli, hogy a következtetés valamilyen evidencián alapul; mentális konstruktum (l. a (4) mondatot) esetében a következtetés alapja legfeljebb a ko-textusból (5a) vagy a szituációból válhat hozzáférhetővé (5b). Bizonyos esetekben a bizonyíték megadása lehetetlen, mint például a (6) esetében.

- (5) a. A vezetők elkötelezettek, a működéshez szükséges források megvannak. *Valószínűleg* senkit sem kell elbocsátani az egyetemekről.
- b. [A beszélő áttanulmányozza az oktatási tárca tervezési dokumentumait, majd a partneréhez fordulva így szól:] – *Valószínűleg* senkit sem kell elbocsátani az egyetemekről.
- (6) Ha lenne ilyen kódex, *valószínűleg* benne lenne hogy etikusan járj el a rajongókkal szemben.¹⁴

Az inferencialitásnak az evidenciátípusok jelölésétől való különbözésének okát Horváth Katalin (2009) az előbbi metaevidenciális jellegében ragadja meg.

„[...] az inferenciális markánsan különbözik a másik kettőtől. A direkt vagy a kvotatív evidencia jelölői ugyanis valóban magát az evidenciát, az információ forrásának típusát adják meg, hogy a beszélő látta, hallotta a tényállást magát, vagy pedig más(ok)tól hallott róla. Ezzel szemben az inferenciális esetében nem arról van szó, hogy a beszélő bizonyos típusú forrást adna meg, hanem arról, hogy a beszélő valamilyen megnevezett vagy meg nem nevezett forrás (tudás, megfigyelés stb.) alapján következtet arra, hogy az adott tényállás fennáll, vagy hogy többé-kevésbé valószínű, hogy fennáll. Itt tehát tulajdonképpen egy metaevidenciális műveletről van szó, a beszélő szükségszerűen kiértékeli a rendelkezésére álló forrásokat, de nem azok típusát, mibenlétét jelöli.” (Horváth 2009)

¹⁴ Google-adat a *ha lenne* és a *valószínűleg* együttes keresésére, változtatás nélkül, a talált formában közölve.

A jelekből levont következtetés bizonyító ereje sok tényezőtől függ, például az indexikus kapcsolat fajtájától, erősségétől, rutinizáltságától az adott közösségben (pl. FÜST → TŰZ – természetes kapcsolat, erős, rutinizált; SOK EMBER EGY HELYEN → ??? – a következtetés több kontextuális tényezőtől is függ, nem egyértelmű).

A bizonyítékból levont következtetés a nyelvek jelentős részében nem különül el a mentális konstruktum típusú inferencialitástól, amelynek az esetében Givón (1982) egyenesen kizárja a bizonyító erőt. Ha pedig egy nyelvben nincs a bizonyítékon alapuló következtetésnek grammatikalizálódott jelölője (mint például a magyarban), akkor az inferencia megbízhatóságára csak ko-textuális vagy egyéb megerősítésből tud a partner következtetni, és így a megnyilatkozás elfogadhatóságának mérlegelése is komplexebb feladat (vö. Douven 2010: 37).

Az inferencialitás tehát leválasztható az evidencialitásról metaevidenciális jellege miatt. Az episztemikus modalitástól azonban nem különíthető el, hiszen mindkét kategóriát a következtetési folyamatok jellemzik, valamint a szubjektívizáció művelete, amely által a beszélő értelmeződik episztemikus kiindulópontként a célszerkezetben reprezentált esemény eléréséhez (vö. Langacker 2006, Pelyvás 2006, Sanders–Spooren 1997). Az inferencialitásban és az episztemikus modalitásban a beszélő az a személy, aki a reprezentált eseményre következtet, tehát az ő tudása, vélekedése szolgál alapként a következtetés számára. Mindezek alapján azt állítom, hogy az episztemikus modalitás és az inferencialitás egy és ugyanazon szemantikai tartományt határoz meg.

A szakirodalmi hagyomány az evidencialitás és a modalitás viszonyának meghatározásában többféle megoldást ismer. A két kategória viszonyának kezelése három viszonytípust mutat (l. Dendale–Tasmowski 2001: 341–342, Kugler 2008: 283–284):

- a) a két kategória teljesen elkülönül, a besorolás vagy-vagy kérdése¹⁵ (a diszjunkció képviselői többek között Willett 1988, Kiefer 2000, Nuyts 2001, de Haan 1999, 2001);
- b) az egyik kategória beletartozik a másikba (inklúzió):
 - az evidencialitás az episztemikus modalitás egyik alrendszere (Palmer 1986, hasonlóan Givón 1982, Biber et al. 1999: 764, 854),
 - az episztemikus lehetőségesség az evidencialitás alrendszere (Chafe 1986, Biber–Finegan 1989);
- c) az episztemikus modalitás (az episztemikus szükségserűség) és az inferenciális evidencialitás átfedő kategóriák (van der Auwera–Plungian 1998, Faller 2002, Kiefer 2005), a két kategóriának metszete, egymást átfedő résztartománya van.

Az általam javasolt megoldás a c) megközelítéshez áll közel, de nem azonosítható azzal. Az episztemikus modalitás modelljének részletes tárgyalása a 2.2. pontban kap helyet. Az episztemikus és az inferenciális tartomány szemantikai kapcsolatát az egyes tartományok kidolgozására építem, hogy a lényegi összetartozás a dimenziók hasonlóságán keresztül is feltárulkozzon, így jutva el a tartományok egyesítéséhez, az episztemikus modell paramétereinek kidolgozásához.

¹⁵ Ez természetesen nem zárja ki, hogy bizonyos jelölők, például a módosítószók akár mindkét kategóriát jelöljék, de ez – a megoldást alkalmazó nyelvészek nézőpontjából – nem a kategóriák sajátosságaiból következik, hanem idioszinkratikus jelenség.

2. A kategóriák és a jelentések dinamikus konstruálása

Az előzményekben lépéseket tettem az evidencialitás és az episztemikus-inferenciális (röviden: episztemiális) kategóriák funkcionális értelmezése felé. Ennek során az evidencialitást és az inferencialitást elkülöníthetőnek tartottam, míg az inferencialitást és az episztemikus modalitást elválaszthatatlannak. Megjegyzem azonban, hogy funkcionális szempontból mindhárom kategória a természetes episztemológia megnyilvánulásaként értelmezhető, nem teljesen független egymástól. A továbbiakban a kategóriákat interszjektíven (a partnerek közös aktivitásában), dinamikusan megkonstruálódó kognitív modellként írom le (Langacker 2008: 30kk.).¹⁶ A feldolgozott szakirodalomból megismert szempontokat a modell dimenzióiként, illetve paramétereiként integrálom ebbe a megközelítésbe.

A modell mint séma nyelv- és kultúraspecifikusan szerveződik, történeti képződmény, amely a beszédtevékenység (a társas interakció) során jön létre. Az evidencialitás modelljének nyelv- és kultúraspecifikus szerveződését mutatja például az, hogy más-más nyelvekben más-más dimenziók válnak hangsúlyossá, kultúránként eltérő, hogy az egyes források megbízhatósága milyen megítélést kap (lásd például az álomból származó információ megítélésének eltéréseit). A történetiség szempontja azért szükséges, mert egyrészt a jelölőrendszer grammatikalizációs folyamat eredménye (l. Traugott 1989, 1995), másrészt a modell szerkezete is társas és történeti képződmény. A közös tudás a beszélők társas nyelvi tevékenységében, interakciójában formálódik és hagyományozódik (l. Tolcsvai Nagy 1998: 24–27, Tátrai 2011: 27kk.), az egyéni tapasztalatok idővel a közös tudás részévé válhatnak, bizonyos tartalmak és akár tudásfajták is kikerülhetnek belőle. A közös tudás itt nem valamiféle, a társas térben létező mentális objektum, hanem a nyelvi tevékenység konvencionális jellegével összefüggésbe hozható nyelvi konstruálás. A nyilvánvalóan a közös tudás részét képező információk alapvetően jelöletlenül vihetők be a diskurzusba, és jellemzően kifejtetlenek maradnak, míg a partner számára nem nyilvánvalóan hozzáférhető és elfogadható információk jellemzően jelöltek. Mind a közös tudásra utalásnak, mind az egyéni tapasztalat vagy vélekedés jelölésének jelentősége van a partnerek számára a tudás és a jelentés megkonstruálása szempontjából.

2.1. Az evidencialitás modellje

Az evidencialitás meghatározása: az evidencialitás az információ forrásának és a bizonyíték típusának a jelölése. Az evidencia jelölése elsődlegesen a tapasztalat/információ jelentőségének az előtérbe állítását végzi el.

Az evidencialitás modelljének paramétereit:

- a) a beszélő közvetlen tapasztalata (szubjektívizáció) vs. a beszélőtől különböző személytől származó információ (perspektívizáció)
- b) a tapasztalat típusa (látás, hallás, egyéb érzékelés) összefüggésben a célszerkezeti esemény jellegével (látható, hallható, máshogyan megtapasztalható) vs. van-e azonosítható informátor (nincs, a forrás a közös tudás vagy a szóbeszéd; van); ha van informátor, akkor

¹⁶ A kiindulópontom Lakoff IDEALIZÁLT KOGNITÍV MODELL fogalma („[...] we organize our knowledge by means of structures called IDEALIZED COGNITIVE MODELS, or ICM's, and [...] category structures and prototype effects are by-products of that organization” – Lakoff 1987: 68). A modellt dinamikus szerveződő, interszjektív konstrukcióként értelmezem, ami nagyjából megfelel Langacker kognitív tartomány (cognitive domain) fogalmának (Langacker 1988: 386, 2008: 12). A változtatásokat Croft munkája (1994) inspirálta, aki a beszédcselekvések kognitív modelljét vizsgálta fel hasonló módon.

a típusa és a jellemzői (személy, csoport; jellemzők), milyen a kapcsolata az eseménnyel (résztevő, szem- vagy fültanú; közvetítő)

- c) a beszélői elkötelezettség foka¹⁷
- d) a forrás megbízhatósága
- e) az alkalmazott evidenciális nyelvi jelölőre vonatkozó tudás (a jelölők hálózatának aktíváltsága, kollokációk, asszociálódás műfajjal, stílusréteggel stb.)

2.2. Az episztemikus-inferenciális (episztenciális¹⁸) modalitás és a tartomány mint kognitív modell

Az episztemikus és az inferenciális tartomány szemantikai kapcsolatának elemzését az egyes tartományok kidolgozására építem, az episztenciális tartomány modelljét a 2.2.3. alatt tárgyalom.

2.2.1. Az inferencialitás modellje

Az inferencialitás műveletének meghatározása: a beszélő a megtapasztalható jelekből, közvetlenül vagy közvetve hozzáférhetővé vált információkból, illetve saját meglévő tudására építve következtet egy esemény/szituáció fennállására vonatkozóan.

Az inferencialitás modelljének paraméterei:

- a) a következtetés alapja hozzáférhető-e; ha igen, megjelenik-e a diskurzusban expliciten vagy hozzáférhetetlen
- b) a következtetés alapjának típusa (látott, hallott; mástól származó információ stb.)
- c) az alap (jel/indícióm v. bizonyíték) és a következtetés eredménye közötti kapcsolat egyértelműsége vagy kevésbé nyilvánvaló volta, azaz a viszony erőssége, konvencionizáltságának foka az adott közösségben (gondoljunk a FÜST → TŰZ és a SOK EMBER EGY HELYEN → ??? viszonyok különbségére, amelyet a 1.4. pontban tárgyaltunk)
- d) a következtetési folyamatban szerepet játszó kontextuális faktorok (mennyisége, jellege), amelyektől az inferencia függ
- e) a beszélő felelősségvállalásának és elkötelezettségének foka
- f) az alap vagy a jel megbízhatóságának foka (amelyet a beszélő és a partner interszjektív módon értékel)
- g) az alkalmazott inferenciális nyelvi jelölőre vonatkozó tudás

2.2.2. Az episztemikus modalitás modellje

Az episztemikus modalitás műveletének meghatározása: a beszélő véleményt mond egy esemény/szituáció fennállásának lehetőségére, annak valószínűségére vonatkozóan.

¹⁷ A modellekben található *fok*, *mérték*, *valaminek az ereje* kifejezések mindig fokozati skálát, értékek kontinuumát feltételezik, sosem előzetesen meghatározható diszkrét értékekre vonatkoznak.

¹⁸ Az episztemikus és az evidenciális tartományok érintkező, egymást átfedő területének megjelölésére Faller (2002: 87–90) alkotta az *epistemic* terminust (*epistemic + evidential*), én ezt a kifejezést a saját értelmezésemnek megfelelően az *epistemic* és az *inferential* blendjeként alkotom újra a magyar episztemikus-inferenciális terminus angol megfelelőjeként. Az *episztenciális* az így értelmezett *epistemic* magyar változata, az *episztemikus* és az *inferenciális* blendje.

Az episztemikus modell paraméterei:

- a) a beszélő referenciapontként szolgál a valószínűsített esemény eléréséhez
- b) az esemény/szituáció valószínűsítésének, lehetségesként reprezentálásának alapja: megfigyelés, tudás, általános/közös tudás, hit/hiedelem stb.
- c) a valószínűsítés alapjának hozzáférhetősége (hozzáférhető, vagy nem)
- d) a mentális távolság a beszélő jelen/valós világa és az ábrázolt esemény/szituáció lehetséges világa között
- e) a mentális távolsággal összefüggésben az esemény/szituáció megjósolhatóságának foka, a vélekedés modális ereje
- f) a beszélő felelősségvállalásának és elkötelezettségének foka
- g) az alkalmazott episztemikus jelölőre vonatkozó tudás

2.2.3. Az episztenciális modell

A 2.2.1. és a 2.2.2. alatti meghatározások és modellek hasonlósága a műveletek lényegi összetartozását mutatja. A beszélőnek egy esemény/szituáció valószínűségére vonatkozó vélekedése nem függetleníthető a következtetési folyamatoktól, vagyis az inferencialitás jelenségétől. Az inferencialitás nem feltételezi szükségszerűen a tapasztalati alapú bizonyítékot (vagy más evidenciátípust) mint következtetési kiindulópontot (gondoljunk a mentális konstruktumra!). A bizonyítékból levont következtetés nem a beszélő tudásától, a diskurzus világtól függetlenül lefuttatható logikai művelet, hanem hétköznapi/mindennapi következtetés, amelyet nem nyilvánvalóan hozzáférhető tényezők is meghatározhatnak (l. Kiefer 2005: 48). Az inferencialitás és az episztemikus modalitás következtetési folyamatai között tehát nem állapítható meg lényegi különbség.

Nagy eltérés lehet az egyes nyelvek között a kategóriák összetartozásának, érintkezésének hozzáférhetőségét illetően. Például egy olyan nyelvben, amelyben nincs külön jelölője az inferencialitás altípusainak (eredmény, mentális konstruktum), nyilvánvalóbb az episztemikus-inferenciális összetartozás felismerése, még akkor is, ha az episztemikus modalitásnak, a valószínűsítésnek vannak saját jelölői. Kevésbé nyilvánvaló a két kategória kapcsolata például azokban a nyelvekben, amelyekben az inferenciális és a reportív/kvotatív típusok azonos jelöltséget kapnak, tehát differenciálatlanul állnak szemben minden más evidenciátípussal (vö. Aikhenvald 2003). Az inferencialitás és az episztemikus modalitás metaevidenciális (vö. Horváth 2009), metainformációs jellege azonban mindenképp kapcsolatot teremt a tartományok között.

A beszélői felelősségvállalás és elkötelezettség egyaránt asszociálódik az evidencialitással és az episztenciális kategóriával. Míg azonban az elkötelezettség (vagy el nem kötelezettség) az evidencialitás esetében elsődlegesen a forrás megbízhatóságához és/vagy a tapasztalat jelentőségének hangsúlyozásához kapcsolódik, addig az episztenciális modalitásban a következtetés érvénye melletti elköteleződéssel, a valószínűség fokával van összefüggésben.

Az episztemikus-inferenciális modalitás műveletének meghatározása: a beszélő a tudása (már meglévő tudása és/vagy a rendelkezésre álló, feldolgozott tapasztalata, bizonyítéka) alapján egy esemény/szituáció fennállására, annak valószínűségi fokára vonatkozó következtetését/vélekedését közli.

Az episztenciális modell paraméterei:

- a) a beszélő referenciapontként szolgál a következtetés eredményének, a valószínűsített eseménynek az eléréséhez (szubjektívizáció)

- b) az esemény/szituáció fennállására való következtetés, a valószínűként való reprezentálás alapja: megfigyelés (látott, hallott stb.), mástól származó információ, általános/közös vagy egyéni tudás, hit/hiedelem stb.
- c) a következtetés/valószínűsítés alapjának hozzáférhetősége (hozzáférhető-e, megjelenik-e expliciten a diskurzusban, vagy nem)
- d) ha van hozzáférhető alap, az alap és a következtetés/valószínűsítés eredménye közötti kapcsolat egyértelműsége, konvencionáltságának, begyakorlottságának foka vagy kevésbé nyilvánvaló volta (a kontiguitástól a nem nyilvánvalóan megteremthető mentális kapcsolatig terjedő skála)
- e) az alap vagy a jel megbízhatóságának foka (amelyet a beszélő és a partner interszubjektív módon értékel)
- f) a mentális távolság a beszélő jelen/valós világa és az ábrázolt esemény/szituáció lehetséges világa között
- g) a mentális közelséggel és távolsággal összefüggésben az esemény/szituáció megjósolhatóságának foka, a következtetési folyamatban szerepet játszó kontextuális faktorok (menyisége, jellege), a következtetés/vélekedés ereje
- h) a beszélő felelősségvállalásának és elkötelezettségének foka
- i) az alkalmazott episztenciális jelölőre vonatkozó tudás

3. A modellek – működésben

Az alábbiakban példákon keresztül mutatom be a modellek működését. Illusztrációként a *szemlátomást* kifejezést használom, amelynek jelentése poliszém hálózat. Az elemzés előtt foglalkozom a kifejezés jelentésével, a jelentéshálózat kialakulásának feltehető folyamatával (3.1.1.), majd bemutatom a jelentés vizsgálatához használt korpuszt és a kifejezés megoszlását az egyes alkorpuszokban (3.1.2.). A *szemlátomást* előfordulásainak szemantikai elmezésén keresztül töreksem feltárni a főbb funkciót és ezek arányát a vizsgált korpuszon belül (3.2.). Végül három adat elmezésével illusztrálok a fent vázolt modellek működését (3.3., 3.4.).

3.1. A szemlátomást kifejezés jelentése

3.1.1. A szemlátomást kifejezés grammatikalizációjának kikövetkeztethető állomásai

A *szemlátomást* eredeti jelentésében tapasztalati, pontosabban vizuális forrás jelölésére lexikalizálódott evidencijelölő kifejezés. Idővel jelentése általánosult, és a grammatikalizáció folyamatában a perceptuális forrás szempontjából nem specifikált (tehát nem feltétlenül vizuális) tapasztalatra való utalás jelölésére is kiterjesztődött a használata. Az előtérbe a LÁTÁS helyett általában az ÉSZLELÉS, TAPASZTALÁS került. A tapasztalat feldolgozásának, típusa/forrása kiterjesztésének műveletére egy további is épült: a kifejezés már nemcsak közvetlenül – a látásból vagy más forrásból származó – érzékelésre utalt, hanem a feldolgozott tapasztalat alapján elvégzett komplexebb megfigyelésre (ez a kiterjesztés még az evidencialitás tartományán belül marad). Jól érzékelteti ezt az alábbi (7) adat¹⁹, amelynek feldolgozásában nem okoz zavart, hogy nem közvetlen vizuális érzékelésre, hanem az auditív inger, illetve (még elvontabb értelmezésben) az

¹⁹ Az adatok közlésében a dőlt szedés az általam alkalmazott kiemelési eszköz, minden mást eredeti formájában hagytam.

esemény (a politikai megnyilvánulás bármilyen formája) és az információ hiányára mint tapasztalatra utal a megnyilatkozó.

- (7) BONN – A gondos előkészítés megtette hatását: a kormányzó német kereszténydemokraták belső ellenzéke *szemléatomást elhallgatott* és így nem veszélyezteti az egységdemonstrációt.²⁰

A tudás forrásának kiterjesztése összefüggésben van a kifejezés által aktivált LÁTÁSI ÉLMÉNY, VIZUÁLIS ÉSZLELÉS jelentésén keresztül a LÁTÁS MEGÉRTÉS konceptuális metaforával. A *szemléatomást* kifejezés tehát nemcsak feldolgozott vizuális tapasztalatot, hanem általában érzékelést, sőt a tapasztalatra épülő következtetést (inferencialitást, eredményt) is jelöl, és ez belépés az episztenciális tartományba (l. a (8) példát). A tapasztalati forrás jelölése és a tapasztalatból levont beszélői következtetés jelölése mint változás a szubjektívizáció²¹ egyre nagyobb fokának felel meg Traugott (1989: 35; 1995) megközelítésében.

- (8) [...] Clinton *szemléatomást* hosszú küzdelemre igyekezett felkészíteni az amerikaiakat a terrorizmus elleni harcban: [...]

A kifejezés egyes előfordulásai hangsúlyozhatják az információnak a fontosságát függetlenül az információ típusától, forrásától (a forrás nem mindig közvetlen tapasztalat) (l. a (9) és a későbbiekben közölt (17) mondatot).

- (9) E körülmények eddig *szemléatomást* nem befolyásolták a hódok élőhely-választását (igaz, megmaradását annál inkább).²²

Traugott (1989: 46–47) a *szemléatomást*-éhoz hasonló szubjektívizációs folyamatot tár fel az *apparently* ('nyilvánvalóan; látszólag') és az *evidently* ('nyilvánvalóan; bizonyíthatóan') kifejezések²³ grammatikalizációjának vizsgálatában.

A lexikalizálódás ellenére a *szemléatomást* kifejezés mint kompozitumszerkezet jól felismerhető komponensekkel rendelkezik²⁴, ezért fordulhat elő olyan korpuszadat is, amelyben a

²⁰ MNSz, *Nyelvváltozat*: magyarországi; *Alkorpusz*: sajtó; *Dátum*: 1997/10/14; *Típus*: újságcikk; *Rovat*: külföld; *Szerző*: (józsa) *Cím*: CDU-kongresszus; *Forrás*: Magyar Nemzet.

²¹ A szubjektívizáció Traugott-féle grammatikalizációs felfogása és Langackernek a szubjektívizáció művelétére vonatkozó megközelítése között (Langacker 2006: 18) nem találok ellentmondást (csak a szubjektívizáció fokozataival kapcsolatban érzékelek nehézséget az elméletek összeegyeztetése során), az elméletek rokonságát Traugott (1989: 35; 1995) hangsúlyozza is. (A megközelítések viszonyára l. még Athanasiadou–Canakis–Cornillie 2006: 2–6). Mindkét értelemben érvényesnek tartom, hogy a *szemléatomást* és a hasonló evidenciális és episztenciális kifejezések a szubjektívizáció jelölői.

²² MNSz, *Nyelvváltozat*: magyarországi; *Alkorpusz*: tudományos; *Dátum*: 2000; *Típus*: újságcikk; *Cím*: A jót választani kell; *Forrás*: Élet és Tudomány.

²³ Traugott (1989) az evidenciájelölőket az episztemikus tartományba sorolja, de a két kategória viszonya számára nem központi kérdés, ugyanis arra összpontosít inkább, hogy a kategóriák között funkcionális kapcsolat van, és szemantikai változásuk, alakulásuk is nagyon sok hasonlóságot mutat (vö. „epistemics and evidentials share a great number of similarities in their semantic development” (Traugott 1989: 33)).

²⁴ A *szemléatomást* kompozitumszerkezet ragja (-t) ebben a funkcióban már nem aktív, a *látomás* komponens -omás toldaléktömbje (vö. *tudomás*, *vallomás* stb.) és a raggal való kapcsolódása révén a komponensszerkezet asszociatív viszonyban lehet a *hallomás* és esetleg a *bizvást*, *folyvást* stb. kifejezésekkel is. A *hallomás* lexikalizálódott evidenciájelölőként („*hallomás* (biztos) jól szól az ötlet” – Google-találat) és a *hallomás* főnév tárgyesetű alakjaként egyaránt előfordul; evidenciájelölő szerepben a *szemléatomást* analógiás hatása egyértelműnek látszik (az asszociatív kapcsolatokat mutatja például a következő adat: „*Majd*

beszélő épp erre reflektál (egyébként a kiterjesztett értelemben való használat során). A megnyilatkozó a reflektált jelentés alapján, a kifejezés analógiájára megalkotja a *fülhallomást*²⁵ szerkezetet.

- (10) Leginkább akkor térek ki a hitemből, amikor *szemlátomást*, *azaz* *fülhallomást* nem tudják, mi a különbség a tagad és a cáfol között, amiből politikai bonyodalmak is kerekedhetnek.²⁶

3.1.2. A szemlátomást kifejezésre vonatkozó alapadatok a korpuszban

A *szemlátomást* kifejezés 100 adatát dolgoztam fel, ezeket az MTA Nyelvtudományi Intézetében épített és gondozott Magyar Nemzeti Szövegtár (MNSz)²⁷ írott nyelvi korpuszából nyertem. A lekérdezéskor a korpusz mérete 129241070 szó, a találatok száma 330, ez 2,55 db/millió szó gyakoriságnak felel meg.

A kifejezés használatára jellemző, hogy az írott korpuszban főként a sajtószövegekben fordulnak elő nagyobb számban adatok (lásd a 2. táblázatot), az empirikus vizsgálataimhoz használt beszélt nyelvi korpuszban (beszélgetést, tantermi diskurzust és egyetemi előadást tartalmazó²⁸ 220687 szövegszónyi korpusz az ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszéke Beszélt nyelvi gyűjteményéből) egyetlen adatot sem találtam a *szemlátomást* kifejezésre.

Az MNSz alkorpuszok szerinti megoszlását az alábbi táblázat mutatja be (forrás: MNSz).

alkorpusz	az adatok száma (db)	gyakoriság (db/millió szó)
sajtó	235	2,78
tudományos	54	2,12
hivatalos	4	0,19
személyes	37	1,99

2. táblázat

A *szemlátomást* kifejezés alkorpuszonkénti megoszlása és gyakorisága

Azt feltételezem, hogy a kifejezés fenti tulajdonságai (a konvencionizálódott jelentések, a poliszém jelentéshálózat; az egyes nyelvváltozatokban és funkciókban megfigyelhető eltérő

feldübörög a három rettenetes lépcsősor a mélyretek torkából, s mindenki ijedten hallgatja a szörnű látomást (hallomást?).” – Google-találat). Egyetemi hallgatók elemző feladatokban az *-omás om* szakaszát nem ritkán E/1. személyjelölő morfémaként azonosítják.

²⁵ A reflektált jelentés aktiválása tehát nyelvi humorforrássá válik, erre még összesen 98 további adatot találtam a Google keresőprogram segítségével. A megnyilatkozás ennek ellenére nem auditív forrást közöl, hanem annak feldolgozása és kiértékelése alapján mások tudására vonatkozó következtést, tehát episztemiális értelmezést kíván.

²⁶ MNSz, *Nyelvváltozat*: magyarországi; *Alkorpusz*: sajtó; *Dátum*: 2001/10/11; *Típus*: újságcikk; *Rovat*: itthon; *Szerző*: B. E. *Cím*: Ami példátlan ... *Forrás*: Népszabadság.

²⁷ <http://corpus.nytud.hu/mnsz/>

²⁸ Az órák és az előadások témái: nyelvtan, irodalom, történelem, vallás.

gyakoriság; az asszociatív viszonyok) szerepet kaphatnak a példányok jelentésének megkonstruálásában.

3.2. A szemlátomást előfordulásainak funkcionális megoszlása

A korpuszadatok alapján a következő funkciókat különítettem el (nem kizáró jelleggel, egy-egy előfordulásnál több kategóriát is érvényesnek tartottam) (lásd a 3. táblázatot). A számok az előfordulások számát jelzik, ez azonos a %-os aránnyal.

érezkelés jelölése		érezkelés kiértékelése		egyéb információ, megfigyelés kiértékelése	következtetés	
látás	egyéb érzékelés	vizuális észlelés	egyéb észlelés		az alap explicit közlése	az alap nem explicit
5	0	23	13	26	22	32
Összesítés:						
	5		36	26		54
	5			62		54

3. táblázat

A szemlátomást kifejezés funkciói

A táblázatból látható, hogy a kifejezés funkciói közül nem a közvetlen vizuális forrás jelölésé a központi szerep (annak ellenére, hogy történetileg nyilvánvalóan ez a kifejezés alapjelentése). Az esetek legnagyobb részében (62%) részben vizuális és egyéb észlelésen alapuló tapasztalat, valamint nem közvetlen érzékelésen, hanem összetettebb megfigyeléseken alapuló információ kiértékelését jelöli. Ehhez eléggé hasonló arányban (54%) a beszélő következtetéseit jelzi.

Az adatok alapján az alábbi funkciót tartom prototipikusnak, központi (Langacker 2008: 34kk.): a kifejezés hozzáférhetővé teszi, hogy a beszélő a célszerkezetet (amelynek eléréséhez referenciapontként szolgál) általa megtapasztalt, megfigyelt és feldolgozott szituációként reprezentálja.

A következő (4.) táblázat a lehetséges érintkező, az egyes előfordulások esetében el nem különülő funkciókat mutatja be.

az adatok száma (Σ 100)	érezkelés jelölése		érezkelés kiértékelése		egyéb információ, megfigyelés kiértékelése
	látás	egyéb érzékelés	vizuális észlelés	egyéb észlelés	
8			x	x	
3			x		x
2	x		x		
1			x	x	x

4. táblázat

A szemlátomást kifejezés kapcsolódó funkciói

Mindig a vizuális észlelés kiértékelése az egyik funkció, amely összekapcsolódik más funkciókkal:

- az érzékelés jelölésével (lásd a (11) mondatot, ahol a gyerek az érzékelés révén közvetlenül azonosítható, a gazda szegénysége azonban a látható külső jegyek értékelésével konstruálódik meg);
- egyéb észlelés kiértékelésével (lásd a (12) mondatot, ahol a cica látványa mellett az éhség és a félelem azonosítása a hangadás, a viselkedés egyéb jeleinek kiértékelését is feltételezi);
- és egyéb információ, megfigyelés kiértékelésével (lásd a (13) mondatot, ahol komplex információk kiértékelése vezet ahhoz, hogy az evolúcióban és az élettelen természetben a kisebb elemekből komplexebb szerkezetek/szervezetek felépülését azonosítsuk, ez lehet tapasztalatra épülő megfigyelés és a közös tudásból származó információ is).

- (11) Nem vadászik olyan kutyákra, amelynek *szemlátomást* szegény a gazdája, vagy éppen egy kisgyerek.²⁹
- (12) A kiscica olyan sovány volt, hogy nem is volt árnyéka, *szemlátomást* éhes volt, és nagyon félt.³⁰
- (13) Ezt *szemlátomást* tudja az evolúció is, de tudja az élettelen természet is (lásd az atomokat, amelyekből igen bonyolult tárgyak tudnak képződni, ha elég sok van belőlük, és ha megfelelő az elhelyezkedésük).³¹

Az észlelet kiértékelése és a komplexebb következtetési folyamatok jelölése között nincs éles határ. A (14) mondattal a megnyilatkozó a kancellár viselkedését, közlését és annak módját értelmezi úgy, hogy azok a tüntetés miatti ingerültséget tükrözik. Az értelmezés tapasztalati alapjára (az ingerültség látható jeleiből a pszichikai állapotra való következtetésre, azaz a vizuális információ kiértékelésére) is utalhat a *szemlátomást* kifejezés, ugyanakkor az általam kurzíválással szintén kiemelt „mással aligha magyarázható” szerkezet nyilvánvalóvá is teszi, hogy komplexebb következtetési folyamatokról van szó, és ez a következtetés nem közvetlenül adódik az észlelési tapasztalatból, mindenesetre a beszélő szerint ez a leginkább helyes következtetés.

- (14) A kancellárt *szemlátomást* felingerelte a belpolitikája elleni újabb tüntetés, *mással aligha magyarázható*, hogy alig tudott uralkodni magán, amikor közölte, „nem enged az utca nyomásának”.³²

A tapasztalat tehát gyakran komplex, nem köthető egyetlen észlelési forráshoz vagy információhoz. A (15) mondat esetében a komplexitás és – a deiktikus kifejezés (*benniünket*) révén – a személyes tapasztalati alap is hozzáférhető.

²⁹ MNSz, *Nyelvváltozat*: magyarországi; *Alkorpusz*: sajtó; *Dátum*: 2000/29/06; *Típus*: újságcikk; *Szerző*: (gné) *Cím*: Vigyázz, a kutyát lopják! *Forrás*: Magyar Fórum.

³⁰ MNSz, *Nyelvváltozat*: magyarországi; *Alkorpusz*: személyes; *Dátum*: 1999/01/13; *Típus*: fórum; *Rovat*: Törzsszettel; *Matskák*; *Szerző*: BaSand; *Forrás*: Index Fórum.

³¹ MNSz, *Nyelvváltozat*: magyarországi; *Alkorpusz*: személyes; *Dátum*: 1999/06/01; *Típus*: fórum; *Rovat*: Esti Gyors, TV3: Teremtés – Evolúció; *Szerző*: ?; *Forrás*: Index Fórum.

³² MNSz, *Nyelvváltozat*: magyarországi; *Alkorpusz*: sajtó; *Dátum*: 1997/03/13; *Típus*: újságcikk; *Rovat*: külföld; *Szerző*: (józsa); *Cím*: Kohl nem enged az utca nyomásának; *Forrás*: Magyar Nemzet.

- (15) A dolog *szemlátomást* működik annak ellenére, hogy nem egy helyen kedves kirgiz vendégeinkként üdvözöltek bennünket, és ellenére annak, hogy jó, ha tíz egyetemistából egy tudott mondani egy-két szót valamely idegen nyelven.³³

A komplex tapasztalatok jelölésében a *szemlátomást* kifejezésnek vizuális evidenciára való utalása nem kerül be az aktív zónába, általában a tapasztalatiság és a tapasztalat/esemény jelentősége profilálódik.

- (16) A döntést valójában már hetekkel előbb meg kellett volna hozni, de a lapokban egyre újabb részletek kerülnek nyilvánosságra, s ez *szemlátomást* nehezíti a dolgukat – miközben a sajtó az ügy minden apró részletét nyomon követi.³⁴
- (17) Én azon lettem dühös, hogy *szemlátomást* vannak Sch. rajongók, akik viszont ezt állítják hősiükről.³⁵

A (16) mondatban nem a feladatvégzés megnehezítésének a láthatósága, hanem valódi előfordulása, megtapasztalhatósága és jelentősége kerül előtérbe a *szemlátomást* kifejezés révén. A (17) mondatban egyértelműen az információ jelentőségét hangsúlyozza a megnyilatkozó, amikor azt a megfigyelését teszi közzé, hogy léteznek a sportlót emberfeletti tulajdonságokkal felruházó rajongók (nem arról van szó tehát, hogy az ilyen rajongók léte hogyan érzékelhető, vagy hogy egyáltalán érzékelhető).

Ha következtetés esetén az alap nincs megadva, akkor a partner a kifejezés prototipikus jelentése által motiváltan tapasztalati alapot, megfigyelést feltételez, olyat, amely a legbegyakorlottabban összefüggésbe hozható a kikövetkeztetett szituációval/eseménnyel a megnyilatkozóknak a partner által értelmezett kiindulópontjából. Például a (18) mondat esetében az a legkézenfekvőbb, hogy a megnyilatkozó Cindy McCain nyilvánosság előtti viselkedéséről való megfigyelése (de nem feltétlenül személyes jelenlét, közvetlen megfigyelés) alapján következtet arra, hogy ez a szituáció nincs a politikusfeleség ellenére.

- (18) Nem tör politikusi babérokra John McCain arizonai szenátor felesége, Cindy McCain sem, noha ő *szemlátomást* nem bánja, ha ráirányul a reflektorfény.³⁶

A következtetés jelölésében a kifejezés – prototipikus jelentésére, a személyes tapasztalatra való utalásra épülve – a beszélő nagyfokú elkötelezettségét, bizonyosságát jelöli a következtetés érvényével, jelentőségével kapcsolatban is.

Minél nehezebben férhető hozzá a következtetés alapja, annál erőteljesebb a kifejezés módális jellege. A (19) mondat a beszélő vélekedését jelöli arra vonatkozóan, hogy az álláspont a változó körülmények között nem tartható fenn. Az álláspont fenntartása a *-ható* toldaléktömb révén mint lehetőség reprezentálódik, a *szemlátomást* kifejezés elsődlegesen a beszélői vélekedés jelentőségét, bizonyosságát hangsúlyozza.

³³ MNSz, *Nyelvváltozat*: magyarországi; *Alkorpusz*: sajtó; *Dátum*: 1997/08/04; *Típus*: újságcikk; *Rovat*: vélemény; *Cím*: A kíváncsi amerikai; *Forrás*: Népszava.

³⁴ MNSz, *Nyelvváltozat*: magyarországi; *Alkorpusz*: sajtó; *Dátum*: 1999/12/22; *Típus*: újságcikk; *Rovat*: külföld; *Szerző*: MH-összefoglaló; *Cím*: „Német Watergate” *Forrás*: Magyar Hírlap.

³⁵ MNSz, *Nyelvváltozat*: magyarországi; *Alkorpusz*: személyes; *Dátum*: 1999/10/22; *Típus*: fórum; *Rovat*: Törzsasztal: Forma-1-1999; *Szerző*: daunerni; *Forrás*: Index Fórum.

³⁶ MNSz, *Nyelvváltozat*: magyarországi; *Alkorpusz*: sajtó; *Dátum*: 2000/02/08; *Típus*: újságcikk; *Rovat*: világ; *Cím*: Reménybeli First Ladyk: egyik sem akar új Hillary lenni; *Forrás*: Népszava.

(19) A gyorsuló infláció közepette ez az álláspont *szemlátomást* nem tartható.³⁷

A (20) mondat idézetként beágyazott részében a megnyilatkozó a nemzeti értékek feladásáról vélekedik egy kissé ellentmondásosan, önmagát mintegy utólag korigálva, árnyalva. A *szemlátomást* és a *látóhatár* (szélére kerülés) beindíthatják a várakozást vizuális tapasztalat közlésére, a folytatás (az értékek feladása) azonban az elvontabb, a *látóhatár* metaforikus és a *szemlátomást* elkötelezettségjelölő értelmezését támogatja. A beszélő elkötelezettségének jelölése és a *talán* episztemiális módosító révén episztemikus bizonytalanságának együttes kinyilvánítása feszültséget kelt, a jelölők sorrendje miatt ez ikonikusan az elkötelezettség csökkentéseként, a vélekedés elbizonytalanításaként értelmezhető. Ehhez nagyon hasonló a (21) adat, amelyben az episztemiális *lehet* jelöli, hogy a megnyilatkozó a szituációt (a művész célját) a szerinte leginkább valószínűként ábrázolja. A *szemlátomást* nem értelmezhető a céllal összefüggésben evidenciális jelölőként, csak úgy, hogy a következtetés, vélekedés tapasztalati alapjaira, illetve a következtetés jelentőségére, az érvénye melletti elkötelezettségre utal.

(20) [...] *szemlátomást* a látóhatár peremére került *talán* a nemzeti értékek fokozatos feladása.

(21) Bár a zavarkeltés *szemlátomást* [személynév] egyik célja *lehet*, mégis korábbi kiállításában az egyes sorozatok jóval összetartóbbnak tűntek.³⁸

Egyetlen olyan adatot találtam (lásd a (22) mondatot), amelynél kifejezetten nehézségekbe ütközött a *szemlátomást* használatának értelmezése. A halál okára nyilván lehet következtetni, de ez egyrészt megfigyelést, optimálisan közelséget, másrészt patológiai gyakorlottságot feltételez, ezek pedig az adott szituációban nem teljesülhettek, mivel a holttestet gyorsan elhamvasztották, nem volt boncolás, és tudósítokat egyáltalán nem engedtek az elhunyt személy közelébe. Csak 1999-ben jelentették be, hogy Pol Pot halálát gyógyszerek túladagolása okozta, a szívinfarktus a korábbi hivatalos verzió szerinti halálok volt.³⁹ Mivel a szöveg ENSZ-vizsgálatról ad hírt, az ironikus értelmezést kizárnám, talán itt is az esemény jelentőségének a hangsúlyozásával magyarázható a *szemlátomást* kifejezés használata.

(22) A fővezér, Pol Pot áprilisban meghalt, *szemlátomást* szívrohamban.⁴⁰

Az adatok között egy minden kétséget kizáróan ironikus is volt (23), ennek értelmezése során a *szemlátomást* kifejezéssel jelölt közvetlen tapasztalat és megbízható forrás kerül összeütközésbe a nem-fizikai kölcsönhatás közvetlen megfigyelhetetlenségével (bár ez az összeférhetetlenség – mint a fentiekben láttuk – nem szükségszerű), a megelőző tagmondatban azonban a perspektívaválás és az *óhindu halandzsa* minősítő kifejezés (Péter 1991: 70) (kontrasztban a technikai részleteknek és a statisztikának a megnyilatkozó kiindulópontjából pozitív értékelésével) lényegében az ironikus értelmezésre való utasításként szolgál, és a megnyilatkozó kritikai attitűdjét juttatja kifejezésre a szereplőnek tulajdonított értékeléssel kapcsolatban (vö. Tátrai 2008: 312).

³⁷ MNSz, *Nyelvváltozat*: magyarországi; *Alkorpusz*: sajtó; *Dátum*: 2001/05/26; *Típus*: újságcikk; *Rovat*: Világtükör; *Szerző*: Brüsszel; *Cím*: Gyengélkedik a német gazdaság; *Forrás*: Dunántúli Napló.

³⁸ http://www.artmagazin.hu/artmagazin_hirek/rendszerhiba_azaz_error.762.html

³⁹ *Forrás*: http://hu.metapedia.org/wiki/Pol_Pot

⁴⁰ MNSz, *Nyelvváltozat*: magyarországi; *Alkorpusz*: sajtó; *Dátum*: 1998/12/30; *Típus*: újságcikk; *Rovat*: világ; *Cím*: Hun Sen megbékélésre törekszik; *Forrás*: Népszava.

- (23) A cikk technikai részleteit csak átfutja, hiszen a statisztika görög betűinél számára sokkal fontosabb a „konklúziók” fejezet óhíndu halandzsája arról, hogy itt *szemlátomást* nem-fizikai kölcsönhatásról van szó.⁴¹

Egy további adat az abszurd humort képviseli (l. a (24) mondatot). Ebben a *szemlátomást* olyan szituációra vonatkozó tapasztalatot jelöl, amely valódi tapasztalatként kizárható, és ez az összeférhetetlenség az események sorára vonatkozó lehorgonyzó kifejezések: *reggel*, *régen*, valamint a jelentések (*egykorú nővére* `vele egyidős idősebb lánytestvére`) inkompatibilitásával együtt teremti meg az alapját az abszurd értelmezésnek.

- (24) A reggel még félkész háza *szemlátomást* régen felépült, és a vele egykorú nővére közben asszony lett, sőt gyermeke is volt.⁴²

A (23) és a (24) példákban a bemutatott műveletek (irónia, abszurd konstruálás) felfüggesztik az értelmezőben azt az aktivitást, hogy a megnyilatkozó evidencialitással kapcsolatos műveleteit megértse, és a *szemlátomást* kifejezés prototipikus, leginkább központinak tartható evidenciális jelentését hívják elő ('a célszerkezet a beszélő által megtapasztalt, megfigyelt és feldolgozott szituációt reprezentál').

3.3. Az evidenciális jelentés megkonstruálásnak egy példája

Az alábbi adat az Ablakaidon kinézve mit látsz? indexes fórumtopikon⁴³ Gofry hozzászólása (1999.11.19 3:19:57), amely az MNSz-ből nyert korpusznak is része.

- (25) Vízszintesen sűrűn eső hópelyheket, amelyek tánca mögött egyre fehérebb karosszériájú autósok araszolnak a rakparton, akik szívére csak a távolból felködlő Margit híd látványa jelenthet gyógyírt, azon ugyanis már lehet *szemlátomást* haladni. Persze ki is akar ilyen időben átmenni a csúnya pesti oldalra, ahol tán még a hó is szürkébb és hamarabb adja meg majd magát Latyak Úr esőszagú lehelletének.
Hogy én milyen költői vagyok ma!:)
Hopp, két autós majdnem összeverekedett lenn az úton. Lehet, hogy koccanás volt?

A szituáció a beszélő referenciális központjából (Tátrai 2011: 129) van megkonstruálva, a deiktikus kifejezések értelmezése alapján a budai oldalról (*átmenni a csúnya pesti oldalra*), jóval az utcaszint feletti magasságból (*lenn az úton*) szemléli az eseményeket, rálát az alsó rakpartra (*a rakparton*) és a Margit hídra (de attól távol van, vö. *távolból*), ezeken az útvonalakon elég jól érzékeli a közlekedési helyzetet, erről közvetlen vizuális észlelésen alapuló tapasztalata van. (Látja az emberi alakokat, szemtanúként, de nem résztvevőként azonban csak korlátozott lehetőségei vannak az emberek viselkedésének adekvát értelmezésére.)

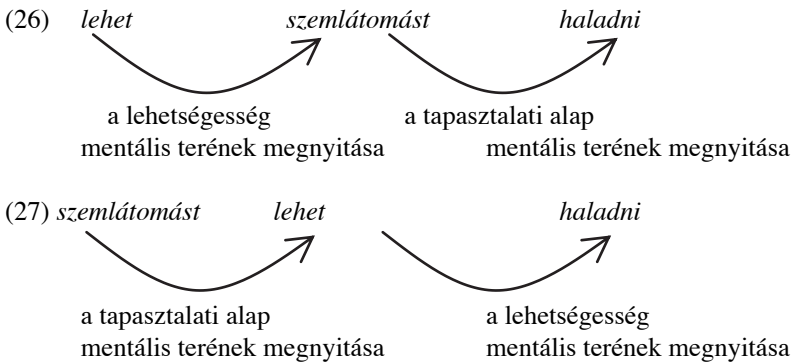
⁴¹ MNSz, *Nyelvváltozat*: magyarországi; *Alkorpusz*: személyes; *Dátum*: 1998/06/24; *Típus*: fórum; *Rovat*: Törzsasztal; Torgyán köztársasági elnöknek?; *Szerző*: Diolen Mobi; *Forrás*: Index Fórum.

⁴² MNSz, *Nyelvváltozat*: magyarországi; *Alkorpusz*: tudományos; *Dátum*: 1998/01; *Típus*: újságcikk; *Rovat*: ezoterika; *Szerző*: Kun Ákos; *Cím*: Az ezotéria kiteljesedése; *Forrás*: Magyar Elektronikus Könyvtár.

⁴³ http://forum.index.hu/Article/showArticle?na_start=210&na_step=30&t=1000786&na_order=

Tehát: a megnyilatkozó szemlélője az eseményeknek, a szituációt saját kiindulópontjából feldolgozott vizuális élményként jeleníti meg, egyéb érzékelési források a reprezentáció megalkotásában nem kapnak szerepet.

A megnyilatkozó önironikus reflexióval él saját stílusára vonatkozóan. A *szemlátomást* kifejezés alacsony gyakorisági fokot mutat fórumszövegekben, ennek ellenére itt nem stílusértéke, hanem inkább a szokatlan szórend miatt feltűnő. (A hozzászólás szóválasztása a stílusérték szempontjából kifejezetten eklektikus.) A *szemlátomást* jellemzően a célszerkezet egészét vonja hatókörébe, ennek a *szemlátomást lehet haladni* sorrend felelne meg (27). A választott elrendezés miatt (26) az evidenciajelölő kifejezés inkább a haladás eseményével, mint a lehetőség állításával kerül közvetlenebb viszonyba, nagyobb konceptuális közelségbe (lásd a (26) és a (27) különbségét⁴⁴), ezzel a haladásra vonatkozó tapasztalat kerül előtérbe, nem a változás ('korábban nem, de most láthatólag lehet') komplexebb és absztraktabb tapasztalati alapú feldolgozása, azonosítása. A szórendet motiválhatta az is, hogy a megnyilatkozó a haladásra vonatkozó tapasztalat jelentőségét kívánta hangsúlyozni.

A szerkezet (*lehet szemlátomást haladni*) (l. (25), (26)) az adott megnyilatkozásban azt jelöli, hogy a beszélő feldolgozza az autók egymáshoz képesti térbeli viszonyának és mozgásának vizuális élményét, és ennek alapján, továbbá a közlekedésre vonatkozó gyakorlati tudása alapján a tapasztalt mozgást haladásként értékeli ki. Az esemény (haladás) és a tapasztalat típusának (vizuális) viszonya alapján a forrás megbízhatónak minősül, a tapasztalat kiemelésével együtt a megnyilatkozó elkötelezettségének nagy foka is hozzáférhetővé válik.

3.4. Az episztenciális jelentés megkonstruálásnak két példája

3.4.1. Következtetés megfigyelés alapján, nem specifikált jelekből

Az alábbi adatban a megnyilatkozó az aktuális kormánypártok politikai magatartását értékeli, nem specifikált, hozzáférhetővé nem tett jelekből levont következtetését közli.

(28) Mellesleg azzal, ahogy a morális válságot kezelik, pontosabban azzal, hogy *szemlátomást* húzódoznak a politikai felelősség vállalásától, sokak szemében arról is

⁴⁴ A műveletek jelölése Imrényi András jelen kötetben is alkalmazott megoldását követi; a mentális térre vonatkozóan l. Fauconnier 1985.

tanúbizonyosságot tesznek, hogy kormányzás közben igencsak megemelkedett a morális ingerküszöbük.⁴⁵

A *szemlélatomást* kifejezés jelentésének megkonstruálásában szerepet játszik a célszerkezeti esemény jellege: a felelősségvállalástól való húzódozás nem látható, nem érzékelhető közvetlenül. A beszélő (valamint a potenciális partner) és a szereplők (metonimikusan a pártokon mint közvetítő tartományon keresztül elért pártpolitikusok) közötti szociális távolságot a többes szám 3. személy használata érzékelteti. A megnyilatkozó tehát nem részese, hanem külső szemlélője a kormány politikálásának. Ebből a külső nézőpontból konstruálja meg a kormánypárti politikusok felelősségvállalásáról alkotott képét, véleményét.

A beszélő ebből a külső nézőpontból a politikusok viselkedését értelmezi, a viselkedés komplex megnyilvánulásait (nyilvános megszólalás vagy meg nem szólalás; a politikai nyilatkozatok tartalma, módja stb.) alapul véve következtet arra, hogy vonakodnak felelősséget vállalni a kialakult morális helyzetért.

A politikai szereplők megnyilvánulásaiából, a róluk szerezhető információkból az adott személyek megfontolásaira való következtetés egyéni mérlegelést feltételez, amelyet sok tényező befolyásolhat (politikai elkötelezettség, amelyet az egyéb értékelő kifejezések is hozzáférhető tesznek; tájékozottság, helyzetértékelési képesség stb.), ezért a következtetési folyamat lépései nem maguktól értetődőek a partner számára, megbízhatósága akár meg is kérdőjelezhető.

A beszélő kiindulópontjából, tehát szubjektívizáltan megkonstruált esemény (a felelősségvállalástól való húzódozás) közlésében a *szemlélatomást* kifejezés nem utalhat közvetlen érzékelési forrásra, tapasztalatra, csak arra, hogy a beszélő a megfigyelési alapján nagy elkötelezettséggel közli következtetését, azt könnyen hozzáférhető, nyilvánvaló következtetésként (episztemikus bizonyosságként) prezentálja. Az elkötelezettség nagy fokát mutatja, hogy ezt a következtetést a csökkenő erkölcsi érzékenység (újabb vélekedés) bizonyítékként jelöli meg.

3.4.2. Következtetés meglepőnek értékelt tényből

Az utolsó példa hírösszefoglaló részlete, amelyben a tudósító/elemző értékeli az egyik háborús fél lépését (pontosabban az akció hiányát).

- (29) Érdekes, hogy a Hezbollah nem lőtt ki Katyusákat izraeli területre – *szemlélatomást* azért, mert maga is enyhítené az incidens jelentőségét.⁴⁶

A megnyilatkozó referenciapontként szolgál az értékelés (*érdekes*) és az indokra való következtetés számára (szubjektívizáció).

Az *érdekes* ebben a kontextusban azt teszi hozzáférhetővé, hogy az akció elmaradása olyan tény, amelyet a megnyilatkozó meglepőnek, váratlannak vagy szokatlannak tart, az új információnak a meglévő tudással való összeegyeztetése, integrálása a megnyilatkozó reflexiójának tárgya lett (mirativitás). Ezt a feldolgozást végzi el a következtetés során, amely saját kiindulópontjából konstruálódik meg, tudására (a politikai és háborús szereplőkkel, viszonyokkal, dokumentumokkal és tervekkel stb. kapcsolatos információira) épül. A milíciára vonatkozó sze-

⁴⁵ MNSz, *Nyelvváltozat*: magyarországi; *Alkorpusz*: sajtó; *Dátum*: 1997/02/06; *Típus*: újságcikk; *Rovat*: nézőpont; *Szerző*: Elek István; *Cím*: A közvagyon, valamint a koalíciós pártok morális tőkéjének fogyatkozása; *Forrás*: Magyar Nemzet.

⁴⁶ MNSz, *Nyelvváltozat*: magyarországi; *Alkorpusz*: sajtó; *Dátum*: 2000/02/12; *Típus*: újságcikk; *Rovat*: külföld; *Szerző*: MH-összefoglaló; *Cím*: Ehud Barak elrendelte a „kivonulást”; *Forrás*: Magyar Hírlap.

mélyragok (egyes szám 3. személy) jelölik a megnyilatkozó és a szervezet közötti távolságot, a beszélő tehát a külső megfigyelő, értékelő nézőpontjából értelmezi a szervezet lépését, motivációját. A konkrét jelek nincsenek specifikálva, az alap nem hozzáférhető. A térség viszonyaiban való tájékozottság függvényében a partnerek eltérően ítélik meg a következtetés helyességét, erejét és megbízhatóságát.

A célszerkezet nyelvi reprezentációjában a módjel (-*ené*) jelöli a katonai szervezet szándékát, kívánságát, az erre vonatkozó limitált lehetőséget. A *szemlátomást* kifejezés nem jelölhet tapasztalatot, hiszen a megnyilatkozó nem férhet hozzá közvetlenül a Hezbollah szándékához, akaratához a fenti lépéssel összefüggésben, tehát csak úgy értelmezhető, hogy ezt a megnyilatkozó például a telepek felszámolásának tervével és az egyezményekkel összhangban nyilvánvalónak tartja.

4. Összefoglalás

Tanulmányomban az inferencialitás és ehhez kapcsolódva részlegesen az evidencialitás és az episztemikus modalitás kategóriájának újraértelmezését végeztem el a kijelölt elméleti keretben. A korábbi nyelvészeti megközelítések dominánsan osztályozó igénye, és ezzel kapcsolatban jellemzően objektivisták szemlélete helyett (ami egyébként saját korábbi munkáimat is jellemezte) abból indultam ki, hogy az evidenciális, inferenciális és episztemikus jelentés a világról való tapasztalattal, tudással kapcsolatos, a partnerek közös mentális aktivitásával (interszjektív módon), dinamikus konstruálással létrehozott jelentések. Ennek megfelelően értelmezésükhöz kognitív modelleket dolgoztam ki, amelyek elgondolásom szerint megfelelnek a hétköznapi nyelvi tevékenység gyakorlatának, és ezért jól alkalmazhatók empirikus vizsgálatokban is.

Dolgozatom második része egy szűk terjedelmű (a *szemlátomást* kifejezés 100 írott nyelvi előfordulásának elemzésén alapuló) empirikus vizsgálatot mutatott be, és az ebből kiemelt három adat részletesebb elemzésével tette próbára a felvázolt modellek/sémák működését. Terveim szerint hasonló módon végzem el a többi magyar lexikalizálódott evidenciális és episztemikus jelölő vizsgálatát is.

Irodalom

- Aikhenvald, Alexandra Y. 2003. Evidentiality in typological perspective. In: Aikhenvald, Alexandra Y. – Dixon, R. M. W. (eds.): *Studies in evidentiality*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins. 1–31.
- Athanasiadou, Angeliki – Canakis, Costas – Cornillie, Bert (eds.) 2006. *Subjectification. Various paths to subjectivity*. Berlin, New York: Mouton de Gruyter.
- Biber, Douglas et al. 1999. *Grammar of spoken and written English*. London: Longman.
- Biber, Douglas – Finegan, Edward 1989. Styles of stance in English: Lexical and grammatical marking of evidentiality and affect. *Text* 9 (1): 93–124.
- Boas, Franz 1911. Kwakiutl. In: Boas, Franz (ed.): *Handbook of American Indian languages. Part I*. Smithsonian Institution. Bureau of American Ethnology Bulletin 40. 423–557.
- Bybee, Joan L. 1985. *Morphology*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins.
- Bybee, Joan – Perkins, Revere – Pagliuca, William 1994. *The evolution of grammar*. Chicago: The University of Chicago Press.

- Chafe, Wallace 1986. Evidentiality in English conversation and academic writing. In: Chafe, Wallace – Nichols, Johanna (eds.): *Evidentiality: The linguistic coding of epistemology*. Norwood NJ: Ablex. 261–272.
- Cornillie, Bert 2009. Evidentiality and epistemic modality. On the close relationship between two different categories. *Functions of Language* 16/1: 44–62.
- Croft, William 1994. Speech act classification, language typology and cognition. In: Tsohatzidis, Savas L. (ed.): *Foundations of speech act theory: Philosophical and linguistic perspectives*. London: Routledge. 460–477.
- de Haan, Ferdinand 1999. Evidentiality and epistemic modality: Setting boundaries. *Southwest Journal of Linguistics* 18: 83–101.
- de Haan, Ferdinand 2001. The place of inference within the evidential system. *International Journal of American Linguistics* 67 (2): 193–219.
- Dendale, Patrick – Tasmowski, Liliane 2001. Introduction: Evidentiality and related notions. *Journal of Pragmatics* 33: 339–348.
- Douven, Igor 2010. The pragmatics of belief. *Journal of Pragmatics* 42: 35–47.
- Faller, Martina T. 2002. *Semantics and pragmatics of evidentials in Cuzco Quechua*. PhD-Dissertation. Stanford University.
- Fauconnier, Gilles 1985. *Mental spaces: Aspects of meaning construction in natural language*. Cambridge MA, London: Bradford Book – MIT Press.
- Givón, Talmy 1982. Evidentiality and epistemic space. *Studies in Language* 6: 23–49.
- Horváth Katalin 2009. *Epistemische Modalität im Deutschen und Ungarischen*. PhD-Dissertation. Budapest: ELTE.
- Jacobsen, William H. Jr. 1986. The heterogeneity of evidentials in Makah. In: Chafe, Wallace – Nichols, Johanna (eds.): *Evidentiality: The linguistic coding of epistemology*. Norwood NJ: Ablex. 3–28.
- Kiefer Ferenc 2000. *Jelentélmélet*. Budapest: Corvina.
- Kiefer Ferenc 2005. *Lehetőség és szükségszerűség*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Kugler Nóra 2008. Az episztemikus modalitást és evidencialitást jelölő módosítószók funkciói és a hozzájuk kapcsolódó műveletek. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XXII*: 269–307.
- Lakoff, George 1987. *Women, fire, and dangerous things: What categories reveal about the mind*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Langacker, Ronald W. 1988. Women, fire, and dangerous things: What categories reveal about the mind. By George Lakoff. Chicago: The University of Chicago Press. 1987. *Language* 64 (2): 384–395.
- Langacker, Ronald W. 1991. *Foundations of cognitive grammar. Vol. II. Descriptive applications*. Stanford: Stanford University Press.
- Langacker, Ronald W. 2006. Subjectification, grammaticization, and conceptual archetypes. In: Athanasiadou, Angeliki – Canakis, Costas – Cornillie, Bert (eds.): *Subjectification. Various paths to subjectivity*. Berlin, New York: Mouton de Gruyter. 17–40.
- Langacker, Ronald W. 2008. *Cognitive grammar: A basic introduction*. Berlin: Walter de Gruyter.
- Nuckolls, Janis B. 1993. The semantics of certainty in Quechua and its implications for a cultural epistemology. *Language in Society* 22/2: 235–255.
- Nuyts, Jan 2001. *Epistemic modality, language, and conceptualization*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins.
- Palmer, Frank R. 1986. *Mood and modality*. Cambridge: Cambridge University Press.

- Pelyvás Péter 1998. A magyar segédigék és kognitív predikátumok episztemikus lehorogonyzó szerepéről. In: László Büky – Márta Maleczki (szerk.): *A mai magyar nyelv leírásának újabb módszerei* 3. Szeged: JATE. 117–32.
- Pelyvás, Péter 2006. Subjectification in (expressions of) epistemic modality and the development of the grounding predication. In: Athanasiadou, Angeliki – Canakis, Costas – Cornillie, Bert (eds.): *Subjectification. Various paths to subjectivity*. Berlin, New York: Mouton de Gruyter. 121–150.
- Péter Mihály 1991. *A nyelvi érzelemkifejezés eszközei és módjai*. Budapest: Tankönyvkiadó.
- Sanders, José – Spooren, Wilbert 1997. Perspective, subjectivity, and modality from a cognitive linguistic point of view. In: Liebert, Wolf-Andreas – Redeker, Gisele – Waugh, Linda (eds.): *Discourse and perspective in cognitive linguistics*. Amsterdam: John Benjamins. 85–112.
- Sinha, Chris 1999. Grounding, mapping and acts of meaning. In: Janssen, Theo – Redeker, Gisela (eds.) *Cognitive Linguistics: Foundations, scope and methodology*. Berlin, New York: Mouton de Gruyter. 223–255.
- Tátrai Szilárd 2008. Irónia. In: Szathmári István (szerk.): *Alakzatlexikon. A retorikai és stilisztikai alakzatok kézikönyve*. Budapest: Tinta Könyvkiadó. 311–320.
- Tátrai Szilárd 2011. *Bevezetés a pragmatikába. Funkcionális kognitív megközelítés*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Tolcsvai Nagy Gábor 1998. *A nyelvi norma*. Nyelvtudományi Értekezések 144. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Traugott, Elizabeth Closs 1989. On the rise of epistemic meanings in English: An example of subjectification in semantic change. *Language* 65 (1): 31–55.
- Traugott, Elizabeth Closs 1995. Subjectification in grammaticalisation. In: Stein, Dieter – Wright, Susan (eds.): *Subjectivity and subjectification*. Cambridge: Cambridge University Press. 31–52.
- van der Auwera, Johan – Plungian, Vladimir A. 1998. Modality's semantic map. *Linguistic Typology* 2: 79–124.
- van Gijn, Rik – Gipper, Sonja 2009. Irrealis in Yurakaré and other languages: On the cross-linguistic consistency of an elusive category. In: Hogeweg, Lotte – de Hoop, Helen – Malchukov, Andrej (eds.): *Cross-linguistic semantics of tense, aspect and modality*. Amsterdam: John Benjamins. 155–178.
- Willett, Thomas 1988: A cross-linguistic survey of the grammaticalization of evidentiality. *Studies in Language* 12: 51–97.

Módszerek a *kis* és *kicsi* dimenzionális melléknevek korpuszalapú vizsgálatához

A dolgozat két tulajdonságfogalom, a *kis* és a *kicsi* vizsgálata során két módszert alkalmaz a dimenzionális melléknevek korpuszalapú vizsgálatához. A (i) kollokációs elemzés a mellékneveket módosító szerkezetekben, a mellékneveket követő főnévvel párban vizsgálja. A *kis* és *kicsi* melléknevek tipikalitási mintázatainak pontosabb megértéséhez, a kollokációs vizsgálat gyakorisági adataira építve, a dolgozat javasolja a dominanciamutatók használatát. Számos funkcionális nyelvészeti keretben végzett kutatás (vö. pl. Langacker 1987, Croft–Cruse 2004, Evans 2006) azonban rámutat, hogy a szavak jelentése nem állandó, hanem szöveggörnyezettől és szociális tényezőktől függ, valamint nyelvspecifikus elemeket is tartalmaz. Az (ii) olvasatvizsgálati módszer ezért a *kis* és *kicsi* mellékneveket, illetve a velük kombinálódó főnévi fogalmakat szöveggörnyezetükben, kézi kódolással kategorizálja. Az olvasatvizsgálat eredményeit klaszteranalízis foglalja össze. E két korpusznyelvészeti vizsgálat, a korábbi vizsgálatokkal ellentétben, az absztrakt entitásokra is kiterjed, s ezáltal egy teljesebb képet rajzol a dimenzionális melléknevek jelentéstani viselkedéséről.

Kulcsszavak: melléknév, főnév, dominanciamutató, fogalmi kombináció, kollokáció

1. Bevezetés

Frawley *Linguistic semantics* című munkájában rámutat, hogy a tulajdonságfogalmak és a módosító szerkezetek a nyelvtudomány legkevésbé vizsgált területei közé tartoznak (Frawley 1992: 437). Kivételként talán a melléknév fokozhatóságával foglalkozó vizsgálatokat említhetjük (pl. Klein 1980, Larson 1988, Kennedy 1999, Partee 1995, Paradis 1997/2000).

Különösen igaz ez a magyar nyelvészeti kutatásokra, ahol a melléknevek, s azon belül a dimenzionális melléknevek vizsgálata mindeddig kevés figyelmet kapott.

A szófaji kategóriákat tárgyaló kutatások jellemzően az igei és a főnévi csoporttal foglalkoznak (pl. Givón 1995, Talmy 2000, Diessel 2007), de gyakran vizsgálnak kisebb szófaji kategóriákat is (pl. Talmy 2000, Tyler–Evans 2003). A melléknévi csoport jellemzően az összehasonlító, illetve tipológiai munkák kedvelt vizsgálati területe (a számos dolgozat közül néhány példa: Greenberg 1963, Dixon 1982, Dryer 1988/1992, Bhat 1994, Baker 2003).

A dimenzionális melléknevekkel foglalkozó, funkcionális szemléletű tanulmányok a francia és a német melléknevek vizsgálatával kezdődtek (francia: Greimas 1966; német: Bierwisch 1967, Lafrenz 1983, Lang 1989), majd bekapcsolódtak e kutatási vonalba az angol nyelvre koncentrált munkák is (Lyons 1977, Dirven–Taylor 1988, Durell 1988, Vandeloise 1988). A századforduló körül a dimenzionális melléknevek csoportja több, kisebb és nagyobb nyelv kutatóinak is felkeltette az érdeklődését (jukatek maja: Stolz 1996; lengyel: Linde-Usiekniewicz 2000, 2002; nganaszan: Szeverényi 2006, olasz: Goy 2002; orosz: Rakhilina 2000; spanyol: Galeote et al. 1999; svéd: Vogel 2004). Ennek ellenére a kutatások többsége, ahogy a nyelvészet sok más területén is, ma is az angol és a német nyelvre irányul (Weydt–Schlieben-Lange 1998, Lang 2001, Athanasiadou 2001, Taylor 2002, Tribushinina 2009).

Konstrukció és jelentés. Tanulmányok a magyar nyelv funkcionális kognitív leírására.
Szerk. Tolcsvai Nagy Gábor, Tátrai Szilárd. Budapest: ELTE. 2012. 153-174.

A dolgozat fő célja, hogy hozzájáruljon a melléknévi módosítók leírásához, illetve a melléknév–főnév kombinációk megismeréséhez. A vizsgálat két, jellemzően dimenzionálisnak tekintett melléknevet vizsgál módosító funkcióban.

A magyar nyelvben a *kis* és *kicsi* melléknevek használata során többszintű funkciómegoszlásról beszélhetünk. Mondatszinten a *kis* melléknév jellemzően attributív funkcióban, míg a *kicsi* melléknév tipikusan predikatív funkcióban szerepel. Emellett azonban azt is megfigyelhetjük, hogy ez a funkciómegoszlás nem kivétel nélküli. Az alábbi korpuszvizsgálat rámutat, hogy mindkét melléknév előfordulhat attributív funkcióban. A *kis madár* és a *kicsi madár* például egyaránt előfordul a vizsgált korpusz anyagában. Az elemzés középpontjában az a kérdés áll, hogy melyek azok a kollokációk, amelyek tipikusan az egyik melléknévvel szerepelnek, s melyek azok, amelyek mindkét melléknévvel előfordulhatnak; illetve, hogy mely kombinációk dominánsak egy adott kombinációtípuson belül. A dolgozat az attributív–predikatív funkciómegoszlást csak részlegesnek tekinti, s arra világít rá, hogy mikor használhatjuk mindkét melléknevet attributív funkcióban.

2. Felhasznált korpusz és adatfeldolgozás

A vizsgálat a Magyar Nemzeti Szövegtár (továbbiakban MNSz) magyar nyelvváltozatba sorolt teljes anyagát felhasználja. Az MNSz egy 188 millió szövegszót tartalmazó, automatikusan annotált, írott magyarországi köznyelvet reprezentáló korpusz. Az elemzés a korpuszban előforduló *kis/kicsi*+főnév párok összes előfordulását (99491 kombináció) feldolgozza. A *kis* melléknév–főnév kombináció összesen 92249-szer szerepel, míg a *kicsi* melléknév 7242 alkalommal fordul elő a szövegtárban. Elkerülhetetlen, hogy egy gépi annotálással épített korpusz tartalmazzon hibákat. Az automatikus annotálás következményeként a gyakorisági listában előfordulnak olyan kombinációk is, amelyek nem felelnek meg a keresési feltételeknek. Közel tökéletes annotálást csak kézi elemzés nyújthatna, amelyhez az adott adathalmaz mérete rendkívül nagy.

Az együttes előfordulások kinyerését követő adatelemzés során a formai feltételek alapján kiszűrhető elemek, így például az *-i* képzős, melléknév–melléknév kombinációk (pl. *kis sunyi*, *kis társadalmi*), illetve a melléknevek tulajdonnévi előfordulásai (pl. *Kis Miklós*) nem kerültek be az elemzési eredményekbe.

Előfordultak azonban olyan melléknévi elemek is, amelyeket tudatosan megtartott az elemzés. Ilyenek például a főnévből képzett *-ű*, *-ű* képzős melléknevek (pl. *kis létszámú*, *kis összegű*). A főnévi alappal rendelkező képzett mellékneveket a vizsgálat azért tartotta meg, mert ebben az esetben pl. a *kis* melléknév az azt követő melléknév főnévi alapját módosítja. Az alábbiakban felsorolt kollokációk a gyakorisági listákban a főnévi szóalakok, s nem a szótövek szerint láthatóak. Ily módon a *kicsi ház* és a *kicsi házban*, illetve a *kis ajtót* és a *kis ajtóban* kombinációk két külön együttes előfordulásként jelennek meg. A dolgozat a száz leggyakoribb együttes előfordulást szemlélteti, ugyanakkor a dominancia és az egyediség vizsgálatok a teljes korpusz anyagát felhasználják. Természetesen a *kis* melléknév esetében ennél sokkal nagyobb minta is reprezentatív lehet, míg a *kicsi* melléknév esetében már harminc-negyven pár is elégséges a leggyakoribb kombinációk szemléltetéséhez.

3. A *kis* és *kicsi* melléknevek kollokációinak bemutatása

3.1. A *kis* melléknév kollokációinak bemutatása

A *kis* melléknév összesen 92249 alkalommal fordul elő az MNSz-ben. Minimum három alkalommal 6074 kollokáció szerepel az adathalmazban. Az alábbi táblázat (1. táblázat) a száz leggyakoribb kollokációs párt (KP) szemlélteti. A táblázatban a főnevek előfordulási gyakorisági sorrendben (EF) következnek. A *kis* mellett kiemelkedő gyakorisággal szereplő főnevek: *ország*, *híján*, *mértékben*, *gyermek*, *idő*, *létszám(ú)*, *időre* és *részben*.

KP	EF	KP	EF	KP	EF	KP	EF
<i>ország</i>	863	<i>szobában</i>	155	<i>házat</i>	93	<i>mértékű</i>	69
<i>híján</i>	803	<i>méretű</i>	152	<i>hányada</i>	92	<i>teljesítmény</i>	69
<i>mértékben</i>	710	<i>országok</i>	152	<i>hely</i>	91	<i>összeg</i>	69
<i>gyermek</i>	657	<i>szünet</i>	151	<i>madár</i>	90	<i>csoportja</i>	68
<i>idő</i>	497	<i>számú</i>	150	<i>lángon</i>	89	<i>feladat</i>	68
<i>létszámú</i>	449	<i>részét</i>	149	<i>állat</i>	88	<i>könyv</i>	68
<i>időre</i>	408	<i>ház</i>	148	<i>fej</i>	86	<i>közösség</i>	68
<i>részben</i>	396	<i>mennyiségű</i>	146	<i>baj</i>	85	<i>nemzetek</i>	68
<i>ember</i>	304	<i>nép</i>	145	<i>patak</i>	85	<i>üveg</i>	68
<i>része</i>	275	<i>darab</i>	137	<i>szerepe</i>	84	<i>országnak</i>	67
<i>pénzt</i>	220	<i>pénz</i>	130	<i>település</i>	83	<i>kötet</i>	66
<i>faluban</i>	218	<i>számban</i>	130	<i>sziget</i>	81	<i>házánk</i>	65
<i>házánkban</i>	218	<i>nő</i>	126	<i>csomagot</i>	80	<i>kert</i>	65
<i>ideig</i>	210	<i>vízet</i>	125	<i>cégek</i>	79	<i>asztal</i>	64
<i>csapat</i>	206	<i>szereplésével</i>	123	<i>figyelmet</i>	78	<i>különbség</i>	64
<i>időt</i>	197	<i>szoba</i>	116	<i>hal</i>	77	<i>részt</i>	64
<i>falu</i>	195	<i>helyen</i>	115	<i>helyet</i>	76	<i>történet</i>	64
<i>tűzálással</i>	195	<i>türelmet</i>	108	<i>kockákra</i>	76	<i>meleg</i>	63
<i>herceg</i>	176	<i>meglepetésre</i>	106	<i>segítség</i>	76	<i>munka</i>	63
<i>népek</i>	175	<i>párt</i>	104	<i>összegű</i>	76	<i>tó</i>	63
<i>pártok</i>	175	<i>termetű</i>	104	<i>szerepet</i>	72	<i>adalék</i>	62
<i>mennyiségben</i>	171	<i>területen</i>	103	<i>asszony</i>	71	<i>gondot</i>	61
<i>csoport</i>	166	<i>társaság</i>	99	<i>csoportokban</i>	71	<i>szobába</i>	61
<i>híja</i>	164	<i>időm</i>	95	<i>lépések</i>	71	<i>utcában</i>	60
<i>dolog</i>	162	<i>országban</i>	94	<i>szívem</i>	70	<i>cég</i>	59

1. táblázat: A *kis* melléknév leggyakoribb kollokációs párijai

A leggyakoribb kollokáció a *kis ország*, amely összesen 863-szor fordul elő. A századik *kis*+főnév kombináció a *kis cég* 59 alkalommal szerepel az adathalmazban. Az összes előfordulás 31480 féle kollokációtípust jelent, amelyből minimum 3 előfordulással 6074 kombináció szerepel. Ez azt jelenti, hogy az összes előfordulás 64,1%-a fordul elő kettőnél többször. Az összes előforduláshoz képest viszonylag kicsi a gyakoribb kollokációtípusok száma. Egy kombináció átlagosan 9,44-szer fordulhatna elő a gyakoribb kombinációk viszonyított eloszlását tekintve. A legalább háromszor előforduló kombinációk átlagosan 9,44-szer szerepelnek a korpuszban.

3.2. A *kicsi* melléknév kollokációinak bemutatása

A *kicsi* melléknév ritkábban fordul elő módosító funkcióban. Összes előfordulása (7242) 3557 féle kollokációtípust tesz ki. 456 féle kollokációtípus fordul elő minimum 3 alkalommal az adathalmazban, amely összesen 3102 előfordulásért felel. Ez átlagosan 6,80-szoros előfordulást jelent. A 2. táblázat a *kicsi* melléknév 100 leggyakoribb kollokációját mutatja be a főnevek előfordulási gyakoriságának a sorrendjében.

KP	EF	KP	EF	KP	EF	KP	EF
<i>gyermek</i>	183	<i>medve</i>	17	<i>szék</i>	10	<i>baj</i>	7
<i>csecsemő</i>	91	<i>madár</i>	16	<i>időt</i>	9	<i>buba</i>	7
<i>fiam</i>	69	<i>házban</i>	15	<i>mozgás</i>	9	<i>budapest</i>	7
<i>kisfiú</i>	62	<i>tó</i>	15	<i>nép</i>	9	<i>elefánt</i>	7
<i>ember</i>	59	<i>agy</i>	14	<i>országban</i>	9	<i>gyereke</i>	7
<i>lány</i>	58	<i>hűján</i>	14	<i>rossz</i>	9	<i>gyerekeket</i>	7
<i>korában</i>	57	<i>húsom</i>	14	<i>szobába</i>	9	<i>hal</i>	7
<i>ház</i>	44	<i>korban</i>	14	<i>tested</i>	9	<i>kortól</i>	7
<i>ország</i>	43	<i>nő</i>	14	<i>fiát</i>	8	<i>kályha</i>	7
<i>gyerek</i>	39	<i>fia</i>	13	<i>harang</i>	8	<i>lyuk</i>	7
<i>asszony</i>	37	<i>gyermeke</i>	13	<i>háza</i>	8	<i>madaram</i>	7
<i>idő</i>	34	<i>ablakon</i>	12	<i>ideig</i>	8	<i>magyarország</i>	7
<i>koromban</i>	34	<i>jézus</i>	12	<i>korától</i>	8	<i>része</i>	7
<i>dolog</i>	27	<i>koruktól</i>	12	<i>kéz</i>	8	<i>szellő</i>	7
<i>szobában</i>	26	<i>asztal</i>	11	<i>lámpa</i>	8	<i>templom</i>	7
<i>szívem</i>	25	<i>korom</i>	11	<i>nyájam</i>	8	<i>tündér</i>	7
<i>fiú</i>	22	<i>patak</i>	11	<i>patron</i>	8	<i>város</i>	7
<i>lányom</i>	22	<i>test</i>	11	<i>pont</i>	8	<i>élet</i>	7
<i>szoba</i>	21	<i>ökröcske</i>	11	<i>párt</i>	8	<i>üveget</i>	7
<i>széken</i>	21	<i>csűr</i>	10	<i>pásztor</i>	8	<i>ajtó</i>	6
<i>székre</i>	21	<i>helyen</i>	10	<i>réten</i>	8	<i>alma</i>	6
<i>gyerekek</i>	20	<i>házba</i>	10	<i>róka</i>	8	<i>birtok</i>	6
<i>ablak</i>	18	<i>kocsi</i>	10	<i>rókák</i>	8	<i>bort</i>	6
<i>faluban</i>	18	<i>koromtól</i>	10	<i>területen</i>	8	<i>csillag</i>	6
<i>falu</i>	17	<i>korukban</i>	10	<i>testét</i>	8	<i>fa</i>	6

2. táblázat: A *kicsi* melléknév leggyakoribb kollokációs párjai

A *kicsi* melléknév leggyakoribb kombinációs párja a *gyermek* (183 előfordulás) főnév, amelyet a *csecsemő* (91 EF) és a *fiam* (69 EF) szóalakok követnek. A századik leggyakoribb kombináció, a *kicsi fa*, mindössze hat alkalommal fordult elő a feldolgozott mintában.

3.3. A *kis* és *kicsi* melléknév kollokációinak összehasonlítása

A *kis* és *kicsi* kollokációit összehasonlítva a leggyakoribb kollokációkat a *kicsi* melléknévvel találhatjuk. Legtöbbször a *kicsi gyermek* (2,5%) fordult elő, amelyet a *kicsi csecsemő* (1,3%) és a *kicsi fiam* (1,0%) kollokáció követ, e három kollokáció így lefedi az előfordulások 4,8%-át. A

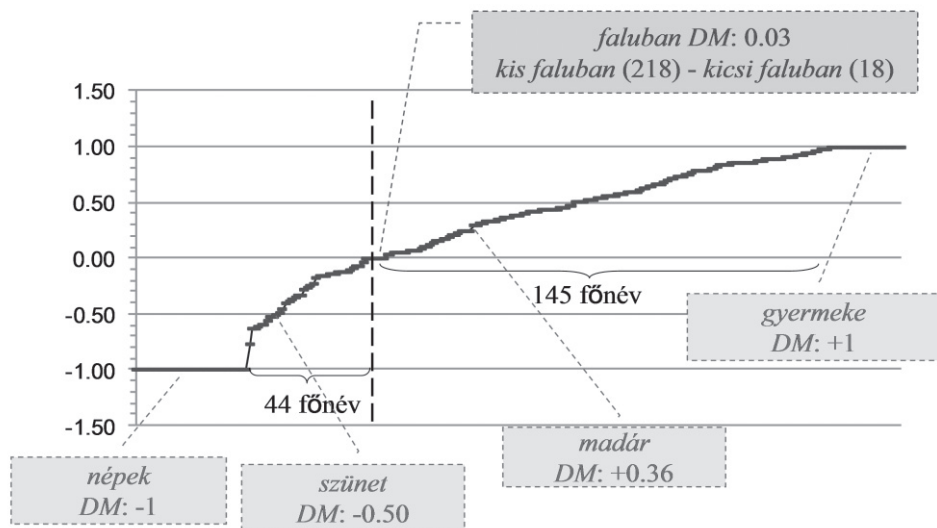
legnagyobb arányban előforduló *kis*+főnév kombináció a *kis ország* (0,94%). Ha megnézzük, hogy hány kollokáció esik 0,5%-os előfordulás fölé, akkor szembetűnő, hogy a *kicsi* csoportjában jóval több kombináció tartozik ide, mint a *kis*-nél. Míg a *kicsi* melléknév mellett 13 párt (csökkenő gyakorisági sorrendben: *kicsi gyermek / csecsemő / fiam / kisfiú / ember / lány / korában / ház / ország / gyerek / asszony / idő / koromban*) számolhatunk az $EF > 0,5\%$ közé, addig ebbe a gyakorisági intervallumba a *kis* melléknév esetében csak 5 kollokáció tartozik (*kis ország / híján / mértékben / gyermek / idő*). Ez arra utal, hogy a *kis* melléknévvel alkotott kollokációk típusgazdagabbak.

4. Dominancia és egyediség

Az együttes előfordulások vizsgálata arra is rámutat, hogy melyek azok a főnevek, amelyek mindkét melléknévvel előfordulnak, és melyek azok, amelyek jellemzően a *kis* vagy a *kicsi* melléknévvel alkotnak kombinációkat. A két végpont (csak egyik vagy csak másik melléknévvel előforduló főnevek) között fokozatos az átmenet. Célszerű definiálni egy olyan mértéket, amellyel ez a folytonos átmenet számszerűsíthető: 0 körül csoportosulnak azok a főnevek, amelyek mindkét melléknévvel előfordulnak, -1 -nél találhatjuk azokat a mellékneveket, amelyek csak a *kis* melléknévvel, $+1$ -nél pedig csak a *kicsi*-vel előforduló főneveket. Ha egy számegyenesen sorba rendezzük a főneveket, és az y -tengelyen ábrázoljuk ezt az értéket, egy -1 -től $+1$ -ig terjedő görbét kapunk. Ez az ábrázolási mód az egyes főnevek kombinációs tipikalitásait is jól ábrázolja, hiszen a görbén nemcsak három pontba rendeződnek a kombinációk, hanem a nullához közelebb vagy távolabb helyezkednek el. -1 és 0 között helyezkednek el a dominánsan *kis*-sel kombinálódó főnevek, míg 0 és $+1$ között találhatjuk a dominánsan *kicsi*-vel kombinálódó főneveket. Minél távolabb esik tehát egy főnév a 0 -tól, annál dominánsabban vagy egyik, vagy másik melléknévvel kombinálódik. A kombinációhoz rendelhető számot ez alapján **dominanciamutató**nak (*DM*) nevezzük, amelyet az alábbi módon kapunk meg:

$$\frac{P_{kicsi} - P_{kis}}{P_{kicsi} + P_{kis}}$$

Az ábrán a -1 mentén található egyenes vonal azokat a kombinációkat foglalja magába, amelyeket a *kis* alkot főnevekkel. Ilyen párok például: *mértékben, hazánkban, túlzással, népek, pártok, csoport*. Ezek a főnevek tipikusan a *kis* melléknévvel alkotnak kombinációt, s csak ritkán vagy egyáltalán nem fordulnak elő a *kicsi* melléknév mellett. A görbe másik végén, $+1$ -nél található egyenes mentén rendeződnek azok a főnevek, amelyek dominánsan a *kicsi* melléknév kollokációs párjai. Ilyen főnevek például *gyermeke, húsom, korukban*.

1. ábra: A *kis* és *kicsi* melléknévek dominanciavizsgálata

A +1 dominanciamutatójú főnevek tehát nem fordulnak elő a *kis* melléknévvel kombinációban, míg a -1 dominanciamutatóval rendelkező főnevek kizárólag a *kis* melléknév mellett fordulnak elő. A dominanciamutató azt mutatja tehát meg, hogy a *kis* vagy *kicsi* melléknévvel alkotott kombinációkon belül mely főnevek lesznek tipikusak az adott kombinációtípusban. Ha megnézzük például a +1-es dominanciamutatóval rendelkező *ökröcske* főnevet, a dominanciamutatója azt jelzi, hogy a *kicsi*-főnév kombinációkon belül lesz kizárólag domináns, míg a *kis*+főnév nem fordul elő. A -1 dominanciamutatójú *pártok* főnév pedig a *kis* melléknévvel alkotott kombinációkban fordul kizárólag elő. Vessünk egy pillantást a két egyenes között, tehát -1 és +1 között elhelyezkedő kombinációkra. A *szünet* főnév dominanciamutatója -0,50, amely azt mutatja, hogy dominánsan a *kis* melléknévvel alkotott kombinációkban lesz gyakori, de kevésbé domináns, mint pl. a *mértékben* (DM: -1) vagy *házánkban* (DM: -1) főnevek. A *madár* főnév mutatója +0,36, amely arra utal, hogy a *kicsi* kombinációkban lesz domináns. Tehát a *kis madár* kevésbé tipikus kollokáció a *kis* melléknévvel alkotott kombinációkban, mint a *kicsi madár* a *kicsi* melléknévvel alkotott kombinációkban. A 0,00 mutatójú főnevek közé tartozik például a *jószág* főnév, amely azt mutatja, hogy a *jószág* főnév egyik kombinációban sem lesz domináns. Érdeemes megnézni a viszonylag gyakori *faluban* főnevet, amelynek +0,03 a dominanciamutatója. A *faluban* főnév összesen 236-szor fordul elő, amelyből 218 alkalommal a *kis*, 18 alkalommal a *kicsi* főnév mellett szerepel. Ez a 18 előfordulás szinte azonos dominanciát jelent a *kicsi* kombinációinak az esetében, mint a 218 előfordulás a *kis* melléknévvel alkotott kombinációk körében. Azt is láthatjuk, hogy a 0 és a +1 közötti görbe jóval hosszabb. Ennek oka, hogy ebbe az intervallumba több kombináció tartozik, mint a *kis* kombinációihoz. Ebből arra következtethetünk, hogy a *kicsi* melléknévvel alkotott kevésbé domináns kombinációkban szereplő főnevek száma magas. Ez az összes kombinációra kivetítve azt jelenti, hogy a *kicsi* melléknévvel alkotott kombinációk tipikusabbak.

5. A *kis* és *kicsi* melléknevek olvasatkombinációinak klaszteranalízise

Az olvasatvizsgálat a *kis/kicsi* melléknevek kombinációinak fogalomalapú kódolása, amely 512–512 véletlenszerűen kiválasztott *kis/kicsi*+főnév kombináció kézi elemzését foglalja magában. Az olvasatvizsgálat célja, hogy a fent vizsgált kollokációkat szövegkörnyezetükben kategorizálja, illetve rámutasson az együttes előfordulások szemantikai hátterére. Ily módon felszínre kerülnek a poliszémikus olvasatok (pl. *kis távon*: idő/tér), valamint a vizsgált melléknevek fogalmi struktúrájáról is részletesebb képet kapunk, mint az előfordulások gyakoriságán alapuló kollokációs vizsgálatban. Az elemzés az eredeti szövegkörnyezetben történt, amelyet a kombináció körüli 20 szó tett ki. A dolgozat a fogalmakat mint az egyes kombinációkban előforduló olvasatokat vagy érzeteket kezeli, így e három kifejezés (fogalom, olvasat, érzet) a dolgozatban szinonimaként szerepelnek. A melléknévi fogalmak kategóriái a Magyar értelmező kéziszótár (Pusztai szerk. 2003), a főnévi érzetkategóriák a Princeton WordNet ontológia (<http://wordnet.princeton.edu/>) csoportosításán alapulnak. Egy korábbi vizsgálat rámutatott, hogy az alkalmazott kategóriacímkek a besorolások során eredményesen alkalmazhatóak (Papp 2010).

A melléknévi fogalmak olvasatkategóriái:

1. méret
2. fok vagy mérték
3. idő
4. összeg
5. mennyiség
6. fiatalság
7. jelentőség

A *kis* melléknév az idő, jelentőség, fok/mérték és a méret kategóriákban, míg a *kicsi* melléknév a jelentőség, méret, fiatalság és az összeg kategóriákban volt tipikus.

A főnévi fogalmak olvasatkategóriái:

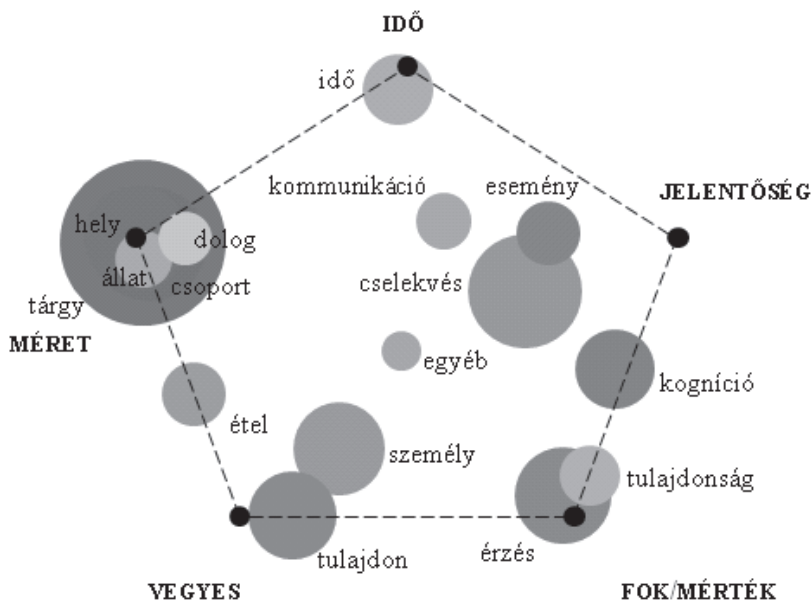
1. állat	7. kommunikáció	13. indíték	19. folyamat	25. idő
2. cselekvés	8. érzés	14. dolog	20. mennyiség	26. egyéb
3. tárgy	9. étel	15. személy	21. reláció	
4. tulajdonság	10. esemény	16. jelenség	22. forma	
5. test	11. csoport	17. növény	23. állapot	
6. kogníció	12. hely	18. tulajdon	24. szubsztancia	

A 10 előfordulásnál ritkább (< 2%) érzeteket nem tekintjük statisztikailag mérvadónak, ezért azok a továbbiakban nem szerepelnek a vizsgálati eredményekben. A 26 főnévi olvasatot konkrét és absztrakt csoportokba sorolhatjuk. A *kis* melléknévvel alkotott kombinációk nagyobb része, 68%-a konkrét fogalmakat (343), míg a kombinációk harmada (169 előfordulás) absztrakt entitást fejez ki. A *kis* konkrét kombinációin belül a leggyakoribb a tárgy (107) csoport, amelyet a hely (41) és a személy (33) kategóriák követnek. Az étel (16) és az állat (13), illetve a dolog (11) kategóriák ritkábban fordulnak elő. Alacsony az előfordulása a növény (7), test (5), anyag (3), forma (2) és a jelenség (1) olvasatoknak. Az absztrakt kombinációk között nincs a tárgy csoport-hoz hasonló gyakoriságú csoport. A csoport (51), cselekvés (50) kategóriák gyakran, az érzés (36), tulajdon (30), kogníció (24) és a tulajdonság (22) kategóriák kevésbé gyakoriak. Hasonló

gyakorisággal fordulnak elő az idő (19), esemény (16) és a kommunikáció (12) érzetek. Ritka olvasatképzők a reláció (6) és az állapot (6) fogalmakat megnevező főnevek.

A *kicsi* melléknévvel leggyakrabban a személy (134) és a tárgy (118) kategóriába sorolható konkrét főnévi fogalmak kombinálódnak. Kevésbé gyakoriak a hely-et (33) vagy az állat-ot (24) megnevező fogalmak. A test-et (13), étel-t (7), dolg-ot (6), anyag-ot (5), illetve növény-t (3) megjelölő érzetek ritkábban fordulnak elő. Az absztrakt csoportban a leggyakoribb kategória a csoport (66). Gyakori az előfordulása még az idő (32), tulajdon (23) és a cselekvés (18) főnévi fogalmaknak. Ritkák a kogníció (10), érzés (7), reláció (7), tulajdonság (6), állapot (2) és a folyamat (1) kombinációk.

A főnévi olvasatok melléknévi olvasatokkal összefüggésben való kiértékelése (klaszteranalízis) pontosabb következtetésekre is lehetőséget ad. A *kis*+főnév kombinációk öt melléknévi olvasat köré tömörülnek. Az alábbi ábra a főnévi olvasatok eloszlását mutatja a melléknévi olvasatokkal alkotott kombinációk tükrében. A körök mérete az adott fogalom gyakoriságát jelzi. A sarkoktól számított távolság a tipikusságot tükrözi. Minél közelebb helyezkedik az adott kategóriák a sarkokhoz, annál jellemzőbb rá, annál tipikusabb eleme az adott kategória kombinációinak. A *kis*+főnév kombinációk esetében 5 csomópontot figyelhetünk meg.

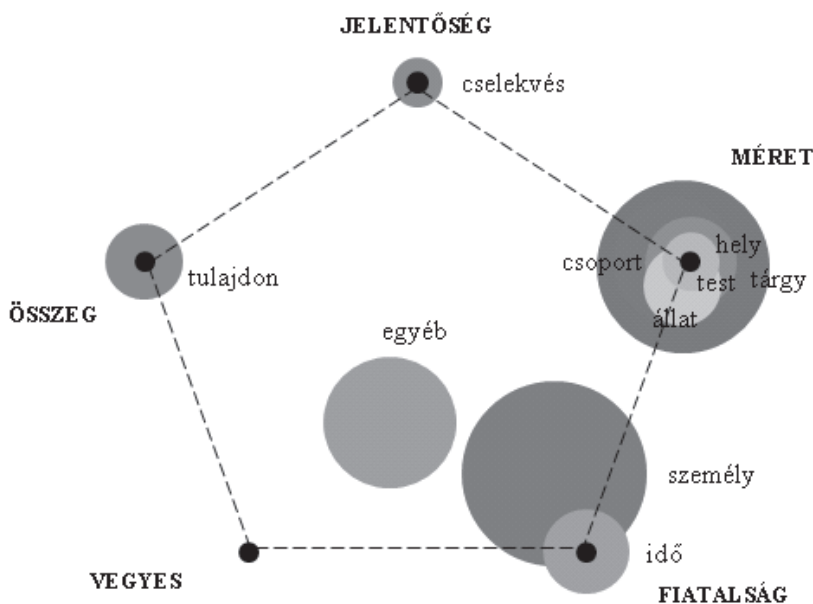

2. ábra: A *kis* melléknév főnevekkel alkotott olvasatklaszterei

A legtöbb *kis*+főnév kombináció a méret kategória körül csoportosul. Láthatjuk, hogy a tárgy, hely, dolog, állat és a csoport kategóriák tipikusan mérethez köthetőek. Gyakoriak még a jelentőség és a fok/mérték körüli fogalomkombinációk is. Az érzés tipikus fok/mérték-kategória, míg a tulajdonság elmozdul a jelentőség irányába. A kogníciót kifejező főnévi fogalmak előfordulnak mind a jelentőség-hez, mind a fok/mérték kategóriához tartozó melléknévi olvasatokkal. Az eseményt vagy cselekvést kifejező főnevek jellemzően a jelentőség kategóriába tartozó melléknévi

olvasatokkal kombinálódnak. A kommunikáció egy viszonylag semleges főnévi kategória, hiszen az mind az idő, mind a jelentőség csoportjához köthető. Tipikusan időt fejeznek ki az időre vonatkozó kombinációk. A vegyes csoportba tartoznak a személy és tulajdon kategóriák.

A *kicsi* melléknév hasonló, klaszterszerű elhelyezkedését ábrázolja a 3. ábra. Megfigyelhetjük, hogy a *kicsi*+főnév kombinációk kevesebb főnévi olvasattal kombinálódnak. Míg a *kis* melléknév három melléknévi olvasatkategóriában is tipikus volt, addig a *kicsi* csak kettő, a méret és a fiataltság kategóriában lesz gyakori.

3. ábra: A *kicsi* melléknév főnevekkel alkotott olvasatklaszterei

A *kis* melléknévre nem volt jellemző a fiataltság olvasat, míg a *kicsi* gyakran fordul elő két, a személy és az idő kategóriákba tartozó főnevek mellett. A méret kategóriába tartozó melléknévi olvasatok a csoport, hely, tárgy, test és az állat főnévi olvasatokkal kombinálódnak leggyakrabban. A cselekvés a jelentőség kategóriához tartozó ritkábban előforduló kombináció, míg a tulajdon tipikusan összeg-kategória lesz.

A fenti klaszteranalízis a vizsgált kombinációk két jellemző tulajdonságára mutat rá. Egyrészt arra, hogy mind a *kicsi*, mind a *kis* melléknév nagyobb arányban szerepel konkrét kombinációkban. Másrészt arra, hogy míg a *kicsi* csak néhány főnévi csoporttal kombinálódik jellemzően, addig a *kis* kategóriaköre sokkal gazdagabb. Emellett az olvasatklaszterek ábrázolása áttekinthetővé teszi a vizsgált dimenzionális melléknevek olvasatmintázatait.

6. Összegzés

A dolgozat célja, hogy az előforduló kombinációs párok bemutatása mellett bevezesse a dominanciamutatók alkalmazását a melléknévi módosítók korpuszalapú vizsgálatába. A gyakorisági listák egyik jelentősége, hogy az együttesen álló melléknév–főnév kombinációkról gyors áttekintést nyújtanak, illetve rámutatnak az adott nyelvben előforduló pármintákra. Ennek köszönhetően például segítő alapul szolgálhatnak nyelvtoktatással foglalkozó munkák összeállításában. A dominanciamutató bevezetése a vizsgálatba olyankor lehet hasznos, amikor két, hasonló jellel rendelkező melléknév kombinációs képességeit akarjuk összehasonlítani. A fenti vizsgálatban a *kis* és *kicsi* melléknévek dominanciamutatóját vizsgáltuk, különböző főnevekkel alkotott kombinációkban. A vizsgálat rámutatott, hogy melyek azok a kombinációk, amelyek kizárólag az egyik vagy a másik melléknévvel fordulnak elő, illetve arra is rávilágított, hogy mely főnevek tipikusak a *kis*, illetve a *kicsi* melléknévvel alkotott kombinációkban. Az olvasatvizsgálat a mintázatok szemantikai hátterét vizsgálta. A kézi elemzéssel végzett fogalmi kombinációk vizsgálata lehetőség kínál nemcsak a lexikai párok, hanem a fogalmi párok gyakorisági és tipikalitási viselkedésének a leírására is.

Alkalmazások

Magyar Nemzeti Szövegtár: <http://corpus.nytud.hu/mnsz/>

Princeton WordNet: <http://wordnet.princeton.edu>

Szakirodalom

- Athanasiadou, Angeliki 2001. The conceptualization and the construal of the concept of *width* in English. In: Németh, Enikő (szerk.): *Cognition in language use. Selected Papers from the 7th International Pragmatics Conference*. Antwerp: International Pragmatics Association. 1–11.
- Baker, Mark C. 2003. *Lexical categories: Verbs, nouns, and adjectives*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Bhat, D. N. Shankara 1994. *The adjectival category*. Amsterdam: John Benjamins.
- Bolinger, Dwight 1967. Adjectives in English: Attribution and predication. *Lingua* (18): 1–34.
- Bierwisch, Manfred 1967. Some semantic universals of German adjectivals. *Foundations of Language* 3. 1–36.
- Bierwisch, Manfred – Lang, Ewald 1989. *Dimensional Adjectives: Grammatical structure and conceptual interpretation*. Berlin, Heidelberg, New York: Springer Verlag.
- Diessel, Holger 2007. Frequency effects in language acquisition, language use, and diachronic change. *New Ideas in Psychology* (25): 108–127.
- Durrell, Martin 1988. Zu einigen deutschen und englischen Dimensionsadjektiven. Eine vergleichende Analyse. In: Reichmann, Oskar – Hildebrandt, Reiner (szerk.). *Deutscher Wortschatz. Lexikologische Studien*, Berlin, New York: Walter de Gruyter. 93–115.
- Croft, William – Cruse, D. Alan 2004. *Cognitive linguistics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Dixon, Robert M. W. 1982. *Where have all the adjectives gone?* Berlin: Mouton de Gruyter.
- Dryer, Matthew S. 1988. Object-verb order and adjective-noun order: Dispelling a myth. *Lingua* (74): 77–109.

- Dryer, Matthew S. 1992. The Greenbergian word order correlations. *Language* (68): 81–138.
- Evans, Vyvyan 2004. How we conceptualise time: Language, meaning and temporal cognition. *Essays in Arts and Sciences* (33/2): 13–44.
- Evans, Vyvyan 2006. Lexical concepts, cognitive models and meaning-construction. *Cognitive Linguistics* (17/4): 491–534.
- Frawley, William 1992. *Linguistic semantics*. Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum.
- Galeote, Miguel Ángel – Peraita Adrados, Herminia – Checa Ponce, Elena 1999. Adult performance in naming spatial dimensions of objects. *The Spanish Journal of Psychology* (2): 39–54.
- Givón, Talmy 1970. Notes on the semantic structure of English adjectives. *Languages* (46): 816–37.
- Givón, Talmy 1995. *Functionalism and grammar*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins.
- Goy, Anna 2002. Grounding meaning in visual knowledge. In: Coventry, Kenny R. – Olivier, Patrick (eds.): *Spatial language. cognitive and computation perspectives*. Dordrecht: Kluwer Academic. 121–145.
- Greenberg, Joseph H. 1963. Some universals of grammar with particular reference to the order of meaningful elements. In: Greenberg, Joseph H. (ed.): *Universals of language*. Cambridge: The MIT Press. 73–113.
- Greimas, Algirdas Julius 1966. *Semantique structurale, recherche de methode*. Paris: Larousse.
- Kennedy, Chris 1999. *Projecting the adjective: The syntax and semantics of gradability and comparison*. New York: Garland Press.
- Klein, Ewan 1980. A semantics for positive and comparative adjectives. *Linguistics & Philosophy* (4.1): 1–45.
- Lafrenz, Peter Georges 1983. *Zu den semantischen Strukturen der Dimensionsadjektive in der deutschen Gegenwartssprache*. (Göteborgger Germanistische Forschungen. 24.) Gothenburg: Acta universitatis Gothoburgensis.
- Lang, Ewald 2001. Spatial dimension terms. In: Haspelmath, Martin – König, Ekkehard – Österreicher, Wulf – Raibel, Wolfgang (Hg.): *Sprachtypologie und sprachliche Universalien*. 2. Halbband. Berlin, New York: Walter de Gruyter. 1252–1275.
- Larson, Richard K. 1988. Scope and comparatives. *Linguistics & Philosophy* (11): 1–26.
- Linde-Usiekniewicz, Jadwiga 2002. Dimension terms in Polish. In: Weydt, Harald (szerk.): *Langue–Communauté–Signification. Approches en Linguistique Fonctionnelle. Actes du XXVème Colloque International de Linguistique Fonctionnelle*. Frankfurt am Main: Peter Lang. 217–221.
- Lyons, John 1977. *Semantics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Papp, Kornélia 2010. A conceptual integration approach to the property word nagy 'big'. *Acta Linguistica Hungarica* (57/1): 119–142.
- Paradis, Carita 1997. *Degree modifiers of adjectives in spoken British English*. *Lund Studies in English* 92. Lund: Lund University Press.
- Paradis, Carita 2000. Reinforcing adjectives. A cognitive semantic perspective on grammaticalization. In: Bermudez-Otero, Ricardo – Hogg, Richard M. – Denison, David (eds.): *Generative theory and corpus studies. Topics in English linguistics*. Berlin: Mouton de Gruyter. 233–258.
- Partee, Barbara 1995. Quantificational structures and compositionality. In: Bach, Emmon – Jelinek, Eloise – Kratzer, Angelika – Partee, Barbara H. (eds.): *Quantification in natural language*. Dordrecht: Kluwer. 541–601.
- Pusztai Ferenc (szerk.) 2003. *Magyar értelmező kéziszótár*. 2. átdolgozott kiadás. Budapest: Akadémiai Kiadó.

- Rakhilina, Ekaterina 2000. *Kognitivnyj analiz predmetenyx imen. Semantika i sočetaemost'*. Moscow: Russkie slovari.
- Stolz, Christel 1996. *Spatial dimensions and orientation of objects in Yucatec Maya*. Bochum: Universitätsverlag Dr. N. Brockmeyer.
- Szeverényi Sándor 2006. A dimenzionális melléknevek rekonstruálhatóságáról. In: Büky László – Forgács Tamás (szerk.): *A magyar nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei IV*. Szeged: JATEPress. 153–164.
- Talmy, Leonard 2000. *Toward a cognitive semantics. Vol. 1: Concept structuring-systems*. Cambridge, London: The MIT Press.
- Taylor, John R. 2002. *Cognitive grammar*. Oxford: Oxford University Press.
- Thompson, Sandra A. 1988. A discourse approach to the cross-linguistic category "adjective". In: Hawkins, John A. (ed.): *Explaining language universals*. Oxford: Blackwell. 167–85.
- Tribushinina, Elena 2009. Reference points in adjective-noun conceptual integration networks. In: Schmid, Hans Jörg – Handl, Sandra (szerk.): *Windows to the mind: Metaphor, metonymy and conceptual blending*. Berlin, New York: Walter de Gruyter.
- Tyler, Andrea – Evans, Vyvyan 2003. *The semantics of english prepositions: Spatial sciences, embodied meaning, and cognition*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Vandeloise, Claude 1988. Length, width, and potential passing. In: Rudzka-Ostyn, Brygida (ed.): *Topics in cognitive linguistics*. Amsterdam: Benjamins. 403–427.
- Vogel, Anna 2004. *Swedish dimensional adjectives*. Stockholm: Almqvist & Wiksell International.
- Weydt, Harald – Schlieben-Lange, Birgitte 1998. The meaning of dimensional adjectives. Discovering the semantic process. *Lexicology* (4/2): 199–236.

Eötvös Loránd Tudományegyetem
kepapp@elte.hu

Szemantikai konstruálás a metaforikus kifejezésekben*

A tanulmány a metaforikus jelentés kialakulását vizsgálja egyes térbeliséghez kapcsolódó magyar kifejezések példáján. A metaforikus jelentésképzés vizsgálatának előfeltevése a fogalmi reprezentáció és a szemantikai struktúra megkülönböztetése, e megkülönböztetés konnekcionista megalapozása, a használatalapúság elvének elméleti kiterjesztése, továbbá a nyelvi szimbólumok kettős megalapozottságának tétele. A konstruálás kognitív nyelvtani leírását alkalmazva a metaforikus jelentés kialakulása felfogható a szemantikai séma intenzív rekonfigurálódásának folyamatoként, amelyet az autonóm szerkezet kezdeményez a dependens szerkezetben. A javasolt modell alapján a térbeliséghez kapcsolódó metaforikus szerkezetek elemzésének tanulsága, hogy a metaforizálódás nem korlátozódik a hagyományosan céltartománynak tekintett fogalmi reprezentációra, hanem a tér fogalmi feldolgozására is hatással van.

Kulcsszavak: metafora, fogalmi reprezentáció, szemantikai struktúra, konnekcionizmus, sémarekonfiguráció, autonóm szerkezet, dependens szerkezet

1. Problémafelvetés

Ez a tanulmány arra tesz kísérletet, hogy a metaforikus jelentés kialakulását vizsgálja egyes térbeliséghez kapcsolódó magyar kifejezések példáján. A problematika ilyenén kijelölése két ponton részletezhető. Egyfelől a dinamikus jelentésképzés szerkezeti és műveleti aspektusa felől kívánom a metaforikus jelentés általános kérdéskörét újszerűen megközelíteni, másként szólva azt vizsgálom, miként konstruálódik meg a metaforikus jelentés a konkrét megnyilatkozásokban (l. Croft 1993: 336). Másfelől az ebből következő szemantikai leírás érvényességét vizsgálom olyan magyar metaforikus szerkezetekben, amelyekben a fogalmi metaforaelmélet alapján a fizikai tér, vagy annak valamely dimenziója jelenik meg forrástartományként.

A tanulmány célja tehát elméleti modellalkotás a metaforikus szemantikai konstruálásra, de egyben e modell gyakorlati alkalmazási lehetőségeinek feltérképezése is. Éppen ezért az általános elméleti és a partikuláris elemzési–alkalmazási problémákat egymással szoros összefüggésben kívánom tárgyalni, hiszen azok elkülönítése végső soron pusztá spekulációhoz, illetőleg dogmatikus leírásokhoz vezet. További előfeltevése e dolgozatnak, hogy a dinamikus jelentésképzés folyamatai lényegében azonos jellegűek a szó szerinti és a figuratív kifejezések esetében, következésképpen e két kategória elkülönítése sem indokolt (l. Evans 2009: 25). A metaforikus szemantikai konstruálás sajátossága nem a jelentésképző műveletek természetében, hanem intenzitásuk mértékében ragadható meg.

Mindez szorosan következik a használatalapúság elvéből (l. Kemmer–Barlow 2000, Langacker 2000), amelyet itt nem a nyelvi adatok gyűjtésére vonatkozó módszertani elvként, hanem a nyelvi szerkezetek létmódjáról megfogalmazott elméleti kiindulópontként értelmezek. Eszerint a nyelvre vonatkozó tudásunk szemantikus szerkezetek komplex készleteként fogható fel. A sémák a konkrét

* Köszönöm Pelyvás Péternek gondolatébresztő megjegyzéseit és tanulmánya kéziratának rendelkezésemre bocsátását, valamint Imrényi Andrásnak alapos és segítő javaslatait.

megnyilatkozások létrehozásának és feldolgozásának folyamatában sáncolódnak el, illetve konvencionalizálódnak, vagyis a nyelvi szerkezetek működtetésére vonatkozó ismereteink a nyelvhasználatból erednek. Ez az előfeltevés a metaforikus kifejezésekre is érvényes, hiszen azokat is szemantikai szerkezetekként dolgozzuk fel, a nyelvről való tudásunk alapján. Éppen e tudásunk sémákba rendeződése, valamint a sémák rugalmas megvalósítása teszi lehetővé az újszerű konstruálási módokat, tehát az újszerű metaforikus kifejezések létrehozását és feldolgozását is.

Ezen a ponton szükséges már előzetesen rámutatni arra, hogy a fentiek alapján a metaforát elsődlegesen nyelvi reprezentációként, azaz szemantikai szerkezetként kívánom tematizálni (szemben a metafora fogalmi elméletével, l. Lakoff 2006). Nem vitatom a metafora, sőt általában a jelentés fogalmi természetét, ám úgy vélem, hogy ezt a megállapítást a kognitív nyelvészet – központi jelentősége ellenére – napjainkig nem fejtette ki kellő részletességgel, s minden bizonnyal ennek a kifejtetlenségnek is köszönhető, hogy bár a metaforikus fogalmi reprezentációkra vonatkozóan számos kutatási eredmény látott napvilágot az utóbbi évtizedekben, a partikuláris metaforikus megnyilatkozások működtetéséről, létrehozásáról és feldolgozásáról ma sem áll rendelkezésünkre koherens modell.

Belátható, hogy egy ilyen modell körvonalazásához nélkülözhetetlen a jelentés enciklopédikus jellegének és fogalmi természetének következetes végiggondolása, valamint konnekcionista kiindulópontból történő értelmezése.¹ Ennek eredményeképpen megkülönböztethetővé válik fogalmi reprezentáció és szemantikai szerkezet, e megkülönböztetés pedig lehetőséget teremt a metaforikus jelentés kognitív szemantikai modellálására. Az itt körvonalazott, határozottan nyelvtudományi orientációjú kutatásban a metafora olyan szemantikai szerkezetként értelmeződik, amely a szemantikus szerkezetek átrendeződésével jön létre a dinamikus jelentésképzés folyamatában. Vagyis e leírásban a metafora mint konceptuális mintázat a jelentésképzésben lezajló séma-rekonfiguráció következtében alakul ki, illetve válik hozzáférhetővé.

A tanulmány tehát elsőként a fogalmi reprezentáció és a szemantikai szerkezet viszonyát részletezi (2.), a konnekcionista kutatások eredményei (2.1.), illetve a kognitív szemantika alapvető fogalmai felől (2.2.). Majd ezek alapján tér ki a szemantikai konstruálás folyamataira a kognitív nyelvten kiindulópontjából (3.). Ezt követően vizsgálja a jelentésképzést a térbeliséghez kapcsolódó metaforikus szerkezetek példáján (4.). A tanulmányt a következtetések összefoglalása zárja (5.).

2. Fogalmi reprezentáció és szemantikai struktúra – szerkezeti megközelítés

Tekintsük a következő elemi mondatot:

- (1) Péter a szobában van.

Ennek a komplex kompozitumszerkezetként felfogható elemi mondatnak a szemantikai alapját az ígében profilált folyamat adja: két szemantikus figura temporális viszonya, amelyben az elsőd-

¹ Jóllehet a korpuszalapú kutatások nélkülözhetetlen belátásokhoz vezethetnek a metaforikus jelentés variabilitásának leírásában, érdemes tekintetbe vennünk, az empirikus adatok vizsgálata előfeltételezi a kutatás tárgyára vonatkozó elméleti előfeltevések érvényesítését. Azaz minden korpuszvizsgálat valamilyen elmélettel közelít az adatokhoz, s éppen az implicit elméleti kiindulópont reflektálatlansága hordozhat magában veszélyeket az empirikus kutatások terén (l. Barlow 2011: 5–6). Tanulmányomban elsődlegesen a metaforikus jelentés általános megragadására teszek kísérletet, vagyis azt az elméleti kiindulópontot kívánom kifejtenni, amelyből egy korpuszalapú kutatás kibontakozhat. A metaforikus szemantikai konstruálás folyamatait a fentiekből következően konstruált példákon vizsgálom.

leges figura (trajektor), ebben az esetben prototipikusan humán létező a másodlagos figuraként (landmark) megjelenő tartályon belül lokalizálódik. Az ige trajektorát a *Péter* nominális, míg a landmarkját a *szobában* határozóragos szerkezet (ez utóbbi maga is kompozitumszerkezet) dolgozza ki.

E rendkívül vázlatos kognitív nyelvtani elemzés már önmagában fontos problémát vet fel, ha a jelentés enciklopédikus jellege felől tekintünk rá. Amennyiben ugyanis a nyelvi jelentések a minket körülvevő világról való fogalmi tudásunkat teszik mások számára hozzáférhetővé, felmerül a kérdés, hogy például az igével szimbolizált folyamat résztvevőire vonatkozó tudásunkból mennyi, és milyen módon aktiválódik, válik hozzáférhetővé a jelentésképzés során. Ezen a ponton arra érdemes figyelni, hogy a szemantikai szerkezetek enciklopédikus fogalmi természetének tételezésével sem válaszolható meg a fenti kérdés általános érvennyel. A kérdés megválaszolatlansága ugyanakkor fogalom és jelentés azonosításához vezet, ami egyfelől a predispozíciós mentalizmus (a nyelvi jelenségek mentális determináltsága) elméleti problémáját veti fel (l. Sandra 1998: 363), másfelől nyilvánvalóvá teszi, hogy a fő kérdés nem az aktivált fogalmi tudás mennyiségére, hanem a fogalmi reprezentáció és a szemantikai szerkezet viszonyára irányul.

A metaforikus szemantikai szerkezetek működésének és működtetésének vizsgálatához tehát mindenekelőtt e viszonyt szükséges részletezni. Croft (1993: 336–345) alapján produktívnek tűnik e kapcsolatot az előtér–háttér elrendezés, illetőleg a profil–bázis viszony mentén modellálni (vö. Langacker 1987: 147–166, 183–189, Croft–Cruse 2004: 14–24): ebben a modellben a világról való fogalmi tudásunk összetett hálózatba szerveződik; e hálózat előtérben bontakoznak ki az egyéni begyakorlás és közösségi konvencionizálódás révén hozzávetőlegesen stabil konfigurációk, amelyek közvetlenül szimbolizálódnak a nyelv konvencionális fonológiai szerkezetei által. Másként fogalmazva, a szemantikai struktúra a fogalmi tudás olyan szerveződése, amely e tudás bizonyos részéhez mint bázishoz viszonyítva válik profillá, méghozzá a nyelvhasználat folyamatában. Lényeges, hogy az így felvázolt reprezentációs rendszer nem taxonomikus hierarchia mentén szerveződik, hanem előtér–háttér elrendezésben, következésképpen sem az egyes fogalmi reprezentációk, sem a konceptuális reprezentációk és a szemantikai szerkezetek között nem derivatív a kapcsolat. Fontos továbbá, hogy a profil–bázis viszony interdependens jellegű, azaz az enciklopédikus tudáshálózat részei éppen a profilált konfiguráció működtetése során funkcionálnak bázisként, az elsáncolódo és konvencionizálódo konfigurációk pedig csak a bázishoz mint fogalmi háttérhez képest profilálódohatnak.

Mielőtt tovább részletezném konceptuális reprezentáció és szemantikai szerkezet viszonyát, szükséges a terminológiai pontosítás. Langacker (2008: 30) ugyanis különbséget tesz fogalom és jelentés között, az utóbbit azonban azonosítja a konceptualizációval (a fogalmiasítás folyamatával), miközben nem tisztázza általános érvennyel fogalom és fogalmiasítás kapcsolatát. Croft (1993) a szemantikai struktúrára használja a fogalom terminust, a fogalmi struktúrára pedig a tartomány kifejezést, ugyanakkor mindkettőt szemantikainak tekinti. Evans (2009) a fogalmi reprezentációkra a kognitív modell, a szemantikai struktúrákra a lexikális konceptus kifejezést vezeti be. Saját kutatásom kiindulópontjának szintén egyik legfőbb jellemzője fogalmi és szemantikai szerkezet megkülönböztetése (de nem elkülönítése), így ezt a terminológia terén is érvényesítem, ám nem követem Evans gyakorlatát: magam a fogalmi/konceptuális reprezentáció és a szemantikai struktúra terminusokat használom. A metaforikus kifejezések esetén azonban – a fogalmi metaforaelméletnek megfelelően – a tartomány kifejezést is alkalmazom, a fogalmi reprezentáció megfelelőjeként.

Az előtér–háttér viszony tételezése, továbbá a szemantikai szerkezetre történő fókuszálás végső soron a kognitív nyelvészetben belüli perspektívaváltással hozható metatudományos szinten összefüggésbe, az utóbbi években ugyanis határozottan megfogalmazódik egy olyan kuta-

tási orientáció, amely a nyelvi jelenségek konceptuális alapjainak vizsgálata (mint a háttérben zajló kogníció, *backstage cognition*, l. Fauconnier 1994: xvii–xlvii) helyett maguknak a nyelvi jelentésszerkezeteknek a részletes vizsgálatát kezdeményezi, azaz a figyelmet az előtérben zajló kognícióra (*frontstage cognition*) irányítja (l. Evans 2010: 603).

Ezek alapján Croftnál határozottabban érvel a jelentésrepresentációk megkülönböztetése mellett Evans (2009: xi–xii, 42–43), aki két különböző representációs rendszert tételez: a gazdag jelentésrepresentációként hozzáférhető konceptuális struktúrát, valamint a sematikus jelentésnek tekinthető szemantikai struktúrát. Evans elméleti kiindulópontja igen termékeny különbségtételen alapul: a fogalmi rendszer gazdag, részletezett, de nem érhető el közvetlenül a társas nyelvi tevékenységben, míg a nyelvi rendszer sematikus, ám ez teszi lehetővé a hozzáférést a konceptuális representációkhoz. A jelentésképzés pedig e két representációs rendszer folytonos összjátékából következik:

„[A] nyelvi rendszer részben a konceptuális rendszerben meglévő representációk hatékonyabb működtetésének lehetővé tétele révén formálódik ki. Vagyis a nyelvi representációk arra specializálódtak, hogy »állványzatot« nyújtsanak a fogalmi representációk strukturálásához, megkönnyítve ezzel használatukat a kommunikációban” (Evans 2009: 43).²

Lényeges azonban, hogy Evans modelljében a konceptuális struktúra mind természetét, mind pedig funkcióját tekintve elkülönül a szemantikai struktúrától: az előbbi perceptuális és szubjektív állapotok (szenzomotoros percepció, propriocepció, introspektív állapotok) feldolgozásából, illetőleg azok szimulációjából előálló representáció, ezzel szemben az utóbbi olyan konceptuális representáció, amely az enciklopédikus tudás nyelvi kódolására és kifejezésére jött létre. Evans tehát a két rendszer funkcionális és létmódbeli elkülönülését hangsúlyozza. Ezáltal olyan radikális megközelítést körvonalaz, amely kivonja a fogalmi tudást a nyelvi rendszerből (Taylor 2010: 507). A fogalmi tudás konnekcionista megközelítése azonban nem támasztja alá a nyelvi és a fogalmi rendszer merev elválasztását.

2.1. Fogalom és jelentés hálózati modellje

Ezen a ponton röviden bár, de feltétlenül ki kell térni a világról való fogalmi tudásunk szerveződéseknek konnekcionista modellálási lehetőségére. Ez ugyanis nemcsak motiválttá teheti fogalmi representáció és szemantikai szerkezet megkülönböztetését, hanem e különbségtétel finomítására is lehetőséget ad. Nem kívánom körültekintően részletezni a konstruálás pszicho- és neurolingvisztikai alapjait, hiszen az ilyen irányú saját kutatások hiánya, továbbá a dolgozat szűkös keretei ezt amúgy sem tennék lehetővé. Mindazonáltal úgy vélem, e rövid kitérő is segíthet az itt javasolt metaforalmélet árnyaltabb kifejtésében.

Jóllehet a konnekcionizmus neuropszichológiai elmélete a nyelvészeti modellalkotás számos részterületén termékenyen alkalmazható (l. általánosan Weijters–Bosch 2009, Baars–Gage 2010: 83–88, Gósy 2005: 20), magam a metaforikus szemantikai konstruálás leírásában csak átfogó elméleti kiindulópontként érvényesítem. Sem a konnekcionista modellek formális tömörségére, sem lezártágukra és a működőképességükkel szemben támasztott prediktabilitási feltételek teljesítésére nem törekszem, nem kívánok matematikai jellegű hálózati modellt adni fogalom

² „[T]he linguistic system is evolved, in part, by facilitating more effective control of the extant representations in the conceptual system. That is, linguistic representations are specialized for providing a »scaffolding« to structure conceptual representations, thereby facilitating thier use in communication” (Evans 2009: 43).

és jelentés kapcsolatára. Továbbá nem céлом a fogalmi tudás hálózati modelljének neurológiai alapjainak reflexív kifejtése. Egyfajta absztrakt konnekcionizmust tekintek alkalmas kiindulópontnak, amely ugyan nem vizsgálja a tényleges neurális hálózatok fiziológiai működését, ám elfogadja azt az előfeltevést, hogy amennyiben a kognitív folyamatok tudás alapúak, akkor e tudást egy kognitív neurális hálózatban elsődlegesen az egységek közötti összekapcsolódási mintázatok hordozzák (l. Houghton 2005: 17), vagyis fogalmi tudásunk eredményesen modellálható hálózatként.³

Mint minden hálózatban, ez esetben is két fő komponenssel kell számolnunk: a hálózat egységeivel,⁴ valamint a köztük kialakuló kapcsolatokkal, pontosabban a kapcsolati mintázatokkal. Az egységek kapcsán két alternatíva merül fel (l. Rumelhart 1998: 213, Houghton 2005: 15–16): a hálózat csomópontjai maguk a fogalmak (lokális reprezentációs mód), vagy pedig az egyes fogalmak mint kognitív reprezentációk több elemi egység hálózataként értelmezhetők (osztott reprezentációs mód).⁵ Másként fogalmazva: lokális reprezentáció esetén egy kognitív reprezentációnak egy tárolási–feldolgozási egység felel meg a hálózatban, míg osztott reprezentációnál ilyen egységet nem tételezhetünk, a kognitív reprezentáció a feldolgozási egységek aktivációs mintázata, topológiája (l. McClelland–Rumelhart–Hinton 2002: 80–81). Ez utóbbi megközelítés vált a konnekcionista modellek legfőbb jellemzőjévé, ám nagyon fontos hangsúlyozni, hogy a kogníció felől tekintve mindkét reprezentációs módnak van relevanciája, hiszen egyfelől a minket körülvevő világ elkülönülő entitásokból áll, másfelől ezek az entítások jellemzőik alapján összehasonlíthatók (Houghton 2005: 16). Vagyis rendre az adott kognitív folyamat perspektívája határozza meg, hogy melyik reprezentációs mód produktívabb a feldolgozás során (Hanson–Hanson 2005: 126). Például a *két – hét* szópár esetében a feldolgozás szintje határozza meg a reprezentációs módot: a fonológiai szerkezet feldolgozásakor az osztott reprezentációs mód mentén történő feldolgozás teszi felismerhetővé a szerkezeti analógiát, ám szimbolikus egységként (lexikális elemként) történő feldolgozáskor a lokális reprezentációs mód hatékony.

A fogalmi tudás szerveződésének leírásakor a párhuzamos megosztott feldolgozás (parallel distributed processing, PDP, l. McClelland–Rumelhart–Hinton 2002) modellje alapján célszerű eredendően osztott reprezentációs módot tételezni, amelyben a hálózat alapszintű egységei olyan elemi konceptuális egységek (konceptuális primitívumok, l. McClelland–Rumelhart–Hinton 2002: 81), amelyek önmagukban nem hordoznak partikuláris jelentést. Más megfogalmazásban ezek mikrotulajdonságok (microfeatures, l. Rumelhart 1998: 213), amelyek a környezet entításait, illetve az entítások közötti viszonyokat jellemzik az egyes megismerési tartományokban. Vagyis a minket körülvevő világ fizikai–fiziológiai megismerése során a konceptuális alapegységek, tulajdonságok mentális hálózatában aktivációs mintázatok alakulnak ki. Ezek az aktivációs mintázatok a fogalmi reprezentációk. Például a különböző

³ Ebben a megközelítésben a struktúrák nem eleve adottak, hanem a megismerő folyamatok során szerveződnek hálózatba, így az absztrakt konnekcionista kiindulópont könnyen összehangolható mind a kognitív nyelvészettel (amely szerint a nyelvről való tudásunk a megismerés átfogó folyamatában formálódik), mind pedig a használatalapúság elméletével (amely szerint a rendszerszerű szerkezeti tudás a gyakorlati alkalmazásból ered), megvalósítva a nyelv holisztikus megközelítését (l. Bybee 2003: 3).

⁴ Fontos megjegyezni, hogy az *egység* terminus itt nem a kognitív nyelvtan *unit* terminusa értelmében szerepel; a konnekcionista modellekben a hálózatok csomópontjai (node) többé-kevésbé körülhatárolt mentális entítások, így a hálózat egységeinek tekinthetők (l. Rumelhart 1998: 211).

⁵ A lokális és osztott reprezentáció közötti különbség eredendően neurológiai természetű: a fő kérdés, hogy az információt specifikus neuronokban tárolja-e az agy, vagy neuronok hálózati struktúrájában (l. Hanson–Hanson 2005: 121–126). Mivel e dolgotatban a fogalmi tudás hálózati modelljét kívánom vázolni, s nem neurológiai organizációját, a két reprezentációs módot kognitív funkciókként értelmezem, nem pedig neurológiai szerveződéseként (vö. Houghton 2005: 8–9).

székekről szerzett tapasztalatokat a konceptuális alapegységek segítségével dolgozzuk fel, s alakítjuk ki a SZÉK fogalmának osztott reprezentációját, azaz a SZÉK fogalmához rendelt aktivációs mintázatot.⁶ A tulajdonságalapú, osztott reprezentáció a folyamatok feldolgozásánál is valószínűsíthető. Ezek a feldolgozási folyamatok ugyanis a kutatások szerint perceptuális ciklusokra épülnek, amelyek segítségével a cselekményfolyamokat individuális események sorozataként, diszkrét egységekre bontva reprezentáljuk (l. Hanson–Hanson 130–136). Gondoljunk például az események narratív reprezentálására, vagy a forgatókönyv-modellekre (l. Croft–Cruse 2004: 17). Mindez arra enged következtetni, hogy az entitások és a folyamatok fogalmi reprezentálása alapján véve hasonló jellegű, s a különbségek inkább e reprezentációk feldolgozásában és működtetésében tételezhetők.

Érdemes ugyanakkor arra is felhívni a figyelmet, hogy a SZÉK fogalom fenti vázlatos leírása megfeleltethető a *szék* főnév sematikus jelentésszerkezetének is a kognitív nyelvten kiindulópontjából. Ez a megfeleltetés konnekcionista kiindulópontból azzal magyarázható, hogy mind a fogalmi reprezentáció, mind a szemantikai szerkezet leírható úgynevezett Kohonen-hálóként, önszerveződő tulajdonságtérképként (self-organizing feature map, SOFM, l. Weijters–Bosch 2009: 130–131, Baars–Gage 2010: 84–85, a neurális fiziológiai alapokról l. Houghton 2005): olyan topológiai mintázatként, amely a megismerő folyamatok során, a tapasztalatok feldolgozásával, nem irányított (azaz emergens) módon alakul ki a hálózat elemeinek összekapcsolódásával és egymás mellé rendeződésével. Ebben a modellben tehát fogalmi reprezentáció és szemantikai szerkezet egyazon általános szerveződési elvvel leírható konceptuális struktúrák, melyek azonban különbözőképpen reprezentálódnak. A fogalmi reprezentáció voltaképpen a konceptuális alapegységek nyitott, bővíthető aktivációs hálózata, míg a szemantikai struktúra az e hálózat előterében profilálódó, körülhatárolt, sematikus szerkezet. Ily módon a fogalmi reprezentáció alapvetően osztott módon reprezentálódik: a konceptuális alapegységek nyitott készlete egy elsáncolódó együttes aktivációs mintázatként válik hozzáférhetővé. Ezzel szemben a szemantikai struktúrát a lokális reprezentációs mód, azaz körülhatároltság, egészlegesség és belső szervezettség (konvencionális figyelemirányulási szerkezet), vagyis viszonylagos stabilitás jellemzi. Mindenekelőtt ez az eltérő reprezentációs mód motiválja fogalmi reprezentáció és szemantikai szerkezet megkülönböztetését, tehát egy olyan elméleti perspektívát, amelyből nem egyazon jelenség két aspektusáról, hanem két különböző jelenségről beszélhetünk.

Az önszerveződő hálózati mintázatok modelljét az utóbbi években több nyelvi jelenség magyarázatában is sikerrel alkalmazták (noha rendszerint formális elméleti kiindulópontból, l. Princípe–Miikkulainen 2009). MacWhinney (2001: 455–457) például a lexikális elemek emergenciáját írja le önszerveződő struktúrák kialakulásaként. Modelljében a kiindulópont a tulajdonságok (a konceptuális tér alapegységeinek) hálózati rendszere, amely kezdetben csak néhány,

⁶ Lényeges, hogy a fogalmi reprezentáció ebben a PDP-modellben az összekapcsolódó konceptuális alapegységek együttes aktivációjának mintázata, így egy fogalom elsajátítása, feldolgozása voltaképpen az aktivációs mintázat ismételt kialakítása, illetve bővítése. Az asszociatív fogalmi gondolkodásra irányuló kutatások (l. McClelland–Rumelhart–Hinton 2002: 81–87) azt mutatják, hogy az elme képes az aktivációs mintázatok kapcsolatba hozni egymással anélkül, hogy az egyes mintázatokot átfogóan, egészként reprezentáló struktúrákat alkalmazna. Mindez arra enged következtetni, hogy létezhet nyelvtől független fogalmi (azaz osztott reprezentációkat aktiváló) gondolkodás. Ez azonban nem tehető interszubjektív módon hozzáférhetővé. Ahhoz ugyanis, hogy egy entitást a közös figyelem középpontjába helyezzünk (megvalósítva az interszubjektív referencia aktusát), körülhatárolt (azaz lokális) reprezentációk szükségesek, amelyek a nyelvi megformálás, a szemantikai állványzatok kiépítése révén alakulnak ki. Ebben a megközelítésben a nyelv nem pusztán a gondolatok közlésére szolgáló kód, hanem a gondolatok megformálásának lényegi dimenziója, összefüggésben a fogalmi rendszer diszkurzív megalapozottságának tételével, valamint a használatalapúság elvének kiterjesztésével (l. részletesebben a 2.2. alfejezetet).

nagyon általános fogalmi reprezentációs mintázatba, illetve szemantikai struktúrába szerveződik. Majd a világról szerzett tapasztalatok feldolgozása (azaz a kategorizáció összetettebbé válása) következtében a fogalmi reprezentációk topológiája egyre összetettebbé válik, a lexikális elemek pedig egyre kisebb hálózati mintázatra terjednek ki. Az általa javasolt magyarázat legfőbb tanulsága, hogy a lexikális elem kialakulása (azaz egy szemantikai szerkezet stabilizálódása) szükségképpen a nyitott fogalmi hálózat körülhatárolódásával jár, hiszen a jelentésképzés során nem aktiválható minden alkalommal a fogalmi reprezentáció teljes hálózata.

A szemantikai szerkezet tehát olyan lokális reprezentáció, amelyben a fogalmi hálózat topológiájának egy körülhatárolt, szűkebb tartománya szerveződik emergens struktúrába. Az így felfogott szemantikai szerkezet egyfelől könnyen feldolgozható, strukturált konceptuális tömbje a fogalmi reprezentációnak, másfelől egységként működtethető a nyelvi szimbolizáció folyamatában. A *szék* fogalmi reprezentációja például rendkívüli összetettséget mutat; többszintű hálózatként írható le, amelyben egyrészt a konceptuális alapegységek az egyes megismerési dimenziókban (forma, anyag, szín, funkció és így tovább) jellemzik az entitást prototipikus, illetve specifikus értékekkel, előtér–háttér elrendezésben. Másrészt az így szerveződő komplex aktivációs mintázat más fogalmi reprezentációkhoz (más aktivációs mintázatokhoz) kapcsolódhat asszociációk révén. Nyitott kérdés, hogy ez a bonyolult fogalmi reprezentációs struktúra milyen mértékben aktiválódik a *szék* nominális feldolgozása, azaz a jelentésképzés folyamatában, ám a teljes aktiváció feltehetően kivételes eset. A *szék* főnév szemantikai szerkezete révén ugyanakkor olyan körülhatároltságban férhet hozzá a nyelvhasználó a fogalmi reprezentációhoz, amely kezelhető a jelentésképzés során. Továbbá a szemantikai szerkezet az egyéni konceptuális reprezentációk variabilitása mellett azok összehangolására is lehetőséget ad, hiszen a fogalmi tudás aktiválásának konvencionális módját biztosítja.

Mindezek alapján a fogalmi reprezentáció és a szemantikai struktúra önszerveződő, tehát emergens jellegű fogalmi mintázatnak tekinthetők. Az absztrakció, a sematizáció és a kategorizáció folyamatai során szerveződnek a fogalmi alapegységek emergens aktivációs mintázatokba. E tekintetben fogalmi reprezentáció és szemantikai struktúra homológ természetű jelenségek, elválasztásuk, miként Evans (2009) javasolja, nem indokolt. Következésképpen az itt bemutatott elméleti kiindulópont nem tekinthető sem modulárisnak, sem a kétszintű szemantikával rokon elméletnek, hiszen a fogalmi reprezentációkat és a szemantikai szerkezeteket nem szervezi autonóm, saját törvényszerűségekkel jellemezhető részrendszerbe (l. Kertész 2000), hanem egyazon hálózaton belül kibontakozó, következképpen azonos természetű, de különböző funkciójú (hiszen különböző reprezentációs módú) struktúráknak tekinti.⁷

Míg ugyanis a fogalmi reprezentációk a világról szerzett tapasztalatok rendszerszerű tárolásában és alakításában funkcionálnak, addig a szemantikai szerkezetek a fogalmi reprezentációk hozzáférhetővé tételét teszik lehetővé. Ezáltal a szemantikai szerkezetek – Evans megfogalmazásával élve – „állványzatot nyújtanak” a fogalmi reprezentációk hatékony működtetéséhez, interszubjektív alakításához.

⁷ Megjegyzendő (Geeraerts 2010: 124–144 alapján), hogy a neostrukturalista szemantikai elméletek, például Wierzbicka elmélete a természetes szemantikai metanyelvről (l. Wierzbicka 1972, 1985, 1996), Jackendoff konceptuális szemantikájáról (l. Jackendoff 1983, 1990), a kétszintű szemantika (l. Bierwisch–Lang 1989, Lang 1991) a nyelvi referencia (a világ és az azt leíró nyelv közötti viszony) problematikájára adott válaszukban elutasítják a jelentés enciklopédikus jellegét, és elkülönítik egymástól a nyelvről, illetve a világról való tudást, a jelentést pedig primitív jelentéskomponensek készletére redukálva formalizálják (ezért tekinthetők dekompozíciós megközelítéseknek). Mivel fogalmi reprezentáció és szemantikai struktúra általam javasolt megkülönböztetése a jelentés enciklopédikus természetének tételéből indul ki, az itt körvonalazott modell nemcsak a jelentés lírásának módjában, hanem már a nyelvelméleti háttérfeltevések tekintetében sem rokonítható Bierwisch és Lang szemantikai elméletével.

2.2. Fogalmi reprezentáció és szemantikai szerkezet viszonya

Az itt vázolt elméleti modell legfontosabb megállapítása, hogy a fogalmi reprezentáció és a szemantikai struktúra megkülönböztetése nem ontológiai különbözőségükön, hanem eltérő kognitív státusukon alapul. E tekintetben nem értek egyet Evans azon megállapításával, hogy a kétfajta reprezentációs rendszer disztinkt jellegű; úgy vélem, produktívabb olyan modell kidolgozása, amely egyaránt számol a reprezentációtípusok ontológiai egyneműségével és funkcionális különbözőségével. Konnekcionista kiindulópontból sikerrel érvelhetünk ennek az árnyalt különbözőségételnek a pszichológiai relevanciája mellett. A továbbiakban konceptuális reprezentáció és szemantikai struktúra összetett viszonyát nem a fogalmi rendszer, hanem a nyelv felől vizsgálom.

A funkcionális nyelvelmélet kiindulópontjából a jelentés fogalmi természetű. Következésképpen a szemantikai szerkezetek is konceptuális jellegűek, vagyis az általam megkülönböztetett reprezentációk egymáshoz viszonyított elrendeződése olyan térben modellálható, amely homológ létmódú elemekből áll. Fogalmi reprezentáció és szemantikai struktúra ontológiailag egyneműek, kognitív státusukat tekintve azonban egyértelműen megkülönböztethetők. Míg a fogalmi reprezentáció a világról való enciklopédikus tudás hálózati mintázata, amely rendkívül rugalmasan mozgatható, aktiválható, s hozható összefüggésbe a hálózat más részeivel (más aktivációs mintázatokkal), addig a szemantikai struktúra hozzávetőlegesen stabil szerveződés, amely a fogalmi reprezentáció bizonyos részét profilként strukturálva, egy fonológiai szerkezettel szimbolikus viszonyban állva teszi hozzáférhetővé a nyelvi tevékenység során. A fogalmi alapegységek (mikrotulajdonságok) hálózata, amelyben az aktivációs mintázatok osztott reprezentációkként kibontakoznak, tulajdonképpen maga a szemantikai tér, ahogyan azt Langacker (1987: 76) meghatározza: „a konceptuális potenciál sokoldalú mezeje, amelyen belül gondolat és konceptualizáció kibontakozik”.⁸ A szemantikai struktúra pedig ebben a térben létrejövő konfigurációként jellemezhető, vagyis az aktivációs mintázat egy körülhatárolt részét strukturált egészként előtérbe helyező lokális reprezentációként. Ebből következik eltérő kognitív státusuk, illetőleg funkciójuk a konceptualizáció folyamatában: a fogalmi reprezentáció potencialitás, amely bázisként funkcionál stabilabb, ugyanakkor specifikusabb, nyelviileg szimbolizálható profilok kialakulásához.⁹

Kivált fontos hangsúlyozni, hogy az így modellálható rendszer elemei, valamint a köztük lévő viszonyok rugalmasak, rendkívüli variabilitásban alakíthatók, hiszen egy fogalmi reprezentáció szolgálhat bázisként valamely jelentésszerkezet profilálásához, ugyanakkor maga is válhat profillá más konceptuális struktúrák előterében. A szemantikai térben az eltérő kognitív státusú szerkezetek a centrum–periféria elv mentén rendezhetők el. A leginkább begyakorolt és konvencionális szemantikai konfigurációk a tér középső tartományában helyezkednek el. Úgy is fogalmazhatunk – hivatkozva a szemantikai tér konnekcionista modelljére –, hogy a tér középső tartományában a fogalmi aktivációs mintázatok erőteljesen lokalizálódnak, azaz egységes, diszkrét de összekapcsolódó reprezentációkként is hozzáférhetőek. A periféria felé

⁸ „[T]he multifaceted field of conceptual potential within which thought and conceptualization unfold” (Langacker 1987: 76).

⁹ Ezek alapján a fogalmi reprezentáció voltaképpen megfeleltethető a jelentés fogalmi szubsztrátumának, ahogyan azt Langacker (2008: 463) meghatározza. A kognitív nyelvtan ugyanakkor nem részletezi a jelentés fogalmi természetét, így Langacker sem a fogalmi szubsztrátum szerveződését, sem e szubsztrátum és a nyelvi szimbólum jelentésének viszonyát nem fejt ki kellő részletességgel. Továbbá a szubsztrátum terminus a fogalmi és a nyelvi-szemantikai szerkezetek hierarchikus egymásra épülését implikálja, míg magam ezek előtér–háttér elrendeződésére, interdependens viszonyokra kívánom ráirányítani a figyelmet. Így a fogalmi szubsztrátum kifejezést nem alkalmazom.

haladva a szemantikai szerkezetek egyre kevésbé körülhatárolt struktúrái kapcsolódnak a hálózathoz, a tér perifériáján pedig olyan fogalmi reprezentációk tételezhetők, amelyek egyáltalán nem szerveződnek szemantikai konfigurációkba (ilyenek lehetnek például egyes érzelmek, a fizikai tér elemi észlelési reprezentációi), lévén nem tesszük azokat közvetlenül nyelvileg hozzáférhetővé. A tér centrális és perifériális tartományai között azonban semmiképpen sem vonható éles határ.

Az eddigiek szemléltetésére térjünk vissza az (1) példához. A szobáról mint emberi lakóhelyiségről meglehetősen gazdag enciklopédikus tudással rendelkezünk, amely fogalmi reprezentációk többszörös aktivációs hálózatába szerveződve képezi részét a szemantikai térnek. Ebbe tartozhat a SZOBA konceptus maga, a SZOBA fogalmát különböző kognitív dimenziókban jellemző, részletező és specifikáló további fogalmi reprezentációk, mint például a kanonikus méret, az alak, a berendezési tárgyak (AJTÓ, ABLAK, BÚTOR), a kanonikus funkció (ALVÁS, MUNKA, EVÉS, SZÓRAKOZÁS), továbbá a háttérként szolgáló HÁZ, LAKÁS, LAKÓHELY, ÉPÜLET, FIZIKAI ZÁRT TÉR fogalmak bázisként funkcionáló mátrixrendszerben. A kognitív nyelvtan szerint ez az összetett fogalmi szerveződés egyben a *szoba* főnév jelentésszerkezete (Langacker 2008: 47–50), vagyis amikor a *szoba* főnév jelentését megértjük, elméletileg a teljes fogalmi hálózat aktiválhatóvá válik. Könnyen belátható, hogy ebből a leírásból a jelentés parttalansága következne.¹⁰ Langacker (1987: 163) úgy fogalmaz, hogy a nyelv szimbolikusságai által jelölt entitások voltaképpen a fogalmi hálózathoz való hozzáférési pontok. Ezt továbbgondolva, jóllehet a teljes hálózat hozzáférhető konceptuális potenciálként a jelentésképzés során, a nyelvi szimbólumok által profilált entitások mint szemantikai szerkezetek olyan konfigurációk, amelyek csak a hálózatba történő belépést (Croft 1993: 337) teszik lehetővé („állványzatként” funkcionálva), de nem foglalják magukban az egész hálózatot. Ezen a ponton válik ismételtelen megkülönböztethetővé fogalmi reprezentáció és szemantikai struktúra, ezúttal kognitív szemantikai kiindulópontból: míg az előbbi a hálózati jellegű, előtér–háttér viszonyokba rendeződő szemantikai tér egy (nem lehatárolt) részének aktiválásaként gondolható el, addig az utóbbi az aktivált fogalmi potenciál előtérben szerveződő struktúra, amely közvetlenül szimbolizálható nyelvileg. A fogalmi reprezentáció tehát az enciklopédikus tudás (önszerveződő) tömbjeként felfogható bázis, amelyhez képest a tudás egy része nyelvileg profilálódik, és az aktuális megnyilatkozásban jelentésként előáll. Az (1) példa esetében a *szobában* szerkezet jelentésének megképzésekor a FIZIKAI ZÁRT TÉR, illetve a méret (a trajektorhoz viszonyítva) és a kanonikus funkció profilálódik szemantikai szerkezetként.

Belátható, hogy a jelentés szerkezetként a konceptuális potenciál előtérbe helyezett, profilált része, műveletként pedig maga az előtérbe helyezés, illetőleg a szerkezetbe, konfigurációba rendezés aktusa (l. Sinha 1999: 228–230). Az így felfogott szemantikai szerkezet a szemantikusság dimenziójában is jellemezhető, hiszen a szemantikai struktúra önmagában nem egyenértékű magával az aktuális jelentéssel (l. Evans 2009: 23). A szemantikus jelentésszerkezet (séma) a nyelvi szimbólumok interszubjektív értelmezésének folyamatában (azaz a dinamikus jelentésképzésben) voltaképpen közvetítő struktúra a konceptuális potenciál és az aktuális, megvalósult jelentésszerkezet (instanciáció) között; a szemantikai tér felől tekintve az összetett fogalmi reprezentáció konfigurálásának és előtérbe helyezésének begyakorolt és konvencionális, ugyanakkor alulspecifikált módja, a megnyilatkozás felől tekintve pedig olyan szerkezet, amely a dinamikus jelentésképzés során a kidolgozás, specifikáció alapjaként

¹⁰ A jelentés és a világról való tudás azonosítása ugyanis végső soron az úgynevezett holista apóriához vezet, amely szerint a nyelvi jelentés holisztikus elmélete csak a nyelvhasználó világról való tudásának teljes leírásával dolgozható ki, ez pedig megvalósíthatatlan tudományos vállalkozás lenne (l. Kertész 2000).

jelenik meg. A jelentésképzés folyamata tehát értelmezhető többszörös előtérbe helyezések, konceptuális profilszerkezetek kialakításaként, amelyek során az aktivált fogalmi reprezentáció aktuális jelentésszerkezetként válik hozzáférhetővé. A sematikus jelentésszerkezetek (amelyek voltaképpen a szemantikai tér lokálisan reprezentálódó emergens konfigurációi) kiemelkedő jelentőséggel bírnak ebben a folyamatban: a sémák révén a hétköznapi nyelvhasználatban csekély mentális erőfeszítéssel léphetünk be az enciklopédikus tudáshálózatba, s tehetjük azt a nyelvi szimbolizáción keresztül interszubjektívvé, miközben a szemantikai konstruálás folyamatában a sémák is változtathatók, így a konceptuális potenciál is megmozgatható.

A szemantikai tér komplexitása elsősorban éppen abból fakad, hogy a centrum–periféria elrendezés nem állandó, hanem rugalmasan alakítható: az enciklopédikus jellegű fogalmi hálózat-hoz nemcsak a konvencionális pontokon, a konvencionális szemantikai szerkezeteken keresztül férhetünk hozzá, továbbá a szemantikai szerkezet mint profil háttérében aktivált konvencionális és begyakorolt fogalmi reprezentációmátrixban új, nem konvencionális reprezentációk is megjelenhetnek. E rugalmasság mellett fontos továbbá annak a belátása, hogy a szemantikai tér fogalmi reprezentációit a kettős megalapozottság (dual grounding) jellemzi (l. Sinha 1999: 240–241): egyfelől a testben létezés alapvető tapasztalatainak feldolgozása (embodied grounding), másfelől azonban a konkrét megnyilatkozások létrehozása és megértése, vagyis az interszubjektív jelentésképzés (discursive grounding) eredményeként emergálnak fogalmi reprezentációink, valamint a köztük lévő viszonyok.

Ezen a ponton célszerű a fogalmi tudás hálózati modelljét összehangolni az előtér–háttér elrendezéssel. A fogalmi reprezentációk mint bázisok ugyanis a hálózat nyitott aktivációs mintázataiként, azaz osztott reprezentációkként aktiválódnak, a sematikus szemantikai szerkezetek pedig ezeknek az aktivációs mintázatoknak a körülhatárolódásával, lokalizálódásával emergálnak a szemantikai térben profilokként. Vagyis miközben a fogalmi reprezentációk motiválják a szemantikai szerkezetek kialakítását és feldolgozását, a szemantikai szerkezetek állványzatként működnek közre a fogalmi reprezentációk összehangolásában. Következésképpen az interszubjektív jelentésképzés, során fogalmi reprezentáció és szemantikai struktúra kölcsönösen hatnak egymásra. Mindez azért is lehetséges, mert e két reprezentációtípus nem alkot elkülönülő rendszert, hanem egyazon hálózat eltérő típusú mintázatai.

Az interszubjektív jelentésképzés folyamatában a szemantikai szerkezetek feldolgozása tehát nemcsak a fogalmi reprezentáció mintázatának aktiválását, hanem formálását is kezdeményezi. Ez pedig nem más, mint a használatalapúság elvének kiterjesztése: lévén a nyelvi jelentés enciklopédikus jellegű, nemcsak a nyelvről való tudásunk származik a nyelvi szerkezetek használatából, hanem a világról való tudásunk is részben a nyelvi tevékenységből, közelebről az interszubjektív jelentésképzésből ered.

Mindezt a metaforára vonatkoztatva megállapíthatjuk, hogy a kognitív metaforaelmélet központi fogalma, a konceptuális metafora ebben a megközelítésben nem más, mint fogalmi reprezentációk összekapcsolódása (tulajdonképpen együttes aktivációja) a szemantikai tér hálózatában (vö. Croft 1993: 346: „a két bázis tartomány kiegyenlítődik”). E magyarázat egyik előnye, hogy megkerüli a mentális reprezentáció (nyelvtudományi eszközökkel feloldhatatlan) problematikáját: a fogalmi reprezentációk összekapcsolódása ugyanis újszerű metafora esetén feltehetően nagyon rugalmas, átmeneti, azaz fogalmi integrációként modellálható, majd az összekapcsolás gyakoriságának emelkedésével stabil mintázattá szerveződik, tehát fogalmi metaforaként funkcionál. Ez a leírás a fogalmi integrációt és a fogalmi metaforát nem egymással versengő, hanem komplementer jelenségeknek, a metaforizációs folyamat egymást kiegészítő fázisainak tekinti (l. Pelyvás 2002: 10–11).

A fogalmi metafora fenti újraértelmezésének másik előnye, hogy összehangolható a használatalapúság elvének kiterjesztésével, valamint a kettős megalapozottság elméletével: a fogalmi reprezentációk összekapcsolása motivált lehet mind a világ fizikai megtapasztalása, mind pedig a világról való tudásnak a nyelvi tevékenységen keresztül történő interszubjektív megosztása felől. Úgy is fogalmazhatunk, hogy valóban metaforikusan gondolkodunk a minket körülvevő világról, ám ez jelentős részt abból következik, hogy metaforikusan is beszélünk róla.

Az itt vázolt modellben a fogalmi metafora az újraértelmezés után sem veszti el jelentőségét, hiszen bázisként funkcionál a metaforikus szemantikai szerkezet profilálásához, a metaforikus jelentésképzés aktusához. Ugyanakkor nem egyik vagy másik fogalmi reprezentáció (tartomány) viszonya kerül a kutatás előterébe, hanem azok a szemantikai szerkezetek, amelyek a metaforizáló szemantikai térhez történő hozzáférést kezdeményezik. Mindez pedig nem pusztán a metaforára irányuló kutatási tárgy újszerű körülhatárolása (vö. Steen 2008), hanem a metaforikus jelentés problematikájának megfogalmazása is. Amennyiben ugyanis a fogalmi metaforát nem tekintjük elsődlegesnek a metaforikus jelentés magyarázatában (részben a használatalapúság, részben a kettős megalapozottság elmélete felől), a metaforikus jelentés nem pusztán a fogalmi metafora nyelvi realizációjaként fogható fel, hanem olyan szemantikai szerkezetként, amely kezdeményezi, illetőleg specifikálja, részletezi a fogalmi reprezentációk metaforikus összekapcsolódását. Éppen ezért a metaforikus szemantikai konstruálás leírásában a fogalmi reprezentációk és a megvalósult szemantikai szerkezetek kétirányú kapcsolatát kell tekintetbe venni, a szemantikus szemantikai szerkezetek funkcionálásán keresztül.

3. A szemantikai konstruálás műveletei

Amint látszik, az általam javasolt leíró modellben a szemantikus szemantikai struktúra áll a jelentés kialakításának középpontjában, e struktúra ugyanis egyaránt kapcsolódik a fogalmi reprezentációk rendszeréhez és a diskurzusbeli aktuális jelentéshez. A séma működtetésének egyik aspektusa annak a kapcsolatnak az aktiválása, amellyel a szemantikai struktúra mint profilált konfiguráció hozzáférhetővé teszi a szemantikai tér potencialitását valamely strukturált reprezentációhálózatként mint bázisként; a másik aspektus a szemantikus jelentésszerkezet megvalósulásának folyamata, azaz a dinamikus jelentésképzés vizsgálata. A jelentés létrehozásának e két alrendszere természetesen nem választható el egymástól, hiszen egyfelől a séma szerkezetén keresztül érintkeznek egymással, másfelől működésük csak egymással kölcsönhatásban tételvezhető, lévén a szemantikai szerkezet és megvalósulása csak a konceptuális bázishoz viszonyítva jöhet létre, ugyanakkor a bázis hálózati kiterjedését és belső szerveződését részben a konkrét megnyilatkozás értelmezése határozza meg. E kétirányú rendszert a továbbiakban elsődlegesen a dinamikus jelentésképzés aspektusából kívánom vizsgálni, a szemantikai konstruálás folyamatain keresztül, azaz séma és megvalósulás viszonylatában.

Az interszubjektív jelentésképzés dinamikussága nem pusztán a konstruálás időben kibontakozó folyamataként, hanem séma és megvalósulás összefüggésében is értelmezendő. Ebben a folyamatban a nyelvhasználók egyrészt megosztják fogalmi reprezentációs mintázataikat nyelvi szimbólumok segítségével, másrészt össze is hangolják azokat a nyelvi szimbólumok értelmezése során. Ezért a szemantikai konstruálás sem szűkíthető le a konceptualizációnak megfelelő aktuális jelentésszerkezet (használati esemény, usage event) kialakításának folyamatára (amelyet a kognitív nyelvtanban kódolásnak hívnak, l. Langacker 1987: 65), hiszen a konceptualizáló nézőpontjából tekintve az aktuális jelentés létrehozása és fogalmi feldolgozása egyaránt szemantikai konstruálási műveletekkel, sémák működtetésével történik. Az aktuális jelentésszerkezetet a

nyelvhasználó saját sematikus szemantikai struktúrái mentén dolgozza fel, a sémák segítségével aktiválja az aktuális jelentést motiváló fogalmi háttérét. Séma és megvalósulás összefüggése tehát kölcsönös: a megvalósulás kidolgozza a sémát, míg a séma kategorizálja és jóváhagyja a megvalósulást (Langacker 2000: 10).

Kognitív nyelvtani kiindulópontból az elemi nyelvi szerkezetekre, valamint azok integrálására vonatkozó tudás is sematikus szemantikai struktúrákba rendeződik. Az alapvető szemantikai sémák entitásokat, folyamatokat, viszonyokat profilálnak a rájuk vonatkozó összetett fogalmi reprezentációs bázis előterében. Az elemi vagy összetett jeleneteket konstrukciós sémák (constructional schema) segítségével szimbolizáljuk: a konstrukciós sémák az alapvető szemantikai szerkezetek mint komponensszerkezetek integrációjának alulspecifikált szerkezetei, a megfelelési és kategorizálási viszonyokkal összekapcsolódó komponensszerkezetek szimbolikus elrendezései. Egyfelől tehát a jelenetekre vonatkozó fogalmi tudás is sematikus szemantikai szerkezeteken keresztül tehető nyelviileg hozzáférhetővé. Másfelől a komponensszerkezetek integrálásával létrejövő kompozitumszerkezetek maguk is válhatnak összetettebb kompozitumszerkezetek komponenseivé, így a szemantikai konstruálás tulajdonképpen elemi és összetett szemantikai szerkezetek kialakítása.

Ezek a konstruálási műveletek a következő módon foglalhatók össze. A kiindulási pont a grammatikai konstrukció, amely konstrukciós sémák kidolgozásával hozható létre, illetve dolgozható fel. E sémák a specifikus konstrukciók sematizálódásával válnak a nyelvi rendszer részévé, s hagyják aztán jóvá, illetve kategorizálják a létrehozott konstrukciókat. További lényeges tényező a konstrukciós sémák kompozíciós ösvénye (compositional path): struktúrák rendezett szekvenciája, amelyet a komponensszerkezetek egymásra következő szemantikai integrációja határoz meg (Langacker 1991: 546). Ily módon az összetett konstrukciók megformálásában és feldolgozásában funkcionál: a konceptuális szerveződés dimenziójaként (a konstrukciós séma háttérében) meghatározza az egyes komponensszerkezetek egymáshoz, illetve a kompozitumszerkezethez viszonyított szalienciáját, előtér-háttér elrendeződését (Langacker 2008: 61). Minden kompozitumszerkezetnek van tehát kompozíciós ösvénye, ugyanakkor értelmezésben a konvencionális szemantikai kompozitumok kompozíciós ösvénye elsáncoltabb, így könnyebben feldolgozható, míg a metaforikus jelentés újszerűségének egyik aspektusa megragadható az integrálódó komponensek egymáshoz viszonyított szalienciájának a megváltozásával, azaz a konvencionális kompozíciós ösvény átalakulásával. Mindezek alapján egy grammatikai konstrukció megformálása és feldolgozása a konstrukciót jóváhagyó séma kidolgozásával, megvalósulásával megy végbe, a kompozíciós ösvény mentén, annak előterében. Ezt tekintem a szemantikai konstruálás átfogó folyamatának: az összetett grammatikai konstrukció gestaltként kerül feldolgozásra, tehát a szemantikai konstruálás folyamatában makroszinten a konstrukció kompozíciós ösvénye alapján, a sémát megvalósítva hozzuk létre a nyelvi kifejezéseket. A nyelvi elemek (a komponensszerkezetek) szemantikai konstruálása mikroszinten illeszkedik ebbe a műveletsorba, egyfelől ugyanis a komponensszerkezetek kidolgozása és a köztük lévő megfelelések kialakítása teszi lehetővé a komplex struktúra létrehozását, másfelől azonban a komponensszerkezetek integrációját is a konstrukciós séma kompozíciós ösvénye mentén végezzük el. Ezáltal tekinthető a konstrukció emergens szemantikai szerkezetnek, amely holisztikusan kerül kidolgozásra.

A konstrukciós séma megvalósulásának folyamatát tekintve figyelembe kell vennünk továbbá az autonómia/dependencia elrendezést (A/D alignment, l. Langacker 2008: 199–202) mint a nyelvi szerkezetek létrehozásának általános jellemzőjét. A kognitív nyelvtanban a kompozitumszerkezetek leírásakor az autonóm és a dependens szerkezetek egymás viszonylatában értelmezhetők: dependens egy szerkezet, ha annak egy sematikus alszerkezetét egy másik, autonóm

szerkezet kidolgozza, specifikálja. Egy szerkezet autonóm, illetve dependens volta azonban viszonylagos: a kompozitumszerkezet felől határozható meg.

Mint ahogy a szemantikai konstruálás folyamatában az aktuális jelentésszerkezet sematikus, aluspecifikált sémák kidolgozásával jön létre, séma és megvalósulás között mindig van valamekkora elaboratív távolság (Langacker 1987: 69). Vagyis a nyelvi rendszer sémái nem egyszerűen tükröződnek a használati eseményekben, hanem specifikálódnak. Az elaboratív távolság skálájának egyik végpontján a séma egy vagy több alszerkezete specifikálódik, miközben maga a séma szerkezeti változás nélkül aktualizálódik, s teljes mértékben jóváhagyja az instanciációt. Ekkor beszélhetünk kognitív nyelvtani terminussal teljes jóváhagyásról (full sanction, Langacker 1987: 66–68). A séma és a megvalósulás közötti kidolgozási távolság növekedésével azonban a séma csak szerkezeti változásokkal valósítható meg a szemantikai konstruálás során, mert az aktivált fogalmi reprezentációs mintázat a begyakorolt és konvencionalizálódott sematikus struktúrák egyikével sem szimbolizálható nyelvi problémamentesen, illetőleg az aktuális jelentésszerkezet a fogalmi feldolgozásban egyik sémával sem kategorizálható teljes mértékben. Ekkor a séma csak részlegesen hagyja jóvá a megvalósulást (partial sanction, Langacker 1987: 68–71): a megvalósulásban a részlegesen jóváhagyó séma nem működhet teljes mintaként a nyelvi kifejezés konstruálásában, szerepe csupán a megvalósulás kategorizálásában van (Langacker 2000: 18). Ha a részleges jóváhagyás során nagy az elaboratív távolság, a kidolgozásban a séma szerkezete átmenetileg megváltozik: kiterjed, rekonfigurálódik, tehát új alszerkezettel bővül, eltűnik egy, esetleg több alszerkezete, illetőleg megváltozik azok szerkezetén belüli funkciója vagy a közöttük lévő viszonyok. Amennyiben ez a részlegesen jóváhagyó viszony, a séma rekonfigurálódásával, kiterjedésével együtt ismételt megvalósul, a rekonfiguráció, kiterjedés is konvencionalizálódik (Langacker 2000: 19), vagyis új séma jön létre.

Mindezek alapján tekintsük végig vázlatosan az (1) példa esetében a dinamikus jelentésképzés folyamatát. A holisztikus konstrukciós séma a VALAKI VAN VALAHOL sematikus szerkezettel írható körül, amelynek szemantikai alapját az igében profilált temporális viszony adja: két sematikus figura térbeli elhelyezkedésének szekvenciális letapogatása. Mint korábban bemutattam, az elsődleges sematikus figura (trajektor) prototipikusan humán létező, a másodlagos sematikus figura (landmark) pedig a háromdimenziós térben értelmezhető fizikai hely. Ezt a sémát egyrészt a *Péter* nominális specifikálja, másrészt a *szobában* kompozitumszerkezet. Megjegyezhető tehát, hogy az elemi mondat konstrukciós szintjén az ige a dependens szerkezet, amelyet két nominális dolgoz ki.

Fontos ugyanakkor, hogy az igében profilált viszony másodlagos résztvevőjét kidolgozó kifejezés maga is összetett szerkezet: egy esetrag és egy főnév integrációja. Ebben a kompozitumban az esetrag a profilmeghatározó, amely egy zárt, de átjárható határú fizikai teret, azaz egy sematikus TARTÁLYT profilál. Lévéen a *szoba* főnév kidolgozza az esetrag jelentésszerkezetében meglévő sematikus TARTÁLYT, a főnévi jelentésszerkezet autonóm státusú, míg az esetrag dependens.

Ebben a nagyon egyszerű szemantikai szerkezetben tehát a *szobában* kompozitum kettős A/D viszonyrendszerben vesz részt: a kompozitumon belül az esetrag dependens, míg a főnév autonóm, az elemi mondatban pedig maga a kompozitum autonóm, míg az ige dependens. A *szobában* szerkezet nem csupán kidolgozza az ige landmarkját, hanem specifikálja is: a HÁROMDIMENZIÓS FIZIKAI TÉR TARTÁLYKÉNT konceptualizálódik a dinamikus jelentésképzés során.

Azt látjuk, hogy a jelentésképzés során a konstrukciós séma problémamentesen valósul meg. Ez azért lehetséges, mert a mondat konstrukciós sémája a szemantikai téren belül a HÁROMDIMENZIÓS FIZIKAI TÉR fogalmi reprezentációhoz kezdeményez hozzáférést (tehát azt aktiválja),

a séma megvalósulása során megjelenő TARTÁLY fogalmi reprezentáció pedig nincs ellentmondásban ezzel: voltaképpen profilként funkcionál a mondat sémája által hozzáférhetővé tett bázishoz képest. Éppen ezért nem történik séma-rekonfiguráció, hiszen a szemantikai tér aktivált reprezentációhálózatának előterében az aktuális jelentésszerkezet specifikációként értelmezhető. Ily módon a séma, jóllehet részlegesen, de jóváhagyja a megvalósulást, az ige másodlagos sematikus alszerkezetének megvalósulása során a létrejövő szemantikai szerkezet, illetve a séma által aktivált fogalmi bázis között nincs nagy elaboratív távolság.

4. A metaforikus szemantikai konstruálás leírása

A metafora az itt kezdeményezett funkcionális kognitív nyelvészeti magyarázatban olyan jelentésszerkezetként fogható fel, amely egyfelől a fogalmi tudás hálózatában összekapcsolódó komplex reprezentációként, másfelől a nyelvi rendszerben mindenekelőtt sematikus szemantikai szerkezetként jelenik meg. Az előbbi fogalmi metaforaként és fogalmi integrációként egyaránt modellálható, az utóbbi pedig a nyelv konvencionális kompozitumszerkezeteinek mintájára konstrukciós sémaként fogható fel. Ily módon a metaforikus jelentés két irányban írható le: a dinamikus jelentésképzés felől séma és instanciáció viszonyában, tehát a sematikus szerkezet aktuális, diskurzusbeli megvalósulásaként, a jelentés fogalmi természete felől pedig a sematikus szemantikai struktúra és az összetett konceptuális reprezentáció profil–bázis kapcsolatában. Míg azonban a nem figuratív szerkezeteknél a séma általában aktualizálódik, azaz strukturális változások nélkül specifikálódik (l. Langacker 2000: 23), addig a metaforikus jelentés éppen e sémák átrendeződésének folyamatában jön létre, amelynek eredményeképp a szemantikai tér aktivációs mintázatai is átrendeződnek. Mindez természetesen maga is elsáncolódhat (unit státust nyerhet), másfelől konvencionalizálódhat, következésképpen a séma átalakulása a megvalósulás során nem minden esetben szükségszerű a metaforikus jelentés konstruálásához, az újszerű, kreatív metaforikus kifejezések esetében azonban feltehetően mindig végbemegy (ezt támasztják alá Giora pszicholingvisztikai kísérleti eredményei a figuratív nyelvhasználat megértésére vonatkozólag, l. Giora 1997). Röviden, a metaforikus jelentés konstruálása minden esetben előfeltételezi a sematikus szemantikai szerkezeteknek mint a szemantikai tér stabil konfigurációinak az intenzív rekonfigurációját. Ez az átrendeződés kezdeményezi a fogalmi tudás hálózatában a fogalmi reprezentációk (topologikus) mintázatai közötti metaforikus kapcsolatok kialakítását, illetőleg a fogalmi reprezentációk hálózatába történő újszerű belépést. Továbbá a már elsáncolt metaforikus kapcsolatok (voltaképpen leképezések) e rekonfigurációs műveleteken keresztül válnak hozzáférhetővé.

Tekintsük most a következő elemi mondatokat:

- (2) Péter jó hangulatban van.
- (3) Péter rossz kedvében van.

A fogalmi metaforaelmélet alapján ezeknek a megnyilatkozásoknak a jelentése AZ ÁLLAPOTOK TARTÁLYOK fogalmi metaforából következik (l. Kövecses 2010: 39). A metaforikus jelentés kialakulásának vizsgálatában azonban több szempontból sem kielégítő ez a magyarázat. Felvethető egyrészt, hogy a fogalmi metafora fenti formája valóban adekvát-e a jelentésképzés során (miért nem lehet például AZ ÉRZELMEK TARTÁLYOK, vagy AZ ÉRZELMEK FIZIKAI HELYEK formulából kiindulni). Ezzel kapcsolatban érdemes ismét Evansra hivatkozni, aki szerint a fogalmi metaforák ugyan hatékony mintázatok a fogalmi szerkezetek megragadására általánosságban, a nyelvi ada-

tok azonban azt mutatják, hogy az elemzés specifikusabb szintjein részletezettebb, relevánsabb mintázatok azonosíthatók:

„Az a probléma az általánosítás azon szintjével, amelyen a metaforakutatók tartományok közötti leképezéseket tételeznek, hogy egyszerűen az elemzőnek köszönhető post hoc elemzést határozhat meg. Miközben a nyelvi tények alátámasztják azt a nézetet, hogy van egy elsődleges metafora, amely kifejezhető AZ IDŐ MOZGÁS kifejezéssel, [...] nincs ok arra, hogy egy ilyen mintázatnak ipso facto pszichológiai realitása legyen a nyelvhasználó számára pusztán azért, mert az elemző hivatkozhat rá” (Evans 2003: 75).¹¹

Vagyis a fogalmi metafora, bár hasznos eszköz lehet összefüggések megragadására, nem magyarázza meg a metaforikus kifejezés létrejöttét (hiszen utólagos általánosítás), s nem is írja le szabatosan a létrejövő fogalmi kapcsolatokat (hiszen nem kellően kidolgozott).

A (2) és (3) példa kapcsán többek között megválaszolatlan marad az a kérdés is, hogy a jelentést motiváló fogalmi metafora vajon a szerkezet mely részének feldolgozása során aktiválódik, illetőleg kiterjed-e a teljes mondatra. Mindkét metaforikus mondatban egy-egy elem (kompozitumszerkezet) az, amelyik a fent megfogalmazott fogalmi metafora tartományaihoz hozzáférést biztosíthat, ezek a *hangulatban*, illetve a *kedvében* kifejezések. Eszerint a metaforikus jelentés létrejötte leírható lenne olyan folyamatként, amelyben a főnév aktiválja a céltartományt, az esetrag pedig a forrástartományt. Ez a rendkívül leegyszerűsítő magyarázat leszűkíti a metaforikus jelentés hatókörét az elemi mondat egyetlen összetevőjére, ráadásul a kompozicionalitás elvét érvényesíti a jelentés leírásában.

Kövessük végig vázlatosan az (1) példa elemzése alapján a szemantikai konstruálás folyamatait a fenti metaforikus mondatok esetében, kiindulva az esetragos kompozitumszerkezetekből. Ezekben a dependens szemantikai struktúra továbbra is az esetrag, amely sematikus profilál egy zárt, átjárható határú fizikai teret, azaz egy TARTÁLYT. Ezt a sematikus figurát azonban olyan főnévi jelentésszerkezettel kell a konstruálás során kidolgozni, amelyet nem jellemez a tartályszerűség, másként fogalmazva nincs olyan kognitív tartomány a jelentésmátrixában, amely fizikai kiterjedésében írná le az adott érzelmi állapotot mint entitást. Következésképpen a szemantikai integráció folyamatában mindkét jelentésszerkezet séma-rekonfiguráción megy át: a főnévi jelentésmátrix átmenetileg kibővül a háromdimenziós fizikai térben értelmezett KITERJEDÉS tartományával, amelyben profilálódik a tartályszerűség, ugyanakkor az esetrag szemantikai struktúrájában figurálódó sematikus TARTÁLY absztraktabbá válik azáltal, hogy nem prototipikus fizikai térként kerül kidolgozásra. Éppen ezért termékeny a metaforát mint fogalmi struktúrát két konceptuális reprezentáció összekapcsolódásaként értelmezni a szemantikai tér aktivált hálózatában, hiszen ezáltal a metaforikus leképezések egyirányúsága feloldhatóvá válik.

E két sémaátrendeződés közül az utóbbi radikálisabb, mivel erőteljesebben a figyelem középpontjába kerül a konstruálás folyamatában. Következik ez egyrészt abból, hogy az esetrag dependens szerkezete csak a főnév autonóm szerkezetének a közreműködésével valósítható meg, így az előbbi rugalmasabban formálja a nyelvhasználó az integráció során. Croft (1993: 359) alapján megállapíthatjuk tehát, hogy egy autonóm és egy dependens jelentésszerkezet grammatikai kombinációjában az autonóm struktúra kezdeményezi a tartományok közötti (metaforikus)

¹¹ „The problem with the level of generalization at which metaphor scholars have assumed cross-domain mappings can be stated is that it may simply constitute a post hoc analysis due to the analyst. While the linguistic facts do support the view that there is a primary metaphor which might be stated as TIME IS MOTION (...), there is no reason that just because such a pattern can be adduced by the analyst, that it must, ipso facto, have psychological reality for the language user” (Evans 2003: 75).

leképezést a dependens struktúrában. Ennek hatására a dependens struktúra átrendeződése intenzívebbé válik.

Az esetrag szemantikai szerkezete dependens volta mellett másrészt profilmeghatározó funkciójú is: a teljes kompozitumszerkezet az esetrag profilján keresztül illeszkedik a nagyobb kompozitumba, ez esetben a mondatba. A mondat konstrukció sémája ezekben a példákban is az igében profilált temporális viszony, egy prototipikusan humán létező fizikai térbeli lokalizálása. Csakhogy miközben az esetragos kompozitumszerkezet jelentése metaforizálódik, ez a folyamat a mondat konstrukciós sémájában is átrendeződést kezdeményez. Ez két módon írható le. Egyfelől az ige másodlagos figurájának aktuális kidolgozása csak olyan konceptuális bázis előterében valósítható meg, amelyben a HÁROMDIMENZIÓS FIZIKAI TÉR ÉS AZ ÉRZELMI ÁLLAPOT fogalmi reprezentációk összekapcsolódnak. Vagyis a mondatjelentés kialakításának holisztikus szintjén ismét kezdeményeződik a fogalmi reprezentációk metaforikus összekapcsolása, ezért a metafora konceptuálisan sem korlátozódik a nominális szerkezetre, hatóköre kiterjed az egész mondatra. Másfelől ezúttal is az autonóm struktúra (a *hangulatban*, illetve *kedvében* határozóragos szerkezet) kezdeményezi a séma-rekonfigurációt a dependens struktúrában, vagyis az ige (és ezáltal a mondat) szemantikai sémájában. Ennek következtében az ige másodlagos szemantikus figurája már nemcsak fizikai térként, hanem érzelmi állapotként is értelmeződik, másként fogalmazva érzelmi térként. A mondat konstrukciós sémájának átrendeződése tehát a másodlagos figura jellegének megváltozásában ragadható meg, amely a bázisreprezentáció összetettebbé válását, metaforikus átrendeződését is maga után vonja.

A szemantikai szerkezet metaforizálódása feltehetően hatással van a mondaton belüli figyelemirányulásra is. Jóllehet az ige másodlagos figurája nem metaforikus megvalósulás esetén csak átmenetileg kerül a figyelem középpontjába (a szerkezet voltaképpen referenciapont-szerkezetként is felfogható, l. Evans 2009: 40), a metaforikus szemantikai konstruálás következtében, vagyis a sémák rekonfigurálódásának hatására a másodlagos figura is a figyelem előterében marad. Megváltozik tehát a többi komponensszerkezethez, illetve a kompozitumhoz viszonyított szalienciája, hozzáférhetősége a konstruálásban, ez pedig a konstrukció kompozíciós ösvényének megváltozását vonja maga után.

Vegyük végül szemügyre a metaforikus jelentésképzés hatását a szemantikai térre. A fogalmi metaforaelmélet szerint a fent elemzett metaforikus kifejezésekben a TARTÁLY mint fizikai tér funkcionál forrástartományként, amelynek segítségével a céltartományt (ez esetben az ÉRZELMI ÁLLAPOTOT) konceptualizáljuk. Ebből a magyarázatból az következne, hogy a céltartomány fogalmi reprezentálása változik meg határozottan, miközben a forrástartomány a folyamatban érintetlen marad. Nos, ilyen egyirányúság az iménti elemzés alapján nem tételezhető a fogalmi feldolgozás terén sem. Mint láttuk, a metaforikus szemantikai konstruálás mind a céltartomány előterében profilálódó főnévi jelentésszerkezet, mind a forrástartomány előterében profilálódó esetragi, illetve igei jelentésszerkezet megvalósulásában séma-átrendeződést idéz elő, ráadásul az esetrag és az igei másodlagos figura rekonfigurációja intenzívebb, részben dependens voltuk, részben a befogadói figyelem tartósabb irányulása következtében. Mindebből az következik, hogy a metaforikus jelentés nem kizárólag a céltartományt érinti, hanem a forrástartományra is kiterjed. Úgy is fogalmazhatunk, hogy nemcsak az ÉRZELMI ÁLLAPOT metaforizálódik a TARTÁLY révén, hanem a TARTÁLY, illetőleg a FIZIKAI TÉR is másként válik hozzáférhetővé a szemantikai térben. Általánosságban: a metaforikus jelentés kialakulásának vizsgálata során beláthatóvá válik, hogy miközben az absztraktabb fogalmi struktúrák leképezéséhez a (közvetlen tapasztalati alapú) FIZIKAI TÉR fogalmi reprezentációja funkcionál állványzatként, addig ez a konceptualizációs folyamat a FIZIKAI TÉR fogalmi reprezentálását, pontosabban e reprezentáció fogalmi hozzáférést sem hagyja változatlanul, így a TÉR metaforizálódásával is számolhatunk.

5. Konklúzió

Ebben a tanulmányban a metaforát – összhangban a kognitív nyelvészetnek mint az előtérben zajló kogníció kutatásának a koncepciójával – a dinamikus jelentésképzés aspektusából közelítettem meg. Olyan jelentésszerkezetként, amely a szemantikai konstruálás mindennapi műveletei révén, ám azok intenzívebb megvalósulásának eredményeként jön létre. A vizsgálat alapvető háttérfeltevése fogalmi reprezentáció és szemantikai struktúra megkülönböztetése volt. A hálózati szerkezetű, enciklopédikus természetű szemantikai tér, valamint az e térben kibontakozó és stabilizálódó szemantikai konfigurációk közötti különbségtétel azért bizonyult termékenynek, mert ezáltal beláthatóvá vált a metaforikus jelentés műveleti összetettsége és specifikussága a metaforikus fogalmi mintázathoz képest. A fogalmi reprezentáció és a szemantikai szerkezet előtér–háttér viszonya felismerhetővé tette továbbá a metaforikus konceptualizáció nyelv felőli motiváltságát; lévén az egyes szemantikai szerkezetek állványzatként funkcionálnak a konceptuális potenciál hatékony működtetésében, a metaforikus konstruálásra jellemző sémaátrendeződés a szemantikai tér hálózatához történő nem konvencionális hozzáférést teszi lehetővé. Ennek értelmében a metaforikus fogalmi mintázatok nem csupán a világ fizikai megtapasztalására, illetve annak fogalmi feldolgozására, hanem konkrét megnyilatkozások szemantikai konstruálására is épülnek. Ez végső soron a kutatás elméleti kiindulópontját jellemző használatalapúság elvének kiterjesztése.

A metaforikus jelentés kialakulásának modellálásában a séma fogalma központi jelentőségű. Az elemzések során megfigyelt séma-rekonfiguráció a séma és instanciáció közötti részleges jóváhagyási viszony megvalósulása, így az általam javasolt modellben a metaforikus jelentés valóban a konvencionális konstruálási folyamatok révén közelíthető meg. Fontos ugyanakkor, hogy a metaforikus átrendeződést rendre az autonóm szerkezet kezdeményezi a dependens szerkezetben, így bár mindkét struktúrát érinti, a dependens szerkezetben intenzívebben megy végbe. A megfigyelések alapján mindez hatással van a magasabb szintű kompozitumszerkezetek konstrukciós sémájára, valamint a kompozíciós ösvényre is. Ebből az következik, hogy a metaforikus jelentés hatóköre mindazokra az autonóm és dependens szerkezetekre kiterjed, amelyek integrációjakor átrendeződés megy végbe. Általánosságban az elemi mondat jelentésszerkezete tekinthető olyan gestaltnak, amely az egyes metaforikus jelentések konstruálásának konvencionális hatóköre.

Amennyiben a szemantikai sémát az aktuális jelentés és a szemantikai tér közötti közvetítő szerkezetnek tekintjük, az még inkább a magyarázó modell központi jelentőségű eleme lesz. A metaforikus konstruálás folyamán lezajló átrendeződés hatására ugyanis maga a séma változik meg (hogy a jóváhagyás teljesülhessen), ezáltal ugyanakkor a szemantikai tér hálózatába is új ponton lép be a nyelvhasználó, s ez kezdeményezi az újszerű, metaforikus konceptualizációt. Ez a megállapítás azért lényeges, mert rámutat arra, hogy a fogalmi gondolkodás jelenségének tekintett metaforát nem egyirányúság jellemzi: sem motiváltságát tekintve nem illeszthető bele a tapasztalat → fogalmi gondolkodás → nyelvi tevékenység megismerési modellbe, sem belső szerkezetében nem érvényesül a forrástartomány → céltartomány leképezési séma. Mindkét tekintetben kétirányúságot kell tételezni, amint az a térbeliséghez kapcsolódó metaforikus kifejezések esetén a tér metaforizálódásában tapasztalható. Hiszen ha másként tesszük hozzáférhetővé az enciklopédikus tudás hálózatát, az hatással van az aktivált fogalmi reprezentációk mindegyikére.

Mindezek alapján célszerűnek tűnik a kutatást kiterjeszteni újabb, a térbeliséghez kapcsolódó metaforikus kifejezések vizsgálatára. Elsősorban az orientációs metaforákkal leírható szemantikai szerkezetek érdemelnek figyelmet, ezeknél ugyanis feltehetőleg nem csupán a térbeli irány konstruálása járul hozzá a metaforikus jelentéshez, hanem a szerkezetekben szereplő igék erő-

dinamikai sémái is. Mint látható, számos további kutatási terület körvonalazható a metaforikus szemantikai konstruálás vizsgálatában, melyek részletes leírása minden bizonnyal közelebb visz majd a magyar nyelv funkcionális–kognitív kiindulópontú, rendszeres leírásához, érvényesítve a hétköznapi és a figuratív nyelvhasználat kontinuumának előfeltevését.

Irodalom

- Baars, Bernard J. – Gage, Nicole M. 2010. *Cognition, brain, and consciousness. Introduction to cognitive neuroscience*. Second edition. Oxford: Elsevier – Academic Press.
- Barlow, Michael 2011. Corpus linguistics and theoretical linguistics. *International Journal of Corpus Linguistics* 16: 3–44.
- Bierwisch, Manfred – Lang, Ewald (eds.) 1989. *Dimensional adjectives: Grammatical structure and conceptual interpretation*. Berlin: Springer.
- Bybee, Joan 2003. *Phonology and language use*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Croft, William 1993. The role of domains in the interpretation of metaphors and metonymies. *Cognitive Linguistics* 4: 335–370.
- Croft, William – Cruse, Alan D. 2004. *Cognitive linguistics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Evans, Vyvyan 2003. *The structure of time. Language, meaning and temporal cognition*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins.
- Evans, Vyvyan 2009. *How words mean. Lexical concepts, cognitive models, and meaning construction*. Oxford: Oxford University Press.
- Evans, Vyvyan 2010. Figurative language understanding in LCCM theory. *Cognitive Linguistics* 21: 601–662.
- Fauconnier, Gilles 1994. *Mental spaces: Aspects of meaning construction in natural language*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Geeraerts, Dirk 2010. *Theories of lexical semantics*. Oxford: Oxford University Press.
- Giora, Rachel 1997. Understanding figurative and literal language: The graded salience hypothesis. *Cognitive Linguistics* 8: 183–206.
- Hanson, Catherine – Hanson, Stephen José 2005. Categorization in neuroscience: Brain response to objects and events. In: Cohen, Henri – Lefebvre, Claire (eds.): *Handbook of categorization in cognitive science*. Amsterdam: Elsevier. 119–140.
- Houghton, George 2005. Introduction to connectionist models in cognitive psychology: basic structures, processes, and algorithms. In: Houghton, George (ed.): *Connectionist models in cognitive psychology*. Hove, New York: Psychology Press. 1–41.
- Jackendoff, Ray 1983. *Semantics and cognition*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Jackendoff, Ray 1990. *Semantic structures*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Kemmer, Suzanne – Barlow, Michael 2000. Introduction: A usage-based conception of language. In: Barlow, Michael – Kemmer, Suzanne (eds.): *Usage-based models of language*. Stanford: CSLI Publications. vii–xxviii.
- Kertész András 2000. A kognitív nyelvészet szkeptikus dilemmája. *Magyar Nyelvőr* 124: 209–225.
- Kövecses, Zoltán 2010. *Metaphor. A practical introduction*. Oxford: Oxford University Press.
- Lakoff, George 2006 [1993]. Conceptual metaphor. The contemporary theory of metaphor. In: Geeraerts, Dirk (ed.): *Cognitive linguistics: Basic readings*. Berlin, New York: Mouton de Gruyter. 185–238.

- Lang, Ewald 1991. A two-level approach to projective prepositions. In: Rauh, Gisa (ed.): *Approaches to prepositions*. Tübingen: Narr. 127–167.
- Langacker, Ronald W. 1987. *Foundations of cognitive grammar. Vol. I. Theoretical prerequisites*. Stanford: Stanford University Press.
- Langacker, Ronald W. 1991. *Foundations of cognitive grammar. Vol. II. Descriptive applications*. Stanford: Stanford University Press.
- Langacker, Ronald W. 2000. A dynamic usage-based model. In: Barlow, Michael – Kemmer, Suzanne (eds.): *Usage-based models of language*. Stanford: CSLI Publications. 1–64.
- Langacker, Ronald W. 2008. *Cognitive grammar. A basic introduction*. Oxford: Oxford University Press.
- MacWhinney, Brian 2001. Emergentist approaches to language. In: Bybee, Joan – Hopper, Paul (eds.): *Frequency and the emergence of linguistic structures*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins. 449–470.
- McClelland, Jay L. – Rumelhart, David E. – Hinton, Geoffrey E. 2002 [1986]. The appeal of parallel distributed processing. In: Levitin, Daniel J. (ed.): *Foundations of cognitive psychology. Core readings*. Cambridge MA: MIT Press. 57–91.
- Pelyvás, Péter 2002. *The development of modal meanings in English: metaphorical extension or conceptual blending?* In: Vadon, Lehel (ed.): *HUSSE Papers 2001. Proceedings of the Fifth Biennial Conference*. Eger: IEAS, Esterházy Károly College. 459–475.
- Príncipe, José C. – Miikkulainen, Risto (eds.) 2009. *Advances in self-organizing maps*. Berlin, Heidelberg: Springer.
- Rumelhart, David E. 1998 [1989]. The architecture of mind: a connectionist approach. In: Thagard, Paul (ed.): *Mind readings. Introductory selections on cognitive science*. Cambridge MA: MIT Press. 207–238.
- Sandra, Dominiek 1998. What linguists can and can't tell you about the human mind: A reply to Croft. *Cognitive Linguistics* 9: 361–378.
- Sinha, Chris 1999. Grounding, mapping, and acts of meaning. In: Janssen, Theo – Redeker, Gisela (eds.): *Cognitive linguistics: foundations, scope and methodology*. Berlin, New York: Mouton de Gruyter. 223–255.
- Steen, Gerard 2008. *Is metaphor always a matter of thought? Issues in collecting converging evidence*. <http://vu-nl.academia.edu/GerardSteen/Papers/272369/Is-metaphor-always-a-matter-of-thought--Issues-in-collecting-converging-evidence>
- Taylor, John R. 2010. Review of Vyvyan Evans, *How words mean: Lexical concepts, cognitive models, and meaning construction*. Oxford: Oxford University Press, 2009. Pp. xv+377. *Journal of Linguistics* 46: 503–508.
- Weijters, Ton – van den Bosch, Antal 2009. Connectionism. In: Sandra, Dominiek – Östman, Jan-Ola – Verschueren, Jef (eds.): *Cognition and pragmatics*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins. 126–134.
- Wierzbicka, Anna 1972. *Semantic primitives*. Frankfurt: Athenaeum.
- Wierzbicka, Anna 1985. *Lexicography and conceptual analysis*. Ann Arbor MI: Karoma.
- Wierzbicka, Anna 1996. *Semantics. Primes and universals*. Oxford: Oxford University Press.

Az idézés kognitív szemantikai megközelítése Az idéző rész szerepe és viszonya az idézettel*

„Az órahasználatban észleljük ugyan az órát,
de úgy és egyedül úgy,
hogy általa olyasvalamihez jussunk el,
ami nem maga az óra,
hanem amit az óra mint óra mutat: az időhöz”
(Heidegger 2001: 319)

A jelen dolgozat az idézés megalkotásának és feldolgozásának folyamatát kognitív szemantikai keretben vizsgálja. Az idézést mint két esemény reprezentációját elvégző, összetett jelentésszerkezetet értelmezi, és az idézésnek az idéző tevékenység által irányított megalkotási módját, illetve az idéző résznek és az idézetnek egymás megteremtéséhez való kölcsönös hozzájárulási folyamatát, kölcsönös kidolgozottságát vizsgálja. A kutatás felveti, hogy az idézés kettős figyelemirányítással jellemezhető jelentésszerkezet, továbbá olyan kettős profilálódási folyamat, melyből az egyik az események szintjén, a másik pedig a két esemény között jön létre. Az idézés mint referenciapont-szerkezet bevonásával az idézés feldolgozási folyamatát elemzi.

Kulcsszavak: idéző tevékenység, újrakonstruálás, kettős figyelemirányítás, referenciapont-szerkezet, nézőpontfajták

1. Bevezetés

A tanulmány az idézés megalkotásának és feldolgozásának folyamatát elsősorban az idéző tevékenység előtérbe helyezésével vizsgálja. A téma összetettsége miatt jelen kutatás az idézést az intertextualitás prototipikus eseteként ért elmezi. Megkülönböztetve egyéb, a szövegköziségen, transztextualitáson (Genette 1996) alapuló eljárásoktól azokkal az idézésekkel foglalkozik, melyekben a perspektivizáció, tehát az, hogy egy adott diskurzusrész nem az aktuális, hanem egy idézett megnyilatkozóhoz köthető (vö. Sanders–Spooren 1997: 86–95, Tátrai 2011: 34–35), a mondás aktusa által¹ explicitté válik². A tanulmány továbbá az egy adott megnyilatkozóhoz köthető idézéseket vizsgálja, melyeknél a diskurzus létezése interszjektíven ellenőrizhető.

* Ezúton szeretnék köszönetet mondani a tanulmány lektorainak, Kocsány Piroskának és Tolcsvai Nagy Gábornak, akik fontos észrevételeikkel, hasznos javaslataikkal segítették a munkámat. Köszönet illeti továbbá a DiAGram Funkcionális nyelvészeti műhely tagjait, akik szintén hozzájárultak a dolgozat formálódásához.

¹ Az idézés tágabb értelmezése nemcsak a mondás aktusához köthető, hanem a ki nem mondott gondolatok, tudati folyamatok felidézését is magába foglalja (l. pl. Kocsány 1996, Tátrai 2002: 83–98).

² Az intertextualitáson alapuló nyelvi eljárások között az explicittség foka alapján több lehetőségét lehet megkülönböztetni. A legexplicittebb és legszószerintibb változat – mely a jelen tanulmány kiindulópontját

Mindezen korlátozásokkal együtt a jelen tanulmány olyan elméleti keretet kíván megalkotni, mely a későbbiekben alapjául szolgálhat az anticipált, illetve referenciális kapcsolatot nem létesítő, valamint az intertextualitást, a perspektivizációt explicitté nem tevő idézéseknek, továbbá a tudati folyamatok felidézésének vizsgálatához is.

A tanulmány az idézések megalkotásának folyamatát kognitív szemantikai keretben vizsgálja abból a célból, hogy szemléltesse, miként találkozik a befogadó a közös figyelmi jelenetként megvalósuló idézésben az idézetként funkcionáló szövegrésszel, miközben megérti és értelmezi azt. Továbbá arra kérdez rá, hogy az idézetként létező szövegrész feltételezi-e, megőrzi-e ön-maga létét, vagy csupán – az aktuális megnyilatkozó idéző tevékenységének következményeként – egy meglevő észleléséről van-e szó (vö. Heidegger 2001).

A tanulmány az idézést mint egy meglevő és nyelvileg reprezentált esemény újrakonstruálását értelmezi (2.). Az idézést ezáltal összetett jelentésszerkezetnek tekinti, melyben az idéző rész és az idézet úgy dolgozza ki saját jelentését, hogy mindenközből idézetként egymás meglétét is megteremtik (3.). Mivel az idéző tevékenység teszi hozzáférhetővé az idézetet, ezért az idéző rész előtérbe helyezésével és részletes elemzésével mutatja be az idézés létrehozásának folyamatát, az idéző rész és az idézet kölcsönös kidolgozását (3.1.). Először az idéző rész figuráinak (3.1.1.), majd a köztük levő temporális viszonyoknak elemző bemutatását végzi el (3.1.2.). Ezek után az idéző tevékenység eltérő fokú nyelvi reprezentálását szemlélteti (3.2.). Mivel az idézés megalkotása során kiemelt jelentősége van annak a pozíciónak, ahonnan az idéző a meglevő esemény újraalkotását végzi, ezért a tanulmány az idézésben működő nézőpontfajtákat külön-külön elemzi (3.3.). Először a referenciális központnak (3.3.1.), majd a tudatosság szubjektumának (3.3.2.), végül a semleges kiindulópontnak (3.3.3.) szerveződését vizsgálja. Ezen vizsgálatok alapján a tanulmány az idézést kettős figyelemirányítással jellemezhető összetett jelentésszerkezetnek tekinti. Az idéző tevékenység referenciapont-szerkezetként történő értelmezésével az idézés feldolgozási folyamatát elemzi (4.).

2. Az idézés mint újrakonstruálás

Az idézés esetében nem csupán egy esemény, hanem egy nyelvileg megkonstruált (a fogalomra l. Langacker 2008: 55, Tolcsvai Nagy 2010: 31–31) esemény feldolgozása és fogalmi megalkotása történik.

- (1) a. így ír Franciscus Lucas Brugenfisnek: *(a) Akarom hogy meg-tudjad, hogy mi a' Vulgáta Bibliát nem jobbítottuk meg igen fzeros vigyázással, mert fokat a' mit meg-kellett volna jobbítanunk, bizonyos okokra nézve tudva el-múlattuk* (Bod 1748: 120)³
- (1) b. Azonba volt à Pal uram fel pörös s felett: Megh hallodé feleletemet, Andras vram, avagy nem, ugymond (Úriszék [1618. január 6.] 149)
- (1) c. Sir Bernard Lovell, a Manchesteri Egyetem rádiócsillagászat professzora így ír a szingularitásokról: „Az idő kezdetének fizikai leírása során ezen a ponton egy

is képezi – az idézés. Az explicittség alacsonyabb foka jellemzi a *plágiumot*, még kevésbé explicit a *célzást* (l. Genette 1996: 83).

³ Mivel a tanulmány végső soron az idézés létrehozásának keretében kíván rákérdezni, ezért a nyelvi példák mint létezők csupán az alkotás és a befogadás folyamatában megalkotott idézést kívánják szemléltetni, mégpedig úgy, hogy létezésükben önmaguk, az idézés létét feltételezik, tehát azt, hogy megalkotásukkor és befogadásukkor az idézés létét kellett megérteni (vö. Heidegger 2001).

akadály állja el az utunkat. Ez a probléma – ti., hogy vajon tényleg alapvető akadályt jelent-e ez a világegyetem kezdeti állapotának tudományos leírásában –, valamint az idő kezdetén feltételezett egyetlen létezővel kapcsolatos fogalmi nehézségek a modern gondolkodás kardinális kérdései” (Sir Bernard Lovell, „The Universe”, The Random House Encyclopedia, Random House, 1977, 37.o.) (<http://www.singularitas.hu/Singularitas.html>)

- (1) d. A Nobel-díjas Steven Weinberg így panaszkodik: „Sajnos nem tudom a filmet [az űsrobbanás szemléletes bemutatását] nulla időpontnál és végtelenül magas hőmérsékleten elindítani” (<http://www.singularitas.hu/Singularitas.html>)⁴

Az idézés létrehozásánál a szövegalkotó az írott vagy a beszélt nyelvi reprezentációt – diskurzusként való funkcionálását, létezését megteremtve (vö. Gadamer 1984, 1991; Kocsány 1992, Tolcsvai 2001: 60) – megérti és értelmezi, majd az így létrehozott diskurzust, illetve annak egy részletét az idézés nyelvi lehetőségén keresztül hozzáférhetővé teszi mások számára (l. (1a–d) példa). A szövegalkotó tehát az idézés folyamatának egy pontján éppúgy befogadója az idézni kívánt diskurzusnak, mint később saját diskurzusának. Az idézés folyamatában ugyanakkor interpretálónak válik, aki kiszakítva az eredeti kontextusából a megértés és az értelmezés által az idézésre előkészített szövegrészt, azt új, általa megalkotott kontextusba helyezi át, – jelen esetben az interszjektív ellenőrizhetőség lehetőségét, az eredeti szövegrész megalkotásának előidejűségét kihasználva – „hidat verve múlt és jelen között, a szöveg (kánoni)⁵ értelme és ’nekünk szóló’ értelme között” (Jauss 1999: 11). Idézéskor tehát nem csupán egy esemény konstruálása történik, hanem **újrakonstruálás**: egy, a megértés és értelmezés által létező szöveg idézetként való újraalkotása; továbbá **újrakontextuálás**, mely során „jelentés-eltolódás mehet végbe a kontextus megváltoztatása következtében” (Fehér M. 2008: 32, l. még Gadamer 1984: 325, Ong 1998: 149).

Az eredeti diskurzusnak, illetve az eredeti diskurzus egy részletének az idézés nyelvi tevékenysége által idézetként funkcionáló újramegteremtése ezáltal recepció, interszjektív ellenőrizhetőségnek alávetett applikáció, mely az eredeti diskurzus és az idézett diskurzus közötti idő- és térbeli távolságból, továbbá az idéző megértési, értelmezési és aktualizáló eljárásából fakad. Az idézet ugyanakkor nem veszti el az autoritását, a „betűkben őrzött ’szelleme’ biztosít a szubjektív önkénnyel szemben” (Jauss 1999: 11). Az idézet tehát ugyan elszakad az eredeti diskurzustól, de – a lehetőséget fenntartva, hogy az idézetként funkcionáló szövegrész befogadját visszavezesse az eredeti diskurzusba – metonimikusan képviseli az eredeti diskurzus létét. „Az idézet nem íródik bele a szövegbe, beleékelődik idegen testként. Bele applikálódik. Nem válik egyneművé velem, de én sem övele: megmarad különbözőségünk, az eljárás csak így lehet hatékony” (Compagnon 1979: 17–18).

3. Az újrakonstruálás folyamata: az idéző rész és az idézet megteremtése

Az újraalkotás az idéző tevékenység során megy végbe. Az idézet ugyanis idézetként csak akkor funkcionál, ha az idéző tevékenység által része lesz egy diskurzusnak. Ugyanakkor

⁴ A tanulmány – bár a teljes alakulástörténet bemutatását jelen esetben nem tartja feladatának – az idézésnek a történetiségben való működését is szemléltetni kívánja. Ezért egy-egy jelenség szemléltetésére történeti és mai nyelvhasználatból származó példákat is alkalmaz (az idézés alakulástörténetére l. Csontos–Tátrai 2008, Tátrai–Csontos 2009).

⁵ A zárójel alkalmazása tőlem (Cs. N.) származik. Az idézésre előkészített diskurzus vagy annak egy részlete ugyanis nem minden esetben tekinthető a kánon (l. Assmann 1999: 103) tagjának, de bizonyos értelemben az idézést létrehozó szövegalkotó idéző, hagyományozó tevékenységével a kanonizáció folyamatát kezdheti meg.

az idéző tevékenység csak akkor lép működésbe, ha egy diskurzust idézetként kívánunk saját diskurzusunkba ágyazni. Az idéző tevékenység és az idézet tehát úgy tekinthető külön-külön egy-egy eseménynek, hogy – idézésként – egymás kölcsönös létét teremtik meg. Ezáltal az idézés nyelvi reprezentációjában mindkettő önálló jelentésszerkezet révén dolgozódhat ki, de úgy, hogy mindeközben – a kölcsönös kidolgozottság és megfelelések által – e jelentésszerkezetek az alkotás, illetve a megértés és értelmezés folyamatában össze is kapcsolódnak. Az idézés megalkotása során az idéző folyamatos döntéseket hoz arról, hogy – céljai, a közös tudás és a befogadóra vonatkozó feltételezések alapján – a tartalmak közül mit, hogyan és milyen mértékben rögzít, tesz explicitté, és ezt milyen perspektívából teszi elérhetővé.

3.1. Egy esemény közvetlen megtapasztalása, feldolgozása után a fogalmi megalkotás a figyelem irányításával jár.

- (2) Az író elhagyja a grammatika törvényeit.

A (2) egyszerű mondatban a megnyilatkozó egy elemi jelenetet konstruál meg a befogadóval interszjektív viszonyban. Az eseményben szereplő **figurák** kidolgozása főnévi megnevezésekben (*író, törvényeit*) történik (vö. Tolcsvai Nagy 2003: 300). A két figura **temporális viszonyát** az ige (*elhagyja*) jeleníti meg (vö. Tolcsvai Nagy 2003: 300, 2010: 56–59). A megnyilatkozó a figyelem irányítását az egyik szereplőnek előtérbe, a másik szereplőnek háttérbe helyezésével végezheti el. Az előtérbe, illetve a háttérbe kerülés a két figura közötti aszimmetrikus viszonyon alapszik, a figurák egymáshoz való viszonyából kerül tehát valami a figyelem előtérbe, illetve háttérbe. A figyelem előtérbe kerülő figura az **elsődleges figura**, a **trajektor**, 'ami valamihez képest előtérbe kerül' (*író*), a háttérben álló figura a **másodlagos**, a **landmark** 'amihez képest az elsődleges figura előtérbe kerül, illetve amihez képest történik az elsődleges figura megértése' (*törvényeit*) (a fogalmakra l. Tolcsvai Nagy 2003: 300–301; 2010: 57, 64–66).

Az idéző tevékenység egy már nyelvi megalkotott eseményt vagy annak egy részletét tesz mások számára is hozzáférhetővé. E tevékenység az idéző rész által válhat explicitté. Az idéző rész összetevői, a figurák és a köztük levő temporális viszony megteremtése ugyanakkor nem függetleníthető magától az idézettől.

3.1.1. Az idéző rész figuráit az idézéshez feldolgozott szövegrész meglétéhez szükséges figurák teremtik meg. Az idéző rész **elsődleges figurája (trajektora)** az az entitás, akihez az idézésre szánt diskurzus létrehozásának aktusa kapcsolható.

- (3) a. az Apoftol így szól: *Es felkel őltőznőtők amaz új ember, mely Ifen fzerén teremtett az igafzágra, és a' valóságos Sz: életre.* Eph. 4. 24. (Gyöngyösi 1657: 85)
- (3) b. Ilyen nyomorúságban lévőknek egy TIDENHÁM nevű Anglia Országban hajdan nagy tudománnyal ékeskedett Orvos, in Tractatu de morborum acutorum hiftoria & Curationibus, azt javallotta: „Végy ugy-mond egy iffiu tyukot, „föld-meg öt pint tífza kut vízben olly formán, hogy a hufa ize a' vízben „fzinte meg-éreztefsék; [...] öt 's ora mulva fájdalmakat enyhíttő áltató-„orvofságokkal élhetfz két lőt káfa virág vízben a' Laudanum liquidumból „tizenkét tseppet bé-vévén. „ (Csapó 1791: 150–151)
- (3) c. Bár – mint már jeleztem – Kazinczy azt vallja: „Az író, midőn főbb okok lebegnek előtte, elhagyja a grammatika törvényeit” (Levél Pápay Sámuelnek, 1818.

máj. 31.), de azt is hozzáteszi, hogy feltétlen ismernie kell a grammatikai szabályokat (Szathmári 2009: 154)

A (3a–c) példákban látható, hogy az idéző rész elsődleges figurájának megnevezése (*apostol, Tidenhám, Kazinczy*)⁶ annak eredménye, hogy a szövegalkotó az eredeti, idézni kívánt szövegrész megértése és értelmezése során az adott diskurzust egy adott megnyilatkozóhoz képes kötni, képes a már nyelviileg reprezentált eseménnyel kapcsolatban feldolgozni, kinek a perspektívájából konstruálódott meg a megidézni kívánt diskurzus. Az idézés során tehát annak a kiindulópontja is működésbe lép, aki az eredeti diskurzusért felelőssé tehető. Az idéző részben lexikális elem (*apostol, Tidenhám, Kazinczy*) vagy anaforaként működő inflexió morféma (például a *hozzáteszi*-ben az *-i*, mely koreferens nyelvi viszonyban Kazinczyra képes visszautalni) expliciten jelölheti a **tudatosság szubjektumát** (a fogalomra l. Sanders–Spooren 1997: 87, a fogalomra és működésére l. még 3.3.2.)

Írott diskurzusokban ugyanakkor az aktív tudatosságot reprezentáló elsődleges figura nyelviileg nem vagy nem feltétlenül jelenik meg expliciten.

- (4) *Sok az igazak háborúsága: és mind azokból ki-fzabadittya őket az Úr.* Pfalm. 33. 20. (Illyés 1743: 273)

Mint az a (4)-ben látható, ezekben az esetekben az idézetet jelölő írásképi megoldás (dőlt betű), de emellett az idézetet kísérő írásjel (idézőjel) is utalhat arra, hogy – idézetként való működését megteremtve – az adott diskurzusrész valaki máshoz köthető.

A hivatkozások révén az idézet, ezáltal az elsődleges figura interszubjektív ellenőrizhetőségének lelőhelye is explicitté válhat (l. (3a), (3c) és (4)), tehát az, hogy az idéző honnan szerzi azon tapasztalatát, melyet az idézésben a befogadó számára rendelkezésre bocsát. A hivatkozásokkal kapcsolatban azt is el lehet mondani, hogy – mint az a (4)-ben is megfigyelhető – a tudatosság szubjektuma a megjelölt hivatkozás (*Psalms. 33. 20*) feloldásával, az eredeti diskurzuba való visszavezetéssel alkotható meg.

Az idéző részben a deiktikus nyelvi elemmel reprezentált figura **másodlagosnak (landmarknak)** abban az értelemben tekinthető, hogy hozzá képest kerül a figyelem előterébe az elsődleges figura. A (3a–c)-ben az *így* és az *azt*, de emellett más mutató névmások is, pl. *ez, az, így, úgy, ekképp, akkép* stb. meglétét is az idézet teremti meg. Az idézetre történő rámutatás megvalósítása során a **diskurzusdeixis** (l. Levinson 1983: 54–55, 85–89, Marmaridou 2000: 93–96, Tátrai 2010: 14–16, 2011: 121, 142–144) funkcióját betöltő deiktikus nyelvi elemek ugyanis a velük – a diskurzus bizonyos részére történő reflektálásból adódóan szükségszerűen – koreferens viszonyban levő idézetre utalnak, értelmezésüket az idézet feldolgozásával lehet megtenni.

A sajátos funkciómegoszlást mutató veláris-palatális mutató névmások mint a diskurzusdeixis funkcióját elvégző nyelvi elemek az általuk aktivált metaforikus jelentésképzéssel nemcsak a diskurzus szerveződését teszik reflexió tárgyává, hanem – amennyiben arra mód nyílik⁷ – a szövegalkotótól való TÁVOLSÁG-ot, illetve a hozzá képest értelmezhető KÖZELSÉG-et

⁶ A példák utáni magyarázatban a szövegek elemzett részeit – a befogadást megkönnyítendő – a mai írásmód szerint adom meg.

⁷ E lehetőséggel jellemzően azokban az esetekben lehet élni, mikor az idéző rész megelőzi az idézetet, illetve mikor az idézés két része nem grammatikai kapcsolaton alapul. A történetiségben ugyanakkor még ezekben az esetekben sem alkalmazzák mindig e nyelvi eszközt (vö. Károly 1995: 825–825, Dömötör 2002: 69–72), illetve a grammatikai viszonyon alapuló idézéseknél is lehet a kataforikus viszony kifejeződését elvégző utalószó palatális hangrendű (l. Haader 1995: 537–538).

is kifejezik (vö. Tátrai 2011: 145). E nyelvi eszközök tehát azt a jelentést képesek létrehozni, hogy a szövegalkotó saját diskurzusába milyen fokon kívánja beágyazni, mennyire kívánja részévé tenni, interiorizálni, vagy éppen eltávolítani az idézet által reprezentált jelentést.

Az idézés egészét tekintve e nyelvi elemek viszont nem tekinthetők másodlagosnak. Az idézés folyamatában az idéző rész másodlagos figurája ugyanis nem (csak) az idéző rész elsődleges figuráját helyezi a figyelem központjába, hanem – koreferens nyelvi viszonyban – az idézetre is utal. Az idéző részben alkalmazott deiktikus nyelvi elem az idézés egészét tekintve a befogadó figyelmét a beszédhelyzetre, illetve annak összetevőjére irányítva az idézetet helyezi a figyelem központjába. Ezáltal figyelemirányítói funkciója nem csupán az idéző részre korlátozódik, hanem az idézetre is kiterjed, illetve az idézés egészét tekintve diskurzusalakító funkcióját ahhoz való viszonyában nyeri el.

Az idézésben tehát az idéző rész működik háttérként, melyhez képest dolgozódik ki, kerül a figyelem központjába az idézet. Az idéző rész mint közös figyelmi jelenetként megvalósuló diskurzus végső soron az idézett referenciális jelenet létrehozásához és megértéséhez járul hozzá, ezáltal megteremtve az idézés tényét.

Az idézés ezek alapján **kettős figyelemirányítással** jellemezhető. Az idéző rész elsődleges figurája ugyanis csak addig kerül a figyelem központjába, míg a másodlagos nem irányítja a figyelmet az idézetre (l. bővebben 4.).

3.1.2. Az idéző részben a két figura közötti **temporális viszony** leképezése alapvetően az idézés tényéhez köthető.

- (5) a. Azt mondotta régen Héfiódotus, hogy: A' jó szántóvető embereknek, mikor Istennek könyörög, a' keze az eke szarvát tarttya. (Pápai 1701: Előljárok Beszéd)
- (5) b. holott így irnak: „Ebben (a' Bibliában) a' mint némellyeket akarát fzerént megváltóztattunk, úgy némellyeket akarát fzerént meg nem változtattunk, hanem meg-hagytunk, mind azért, (1.) hogy az Emberek abban meg ne botránkozzanak, ha változás léfzen. Mind azért, (2) hogy talám a' Régieknek jobb 'Sidó és Görög Exemplárjaik vóltanak, a' mellyekkel éltenek. Mind pediglen (3.) azért, mert a' Kárdináloknak, kik e' múnkára rendeltettek, nem vólt szándékjok, hogy új Fordítált tsináljanak, hanem hogy a' régít a' vétkektől meg-tízfűtsák. „ (Bod 1748: 119)
- (5) c. Mikor azután a' Királyok eljövételét írja, azt mondgya: *Bé-menvén a' házba, megtalálák a' gyermeket az Annyával Mariával, és le-borulván imádták őtet* (Illyés 1743: 16)

A figurák közötti viszonyt reprezentáló ige, jelen esetben sematikusan KÖZÖL VALAKI VALAMIT, az idézés tényét teszi explicitté úgy, hogy mindeközben az eredeti diskurzus létrehozásának folyamatát is megjeleníti.⁸

A medialitását tekintve írott diskurzusból való idézésnél a *mond* alkalmazásakor az ige metonimikus jelentése aktivizálódik. Mivel viszont az írott nyelvi diskurzusból való idézés során a KÖZLÉS folyamata – az idézés művelete során a szövegalkotó tudatos választási lehetőségét reprezentálva – a *mond* mellett az *ír* által is profilálódhat (a fogalomra l. Tolcsvai

⁸ Az ómagyar kori szövegekben az eredeti, meglevő diskurzus kimondásának, illetve e diskurzus közvetítésének, közlésének ténye esetenként külön-külön egy-egy nyelvi eszköz által profilálódhat. Az idéző részben tehát egy közlést jelentő igehez vagy igenévhez kapcsolódó igenév – mely legtöbbször a *mondván* – állhat (vö. Gallasy 2003: 570, Haader 2003: 508–509), pl. „Meg latak ez dolgot. es halják vala ez felyvlt meg mondot jgyket *mondanj mondvan*. o vr iften myre hagyal el engemet” (PéldK. 44).

Nagy 2010: 32–33), ezért ezzel kapcsolatban egyfelől az is felvethető, hogy a szövegalkotó az idéző részben funkcionáló ige által az eredeti diskurzus tapasztalatszerzési körülményeit, a szöveg medialitását kívánja megjeleníteni (l. (5b)). Másfelől a szövegalkotónak az eredeti szöveg megalkotásához fűződő viszonya, az eredeti szöveg befogadási folyamata reprezentálódhat abban, hogy az írott nyelvi szövegből való idézés alkalmával is a beszélt nyelvet visszaadni képes ige végzi el a két figura közötti viszony leképezését (l. (5a)). A közvetett interakcióval jellemezhető írott nyelvi szövegeknél a szövegalkotás és -befogadás folyamata ugyan aszimmetrikussá válik (vö. Iser 1996: 241–249), melynek következtében a szöveg elidegenedik mind létrehozásának⁹, mind befogadásának szituációjától (vö. Ong 1998: 144, 148, valamint Gadamer 1984: 274–275). De az írott szöveg esetében is diskurzusról van szó, melyben a diskurzus egyik résztvevője a szöveg, a másik pedig az interpretátor (vö. Gadamer 1984: 207–218, 269–283, 1991: 24, 28; továbbá Iser 1996, Ong 1998: 143–146). Az írott szöveg az interpretátor révén jut szóhoz, az írott jeleket a befogadó változtatja vissza értelemmé. Ugyanakkor „azáltal, hogy az interpretáló az írásjeleket megértéssé változtatja vissza, maga a dolog szólal meg, amelyről a szöveg beszél” (Gadamer 1984: 272). A megértés és az értelmezés folyamatában tehát az válik fontossá, hogy – mivel megérteni elsősorban a hallottakat kell (vö. Gadamer 1984: 276, 279–280; Fehér M. 2008: 29) – az írott szövegeket is beszélt nyelvi diskurzusként, élő beszédként legyünk képesek hallani. A beszélt nyelvet reprezentáló ige az idézésként funkcionáló szövegrész befogadját is ebbe a – megértéshez és értelmezéshez hozzájáruló – közvetlenségbe tudja visszavezetni úgy, hogy az idézetet nem mint egy kész és az írás által rögzített, ezáltal elidegenített szövegrészt, hanem mint egy éppen zajló diskurzust jeleníti meg. E folyamat reprezentációja látható a (5c)-ben.

A fentiek értelmében az idézőnek az eredeti diskurzushoz való viszonya által a KÖZÖL VALAKI VALAMIT-ből más jelentésösszetevő profilálódhat. Ha a szövegalkotó az idézés konstruálása során előtérbe az eredeti diskurzus medialitását kívánja helyezni, akkor írott/beszélt nyelvi tevékenységet, ha az interpretációs folyamatra kíván reflektálni, akkor beszélt nyelvi tevékenységet leképező igét alkalmaz.

A beszélt nyelvi tevékenységet a *mond* mellett a *könyörög*, *imádkozik*, *parancsol*, *panasz-kodik*, *kér*, *gyón*, *áld*, *int*, *sír*, *közöl* stb. (vö. Dömötör 1988: 290, 2002: 61–68, Haader 1995: 527–529, Károly 1995: 827) igék is megjeleníthetik. Ezek az igék az idéző konstruálási folyamatát mutatják.

- (6) A szakértő azt mondja, ő a rendelkezésére álló adatokból dolgozott, egyébként a véleménye szempontjából semmi jelentősége nincs annak, hogy éjjél előtt vagy éjjél után történt a baleset. Ezt Stohl ügyvédje is elismerte, majd azt panaszolja, hogy a jelentésben nincs megjelölve szerinte az sem, hogy mikor készült a szakértői vélemény. (<http://www.origo.hu/itthon/percrolpercre/20110621-jogeros-itelet-szulethet-stohl-andras-pereben-masodfoku-targyalas.html?pIdx=5>)

Az idéző a nyelvileg reprezentált jelenet feldolgozó, elemző megértése után az esemény fogalmi megalkotását több módon is megteheti (vö. Tolcsvai Nagy 2010: 31). A (6) példában a KÖZLÉS-t reprezentáló igék azonos jelentésösszetevője a 'mondás aktusa'. A KÖZLÉS megjelenítése – az igékben profilálódó eltérő jelentésösszetevők miatt – viszont nem azonos módon történik. A *mondja* a KÖZLÉS tekintetében a leginkább általános jelentésű. Ehhez képest az *elismerte* és a *panaszolja* a KÖZLÉS egy-egy összetevőjét (a célt, illetve a módot, a mondás intenzitását) emeli

⁹ „Ami írásban rögzítve van, az függetlenedett eredetétől és szerzőjétől. [...] A szövegek nem azt kívánják meg, hogy a szerzői szubjektivitásnak az életkifejezéseként fogják fel őket” (Gadamer 1984: 277).

ki. Ez a KÖZLÉS erősen specifikus változatát eredményezi. A KÖZLÉS-t megjelenítő ige ezek alapján az idéző feldolgozó, megértő és interpretáló eljárását, de az eredeti diskurzushoz való szubjektív viszonyulását is kifejezheti.

Az idéző rész igéje tehát szemantikailag eltérő fokon reprezentálhatja az eredeti diskurzus elhangzásának körülményét. A *mond* és az *ír* mellett megjelenő, erősen specifikált jelentésű igékkel az eredeti diskurzus kontextuális körülményei adhatók vissza.¹⁰ Ezek alkalmazásával a beágyazás mértéke is eltérő fokúvá válhat. Minél inkább képes visszaadni az ige az eredeti diskurzus elhangzásának körülményeit, annál inkább megőrzi az idézet az eredeti létét, ezáltal annál inkább eltávolodik az idézést megteremtő szövegtől. A befogadó viszont ezekben az esetekben képes az eredeti diskurzust hallani, és ily módon megérteni.

Az idéző az alapvetően múltbeli eseményt éppen zajló eseményként is hozzáférhetővé teheti. Az idéző részben a két figura közötti temporális viszony ezért jelen és múlt időben is megalkotható. A deiktikus időjelölés az idézőnek az idézethez fűződő viszonyát, a beágyazódás mértékét is reprezentálja. Az idéző a jelen idő alkalmazásával az idézet által reprezentált jelentéshez való KÖZELSÉG-ét képes kifejezni, ezáltal a beágyazódás dominánsabbnak mondható. A múlt idejű igealak alkalmazásával viszont a saját diskurzusának idejét előtérbe helyezve dolgozza fel az idézésre szánt diskurzust, az idézettől való TÁVOLSÁG-ot is kifejezve (l. még 3.1.1.).

A deiktikus időjelölésen kívül az ige jelentésszerkezete is képes reprezentálni a KÖZLÉS temporális összetevőit (vö. Tolcsvai Nagy 2010: 60). A KÖZLÉS-t megjelenítő igék az általuk reprezentált folyamat hosszúsága, illetve rövidege szempontjából egy skálán elhelyezhetők. A fenti igék közül például a *kér* és az *int a mondhoz* és a *panaszkodikhoz* képest időben rövidebb folyamatot jelölnek.

3.2. Az intertextualitást explicitté tevő, referenciális kapcsolaton alapuló idézéseknél az idézés tevékenységét reprezentáló idéző rész – az intertextualitás ellenőrizhetősége miatt – valamilyen fokon megjelenik. Ugyanakkor az idéző tevékenység nem minden esetben válik ugyanolyan mértékben kidolgozottá.

- (7) a. valóban reá igazodot a' Böltz mondáfa: (*) Rövid időben vége levén, fok időket töltöt bé (*) Sapientiae 4. v. 14. (Faludi 1771: 118)
- (7) b. midön az ő *Teſte földé léfzen, Lelke pedig meg-tér az ISTENhez, a' ki adta vólt azt*; Préd. XII. 9. (Kamarási 1747: 2)

A (7a)-val összehasonlítva a (7b)-t az látható, hogy utóbbiban az idézés ténye és körülményei nyelvileg nem válnak olyan explicitté.

Az idéző részben a megnyilatkozó – annak függvényében, hogy a perspektivizációt (vö. Sanders–Spooren 1997: 86–95, Tátrai 2011: 123–124) milyen mértékben kívánja jelölni, a beágyazott megnyilatkozó nyelvi tevékenységét mennyire kívánja a reflexió tárgyává tenni¹¹ – az idézésre szánt szövegrész eredeti kontextusát különböző mértékben teheti nyelvileg kifejtetté, illetve annak lelhelyét jelölheti, valamint ezen információk kombinációjával is élhet. Emellett konvencionizált nyelvi eszközök által (írásjellel és nyomtatásban dőlt betűvel, kézírásban aláhúzással) is explicitté válhat az idézés ténye (vö. Csontos 2009: 137–161).

¹⁰ Ezzel magyarázható, hogy a jelentésükben erősen specifikált igék elsősorban azokban az idézésekben figyelhetők meg, ahol az eredeti diskurzus propozicionális tartalmának visszaadása történik. Az ahhoz kapcsolódó beszélői attitűdre ugyanis csak az idéző részben lehet utalni (vö. Kocsány 1996: 337).

¹¹ A metapragmatikai tudatosság mértékére és az idézés alakulástörténetében való működésére l. Csontos–Tátrai 2008.

E jelölések alkalmazásával kapcsolatban az mondható el, hogy minél inkább kifejtett az idéző részben a megidézett diskurzus kontextusának ismertetése, illetve minél inkább jelölt az idézés ténye, annál inkább tematizáltak tekinthető az idézni kívánt diskurzus vagy diskurzusrészlet értelmezését megkönnyítő kontextualizációs folyamat, annál könnyebb az idézetet – a befogadót visszavezetve az eredeti diskurzushoz – megérteni és értelmezni, illetve annál könnyebb létrehozni az idézés tényét. Ugyanakkor ezen jelöltséggel rendelkező idézetek az önállóságukat dominánsabban megőrzik a beágyazódás során. Következésképpen a szövegalkotó ezekkel az eszközökkel annak mértékében is élhet, hogy mennyire kívánja explicitté tenni az idézés, az intertextualitás tényét, mennyire kívánja bevonni, saját diskurzusának – a szöveg jelentésképzéséhez hozzájárulva – részévé tenni az idézésre szánt szövegrészletet, illetve mennyire kívánja a szöveg önállóságát megőrizni.

A (7a)-ban például az idéző rész révén nemcsak az idézet eredeti kontextusának ismertetése és az idézés tényére való reflektálás történik meg, hanem a hivatkozás által a referenciális kapcsolat létrehozásához szükséges információk is explicitté válnak. A (4)-ben az idézés tényét már csak a dőlt betűk és a hivatkozás jeleníti meg. Sőt, a (7b)-ben az, hogy mikortól kezdődik maga az idézet, csak a dőlt betűk alkalmazásával válik feldolgozhatóvá.

A hivatkozások, illetve az idézőjel és a dőlt betű alkalmazásával tehát a szövegalkotó az idézés tényére fel tudja hívni a figyelmet, a befogadó pedig ezen eszközök révén az idézés tényét meg tudja teremteni. Ugyanakkor az idéző rész bizonyos információi e szerkezeti megoldásokban nem válnak explicitté. A befogadó ezért csak a jelölések által elindított jelentésképzéssel, az eredeti szöveg előhívásával tudja megteremteni a referenciális és intertextuális kapcsolat explicitté tételéhez, az idézés ellenőrizhetőségéhez szükséges információkat.¹²

Hogy e szerkezeti megoldások önmagukban is meg tudják teremteni az idézés tényét, az arra is lehetőséget ad, hogy az idéző tevékenységet reprezentáló idéző rész az idézetbe ágyazódva, illetve azután jelenjék meg.

Az idézések tehát annak szempontjából, hogy bennük az idéző rész által mennyire válik explicitté az idézés nyelvi tevékenysége, egy skálán helyezhetők el, melynek egyik végpontját azok az idézések képezik, melyekben az idézésre szánt eredeti diskurzus megalkotásának körülményei a maguk teljességében explicitté válnak. Az idézést megértő és értelmező befogadó a referenciális kapcsolatot ezen idézéseknél tudja a legkönnyebben megteremteni, az idézetet az eredeti kontextusába visszavezetni, élő beszédként hallani. A másik végpontján pedig azok az idézetek találhatók, melyekben az idézés nyelvi tevékenységét csupán egy hivatkozás vagy csupán egy konvencionizálódott nyelvi eszköz, írásjel jelöli. Ezekben az esetekben az implicit jelentésképzés, továbbá az idézés nyelvi tevékenységéhez kapcsolódó tapasztalati alapú tudás előhívása segítheti abban a befogadót, hogy az adott diskurzusrészletet idézésként értelmezze.

3.3. Egy adott perspektívából megalkotott nyelvi reprezentáció idézetként való újrakonstruálási folyamatában az a pozíció, vagyis **nézőpont** (perspektíva) is meghatározó szerepet játszik, ahonnan az idéző az eredeti diskurzussal kapcsolatos tapasztalatairól az intertextualitás prototipikus lehetőségét kihasználva, mások számára is hozzáférhető világreprezentációt készít (l. Langacker 1987, 1991, Sanders–Spooren 1997, valamint vö. Tomasello 2002). Idézéskor – mint azt a tanulmány már az elsődleges és a másodlagos figura elemzésénél (3.1.1.) érintette – az idéző jellemző nézőpont, továbbá az eredeti diskurzus nézőpontja is működésbe lép. E világreprezentációk ezáltal többféle kiindulópont alkalmazásával jönnek létre. A kiindulópontok együttes

¹² A magyar írásbeliségben megfigyelhető, hogy ilyen szerkezeti megoldással csak akkor kezdenek el élni, mikor már az idézés nyelvi tevékenysége – a hagyományozódás lehetőségét kihasználva – begyakorlottnak mondható. Az idézéseket ugyanis a 18. századig általában az idéző rész nyelvilleg kifejtett megléte jellemzi. Ez egészülhet ki az írásjelek, illetve a dőlt betű alkalmazásával (vö. Csontos 2009: 137–169).

jelenléte, azaz kombinációja alkotja az idézés **nézőpontszerkezetét** (vö. Csontos–Tátrai 2008, Tátrai 2011: 159).

- (8) a. így ír Franciscus Lucas Brugenfísnak: (a) *Akarom hogy meg-tudjad, hogy mi a' Vulgáta Bibliát nem jobbítottuk meg igen szoros vigyázással, mert fokát a' mit meg-kellett volna jobbítanunk, bizonyos okokra nézve tudva el-múlattuk* (Bod 1748: 120)
- (8) b. „Néhányan gyűlölködő leveleket küldtek, és az internet tele volt olyan rajongói kommentekkel, akik egyre csak azt hangoztatták, hogy nem akarnak engem látni. Aztán megjelent a trailer, és minden megváltozott. Az utálkozó levelek helyett jöttek a szerelmeslevelek.” – mesélte Robert a The Mirror-nak (One Média Hírügynökség http://www.premierfilm.hu/hir/0101102716319_rob_pattinson_azt_mondta_ismeri_a_brit_kiralyi_csaladot.html)
- (8) c. Mit tselekedtek a' régi Rómaiak amaz ékeffén szólló *Ciceroval*? Maga panafzollya, hogy a' Kormányról a' hajónak undok fenekére le-tafzították ([Vég-Veresmarti] 1797: 3)
- (8) d. Johnny Depp azt mondta, hogy valójában ő egy középkorú gyerek (One Média Hírügynökség, http://www.premierfilm.hu/hir/0101102716674_johnny_depp_egy_kozepkoru_gyerek_vagyok.html)
- (8) e. Barbel Janos hiti szerient azt mondgia, hogi masod kapalaskor, mikor az nagi szeoleot kapalta, tistarto vram akor ment en hozsam, ([Úriszék [1613. július 18.] 274] idézi Csontos–Tátrai 2008: 79)
- (8) f. Katona Eugén tanú – aki a garázdaságban tizedrendű vádlott – nyomozati vallo-mása szerint Raffael János közvetlenül a gyilkosság után beszélt telefonon Raffael Sándorral, majd velük az autóban azt közölte, hogy „Csoki” (Raffael Sándor) azt mondta neki: használta a kést (MNO online 2011. január 11. <http://www.mno.hu/portal/758945>)

Az idézés megalkotásának folyamatában releváns kérdés, hogy az idéző tevékenység és az idézet kinek a kiindulópontjából reprezentálódik, ki tehető felelőssé az idézetbe reprezentált információért, illetve az elmondottak kinek a kiindulópontjából érthetők meg. Az idézés esetében tehát a kiindulópontok három fajtája lép működésbe: a referenciális központé, a semleges kiindulóponté és a tudatosság szubjektumáé.

3.3.1. A referenciális központ azt a tájékoztató kiindulópontot jelöli, amelyből a megnyilatkozás személyközi, valamint tér- és időviszonyai reprezentálódnak. A referenciális központot alapesetben a megnyilatkozó személye, illetve térbeli és időbeli elhelyezkedése jelöli ki. De a megnyilatkozónak arra is lehetősége van, hogy ezt a tájékoztató pontot áthelyezze egy másik megnyilatkozóra (l. Sanders–Spooren 1997: 85–86, l. továbbá Tolcsvai Nagy 2001: 126, 2010: 35; Tátrai 2005: 216, 2011: 34–35, 159; Csontos–Tátrai 2008: 67).

A (8a–f) példák idéző részében alapvetően az idéző személye, helye és ideje jelöli ki a referenciális tájékoztató központját. Az idéző ugyanakkor – azáltal, hogy önmagára E/1 személyű nyelvi elemekkel nem utal – a háttérben marad, mivel a figyelem az idézeten van (vö. 3.1.1.), illetve ezáltal arra irányul. Amíg viszont a (8a–b)-ben az idéző a saját tájékoztató központját az idézet teljes terjedelmében a beágyazott diskurzus megnyilatkozójára helyezi át – az ő referenciális központjából kerül megalkotásra az *akarom, megtudjad, mi*, illetve az *engem, küldtek, jöttek*, valamint az idézet tér- és időjelölései – addig a (8c–d)-ben magánál tartja. A (8c–d) idézetében ennek megfelelően a *letaszították* és az *ő* az idéző referenciális központjából értelmezhető. A

(8e–f) idézetét a referenciális központ szabad mozgása jellemzi. A (8e)-ben a beágyazott megnyilatkozót jelölő E/3 igealak (*kapálta*) ugyanis az idéző referenciális központjából értelmezhető, ugyanakkor a *tisztartó uram akkor ment énhozzám* részben már a beágyazott megnyilatkozó referenciális központja érvényesül. Az ő referenciális központjából reprezentálódik továbbá az önmagára vonatkozó *énhozzám*, valamint a társadalmi viszonyt reprezentáló *tisztartó uram* deiktikus nyelvi kifejezések. A térbeli tájékozódás centruma azonban nem helyeződik át a beágyazott megnyilatkozóra, hiszen az idézetben nem az ő kiindulópontját érvényesítő *jött*, hanem az aktuális megnyilatkozó kiindulópontját reprezentáló *ment* szerepel (vö. Csontos–Tátrai 2008: 80). A (8f)-ben „*Csoki*” *azt mondta neki* részben a *neki* az idéző, a *Csoki* pedig a beágyazott megnyilatkozó referenciális központjából értelmezhető. Az elemi eseményen belüli referenciális központ váltását a szövegalkotó – a referenciális kapcsolat megjelenítése érdekében az írott nyelvi tevékenység sajátosságát kihasználva – az idézőjel alkalmazásával is explicitté teszi.

A fentiek alapján elmondható, hogy az idéző a referenciális központ átadásával annak mértékében élhet, hogy mennyire kívánja az eredeti diskurzus önállóságát megőrizni, mennyire kívánja a befogadót az eredeti diskurzusból visszavezetni. Az újrakonstruálás ezen műveletei konvencionalizálódó szerkezeti mintázatokat hoznak létre. Ezek a mintázatok az **idézési módokat** (egyenes, függő, szabad függő) eredményezik. Az **egyenes idézés** esetében az eredeti diskurzus, illetve diskurzusrészlet visszaadásának célja irányítja az idéző nyelvi tevékenységét, melynek következményeként az idézetben az események reprezentálása az eredeti diskurzust jellemző személy-, tér- és időbeli viszonyok működtetésével történik meg. A **függő idézésnél** az idéző az idézet propozicionális tartalmára vagy annak összegzésére összpontosít. Ennek következtében az idézetben a referenciális központ nem helyeződik át a beágyazott megnyilatkozóra, tehát a személy, tér és idő tájékozódási centrumát e részben is az idéző jelöli ki. A **szabad függő idézésben** az idéző nem tudja vagy nem kívánja az idézet teljes terjedelmét szó szerint – tehát annak személy-, idő- és térjelölését érvényesítve – idézni, ezért az idézetben a referenciális központ részben tevődik át a beágyazott megnyilatkozóra (vö. Csontos–Tátrai 2008: 109, 111, 113; vö. még Tátrai 2011: 159–166).

Az előbbiektől értelmében az idézés során a beágyazott beszélő perspektívája – **szubjektívizáció** (l. Sanders–Spooren 1997: 95) mértékétől függően – megalkotható szubjektívabban vagy kevésbé szubjektívan. Az egyenes idézetben, amikor a referenciális központ teljesen átkerül a beágyazott megnyilatkozóra, a perspektíva erősen szubjektív típusával találkozunk, mert ekkor a beágyazott megnyilatkozó diskurzusa teljesen előtérbe, az aktuális megnyilatkozóé pedig teljesen háttérbe kerül. Az egyenes idézethez képest a függő, illetve a szabad függő idézetben viszont az idéző perspektívája kerül, illetve kerülhet előtérbe, a beágyazott beszélő perspektívájának kevésbé szubjektív, az aktuális megnyilatkozó nyelvi tevékenységének viszont szubjektív megjelenítését eredményezve.

Ezen a ponton az idéző tevékenység reprezentációját elvégző igeének időjelölésével kapcsolatban (l. 3.1.2.) is néhány kiegészítő megjegyzést érdemes tenni. Mint az a (8a), (8c) és (8e) példákban is látható, ezek jelen idejű eseményként profilálhatnak egy, a már az idézés aktusa előtt meglevő eseményt. Mivel az idéző részben az idéző referenciális központja érvényesül, ezért ennek okát abban lehet látni, hogy egy meglevő szöveg diskurzusként, idézetként való létrehozásának ideje esik egybe az idéző idejével, tehát az, mikor az idéző mint interpretátor egy meglevő nyelvi reprezentációt a saját beszédidejében a megértés és az értelmezés folyamatában aktualizál, létrehoz. Ellenkező esetben viszont azt lehet mondani, hogy a jelen idő alkalmazásával az idéző a saját referenciális központját vetíti ki az eredeti diskurzus megalkotásának idejébe.¹³

¹³ A történetiségben az is megfigyelhető, hogy – a magyar nyelvben létező, kiterjedtebb időjelölési rendszer lehetőségét kihasználva – a szövegalkotó a sajátos funkciómegoszlással jellemezhető időjelölések közül az

3.3.2. Mint arról már az elsődleges figura elemzésénél (3.1.1.) volt szó, az idézés megalkotása és feldolgozása során annak a kiindulópontja is működésbe lép, aki az eredeti diskurzusért felelőssé tehető. A (8a–f) példasort felhasználva röviden összegezve az mondható, hogy az idéző részben lexikális elem (*Franciscus, Robert, Cicero, Johnny Depp, Barbel János*) vagy anaforaként működő inflexió morféma teszi explicitté a tudatosság szubjektumát.

A **tudatosság szubjektuma** Sanders–Spooren (1997: 87) szerint „az az alany, akár beszélő, akár a szöveg szereplője, aki felelős az információkért, más szavakkal a tudatosság szubjektuma felelős a megnyilatkozás propozicionális tartalmáért és feltehetőleg a formájáért” (a fogalmat l. még Tolcsvai Nagy 2010: 36; Tátrai 2005: 221, vö. továbbá Tátrai 2011: 34–35, 154–158; Csontos–Tátrai 2008: 68). Az idézésért felelős szubjektum aktivitása miatt ugyanakkor az idézett rész tudatosság szubjektumának felelősségvállalásával (l. Sanders–Spooren 1997: 87) kapcsolatban felvethető, hogy az az eredeti diskurzus szövegalkotója és az idézés megalkotója között oszlik meg. Az idéző tevékenység ugyanis az eredeti diskurzus megértésével és értelmezésével kezdődik el, továbbá az idézet az idéző/interpretátor tevékenysége során válik hozzáférhetővé. Ez pedig azt eredményezheti, hogy az idéző/interpretátor saját gondolatai is benne vannak a szövegértelem újraélesztésében, újrakonstruálásában (l. Gadamer 1984: 272). Az idézet tudatosság szubjektuma következésképpen csupán az eredeti, idézésre szánt diskurzust teremt meg, melyből az idéző – esetenként csak egy-egy kiemelt részletet – az interpretáció során más létezésbe, más kontextusba helyez át, így az eredeti diskurzushoz képest jelentésetolódások mehetnek végbe.

Annak függvényében viszont, hogy az idéző aktivitása csak az idézés műveletére vagy az idézetre is kiterjed-e, illetve hogy az idéző a **perspektivizációt** (vö. Sanders–Spooren 1997: 86–95, Tátrai 2011: 154–158) mennyire kívánja a reflexió tárgyává tenni, az idéző mondatban nyelvi eszközzel jelölt tudatosság szubjektuma nem azonos mértékben lesz felelős az idézet tartalmáért. Az **egyenes idézésben**, ahol az eredeti diskurzusnak vagy e diskurzus egy-egy részletének szó szerinti visszaadása történik meg, az idéző aktivitása – leginkább reflektálttá téve a perspektivizációt – a legalacsonyabb, az idézett rész tudatosság szubjektuma pedig a felelősségvállalás magasabb fokával jellemezhető. A **függő idézés** során viszont – ahol az idéző az eredeti diskurzus propozicionális tartalmát reprezentálja, illetve aktivitása az idézet személy-, tér- és időbeli viszonyának reprezentálására is kiterjed – az idéző nyelvi tevékenysége dominansabban meghatározza az idézet nyelvi reprezentációját, ezért ebben az esetben az idézet tudatosság szubjektuma a felelősségvállalás alacsonyabb fokával jellemezhető. A **szabad függő idézés** funkcionális értelmezésébe természetesen belefértnek azok az esetek is, amelyekben a tudatosság szubjektumának jelölése hiányzik. Ekkor bizonytalanra válhat, hogy ki felelős az idézett részért.¹⁴

3.3.3. A semleges kiindulópont – mely abban az értelemben tekinthető semlegesnek, hogy közvetlenül nem függ össze az idézés személy-, valamint tér- és időviszonyaival (l. Sanders–Spooren 1997: 86; vö. még Tolcsvai Nagy 2001: 126, Csontos–Tátrai 2008: 68, Tátrai 2011: 106, 195) – az idéző rész és az idézet értelmezését, feldolgozását határozza meg. A semleges kiindulópont az idéző részben és az idézetben egy lexikális elemmel vagy anaforaként működő inflexió morfémaival megjelölt entitás, mely az általa reprezentált jelentés révén megnyit egy olyan fogalmi tartományt, mely meghatározza, hogy e fogalmi tartományba mi kerülhet bele (l.

idéző részben az elbeszélés idejének jelölését elvégző ún. elbeszélő múltat alkalmazza (vö. Sárosi 2003a: 362–364; 2003b: 152–154).

¹⁴ A jelen tanulmány ugyan nem érinti, de az információkért vállalt felelősség kérdése azoknál az idézéseknél válhat még problémává, melyekben nem egy már létező, „kimondott” diskurzus, hanem tudati folyamatok visszaadása történik meg.

Tolcsvai Nagy 2010: 36). Az idézés működésének szempontjából releváns KÖZLÉS fogalmát az idéző részben megjelenő semleges kiindulópont teszi elérhetővé, melynek meglétét az idézésre szánt diskurzus, illetve annak az idéző által történő feldolgozása teremti meg (l. 3.1.1.). A (8c)-ben például az idéző rész semleges kiindulópontja a *maga* névmás, mely *Ciceróval* azonosítható. E semleges kiindulópontból értelmezhető a PANASZ fogalma. Emellett szintén ebből a semleges kiindulópontból értelmezhető az idézet LETASZÍTÁS fogalma, mellyel a *kormánytól a hajó fenekéig* történő mozgás reprezentálódik a semleges kiindulópont perspektívájából. Írott nyelvi szövegből való idézés esetén az idéző rész semleges kiindulópontjaként az eredeti diskurzus megjelölése is állhat (l. (4) és (7b)). Ezekben az esetekben a fogalmi tartomány megteremtése úgy mehet végbe, hogy a befogadó feltételezi, hogy a diskurzusban van valami, ami KÖZLÉS-re kerül, illetve van valaki, aki a KÖZLÉS-t elvégzi.

4. Összegzés

Az eddig elmondottak alapján az idézés tehát olyan **összetett jelentésszerkezetnek** tekinthető, ahol a részek létezésükben úgy feltételezik egymás meglétét, hogy közben, a kölcsönös kidolgozottsággal, a sajátjukat is megteremtik. Az összetett jelentésszerkezet alapja, hogy az idéző tevékenység és az idézni kívánt diskurzus, illetve az azokat reprezentáló idéző rész és idézet között megfelelések vannak. Az idézésben az idéző tevékenység, illetve az azt szerkezetileg megjelenítő, a kifejtettség eltérő fokával jellemezhető idéző rész teszi hozzáférhetővé az idézetet, ez működik tehát háttérként, melyhez képest dolgozódik ki az előtér, az idézet jelentése. Az idézés ezáltal **referenciapont-szerkezetnek** tekinthető, melyben egy – a megértés és értelmezés szempontjából – célként megjelölt nyelvi kifejezést egy másik nyelvi kifejezés, a **referenciapont** aktiválásán keresztül lehet megérteni (a fogalomra l. Langacker 1999: 174, Tolcsvai Nagy 2010: 79–81).

Az idézésben mint referenciapont-szerkezetben az idéző tevékenység, illetve az azt reprezentáló idéző rész funkcionálhat referenciapontként (a fogalomra l. Langacker 1999: 171–201), mely az idézés során megnyit egy összetett fogalmi tartományt, kijelöl egy nézőpontot, ahonnan a konceptualizáció fogalmilag és nyelvileg megkonstruálja a megnevezendő eseményt, az idézetet. Az idéző rész mint kognitív ösvény (l. Lakoff 1987: 55–67) a feldolgozási, befogadási folyamatban eljuttatja a konceptualizálót (a befogadót) a referenciaponttól a célíg, utóbbit a figyelem központjába helyezve. Az idéző rész azért töltheti be a referenciapont funkcióját, mert a szöveg egészét tekintve könnyebben hozzáférhető, mint a célként elérni kívánt idézet. Az általa reprezentált jelentéstartalom miatt viszont már az idézet és az idézés ténye is előkészítettnek tekinthető.

Az idézés ezáltal **kettős figyelemirányítással** jellemezhető, melyből az egyik az összetevők szintjén, a másik az idézés szintjén figyelhető meg. A teljes idézést tekintve ugyanis először az idéző rész áll a figyelem központjába, majd – a kiterjedő aktivációval, mely során az idéző rész által aktivizált és asszociált jelentés miatt az idézet idézetként való értelmezése könnyen hozzáférhetővé válik – az idézetként megkonstruált szövegrész.

Az idéző mondat mint referenciapont működése addig áll fenn, míg a konceptualizáció, tehát az, hogy az adott szövegrészt a befogadó idézetként, a teljes szövegrészt pedig idézésként értelmezze, be nem teljesedik.

Mindezen folyamat tehát akkor is működésbe lép, amennyiben az idéző rész az idézetbe ágyazódva vagy az idézet után jelenik meg.¹⁵ Utóbbi esetben konvencionalizálódott írásképi megoldások is képesek szemantikailag az idézés tényét, tehát azt, hogy az adott nyelvi kifejezés az aktuális megnyilatkozótól eltérő személyhez köthető, kidolgozni. Az idéző rész és az idézet egymáshoz való sorrendje viszont mégsem csak egyszerű linearitást jelent, hanem az előtérben és a háttérben álló folyamatokhoz való kognitív ösvény elérésének módját.

Az idéző azáltal, hogy egy diskurzust vagy annak egy részletét egy meglevő észleléseként, idézetként – diszkurzív viszonyba hozva a befogadóval és saját diskurzusával – hozzáférhetővé tesz mások számára, megteremti az idézet, valamint ebből adódóan az idézés létezését, de ezzel együtt – mivel „a lét mindig a létező léte, és eszerint közvetlenül csak a létezőből való kiindulásban lesz hozzáférhető” (Heidegger 2001: 34) – az eredeti diskurzus és az idézés meglétét is.

Az idézett művek jegyzéke

Bod Péter 1748. *A Szent Bibliának históriája*. Szeben: Sárdi Sámuel.

Csapó József 1791. *Orvosló könyvetske*. Pozsony és Pest: Füskúti Landerer Mihály.

Faludi Ferenc [ford.] 1771. *Istenes jószágra, és fzerentsés bóldog életre oktatott Nemes Urfi. Írta Anglus nyelven Dorell József. Fordította Olafzbúl Faludi Ferentz*. Nagyszombat: A' Jesus Társaság Académiai Collégiumának Bötüivel.

Gyöngyösi László [ford.] 1657. *A' Keresztyeni Vallasnak Fundamentumi*. Utrecht: Dreunen, Meinard.

Illyés András 1743. *Keresztyéni életnek példája avagy tüköre*. Nagyszombat.

Kamarási György 1747. *Emlékezet' Kővei*. Kolozsvár: S. Pataki József.

Pápai Páriz Ferenc 1701. *Pax corporis, Az-az: Az emberi Testi Nyavalyáinak Okairól, Fészkeiről, 's azoknak Orvoslásának módgyáról való Tracta*. Lőcse.¹⁶

PéldK. = *Példák Könyve* 1510. Codices Hungarici IV. Jegyzetekkel és tanulmánnyal kísérve közzéteszi: Bognár András és Levárdy Ferenc. Budapest: Akadémiai Kiadó. 1960.

Szathmári István 2009. Kazinczy stilisztikai nézeteiről - még egyszer. *Magyar Nyelvőr* 133: 150–155.

Úriszék = *Úriszék 16–17. századi perszövegek*. Magyar Országos Levéltár Kiadványai II. Budapest: Akadémiai Kiadó. 1958.

[Vég-Veresmarti Sámuel]¹⁷ 1797. *Drága Talentomnak, akarat ellen való el-ásása*. Pest: Trattner Mihály.

One Média Hírügynökség

http://www.premierfilm.hu/hir/0101102716319_rob_pattinson_azt_mondta_ismeri_a_brit_kiralyi_csaladot.html

One Média Hírügynökség

¹⁵ Mivel a jelen tanulmány kiindulópontja az volt, hogy azokat az idézéseket vizsgálja, melyekben az idézés ténye explicitté válik, ezért azok az idézések, melyekben az idéző tevékenységre nem történik reflektálás, elemzésén kívül esik. Ezekkel kapcsolatban annyi mondható el, hogy a referenciális központ működése, áthelyeződése képes szemantikailag jelölni az idézés tényét, tehát azt, hogy az adott szövegrész az aktuális megnyilatkozótól eltérő személyhez köthető.

¹⁶ A nyomtatványon harmadik kiadás van megjelölve, de az RMK I. szerint ez a negyedik kiadás (I. RMK I. 1636). A nyomdász nincs feltüntetve. Valószínűleg a Brewer-nyomdában készült.

¹⁷ A fedőlapon a szerző nincs feltüntetve. Az előszó alatt viszont Vég-Veresmarti Sámuel neve áll.

http://www.premierfilm.hu/hir/0101102716674_johnny_depp_egy_kozepkoru_gyerek_vagyok.html
MNO online 2011. január 11. <http://www.mno.hu/portal/758945>
<http://www.singularitas.hu/Singularitas.html>
<http://www.origo.hu/itthon/percrolpercre/20110621-jogeros-itelet-szulethet-stohl-andras-pereben-masodfoku-targyalas.html?pIdx=5>

Irodalom

- Assmann, Jan 1999 [1992]. *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*. Budapest: Atlantisz Könyvkiadó.
- Compagnon, Antoine 1979. *La seconde main ou le travail de la citation*. Paris: Seuil.
- Csontos Nóra – Tátrai Szilárd 2008. Az idézés pragmatikai megközelítése. (Az idézési módok vizsgálatának lehetőségei a magyar nyelvű írásbeliségben). *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* XXII: 59–119.
- Csontos Nóra 2009. *Az írásjelek alkalmazásának alakulástörténete a 17. század közepétől a 19. század elejéig keletkezett magyar nyelvű nyomtatványokban*. PhD-disszertáció. Budapest: ELTE.
- Dömötör Adrienne 1988. A grammatikailag jelölt idézések a könyvnyomtatás első évtizedeiben. *Magyar Nyelv* 283–296.
- Dömötör Adrienn 2002. Tendenciák az idéző főmondat alakulásában a kései ómagyarban és a középmagyar kor elején. *Magyar Nyelv* 56–74.
- Fehér M. István 2008. Szóbeliség, írásbeliség, hermeneutika. *Világosság* XLIX/6: 25–48.
- Gadamer, Hans-Georg 1984 [1975]. *Igazság és módszer*. Budapest: Gondolat Kiadó.
- Gadamer, Hans-Georg 1991. Szöveg és interpretáció. In: Bacsó Béla (szerk.): *Szöveg és interpretáció*. Budapest: Cserépfalvi Kiadó. 17–41.
- Gallasy Magdolna 2003. Szövegtörténet. In: Kiss Jenő – Pusztai Ferenc (szerk.): *Magyar nyelvtörténet*. Budapest: Osiris Kiadó. 561–576.
- Genette, Gérard 1996 [1982]. Transztextualitás. *Helikon* 1–2: 82–90.
- Haader Lea 1995. Az alárendelő mondatok: Az alanyi, állítmányi, tárgyi és határozói mellékmondatok. In: Benkő Loránd (szerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana* II/2. Budapest: Akadémiai Kiadó. 506–665.
- Haader Lea 2003. Az összetett mondat. Az alárendelő mondat. In: Kiss Jenő – Pusztai Ferenc (szerk.): *Magyar nyelvtörténet*. Budapest: Osiris Kiadó. 500–551.
- Heidegger, Martin 2001 [1975]. *A fenomenológia alapproblémái*. Budapest: Osiris / Gond-Cura Alapítvány.
- Iser, Wolfgang 1996 [1990]. Az olvasás aktusa. In: Kiss Attila Attila – Kovács Sándor – Odorics Ferenc (szerk.): *Testes könyv* I. Szeged: Ictus Kiadó / JATE. 241–264.
- Jauss, Hans Robert 1999 [1996]. A recepció elmélete. In: Kulcsár-Szabó Zoltán (szerk.): *Recepcióelmélet – esztétikai tapasztalat – irodalmi hermeneutika*. Budapest: Osiris Kiadó. 9–35.
- Károly Sándor 1995. Az idézés módjai. In: Benkő Loránd (szerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana* II/2. Budapest: Akadémiai Kiadó. 824–834.
- Kocsány Piroska 1992. Szövegnyelvészet versus szövegelemzés. In: Petőfi S. János – Békési Imre – Vass László (szerk.): *Szemiotikai szövegtan* 5. Szeged: JGYTF Kiadó. 145–152.
- Kocsány Piroska 1996. A szabad függő beszédűtől a belső monológig. In: Szathmári István (szerk.): *Hol tart ma a stilisztika?* Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó. 329–348.

- Lakoff, George 1987. *Woman, fire, and dangerous things*. Chicago, London: The University of Chicago Press.
- Langacker, Roland W. 1987. *Foundations of cognitive grammar. Vol. I*. Stanford: Stanford University Press.
- Langacker, Ronald W. 1991. *Foundations of cognitive grammar. Vol. II*. Stanford: Stanford University Press.
- Langacker, Roland W. 1999. *Grammar and conceptualization*. Berlin, New York: Mouton de Gruyter.
- Langacker, Roland W. 2008. *Cognitive grammar. A basic introduction*. Oxford: Oxford University Press.
- Levinson, Stephen C. 1983. *Pragmatics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Marmaridou, Sophia S. 2000. Pragmatic meaning and cognition. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins.
- Ong, Walter 1998 [1982]. A szöveg mint interpretáció. In: Nyíri Kristóf – Szécsi Gábor (szerk.): *Szóbeliség és írásbeliség*. Budapest: Áron Kiadó. 143–165.
- Sanders, José – Spooren, Wilbert 1997. Perspective, subjectivity, and modality from a cognitive point of view. In: Liebert, Wolf-Andreas – Redeker, Gisela – Waugh, Linda (szerk.): *Discourse and perspective in cognitive linguistics*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins. 85–112.
- Sárosi Zsófia 2003a. Az ómagyar kor. Morfémátörténet. In: Kiss Jenő – Pusztai Ferenc (szerk.): *Magyar nyelvtörténet*. Budapest: Osiris Kiadó. 352–371.
- Sárosi Zsófia 2003b. Az ősmagyar kor. Morfémátörténet. In: Kiss Jenő – Pusztai Ferenc (szerk.): *Magyar nyelvtörténet*. Budapest: Osiris Kiadó. 129–172.
- Tátrai Szilárd 2002. Az 'ÉN' az elbeszélésben. A perszonális narráció szövegtani megközelítése. Budapest: Argumentum Kiadó.
- Tátrai Szilárd 2005. A nézőpont szerepe a narratív megértésben. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XXI*: 207–229.
- Tátrai Szilárd 2010. Áttekintés a deixisről (funkcionális kognitív kiindulópontból). *Magyar Nyelvőr* 211–233.
- Tátrai Szilárd 2011. *Bevezetés a pragmatikába. Funkcionális kognitív megközelítés*. Budapest: Tinta Kiadó.
- Tátrai Szilárd – Csontos Nóra 2009. Perspectivization and modes of quoting in Hungarian. *Acta Linguistica Hungarica* Vol. 56 (4): 441–468.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2001. *A magyar nyelv szövegtana*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2003. Topikaktiválás és topikfolytonosság magyar nyelvű szövegekben. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XX*: 295–325.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2010. *Kognitív szemantika*. Nyitra: Konstantin Filozófus Egyetem.
- Tomasello, Michael 2002 [1999]. *Gondolkodás és kultúra*. Budapest: Osiris Kiadó.

A nyelvi referencia kognitív pragmatikai megközelítése – Megérteni, amit mások megértenek –

„Ha azt mondjuk: »a nyelv minden szava *jelöl valamit*«, úgy ezzel egyelőre még egyáltalán semmit sem mondtunk; hacsak pontosan meg nem magyaráztuk, hogy *milyen megkülönböztetést* kívánunk tenni.”¹

/L. Wittgenstein: *Filozófiai vizsgálódások* (1994: 24)/

A tanulmány a nyelvi referencia kognitív pragmatikai keretben történő értelmezhetőségével foglalkozik. Az elméleti építkezés miatt pedig három nagyobb részre tagolódik. Az 1. fejezet a nyelvi referencia néhány filozófiai, illetve nyelvfilozófiai vonatkozását értelmezi. A 2. fejezet a használatalapú funkcionális kognitív nyelvelméleteket követve a nyelvet először tudásként és a megismerés közegeként mutatja be, majd a humán tevékenységek értelmezési analógiájára a nyelvet társas adaptív tevékenységként szemléli. A 3. fejezet a felvázolt elméleti keretben a nyelvi referencia társas tevékenységként, illetve interszjektív aktusként való definiálására tesz kísérletet, annak más, a nyelvi tevékenység és megértés szempontjából szintén alapvető fogalmakkal (jelentés, konceptualizáció, konstruálás) való kapcsolatában.

Kulcsszavak: a nyelv fiziológiai és diszkurzív megalapozottsága, interszjektivitás, jelentés, fogalmi és nyelvi konstruálás, referencia

1. Bevezetés

Az elméleti áttekintés során a funkcionális kognitív nyelvészeti megközelítések közül elsősorban Ronald W. Langacker munkáira hivatkozom (Langacker 1987, 2008). Ehhez az elméleti irányhoz kapcsolódva támaszkodom Chris Sinha (1999, 2001) tanulmányaira, amelyek erőteljesen pragmatikai szemléletűek,² illetve Michael Tomasello könyvére (2002), mely a nyelvvelsajátítás kognitív és társas folyamatainak értelmezésével, illetve ezzel összefüggésben a nyelvhasználat fejlődéselméleti megalapozásán keresztül a funkcionális (kognitív) irányzatokon belül is egy, a nyelvet hangsúlyozottan diszkurzív alapokon szemlélő elméleti hátteret nyújt. Ez az elméleti alapozás a referenciaértelmezés szempontjából is jelentős szerepet tölthet be. A tanulmány elsődleges célja ezért annak tisztázása, miként lehet a legrelevánsabb módon értelmezni a nyelvi referenciát a **funkcionális kognitív pragmatika** (fogalmi) keretében.

A dolgozatban tehát adott kognitív pragmatikai nézőpontból vizsgálom a nyelvi tevékenységet, valamint a referenciaműködést. A nyelvi referenciát végső soron társas figyelemirányító tevékenységként, ezáltal alapvető kognitív műveletként értelmezem egy olyan pragmatikai fejlődés- és nyelvelméleti irányt követve, amely alapvető lépéseként megkérdőjelezi: 1) a nyelvi egységek jelentésének és referenciájának dichotomikus, merev szétválasztását, valamint 2) a nyelvi egységek valamely objektíven létező világra, vagy az elmében előzetesen

¹ Kiemelés tőlem.

² Konstruktivistá és társas (social) kognitív nyelvészet, l. még pl. Croft 2009, illetve Verschueren 1999.

meglévő ideákra, kategóriákra, referensekre való vonatkozását. Ehelyett a referencia műveletét olyan interszubjektív kommunikációs aktusként értelmezem, amely az ember többi kognitív képességén, illetve a körülöttünk lévő fizikai, társas és szociokulturális világ megtapasztalásán alapul.

2. Filozófiai vonatkozások: jelentéstől a referenciáig, referenciától a jelentésig

Mindennapi kommunikációnk, ennek keretében pedig nyelvi tevékenységünk minden esetben irányul valamire, alapesetben a világ valamely dolgára, eseményére, továbbá egy mindenkori aktuális befogadóra. Ahhoz, hogy ezt az irányulást értelmezni tudjuk, szükség van a referencia fogalmára és annak egy lehetséges értelmezési irányára. A következő rövid filozófiai áttekintésnek ezért nem (lehet) célja, hogy végigkövesse a referenciaértelmezéssel foglalkozó elméleti kiindulópontokat, kérdésseltevéseket. Arra vállalkozik csak, hogy a referenciát mint elméleti problémát elhelyezze a filozófiatörténet és a nyelvfilozófiai elméletek bizonyos irányvonalában, illetve elhelyezze azt adott kontextusban olyan fogalmak mellett (jelentés, irányultság), melyeknek a referenciához képest való pozicionálása alapvetően meghatározta magukat a referenciaértelmezéseket is.

A (nyelvi) referencia a nyelvfilozófia máig meghatározó alapproblémája. A filozófiában, nyelvfilozófiában, illetve a nyelvészetben a **referencia** a hagyományos meghatározás szerint 'a nyelvi jelek **vonatkozása (vonatkoztatása)** a való világra' (Tótfalusi 2008: 794). A latinban eredetileg nem létezett **referare* 'referál' ige, a *referre* (lat.) ige a *re-* 'vissza' és *ferre* 'hoz' morfémákból áll többek között 'hírül hoz, hazavisz, beszámol, jelentést tesz, előterjeszt, ismertet, vonatkoztat' stb. jelentésekben. A *referencia*³ mint főnév valószínűleg a latin *referat* 'számoljon be' imperatívusi igealakból képzett szó⁴ (Tótfalusi 2008: 794), amely éppen ezért valamiféle olyan **aktust** jelenthet az etimológia tanúságtétele szerint is, melynek során *valamit* megtudunk a világról vagy annak jelenségeiről. Éppen ezért nem úgy volna helyes használni, hogy referálunk *valamire* (valamilyen célból, jelen esetben nyelvi kifejezések segítségével), hanem **referálunk valamiről** (nyelvi szimbólumok segítségével) abból a célból, hogy ráirányítsuk mások figyelmét arra, amiről beszélünk, gondolkodunk, amivel kapcsolatban szándékaink, hiedelmeink, véleményeink vagy érzéseink vannak.

Amennyiben tehát az alapdefinícióval nem elégszünk meg, lehetséges alternatívákat kell keresnünk az értelmezéséhez, és – Wittgenstein mottóbeli szavait átfogalmazva – a megkülönböztetések megtétele helyett az összehasonlítás műveletén keresztül kell eljutnunk a számunkra adott funkcionális kognitív nyelvészeti kereteken belül is elfogadható és érvényesíthető referenciaelemzéshez. Előzetes meghatározásként – a dolgozat későbbi fejezeteiben követni kívánt pragmatikai felfogás szerint – tehát a referencia működése csak egy, az adott interakció során megértett és feldolgozott diskurzusvilágban képzelhető el – amennyiben a világot vagy valóságot megtapasztalható, és ennek nyomán mentálisan (fogalmilag) és nyelviileg is megkonstruálható (diskurzus)világként értelmezzük –, ezért a referencia minden esetben interakcióban aktualizálódik. A nyelvi tevékenység, a fizikai és társas tapasztalatok alapján a világról készített nyelvi reprezentációk megalkotása ugyanis arra irányul, hogy ezeket a tágan értett fiziológiai, valamint a szociokulturális tapasztalatokat diszkurzívá tegyük, a figyelemirányítás aktusában reprezentációkban és az erre irányuló figyelemben osztozzunk

³ A magyarban a közvetlen átadó nyelv a *referál* ige esetében valószínűsíthetően a német (*referieren*) volt, míg a *referencia* főnév esetében a francia (*référence*) (Tótfalusi 2008: 794).

⁴ A *referátum* főnév téves latinostásból ered a *diktat* → *diktátum* mintájú szópárok analógiájára.

másokkal. Ennek keretében a referencia aktusában egy közösen feldolgozandó referenciális jelenetre irányítjuk a résztvevő(k) figyelmét egy közös figyelmi jelenet keretében (Tátrai 2011: 29, Tomasello 2002: 71–79). Vagyis az a tevékenység, melynek során a mindenkori megnyilatkozó a maga szándékai szerint irányítja a befogadó figyelmét, a nyelvi referencia aktusaként értelmezhető.

A funkcionális kognitív nyelvészet alapvetően jelentésközpontú irányzat, tehát kérdésfeltevéseinek előterében a jelentés feltérképezése, működése áll, amely meghatározza nyelvfelfogását is, vagyis azt a szemléletet, ahogyan a nyelvre, annak jelenségeire és működésére, illetve az ezekkel kapcsolatos megértési műveletekre tekint. Minthogy a referenciaértelmezés alapvetően összefügg a mindenkori jelentésértelmezéssel, a referencia meghatározásában is lényegi szerepe van, hiszen a nyelvfilozófiában is mindenkor párhuzamosan – az elméleti kiindulópontoktól függetlenül, de nagyrészt dichotomikusan – értelmezték a két fogalmat.

Jelentés (fogalom) és **referencia** (tárgy) fogalmának (terminológiai és elméleti) szétválasztását Gottlob Frege nevéhez szokás kötni. Habár Frege nem használta a *referencia* megnevezést, úgy alkalmazott helyette más terminust, hogy az a korábbi és későbbi nyelvfilozófiai meghatározásokhoz illeszkedve jelentés és referencia elválasztását érvényesítette (Frege 2000: 122). Frege elméletében egy nyelvi *jellel* együtt kell vizsgálni annak *jelentését* és *jelölését*.⁵ Azt állítja, hogy amikor nyelvi jelekkel írunk vagy beszélünk, mindig a jelek jelölteréről van szó, vagyis minden esetben (meg)jelölünk valamit a világban, pontosabban – a hagyományos meghatározást követve – szavaink valamely megfigyelhető világban lévő dologra vonatkoznak. A jelentés ebben az értelemben objektív, több megfigyelő rendelkezésére áll, ráadásul az adott nyelvi jel igazságértékétől függ, mely igazságérték az adott nyelvi jel jelölétével (referensével) azonos – azzal a világban lévő dologgal, melyre a jel vonatkozik (referál) (Frege 2000: 123–126).⁶

A nyelvfilozófiában, illetve a nyelvfilozófiai alapokon kibontakozó nyelvelméletek számára – amint azt Frege (2000: 119) értelmezésében is látjuk – a jelentés fogalmának meghatározása volt az elsődleges cél, melyen keresztül megkísérelhették értelmezni a referencia fogalmát. A funkcionális kognitív nyelvészet a jelentésnek (is) egy alternatív értelmezését fogadja el. Alternatív abban az értelemben, hogy végeredményben szorosan kapcsolódik a jelentés objektivistá felfogásához, mely szerint a jelentés a világban lévő, objektív eszközökkel megragadható entitás, amely ezért egyértelműen meghatározott nyelvi kifejezésekhez kapcsolható, illetve annak szubjektivistá felfogásához is, melynek értelmében – általánosan fogalmazva – a jelentés az elmében lévő absztrakt entitás. A reflexiókon túl pedig pszichológiai, fejlődéseméleti, valamint pszicholingvisztikai vizsgálatokra is támaszkodva lényegében hasznosítja ezek eredményeit (L. Sinha 1999, ill. Langacker 2008: 27–29).

Az objektivistá és szubjektivistá nyelv- és jelentéseméletek Arisztotelészig nyúlnak vissza. Az Arisztotelész által megteremtett vagy felvázolt kategóriális realizmus (illetve az univerzalizmus) értelmében azt mondhatnánk, hogy fogalmaink olyan általános tapasztalatainkra reflektálnak, melyeket a világban található valós kategóriákról szerzünk. Vagyis elménk kategóriái tulajdonképpen az objektív világra való reflexiókból kialakított ideális létezők, és mint ilyenek csak a szubjektumban, az elmében léteznek. A nyelv ezeknek az elmében létező, minden emberben azonos kategóriáknak a jelei, melyek azonban különbözőképpen manifesztálódhatnak. Az

⁵ Frege (2000: 120–121) a jelentésre (értelem) a *Sinn*, a jelöltre a *Bedeutung* kifejezéseket használja.

⁶ A jel jelölétéől és jelentéséről Frege (2000: 122) szerint meg kell különböztetnünk a hozzá kapcsolódó képzetet. Ha a jel jelölete érzékileg észlelhető tárgy, akkor a róla alkotott képzeteink az egykori érzéki benyomásainkra és belső vagy külső cselekvéseinkre való emlékezésből létrejött belső képek. A képzet vagy szemlélet (amelyet az emlékek is segítenek) szubjektív: az egyik ember képzete nem egyezik meg másokéval. A jelentés tehát mindig közös, konszenzuális vagy konvencionális, míg a képzet egyéni.

arisztotelészi elképzelés elsődleges tézise ezért az, hogy ha mindannyian ugyanabban az objektív világban élünk, ugyanazok a tapasztalataink vannak erről a világról, akkor a világ dolgairól való fogalmainknak is – melyek tapasztalatainkból származnak – ugyanazoknak kell lenniük (Sinha 1999: 224–225). Az objektivista felfogásból eredő alapvető probléma és ebből származó kérdés ezért az, hogy ha a tézis igaz, akkor vajon megértési problémák nélkül képesek vagyunk-e egymással „kicsérélni” és megosztani fogalmainkat. Ha ez így volna, nyelvi és mindenféle tevékenység nélkül megértenénk a világot, de csak az objektíven megtapasztalhatóak és megragadhatóak vélt (objektív) világbeli dolgokat – figyelmen kívül hagyva a „világmegértés” emergenciáját és interszubsztívitasát. A szubsztívista jelentésfelfogás értelmében pedig szavaink ideális fogalmakhoz rendelhetőek, melyek az elmében találhatóak. Ebből a nézőpontból például Locke Sinha által is említett alapproblémája (Problem of Other Minds), vagyis annak bizonytalansága, hogy honnan tudja a megnyilatkozó, hogy a befogadó aktuálisan a dolgok ugyanazon ideáját osztja – feltéve, hogy a szavak ideáknak felelnek meg –, illetve az objektivista nézőpontú, Wittgenstein nevéhez köthető ún. reprezentáció problémája (Problem of Representation), vagyis az, hogy hogyan vagyunk képesek mások számára reprezentálni megragadhatatlan fogalmainkkal az objektív világot, a funkcionális kognitív nyelvelméletek alapjain szemlélve nem releváns problémák. Egyfelől ugyanis soha nem konceptualizálhatjuk azonos módon az egyes nyelvi szimbólumokat, másfelől – vagy: ráadásul – tapasztalatainkat olyan fogalmakkal tudjuk reprezentálni, amelyekről vannak ismereteink, hiedelmeink, vágyaink stb., és így a befogadó is értesülhet (legalább) ezekről (Sinha 1999: 225–227). Harmadrészt – amint említettük – reprezentációinkat interszubsztív helyzetekben tudjuk érvényesíteni, aktuális kommunikációs és megértési szándékoknak megfelelően.

Minthogy a nyelv segítségével nem tudjuk objektív módon megragadni a valóságot, és nincsenek az elménkben előzetesen meglévő ideáink, a funkcionális kognitív nyelvészet azt mondja, hogy a jelentés a fiziológiailag megalapozott humán tapasztalatból és kognícióból származtatható, nyelvi kifejezéseink segítségével pedig olyan alapvető tapasztalatokra reflektálunk, mint a mozgás, észlelés, cselekvés, tér-idő elrendeződések stb. a világban. Nyelvi kifejezéseink és a jelentések, melyeket segítségükkel megkonstruálunk, a társas interakciókban egyezkedések eredményeként merülnek fel (emergence), illetve fejlődnek bonyolultabb konstrukciókká, összetettebb jelentéshálózatokat hozva létre (elaboration) (Langacker 2008: 27–29, ill. Sinha 2001, 1. még Tátrai 2011).

Eco sajátos keretben, inkább filozófiai alapokon értelmezi a referenciát. Hivatkozott munkájában a kognitív nyelvészet (sőt: pragmatika) kategóriáit, terminológiáját stb. használja, azonban mivel ezt nem mindig reflektáltan és következetesen teszi (illetve nem minden esetben tesz különbséget a kognitív nyelvészet holista és moduláris irányzatai között), nem illeszthető be szervesen az általam követett referenciacelfogásba. Alapvetően megelőlegzi és megtámogatja azonban például Tomasello (2002: 105–109) és Sinha (1999) elméleti feltevéseit – jelezvén számunkra, hogy más elméleti irányokból és tudományterületekről is felerősödhet a referencia interakcionális és interszubsztív alapú megközelítése. Eco a referenciával kapcsolatban a következőket mondja:

„Valaminek az említése vagy a referálás nem olyasvalami, amit egy kifejezés tesz, hanem olyasvalami, amit valaki *tesz* egy kifejezést használva. Amikor megadjuk egy kifejezés jelentését, *általános utasításokat* adunk a kijelentésnek arra a használatára, amelynek során bizonyos tárgyakról vagy személyekről [kiemelés tőlem] teszünk említést vagy referálunk [...]” (Eco 1999: 348–349).

A referálás vagy referencia tehát (még az előzetes fogalomértelmezéshez visszakapcsolódva) olyan **társas cselekvésként** értelmezhető, melynek lényegi aktusa az egyezség, illetve egyezkedés (vö. adaptáció, **2.3.**, ill. **3.1.**).

Végezetül célszerű a referencia (és a jelentés) jelenségével kapcsolatos lényegi problémákat néhány kérdés mentén végiggondolni. Minthogy a referenciával kapcsolatos nyelvészeti magyarázatok filozófiai, illetve nyelvfilozófiai értelmezésekben gyökereznek, azt érdemes megvizsgálni, milyen irányban, mely kérdések vonalán változhat a referenciáról való gondolkodás. Ahogyan John R. Searle (1983: 197) is megfogalmazza, a nyelvfilozófia alapvető kérdése tulajdonképpen a következő: **hogyan kapcsolódik a nyelv a valósághoz**. Searle szerint ez a kapcsolat a mindenkori nyelvhasználók performanciáján keresztül magyarázható, vagyis azzal, ahogyan a világ (vagy minket körülvevő valóság) jelenségeivel, dolgaival, eseményeivel stb. a nyelvi aktusokon keresztül kapcsolatot teremtünk (l. Searle 1983: 197–198).

Az előbbinél is lényegibb kérdésként merülhet fel azonban Searle (1983) szerint az, hogy: **miként kapcsolódik az elme a valósághoz**. Minthogy Searle elmélete alapján a jelentés is az elmében lévő absztrakt entitás (alapvetően mentális konstruktum, nem pedig művelet vagy egyezkedések eredménye), a kérdés ebből a szempontból releváns. Ha azonban figyelembe vesszük azt, hogy az ember mindig valamilyen aktuális, sajátos tér–idő rendszerrel, társas viszonyokkal és jellemzőkkel stb. rendelkező kontextusban vesz részt, a kérdés akár úgy is megfogalmazható, hogy: **hogyan teremtjük meg a valóságot** vagy világot mentálisan és nyelviileg is magunk és befogadó(i)nk számára – az aktuális helyzetnek és kommunikációs szándékoknak megfelelően. Vagyis miképpen tudjuk mások számára hozzáférhetővé tenni a fizikai, társas és szociokulturális tapasztalatok feldolgozásával létrehozott vagy épp konstruálódó mentális és nyelvi reprezentációinkat. A referencia kérdése is rögtön másként artikulálódik, hiszen ebben az értelemben nem az a kérdés, hogy a nyelv segítségével vagy a nyelvhasználatán keresztül hogyan teremtünk kapcsolatot a világgal, illetve hogy nyelv és valóság kapcsolata miként jellemezhető. Ha az első két kérdésre próbálnánk választ keresni, úgy – mint láttuk – az objektivista vagy szubjektivista nézetek valamelyikének kizárólagos elfogadása és a nyelvvizsgálatban való alkalmazása csapdájába esnénk. Ezért annak minél eredményesebb megválaszolására kell *pusztán* törekedni, hogy hogyan értjük meg azt, ahogyan magunk számára feldolgozzuk a világot, pontosabban az erről a világról való tapasztalatainkat, illetve ahogyan mások feldolgozzák és megértik azokat. A világ ebben a kontextusban tágan értelmezve az elmék közötti interakciók eredményeként konstruálódik meg közös figyelmi jelenetekben, azok fizikai, társas és szociokulturális feltételeivel. Egyszóval: **azt kell megértenünk, amit mások megértenek**.

3. Funkcionális nyelvészeti háttér

3. 1. A nyelv mint tudás és a megismerés közege

A **funkcionális** vagy **használatalapú nyelvelméletek** a nyelvet és annak jelenségeit a mindenkori nyelvhasználók, a megnyilatkozó és befogadó kiindulópontjából szemlélik, általuk megértett nyelvi jelenségekként, azok mindenkori kontextusában, valamely diskurzus részeként, vagyis „az emberi kommunikációban megvalósuló, jelentéseket hozzáférhetővé tevő aktuális nyelvi struktúrák konvencionális hálózataként” (Ladányi–Tolcsvai Nagy 2008: 24, ill. 1. még Tolcsvai Nagy 2008, 2010). Ennek keretében a funkcionális nyelvelméletek a nyelvet elsősorban **tudásnak** tekintik. Ezen nyelvi tudás azonban nem autonóm tudás, egyrészt 1) elválaszthatatlanul ke-

zelandő a világról való tudástól, másrészt ezzel párhuzamosan 2) az ember nyelvi képessége nem választható le élesen a többi kognitív képességéről (Ladányi–Tolcsvai Nagy 2008: 26–27).

A funkcionális nyelvemléleti keretben a **(holista) kognitív** nyelvészeti felfogás(oka)t (a dolgozat egészét tekintve) előtérbe helyezve az előbbi összefüggések a következőképpen értelmezhetők:

1) Az ember világról való tudása az elmeműködés lehetőségei szerint rendeződik el fogalmi struktúrákban. Az elmében reprezentálódó fogalmi struktúrák az elme különböző funkcionális területeinek analóg működése, illetve ezen területek közötti átjárhatóság következtében és ehhez hasonlóan analóg módon szervezik a nyelvi kifejezéseket.⁷ Másként fogalmazva: a tapasztalás útján szerzett különböző világról való ismeretek analógiás módon (vagyis hasonló vagy azonos műveleti (feldolgozási) folyamatok által és azonos elvek szerint) rendeződnek el az elmében, ezért a nyelvi és a nem nyelvi tudás nem választható le élesen. Így az egyes fogalmak tapasztalati, a nyelvi kifejezések pedig ebből következően konceptuális alapúak (Ladányi–Tolcsvai 2008: 24–27, 38–42).

2) Az ember nyelvi képessége nemcsak nem választható le a többi kognitív képességről, hanem azok szervezik a nyelvi tudást. A fogalmi (és grammatikai) struktúrák és az ezzel kapcsolatos mentális folyamatok általános kognitív képességek megvalósulásai (Croft 2009: 398). Ez összefüggésbe hozható a nyelv kialakulásával, fejlődésével és működésével, illetve magával a nyelvvel szemléltetés folyamatával. Amennyiben a nyelvet a megismerés közegeként, alapvető feltételeként szemléljük, mind a genetikai (kognitív képességek), mind a környezeti alapjait vizsgálni kell, vagyis a fiziológiai és a fizikai, illetve társas alapok közötti ún. **epigenetikus** interakciót (Sinha 2001, Tátrai 2011: 24). Az epigenézis elméletének értelmében „az emberi megismerés genetikai alapokon, veleszületett kognitív képességeken (folyamatokon és struktúrákon) nyugszik, amelyek kibontakozásához konstruktívan járul hozzá a fizikai és a társas környezet” (Tátrai 2011: 24). Általános egyéni kognitív képességek (többek között) az alkalmazkodóképesség, az absztrakció, sematizáció és kategorizáció, illetve a metaforizáció műveletei, valamint a munkamemória memoriális korlátai⁸ (Ladányi–Tolcsvai Nagy 2008: 25, Tátrai 2011: 25–27).

A világról szerzett tapasztalataink az elmében tehát fogalmi struktúrákban rendeződnek, illetve raktározódnak el. A kognitív nyelvészet éppen ezért a jelentést elsődlegesen konceptuális (fogalmi) alapúnak tekinti, mert az a fizikai világból származó tapasztalataink konceptualizálásával (fogalmiasításával) jön létre a megismerés aktusában (Langacker 2008, Lakoff–Johnson 1999: 17–26). Az elmében lévő fogalmi struktúrákat, vagyis mentális reprezentációinkat⁹ olyan különböző kognitív képességeken alapuló reprezentációs eljárásokkal vagyunk képesek létrehozni, mint az **absztrakció**, a **sematizáció** és a **kategorizáció**. A tapasztalat útján szerzett világról való ismereteinket ugyanis fogalmi sémákba (azaz nyitott, a prototípuselv szerint szerveződő kategóriákba) rendezzük, melyek egyúttal absztrahálódnak a tapasztalati világtól való elszakadásuk folytán. Ilyen sémaként értelmezhető pl. a figyelem előtérben, fókuszában aktualizálódó (nem feltétlenül csak nyelvi, tehát pl. gesztussal profilálódó) figura–alap viszony – melynek interszubjektív, közös feldolgozása a figyelemirányítás alapja. Ilyen módon a **figura**

⁷ Vö. a moduláris kognitív nyelvtanokkal, l. erre Ladányi–Tolcsvai Nagy 2008.

⁸ A munkamemória korlátai teszik egyfelől szükségessé pl. a grammatikai egyeztetések vagy a koreferencia működtetését (Ladányi–Tolcsvai Nagy 2008: 25).

⁹ A minket körülvevő fizikai világ megtapasztalása során elsősorban észleleti tapasztalatokat szerzünk a percepció során, amely nem strukturált tudást vagy fogalmi bázist jelent, hanem a még el nem raktározott, fel nem dolgozott (ám aktiválható) ún. szenzomotoros reprezentációkat. Ezek nem alkalmasak a tapasztalatok interszubjektív megosztására, éppen ezért elkülöníthetők a nyelvi reprezentációktól (Tátrai 2011: 25–27).

egy adott referenciális jelenet azon eleme, melyre a figyelem elsődleges irányul, a **ground** a megnyilatkozások létrehozása közben a résztvevők által folyamatosan feldolgozott és megértett közös alap, a **grounding** (alapozás, lehorgonyzás) pedig a nyelvi (esetekben nem nyelvi) reprezentált figura lehorgonyzása egy feldolgozott és megértett alaphoz (Langacker 2008: 259–264).¹⁰

A nyelv mint tudás más összefüggésekben szintén kettős természetű: egyfelől 1) az egyén tudásának része e tudás összetevőinek begyakorlottságával, másfelől 2) közös társas, szociokulturális jelenség és tudás, melynek legfőbb alapja a konvenció (Ladányi–Tolcsvai Nagy 2008: 26–27).

A nyelv – szoros összefüggésben annak egyéni és társadalmi/szociális aspektusaival – a **megismerés közegeként** is értelmezhető a funkcionális elméletek megközelítésében, melynek ezen nézőpont szerint elsődleges célja, hogy reprezentáló, interaktív és kognitív (megismerő) funkcióit betöltse, azaz tevékenységként (Ladányi–Tolcsvai Nagy 2008: 24, Tátrai 2011: 33, Tomasello 2002). A nyelvi tevékenység alapját az egyes nyelvi tényezők nem nyelvi tényezőkkel való „kölsönhatása” jelenti. A következő **nem nyelvi tényezők** említődnek meg a funkcionális nyelvelméleti elképzelésekben (l. Ladányi–Tolcsvai Nagy 2008: 24–25):

- környezeti tényezők (azok mindenhol hasonló megjelenésével);
- biológiai tényezők (anatómiai, neurológiai, perceptuális tulajdonságok, melyek meghatározzák a mentális és kognitív képességeket);
- pszichológiai tényezők (az elme működési jellemzői);
- fejlődési tényezők (nyelvelsajátítás, l. Tomasello 2002);
- szociokulturális tényezők (a nyelv mint egy kultúra része és alkotója).

Ahogy az a tanulmány következő részeiben is előtérbe kerül majd, az itt felsorolt tényezők mellé még egyet szükséges (volna) felvenni: az ember biológiai, fizikai megalapozottságával szoros összefüggésben lévő **diszkurzív tényezőket** (vö. Sinha 1999: 240, Croft 2009). A nyelv funkcionálásként, illetve tevékenységként ugyanis csak annak társas környezetében válik értelmezhetővé. A társas vagy szociális jelző itt nem a fentebb is említett specifikus szociokulturális vagy társadalmi környezetet jelenti, hanem azokat a nyelvi és nem nyelvi feltételeket, melyek alapvetően lehetővé teszik a nyelv már említett tevékenységként való szemlélését. Az előbb elmondottakhoz képest ezért valamelyest leegyszerűsítő, illetve bizonyos tekintetben annak elmentmondó az a funkcionális nyelvelméleti elképzelés, hogy a nyelvet mint elsődlegesen „közlés”-re szánt és e célból funkcionáló hálózatként fogjuk fel, illetve hogy e funkcionálás a biológiai lényként viselkedő ember és a nyelv kölcsönhatásában lenne elsődlegesen megragadható. Olyan, a dolgozat következő fejezeteiben követni kívánt, a nyelvet (illetve nyelvhasználatot) annak fejlődéseméleti, illetve biológiai-szociális alapokról megközelítő és magyarázó elméletek, elméleti megfontolások mint Sinha (1999, 2001), Tomasello (2002) vagy Croft (2009) elképzelései egyrészt másként artikulálják a nyelv fentebb felsorolt tényezőit (eltérő hangsúlyokkal és más összetevők előtérbe helyezésével), másrészt és ebből következően dinamikusabb modellt mutathatnak a nyelv funkcionálásának, illetve a nyelvi tevékenység működésének értelmezéséhez.

¹⁰ A grounding (‘alapozás’) ennél fogva bizonyos nyelvi elemek azon funkciójaként ragadható meg, mely által más nomialis elem(ek) mellé kerülve specifikálják az(oka)t. Ebből következően egy nyelvi (vagy nyelvi) reprezentált jelenet eseményei során lehorgonyzott, a nyelvi interakcióban részt vevők számára azonosítható referensek alapvetően vagy prototipikusan nominális jellegűek.

3. 2. A nyelvi tevékenység diszkurzív alapjai

A holista kognitív nyelvészet megfogalmazásában a nyelvről való gondolkodás egyik alaptétele az, amit a tágabban értett funkcionális nyelvelmélet is rögzít, mégpedig hogy az elmében létrejövő és a használat során begyakorlott, majd az adott nyelvhasználati közösség által konvencionizált nyelvi egységek és folyamatok **általános kognitív képességeken** alapulnak, illetve azok által jönnek létre (l. Croft 2009: 397–406).

Egyes funkcionális kognitív, ezen belül elsősorban bizonyos reflektáltan evolucionista, fejlődéseméleti kiindulópontú elméletek ezeknek a kognitív képességeknek is a társas, interszubjektív jellegét, így a nyelvi tevékenység **társas–interakcionális** megközelítését hangsúlyozzák. A legalapvetőbb társas–kognitív képességekként az **együtműködés** (kooperáció), a **koordináció** (összehangolás) és a **konvenció** (közös megegyezés/egyezkedés) kerülnek meghatározásra, melyek segítségével a nyelv valamiféle közös társas tevékenységként válik meghatározhatóvá, bármely más humán tevékenységhez hasonlóan (Croft 2009: 397, Tomasello 2002: 71–79). Ahhoz tehát, hogy társas tevékenységekben vegyünk részt, szükség van az együtműködés képességére. Ezen kívül ahhoz, hogy egy tevékenység közösen és sikeresen kivitelezhető legyen, megvalósulásában megfeleljen a résztvevők kommunikációs szándékainak, szükség van a koordináció képességére is. A számtalan koordinációs képesség közül az egyik legfontosabb a már említett „**közös figyelés**” (joint attention), illetve a **kommunikáció**, mint valamely közös, a résztvevők által megértett alap megvalósulása (l. Croft 2009: 400, ill. Sinha 1999: 29–30). A kommunikációnak egy tágabb meghatározását elfogadva az olyan tevékenységként fogható fel, melynek célja, hogy megoldja, de legalábbis csökkentse az emberek közötti koordinációs problémákat annak érdekében, hogy a résztvevők sikeres kimenetelű (tehát a kölcsönös megértést szolgáló és megcélzó) közös figyelmi aktusokban, jelenetekben vehessenek részt (Croft 2009: 403). A megérthető és feldolgozható **közös alap (common ground)**, amely adott közös figyelmi jelenetben magában foglalja az adott szituációhoz kapcsolódó előzetes tudásunkat, hiedelmeinket, aktuális mentális és érzelmi állapotainkat, két nagyobb csoportra választható szét (Croft 2009: 406). Az egyikbe az ún. **individuális tudás** sorolható, és ennek is két fajtájáról beszélhetünk:

- 1) a perceptuális bázisról, melynek feldolgozásával olyan tudást oszthatnak meg a résztvevők egymással, amik a közvetlenül perceptuálisan észlelhető környezetükből származnak (pl. a deiktikus nyelvi elemek működése nagyrészt ezen a tudáson alapul);
- 2) a diszkurzív bázisról, melyek olyan szituációk feldolgozását teszik lehetővé, amelyekben a résztvevőknek nincs lehetőségük arra, hogy közösen tapasztaljanak, figyeljenek meg dolgokat, eseményeket stb. a világban, a közös interakció(k) során azonban a már perceptuálisan észlelt és feldolgozott tapasztalatok megoszthatók lesznek egymással, így akár saját tudásuk részévé válhatnak.

A közös alap másik nagyobb csoportjába az ún. **közösségi tudás** tartozik. Ez tulajdonképpen olyan tudásfaját jelöl, amelyet egy adott (esetleg valamilyen tekintetben specifikált, pl. foglalkozás szerint elkülönülő) közösség tagjai képesek megosztani egymással a közösségi elkülönülés alapjairól, motivációiról, céljairól való tudásuk és szándékaik figyelembevételével és érvényesítésével.

A harmadik általános kognitív képesség a **konvenció** (vö. Croft 2009: 401–402), amely tágabban értelmezve:

- 1) szabályosság/szabályozottság a viselkedésben (beleértve a nyelvhasználatot);

- 2) részben önkényes, mert az interakciós résztvevők megközelítőleg azonos módon és mértékben veszik figyelembe és alkalmazzák az adott szituáció által megkívánt szabályokat;
- 3) valamely közös alap, tudás (mely nem azonos a kommunikáció közös alapként való meghatározásával), pontosabban annak tudása, hogy az alkalmazásba vett általános (pl. az autók közlekedése az út jobb vagy bal oldalán) vagy nyelvi szabályok¹¹ (a nyelvi szimbólumok használatára vonatkozóan, azok összes lehetséges tényezőjével, pl. a szinonimák tágabb értelemben vett kontextusfüggő használata) nélkül sikeres, a kommunikációs igényeket kielégítő interakció nem jöhet létre. A nyelvet ezért érdemes, sőt szükségszerű interakcióban létrejövő és funkcionáló tevékenységként meghatározni (Tátrai 2011: 33, l. még Croft 2009).

A következő (diszkurzív) tényezők mindegyike általános társas–kognitív képességeken alapul. Croft (2009: 498–489 (Bratman nyomán¹²)) ezért bármely társas, tehát **interakcionális humán tevékenység** főbb jellemzőiként a következőket nevezi meg:

- Közös cselekvés/tevékenység elvégzésének szándéka az interakcióban résztvevők részéről;
- Közös megegyezésre/egyetértésre való törekvés szándéka adott tevékenység elvégzése során, mely kapcsolatot teremt az egyéni (leg kivitelezett) tevékenységekhez (is);
- A tevékenységre való és abban való „kényszerítés” elkerülésének szándéka;
- Egy nyelvi interakció résztvevőinek felelősségvállalása, azaz elkötelezettsége egymás nyelvi tevékenységének kölcsönös támogatása iránt. Minden kommunikációs résztvevőnek alapvető igénye az interakcióban való kölcsönös, és a szituációs lehetőségekhez mért dinamikus változó és kiegyenlítő támogatás/támogatottság, egymás figyelemirányulása és mentális állapotai iránti érzékenység és elkötelezettség (vö. Tomasello 2002);
- Valamiféle általános, közös, a résztvevők által megértett (de nem feltétlenül teljesen feldolgozott) alap (common ground) megléte az interakció során;
- Kölcsönös, a megfelelő koordinációs működésekért való felelősségvállalás az interakció sikeres kivitelezésének érdekében.

Az előbbieken tárgyalt képességekről végeredményben azt mondhatjuk, hogy nyelvi vagy nem nyelvi, társas interakcióikon keresztül lépnek működésbe, két alapvető képességre támaszkodva. Elsődlegesen arra, hogy másoknak **mentális állapotokat** vagyunk képesek tulajdonítani, szoros összefüggésben azzal a képességünkkel, hogy másokat hozzánk hasonló **intencionális(an) cselekvő lények**ként tudunk értelmezni (amennyiben a szándékot specifikáltabb kognitív képességként vagy mentális állapotként vesszük tekintetbe) (vö. interszubsztitívitás, Tomasello 2002: 113–116). Az **intencionalitás**¹³ is valamely elsődleges társas–kognitív képességnek tekinthető,

¹¹ A szabály itt dinamikus, kategorizációs képességeken alapuló, a prototípuselv szerint rendeződő kategóriát, sémát jelent. Ehhez analóg módon alakulnak és szerveződnek a konvenciók, egyesek erőteljesebben elfogadottabbak, egyénileg begyakorlottabbak, ezáltal mentálisan könnyebben hozzáférhetőek a használók számára, míg mások kevésbé hozzáférhetőek, nagyobb mentális erőfeszítés és az együttműködés nagyobb foka szükséges a használatba vételükhöz (Ladányi–Tolcsvai Nagy 2008: 26–27, Lakoff–Johnson 1999: 17–26).

¹² I. Bratman, M. 1992. Shared cooperative activity. *The Philosophical Review* 101: 327–341.

¹³ Az intencionalitásról való gondolkodás egyik 19–20. századi megalapozója Edmund Husserl. Husserl (1993) az intencionalitás mibenlétéről Bretano nyomán elmélkedik (maga a fogalom is tőle ered mint „valamiről való tudat”). Bretano a következőket írja: „Minden pszichikai fenomént az jellemez, amit a középkor

mely a szimbólumhasználat, ha úgy tetszik, előzményeként, céljaként, de általános kommunikációs irányultságként is meghatározható, vagyis:

- 1) annak képességeként, hogy más humán lényeket cselekvő mentális ágenseknek tekintsünk;
- 2) szándékoltsággként vagy cél-orientáltsággként;
- 3) a világra, illetve egy referenciális jelenetre való (általános) irányultságként.

Az említett két képesség – fejlődéseméleti hátterével – fiziológiai alapot jelent ahhoz, hogy a humán létezők olyan interakciókban, társas tevékenységekben vehessenek részt – és járuljanak hozzá azok sikeres kivitelezéséhez –, melyek a nyelvi tevékenység alapvető diszkurzív alapját biztosítják (l. közös figyelmi jelenet, Tomasello 2002: 7–9, 105–109).

Ennek fényében a nyelvi tevékenység **fiziológiai** vagy **konceptuális megalapozottságának** szemléletén túl (l. pl. Langacker 2008: 524), mely a funkcionális kognitív nyelvészet számára alapvető, beszélhetünk a nyelvi tevékenység **diszkurzív** vagy **funkcionális megalapozottságáról** is (Tátrai 2011: 24–27, Sinha 1999: 240). Az ember – az ő fiziológiai felépítésével, jellemzőivel – ugyanis folytonos interakciót alakít ki az őt körülvevő és meghatározó világgal, vagyis saját testéből kiindulva tapasztalja meg azt annak környezeti és szociokulturális tényezőivel, kölcsönhatásban az ember biológiai, neurológiai (l. pl. Eysenck–Keane 1997: 215–261) és fejlődési jellemzőivel, illetve folyamataival. A világról való tudás megszerzésének alapvető feltétele tehát az, hogy a róla tapasztalat útján szerzett ismereteket elsáncoljuk, konceptuális egységek formájában tároljuk az esetleges előhívás céljából (Sinha 1999: 238–240, Tátrai 2011: 24–27). A nyelvi tevékenység során azonban tudásunk aktiválása és előhívása eltérő mentális erőfeszítéseket igényelhet. Mivel a nyelvi tevékenység alapvetően magunk megértetésére (valamint megértésére) és a másik ember megértésére irányul, a világról való tudás másik feltétele az a társas környezet, amelyben tudásunkat annak eltérő összetevőivel (vélemények, hiedelmek, érzelmek stb.) megosztjuk másokkal a kölcsönös megértés céljából. A diszkurzív megalapozottság tehát annak képességét (és feltételét) jelenti, hogy a környezettel folytatott interakciók során szerzett tapasztalatokat, pontosabban az erről való véleményeinket, hiedelmeinket, vágyainkat stb. képesek vagyunk másokkal megosztani, vagyis képesek vagyunk mások számára is hozzáférhető nyelvi reprezentációkat készíteni, illetve mások hasonló reprezentációit értelmezni (Sinha 1999: 238–240, Tátrai 2011: 24–27).

A nyelvi tevékenység „kettős megalapozottságában” való szemlélete több szempontból is árnyaltabb következtetéseket enged meg. Egyrészt nem teszi szükségessé a felsorolt nem nyelvi tényezők egymástól való éles elhatárolását, mert azok a nyelvi tevékenység említett két alapvető megalapozottságára épülnek. Másrészt lehetővé teszi, hogy egyidejűleg vizsgáljuk a nyelv

filozófusai egy tárgy intencionális [...] bennelékezésének neveztek, s amit [...] **tartalomra való vonatkozásnak, tárgyra való irányulásnak** [...] neveznénk.” Husserl ezen alapokon a tudat és a lét viszonyát vizsgálva beszél az intencionalitásról, miszerint: „A lét csak a tudat korrelátuma, tudatszerűen vélt; észleljük, felidézük, várjuk (elvárásaink vannak), elképzeljük, hisszük, értékeljük” stb. A mindenkori tudat (vagyis a megismerő ember) különböző módokon „tárgyasat gondol” (valamit a létről, a tudat folyamatai által a tudatban létező világról), és ezt érvényesként, „valóban” létezőként bizonyítani tudja, a megismerés objektumaként (melyből adottság lesz folyamatos megismerés és a tudatban való rögzülés, begyakorlás által). Az intencionalitást saját elvárásainknak és nézőpontunknak megfelelően értelmezve azt mondhatjuk, hogy a minket körülvevő világ tulajdonképpen tartalmazza a róla való elképzelt tapasztalatainkat, hiedelmeinket, vágyainkat, elvárásainkat stb., épp ezért csak elménk megismerő folyamatainak keresztül juthatunk el az objektív, vagyis mások számára a saját tudatunk által hozzáférhetővé tett világreprezentáció(k)hoz.

egyéni (kognitív) és társas (funkcionális) vonatkozásait, és a nyelvről annak két (meta)funkcióján keresztül beszéljünk (l. Tátrai 2011: 33–34).¹⁴ Ezek a következők:

- 1) az **interszjektív megismerő (kognitív) funkció**, összefüggésben a mások számára hozzáférhetővé tehető nyelvi reprezentációk készítésének szándékával;
- 2) az **interperszonális kapcsolatteremtő funkció**, összefüggésben a kommunikációban részt vevők személyközi viszonyainak kialakításának és fenntartásának szándékával.

A következőkben az előzőekben felvázolt funkcionális nyelvészeti alapokon kibontakozó kognitív pragmatika keretén belül kísérelem meg értelmezni a nyelvi tevékenységet.

3. 3. A nyelvi tevékenység mint adaptív tevékenység

Tátrai (2006)-ot követve, egy körvonalazódó funkcionális kognitív pragmatikai irány tágabb értelmezését elfogadva a nyelvészeti pragmatika a nyelvhasználat alapelveinek tanulmányozásaként ragadható meg, egyértelmű funkcionális nyelvészeti háttérrel, ebből kifolyólag a pragmatika inkább szemléletmódként, mint nyelvtudományi részdiszciplínaként válik értelmezhetővé (Tátrai 2006, ill. 2011: 7–16, l. még Tátrai 2005: 209–212, a moduláris pragmatika egy értelmezéséhez l. Németh T. 2006).

A **nyelvészeti pragmatika** követendő elméleti orientációkhoz (Verschuereen 1999, Sinha 1999, Tomasello 2002, Croft 2009) kapcsolódó releváns meghatározása a következő:

„olyan szemléletmód [...], amely a nyelvi tevékenységet annak társadalmi, kulturális és kognitív feltételei felől közelíti meg, és a különböző kommunikációs körülmények között létrejövő megnyilatkozásokhoz kapcsolódó jelentésképzés dinamikus folyamatát helyezi kérdésfeltevésének középpontjába” (Tátrai 2006).

Az a szemlélet, mely az egyes nyelvi szimbólumok jelentésképzésben betöltött funkcióját és azok pragmatikai vonatkozásait nem tekinti élesen elválaszthatónak, a nyelvi referencia tágabb értelmezése felé is utat nyit, szoros összefüggésben a **kontextus** – mint pragmatikai tényező és a megnyilatkozások előre nem adott viszonyrendszere – jelentésképzésben betöltött szerepével. A kontextus létrehozása, a kontextualizációs utasítások figyelembe- és alkalmazásba vétele kapcsolatba hozható a nyelvi tevékenység két (meta)funkciójával: a kontextus létrehozása és működtetése a diskurzus során történő figyelemirányítás egy művelési tényezője, mely ilyen módon a mások számára hozzáférhető nyelvi reprezentációk létrehozásakor és a személyközi viszonyok kialakításakor is meghatározó szerepet játszik (l. Tátrai 2011: 70–75, ill. 2004).

A funkcionális kognitív nyelvészeti pragmatika az előbbi meghatározás tükrében a nyelvi tevékenységet egyrészt 1) társas–kognitív tevékenységként, másrészt 2) adaptációként, valamint 3) dinamikus jelentésképzésként határozza meg (Verschuereen 1999, Tátrai 2005: 209–212), a nyelv funkcionálását pedig három fogalmon (képességen) keresztül vizsgálja. A sikeres kommunikációhoz a résztvevők mindenekelőtt rendelkeznek a választás, az egyezkedés és az adaptáció képességével. A nyelvi tevékenység adaptív társas tevékenységként (adaptációként) értelmezhető, amennyiben az említett három képesség a kommunikációs igények kielégítését célozza meg. Az **adaptáció** (alkalmazás, hozzáigazítás) képessége azt jelenti, hogy a

¹⁴ Vö. pl. a nyelv kommunikatív és informatív (l. Németh T. 2006), illetve reprezentáló (kifejező), interaktív és kognitív (megismerő) funkciók (l. Ladányi–Tolcsvai Nagy 2008) szerinti értelmezésével.

résztevők képesek olyan nyelvi megoldásokat választani, melyek kielégítik a kommunikációs igényeket, alkalmazkodnak társadalmi, kulturális, egyéni stb. kommunikációs elvárásokhoz. A **választás** képességével az adott helyzetben legmegfelelőbbnek vélt megoldásokat tudják kiválasztani a nyelvi lehetőségek közül, az **egyezkedés** képessége pedig lehetőséget ad a részttevők számára arra, hogy választásaiknak érvényt szerezzenek (és szükség esetén megkérdőjelezzék a beszédpartner(ek) nem megfelelőnek vélt választásait) (Tátrai 2006: 29–35, Verschueren 1999: 11–12). A három képesség a nyelvi tevékenységet átfogó társas alapként, illetve keretként részletesebben is magyarázható a következő jellemzőkkel (l. Tátrai 2011: 44–51, ill. Verschueren 1999: 1–13):

1) Az **adaptáció** (adaptability, Tátrai 2011: 49–51)¹⁵:

- intencionalitás: más humán lényeket cselekvő mentális ágenseknek tekintünk;
- figyelemirányítás: megnyilatkozásaink a világra és referenciális jelenetekre irányulnak;
- hozzáigazítás: 1) egymás szavaihoz igazodunk; 2) saját szavainkat és egymás szavait a világhoz igazítjuk; 3) a világot saját szavainkhoz, illetve a másik szavaihoz igazítjuk az adott lehetőségeknek megfelelően.

A nyelvi tevékenység mint adaptáció keretében az alábbi (egyéni és társas) műveletek vesznek részt, adott jellemzőkkel:

2) **Variancia/variabilitás** (variability):

- a nyelvi szimbólumok perspektivikussága;
- a nyelvi szimbólumok interszjektivitása (referencialitása).

3) **Választás/szelekció** (a nyelvi szimbólumok közül, l. Tátrai 2011: 45–47).

4) **Egyezkedés** (negotiability, Tátrai 2011: 48):

- értékesíthetőség, közvetíthetőség;
- a referenciális jelenet megértése, megértetése;
- reprezentációk (perspektívák, nézőpontok) összehasonlítása;
- a közös figyelmi jelenet reprezentációs felülrása (nyelvi és nem nyelvi reprezentációk formájában reagálunk és befolyásolunk – saját szándékainknak, illetve mások szándékainknak, igényeinek megfelelően).

A fent tárgyalt „társas alapok” szervesen beilleszthetők Croft társas képességekről szóló „modelljébe” (2.2.1.). Érdemes megtenni az összehasonlítást azért is, mert ezáltal még hangsúlyosabbá tehető a pragmatikai motiváltság. Az **együtműködés / adaptáció** (összehangolás), vagyis szavaink és cselekvéseink (adott diskurzusvilágban való) összehangolásának képessége adekvát megnyilatkozásaink létrehozásának képességét, és ilyen módon a nyelvi tevékenységre való képességet is jelenti. A **koordináció / egyezkedés** képességével (nyelvileg is) folyamatosan ellenőrizhetjük, valóban adott szituációnak és szándékoknak megfelelően nyilatkozunk-e meg, és ezt mások is érvényesnek tartják-e az adott szituációra vonatkozóan. A **konvenció / variabilitás**, pontosabban a konvenció követése, elfogadása, esetleges megváltoztatása, illetve sokféleség-

¹⁵ Az adaptáció a kontextualizációs műveleteket is magában foglalja, amennyiben arra irányul, hogy adott szituációs tényezők mellett, eltérő ismeretekkel, kommunikációs célokkal stb. rendelkezve a részttevők egyezkedések, az előbbi tényezők alakítása mellett megértsék és befolyásolják egymás szándékait (az adaptációra l. Verschueren 1999: 11–12).

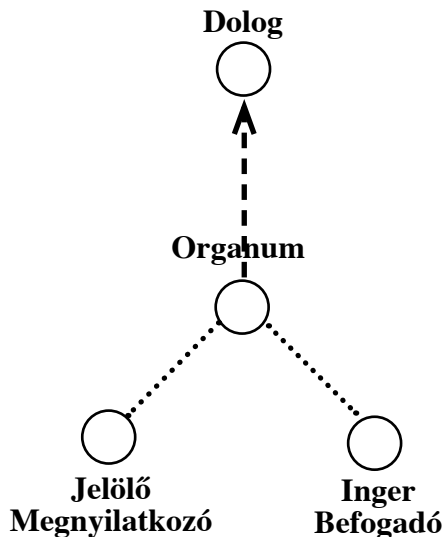
nek „kihasználása” a közös alapokon, vagyis egyéni és közösségi tudáson (2.2.) való egyezkedés képességét jelenti (vö. Croft 2009: 397–406).

4. A nyelvi referencia interszubsztivitása

4.1. A nyelvi referencia értelmezése az adaptív nyelvi tevékenység keretében

Ha a nyelvészeti pragmatika szemléletmódként való értelmezését elfogadjuk és alkalmazzuk, dinamikusabb elméleti keretként választjuk alapul a szűkebb értelmezés, vagyis nyelv és kontextusa közötti kapcsolat grammatikai megjelenésének tanulmányozása helyett (Verschuereen 1999: 1–13), a nyelvi referencia a már említett módon a nyelvi tevékenységet működtető alapvető kognitív folyamatként fogható fel, és mint ilyen **társas tevékenység**ként, illetve **kommunikációs aktus**ként értelmezhető (Tomasello 2002: 105–109, Tátrai 2011: 10).

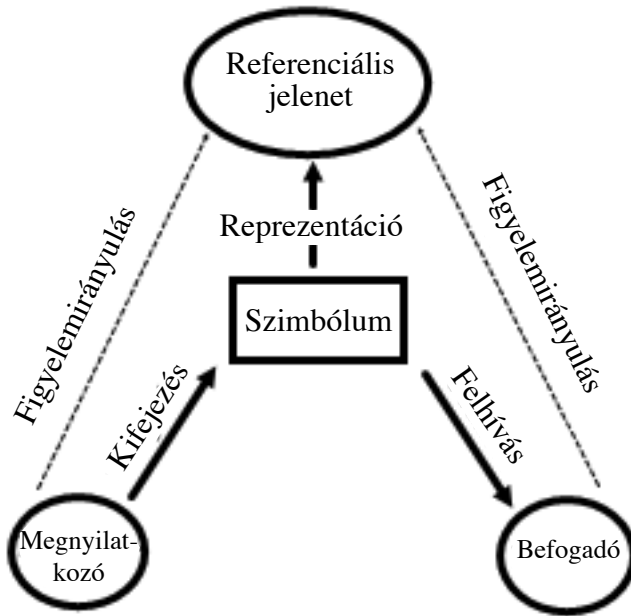
Számos modell (és ábra) született a nyelv és a nyelvi funkciók, vagy a későbbiekben a nyelvi tevékenység modellálására. Bühler (1990: 30–39) háromtényezős modelljéből kiindulva alkotta meg egyszerűbb modelljét a nyelvi tevékenységre például Sinha (2001) is:

1. ábra: Bühler Organon-modellje (Bühler 1990: 30–35)
(A nyelv mint eszköz a világ tényállásainak, jelenségeinek leírására)

Bühler (1990: 30–35) alapján a nyelvi szimbólum (nyelvi jel vagy organum) egyfelől dolgokat és tényállásokat ábrázol a világból, másfelől kifejezi a megnyilatkozó (feladó) állapotát, valamint befolyásolja a befogadó (címzett) magatartását. Ebben az értelemben beszél a nyelvi szimbólumok **reprezentáló**, **kifejező** és **felhívó funkció**járól.

Sinha (2001) átalakított Bühler-ábrája megtartja a háromfunkciós modellt a nyelvi szimbólumok működésében, amennyiben azok intencionálisan (megnyilatkozóhoz köthető kifejező funkció) irányulnak valamire (nyelvi szimbólumhoz köthető reprezentáló funkció), hogy cselekvésre késztesse másokat (befogadóhoz köthető felhívó funkció):

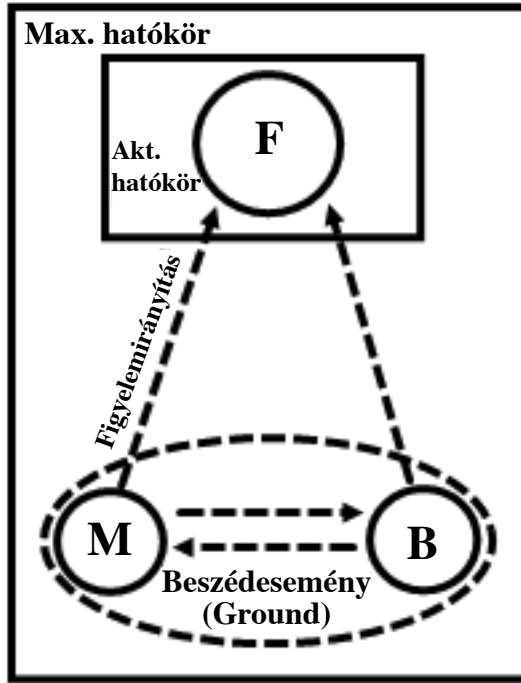

2. ábra: A nyelv mint szimbolikus kommunikáció
Chris Sinha átalakított Bühler-modellje (Sinha 2001)¹⁶

A fogalmi és nyelvi reprezentációk (vagy a fogalmi és nyelvi konstruálás) szorosan összefüggnek Sinhánál a figyelemirányítás aktusával is, amely – a szimbolikus kommunikáció vagy (adaptív) nyelvi tevékenység modelljében – **közös figyelmi aktust** jelent, melynek keretében nyelvi szimbólumok segítségével készítünk olyan mások számára is hozzáférhető nyelvi reprezentációkat, amelyek egy közösen megfigyelhető referenciális jelenet megértését teszik lehetővé. Éppen ezért nála a figyelemirányítás művelete nem azonos a referenciáéval, ellentétben például Tomasellóval, aki szerint – lévén elméletében nem a referencia értelmezésére koncentrálnak elsősorban, illetve annak is a fejlődélméleti alapjait helyezi előtérbe és működteti magyarázataiban – a (nem pusztán nyelvi) referencia művelete tulajdonképpen maga a figyelemirányítás, vagyis az az aktus, amelyben a másik figyelmét egy közösen megfigyelhető és feldolgozható referenciális jelenetre irányítjuk, és voltaképpen ezért nincsen köze annak megkonstruálásához (l. Tomasello 2002: 105–109, Tátrai 2011: 17).

A **figyelemirányítás** Langacker értelmezésében is két csatornán történik (Langacker 2008: 261, vö. Sinha (2001) modelljével: 4. ábra). Adott diskurzusban ugyanis a mindenkor résztvevők (a megnyilatkozó és befogadó): 1) figyelnek egymásra mint a közös figyelmi jelenet vagy ground összetevőire, részeire, valamint 2) közösen figyelnek valamely fókuszált, a figyelem előtérébe szándékosan helyezett entitásra, folyamatra, illetve viszonyra. Langacker ezeket a mentális figyelemirányulási műveleteket a következőképpen ábrázolja:

¹⁶ Bühler Organon-modelljére l. Bühler 1990: 35.

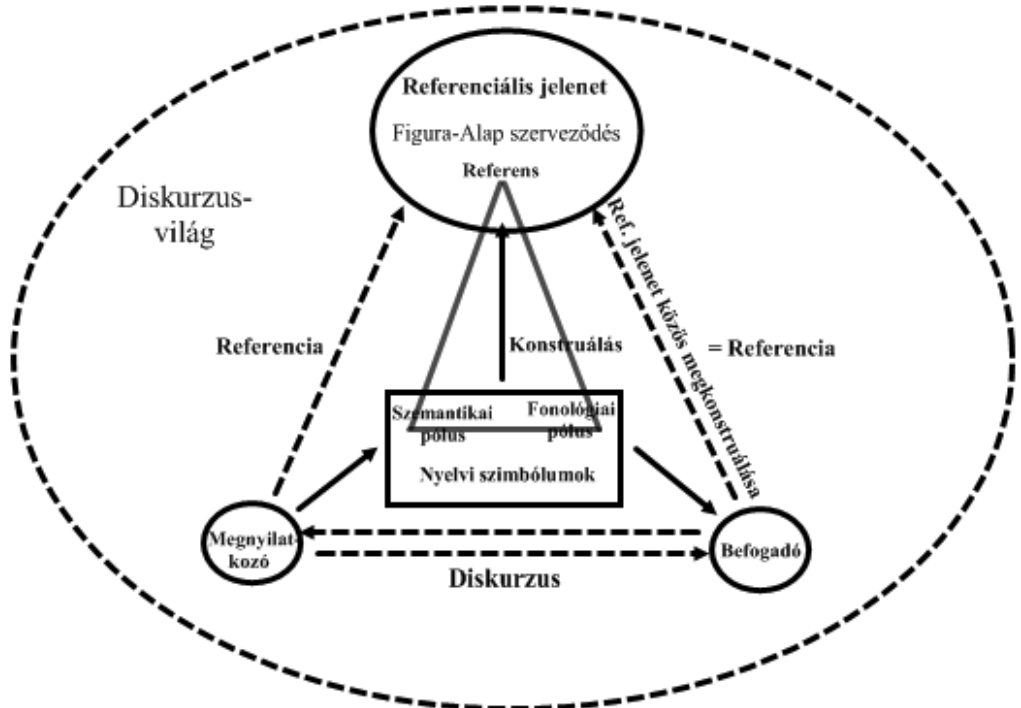
3. ábra: A nyelv mint a figyelemirányítás eszköze (Langacker 2008: 261) ¹⁷

A nyelvi referencia műveletének összetevője tehát nem pusztán az az aktus, melynek keretében a résztvevők egy közösen megfigyelhető referenciális jelenetre irányítják figyelmüket. Ezen figyelmi aktussal párhuzamosan ugyanis alapvetően figyelnek egymásra, és – Langacker magyarázatán is túlmutatva, illetve azt tovább értelmezve – ezzel összefüggésben figyelnek egymás mentális, intencionális, figyelmi és érzelmi állapotaira is (l. Sinha 1999, 2001). Ilyen módon a referencialitás mint a nyelvi szimbólumok tulajdonsága nem érthető meg anélkül, hogy valamely kommunikációs (kapcsolatteremtő vagy megismerő) szándék meglétét feltételezzük azok használatában.

A következő 4. ábra Sinha (2001) alapján a nyelvi tevékenységet adaptív tevékenységként mutatja be, amely elsősorban azzal jellemezhető, hogy keretében a mindenkori megnyilatkozó és befogadó, azaz a diskurzusrésztvevők azzal a szándékkal konstruálnak meg közösen referenciális jeleneteket, hogy saját, illetve mások kommunikációs szándékainak megfelelően (de

¹⁷ Langackernél szükséges minden esetben megtenni a fogalmi átfedések tisztázását akár a Sinha- vagy Tomasello-féle terminológiával való összefüggésében. Láttuk, hogy a ground fogalma értelmezhető közös figyelmi jelenetként, vagyis: a résztvevőket, a beszédesemény vagy közös figyelmi jelenet tér-idő viszonyait foglalja magában, voltaképpen a szituációs kontextust takarja. Az aktuális hatókör vagy figyelmi keret azonban nem teljesen azonosítható a referenciális jelenettel, annak fogalmával (a figyelmi keretre, ill. fogalmi hatókörre l. Tolcsvai Nagy 2010: 32). A diskurzuszilággal azonos fogalom a maximális hatókör, amely egy mentálisan megkonstruált perspektívát jelent. Ennek része az aktuális hatókör, egy korlátozott fogalmi tartomány, amelyben a mentálisan aktuálisan letapogatható, feldolgozható, konceptualizálható entitások (referensek) találhatóak, és ezekre irányul figyelmünk (Langacker 2008: 260–22, illetve Tolcsvai Nagy 2010: 32).

legalábbis azokat figyelembe véve) alakítsák a közös figyelmi jeleneteket, befolyásolják egymás figyelmi, mentális, intencionális és érzelmi állapotait.

4. ábra: A nyelvi tevékenység mint adaptív (társas) tevékenység (Sinha 1999, 2001, Tátrai 2011 és Tomasello 2002 alapján)

4. 2. A referencia kapcsolata más fogalmakkal: jelentés, konceptualizáció, konstruálás

A nyelv, illetve a nyelvi tevékenység kettős megalapozottságában való megközelítése a referenciaértelmezés szempontjából (is) alapvető fontosságú. Sinha (1999) jelentőségét tekintve a grounding (lehorgonyzás, a konstruálás része), illetve a konceptualizáció (a nyelvi szimbólumok jelentéstartományainak feltérképezése) műveletei „közötti” **kommunikációs**, (a nyelvi tevékenység interakcionális folyamataihoz köthető) és **kognitív hídnak** nevezi a nyelv kettős megalapozottságát. Ahhoz, hogy a nyelvi referencia társas jellegét is megérthessük, a konceptualizáció, illetve a konstruálás folyamatához való viszonyát kell valószínűsíteni, illetve magyarázni.

A nyelvi tevékenység diszkurzív alapját a közös figyelmi jelenetek képezik (l. Tomasello 2002: 71–79, 105–107, vö. Janssen 2002: 151–152). Amint láttuk, a Langacker-féle kognitív nyelvészet ground (‘alap’) fogalma is magában foglalja mindazokat a tényezőket, melyekből egy közös figyelmi jelenet felépül, vagyis: a jelenet résztvevőit, ezen résztvevők közötti interakciót, illetve a megnyilatkozás aktuális tér- és időbeli paramétereit, amely nem egy elmén kívüli, hanem elmék közötti világot jelent. Vagyis egy olyan interszubjektív aktusként értelmezhető, melyben a megnyilatkozó egy szimbolikus aktuson keresztül készíti a befogadó számára hozzáférhető nyelvi reprezentációkat (a valóság egy jelenetéről, dolgáról stb.), amelyhez a nyelvi szimbólumok lehorgonyozódnak.

Sinha (1999, 2001) felfogásában ilyen közös figyelmi jeleneteken alapuló kommunikáció keretében a nyelvi **jelentést kommunikációs aktusként** értelmezhetjük, amely a referencia aktusán, tehát egy interszjektív aktuson keresztül létezik.¹⁸ Sinha jelentésértelmezésének fényében a referencia és a jelentés műveletében az lesz érdekes, hogy a nyelvi szimbólumok hogyan jelentenek valamit, illetve a jelentés aktusa hogyan feleltethető meg a világnak és jelenségeinek, pontosabban tapasztalatainknak és az erre épülő kogníciós folyamatainknak, más szóval a konceptualizációs műveleteknek: annak, ahogyan tapasztalatainkat fogalmiasítjuk és a nyelvben reprezentációk formájában leképezzük az absztrakció, sematizáció és kategorizáció műveletein keresztül. A mindenkori befogadó éppen ezért soha nem a megnyilatkozó észleleteiről értesül a nyelvi reprezentációk során (nem a valóság reprezentációját „kapja”), hanem kognitív és egyéb mentális folyamatairól, állapotairól – vágyairól, vélekedéseiről, hiedelméről, szándékairól.

A hogyan kérdése, vagyis az, hogy egy nyelvi szimbólum **hogyan jelenthet** valamit, illetve milyen úton feleltethető meg a világnak, és ez a világ miképp jellemezhető, a **konstruálás** fogalmával pontosítható. A fogalmi és nyelvi konstruálás művelete, magába foglalva a nyelvi szimbólumok perspektivikus jellegét, a nyelvi szimbólumok által reprezentálni kívánt referenciális jelenetnek és összevetőinek a befogadó számára megérthető módokon való megalkotását jelentheti, a megnyilatkozó szándékának megfelelően (l. Langacker 2008: 55–89, ill. Tátrai 2011: 32, Tolcsvai Nagy 2010: 30–31). Ennek értelmében a nyelvi szimbólumok tulajdonképpen olyan nyelvi reprezentációkként értelmezhetők, melyek adott nézőpontból reprezentálják a világ egy jelenetét, eseményét stb., tehát perspektivikusak egyrészt a perspektíva, szemlélet meghatározásának műveletében (szimbolikus természetükből adódóan perspektivikusak), másrészt a felajánlott nézőpontból való figyelemirányítás eredményét (pl. a dolgok specifikusságuk szerinti eltérő megnevezését) tekintve (Tomasello 2002: 104, Tátrai 2011: 31, Tolcsvai Nagy 2010: 30–31). A referencia műveletével kiegészülve azt mondhatjuk, hogy a nyelvi szimbólumok használatának elsődleges funkciója a figyelemirányítás, melynek során egy megnyilatkozó a befogadó figyelmét kívánja irányítani a valóság egy interszjektív (diskurzusvilágban) megalkotott jelenetére, részére. A referencia művelete tehát egy, az elmék közötti (de mentálisan megkonstruált), nyelvi reprezentációk formájában megosztható diskurzusvilágban válik értelmezhetővé. A nyelvi szimbólumok interszjektív természetét is hangsúlyozva pedig a nyelvi referencia társas tevékenységként vagy interszjektív aktusként szemlélhető és magyarázható, méghozzá egy olyan viszonyrendszer keretében, amely a nyelv mindkét metafunkciójához – tehát az interszjektív és interperszonális funkciókhoz egyaránt – kötődik, és elsődleges célja a befogadó figyelmének irányítása a referenciális jelenet bizonyos részeire, annak közös megkonstruálásának műveletében. A referenciális jelenet így a nyelvi szimbolizáció által mások számára is hozzáférhetővé tett világbeli jelenet – a közösen megértett és feldolgozott valóság. A nyelvi szimbólumok referenciális feldolgozása ezért egy diskurzus fizikai és társas környezetének feldolgozásán, illetve ennek közös megértésén alapul (l. Tomasello 2002: 71–79, Tátrai 2011: 30).

Nem lényegtelen tehát, hogy egymáshoz képest milyen irányból határozzuk meg a jelentést, illetve a referenciát. Ahogy már mondtuk, a jelentés a referencia aktusán keresztül merül fel – társas interakciók keretében. Egy adott nyelvi szimbólum minden esetben a konceptualizáció által motivált, nem a valóságból adott, ezért jelentése is minden esetben szubjektíven megkonstruált azzal a szándékkal, hogy másokkal megosztható legyen egy figyelmi jelenet közös világában. Ezért mondhatjuk, hogy a jelentés valamilyen – megismerő és/vagy kapcsolatteremtő – szándékkal nyelvi tevékenységünk során folyamatosan konstruálódó és ezért emergens

¹⁸ Vö. Wittgenstein (1994): egy nyelvi kifejezés jelentése azonosítható annak használatával.

művelet, még tovább bontva: társas vagy interszjektív aktus, cselekvés. Ebből kiindulva pedig lényegében azt mondhatjuk, hogy a **konceptualizáció** inherensen arra irányul, hogy nyelvi reprezentációinkat megértsük másokkal, illetve megértjük mások világról alkotott nyelvi reprezentációit, melyeken keresztül konceptualizációs műveleteikről (mentális reprezentációikról) is értesülhetünk, vagyis: egyfelől nyelvi reprezentációk formájában megismerjük a világot (új ismereteket szerezzünk, bővítsük meglévő ismereteinket, illetve ezek keretében értesüljünk mások ismereteiről, érzelmeiről stb.), másfelől nyelvi reprezentációk formájában megismerjük és megértsük másokkal saját ismereteinket, érzelmeinket stb. Ebben az értelemben a konceptualizációról akár mint szimbolikus, sematikus fogalmi konstruálásról is beszélhetünk (Sinha 2001).

Összegezve az eddigieket, Sinha (1999) használatalapú referencia-értelmezése tehát más hangsúlyokkal dinamizálja a tárgyalt fogalmakat. Felfogásában a nyelvi jelentés motivált, ún. feltérképező (mentális erőfeszítést igénylő) műveleteket tartalmaz a konceptualizáció műveletétől a nyelvi reprezentációig. Azonban mivel egy nyelvi szimbólum a konceptualizáció által motivált, maga a konceptualizáció művelete nem pusztán a fizikai világ megtapasztalásából származó ismereteket fogalmiasítja, hanem a társas világ megtapasztalásából eredő tudást is, ilyen módon egy referenciális jelenet nyelvi-konceptuális szerveződéséként válik értelmezhetővé – egy interszjektíven megosztott és megértett diskurzusvilágban. A konceptualizáció által motivált és annak műveleti összetevőiből (absztrakció, sematizáció, kategorizáció) származtatott jelentés pedig ebben a felfogásban a referencia aktusán, egy interszjektív aktszon keresztül létezik. Ezért a konceptualizáció és referencia műveletei, folyamatai közötti összefüggés a következőképpen jellemezhető: amíg minden nyelvi konceptualizáció referenciális, nem minden referencia tartalmaz konceptualizációs folyamatot (l. Sinha 1999, ill. vö. Tomasello 2002: 71–79). A referencia pedig ezért a nyelvi szimbólumok használatba vételének folyamatához köthető. A tapasztalat, észlelés folyamataiból megalkotott mentális reprezentációk készítése, vagyis a konceptualizáció során alapvető kognitív műveletek az absztrakció, sematizáció és kategorizáció (sematikus fogalmi konstruálás), míg nyelvi reprezentációk készítése során ilyen alapvető kognitív művelet a specifikáló fogalmi és nyelvi konstruálás (l. Langacker 2008: 101–105). A kétféle reprezentáció megalkotásakor alapvető társas művelet, tevékenység a **referencia**, amely éppen ezért (pragmatikai) motivációja a konceptualizációnak és a konstruálásnak egyaránt.

A referenciát tehát nem lehet pusztán figyelemirányításként (Tomasello 2002), sem lehoronyzásként (grounding) értelmezni (Langacker 2008: 259), hanem célszerű egy referenciális jelenetnek a résztvevők által közösen való megkonstruálásaként és feldolgozásaként felfogni.

5. Összefoglalás

Tanulmányom célja a nyelvi referencia (funkcionális) kognitív pragmatikai vizsgálati lehetőségeinek áttekintése volt. Első lépésként arra kerestem a válaszokat, lehet-e egyáltalán érvényesíteni egy olyan használható referenciaértelmezést a kognitív pragmatika keretében, amely az addigi magyarázatokat, egyéb elméleti eredményeket felhasználja, hogy az előzmények ismeretében alternatív megközelítést mutasson.

Az adekvát referenciaértelmezéshez először a nyelvi tevékenységet kellett elhelyezni és értelmezni a funkcionális kognitív elméleti irányokon belül, majd az átfogó szemléletmódként választott funkcionális kognitív pragmatika elméleti és fogalmi keretében. A nyelvi tevékeny-

séget ennek értelmében adaptív társas tevékenységként szemléelhetjük, amely elsősorban azzal jellemezhető, hogy keretében a mindenkori diskurzusrésztevők azzal a szándékkal konstruálnak meg közösen referenciális jeleneteket, hogy saját, illetve mások kommunikációs szándékainak megfelelően, de legalábbis azokat figyelembe véve alakítsák a közös figyelmi jeleneteket, befolyásolják egymás figyelmi, mentális, intencionális és érzelmi állapotait. Az általam követett referenciaértelmezés szerint pedig a nyelvi referencia az előbbi felfogásban szemlélt nyelvi tevékenységet működtető alapvető kognitív folyamatként fogható fel, a referenciális jelenetek interszubjektív aktusokban való közös megkonstruálásaként, amely ezért társas tevékenységként vagy kommunikációs aktusként is értelmezhető.

Azt is mondhatjuk tehát, hogy a referencia kognitív pragmatikai szemléletű vizsgálatakor arra keressük a válaszokat, hogy hogyan értjük és osztjuk meg másokkal azt, ahogyan magunk számára feldolgozzuk a fizikai és társas világot, illetve ahogyan mások feldolgozzák és megértik azt, vagy a már alkalmazott absztrakcióval: hogyan értjük meg azt, amit mások megértenek.

Irodalom

- Bühler, Karl 1990 [1934]. *Theory of language. The representational function of language.* Goodwin, Donald Fraser (Transl.) Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins.
- Carlson, Gregory 2005. Reference. In: Horn, Laurence R. – Ward, Gregory (eds): *The handbook of pragmatics.* Oxford: Blackwell. 74–96.
- Croft, William 2009. Toward a social cognitive linguistics. In: Evans, Vyvyan – Pourcel, Stephanie (eds.) *New directions in cognitive linguistics.* Amsterdam: John Benjamins. 395–420.
- Eco, Umberto 1999 [1997]. *Kant és a kacsacsőrű emlős.* Budapest: Európa Könyvkiadó.
- Eysenck, Michael W. – Keane, Mark T. 1997 [1990]. *Kognitív pszichológia.* Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Frege, Gottlob 2000 [1892]. Jelentés és jelölet. In: *Logikai vizsgálódások: válogatott tanulmányok.* Budapest: Osiris Kiadó. 118–147.
- Husserl, Edmund 1993. *A filozófia mint szigorú tudomány.* Budapest: Kossuth Kiadó.
- Janssen, Theo A. J. M. 2002. Deictic principles of pronominals, demonstratives, and tenses. In: Brisard, Frank (ed.): *Grounding: The epistemic footing of deixis and reference.* Berlin: Mouton de Gruyter. 151–196.
- Ladányi Mária – Tolcsvai Nagy Gábor 2008. Funkcionális kognitív nyelvészet. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XXII:* 17–58.
- Lakoff, George – Johnson, Mark 1999. *Philosophy in the flesh: The embodied mind and its challenge to western thought.* New York: Basic Books.
- Langacker, Ronald W. 1987. *Foundations of cognitive grammar. Vol. I. Theoretical prerequisites.* Stanford: Stanford University Press.
- Langacker, Ronald W. 2008. *Cognitive grammar: A basic introduction.* New York: Oxford University Press.
- Levinson, Stephen C. 1992. [1983]: *Pragmatics.* Cambridge: Cambridge University Press.
- Németh T. Enikő 2006. Pragmatika. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *Magyar nyelv.* Budapest: Akadémiai Kiadó. 222–261.
- Searle, John R. 1983. *Intentionality.* Cambridge: Cambridge University Press.

- Searle, John R. 2000 [1998]. *Elme, nyelv és társadalom. A való világ filozófiája*. Budapest: Vince Kiadó.
- Sinha, Chris 1999. Grounding, mapping and acts of meaning. In: Janssen, Theo – Redeker, Gisela (eds.) *Cognitive linguistics: Foundations, scope and methodology*. Berlin, New York: Mouton de Gruyter. 223–255.
- Sinha, Chris 2001. *The epigenesis of symbolization*.
<http://www.lucs.lu.se/LUCS/085/Sinha.pdf>
- Tátrai Szilárd 2004. A kontextus fogalmáról. *Magyar Nyelvőr* 479–494.
- Tátrai Szilárd 2005. A nézőpont szerepe a narratív megértésben. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XXI*: 207–229.
- Tátrai Szilárd 2006. A nagy esernyőcsel. A pragmatikai szemlélet alkalmazásának lehetőségei. *THL*² 1–2: 29–35.
- Tátrai Szilárd 2011. *Bevezetés a pragmatikába. Funkcionális kognitív megközelítés*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2005. Kognitív jelentéstani vázlat az igekötős igéről. *Magyar Nyelv* 28–29.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2010. *Kognitív szemantika*. Nyitra: Konstantin Filozófus Egyetem.
- Tomasello, Michael 2002 [1999]. *Gondolkodás és kultúra*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Tótfalusi István 2008. *Idegenszó-tár. Idegen szavak értelmező és etimológiai szótára*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Verschueren, Jef 1999. *Understanding pragmatics*. London, New York, Sydney, Auckland: Arnold.
- Wittgenstein, Ludwig 1994 [1953]. *Filozófiai vizsgálódások*. Budapest: Atlantisz Kiadó.

Személyek és/vagy dolgok

A harmadik személyű és a mutató névmási deixis a magyarban*

„...hasadna jég, mozdulna hab,
s a tárgyak felszökellve mind
csillognának, mint a halak.”
(Nemes Nagy Ágnes)

A dolgozat a deixis nyelvi műveletét funkcionális kognitív pragmatikai kiindulópontból közelíti meg. A deixist – az interszjektív figyelemirányítással szoros összefüggésben – olyan nyitott, prototípuselvű kategóriaként értelmezi, amely a beszédesemény fizikai és társas világával (tér- és időbeli, valamint személyközi viszonyaival) kapcsolatos ismereteket mozgósító, azokat előtérbe helyező prototipikus deiktikus kifejezések mellett azokat a nyelvi elemeket is magában foglalja, amelyek a főneveket és az igéket a diskurzusvilágban lehorgonyozzák. E kiindulópontból a dolgozat arra keresi a választ, hogy a deiktikus kifejezéseként funkcionáló, ám a kategória prototipikus elemei közé mégsem sorolható harmadik személyű névmások, valamint a dologra mutató névmások működésének milyen sajátosságai figyelhetők meg a magyar nyelvben, és hogy működésük hogyan értelmezhető egyfelől a prototipikus deiktikus kifejezések, másfelől az ún. nominális, azaz lehorgonyzott főnévi szerkezetek működéséhez képest. A további empirikus kutatások megalapozását megcélzó áttekintés példái saját gyűjtésű korpuszból származnak, amely a személyes résztvevői megfigyelésen alapuló esetek mellett az Index internetes hírportál topikjából származó adatokat, valamint a Magyar Nemzeti Szövegtárból válogatott példákat tartalmaz.

Kulcsszavak: interszjektív figyelemirányítás, térdeixis, társas deixis, deiktikus kifejezések, lehorgonyzó elemek, deiktikus kapcsolat

1. Bevezetés

A funkcionális kognitív nyelvészetnek, amely a funkcionális nyelvészet (további szakirodalommal l. Ladányi–Tolcsvai Nagy 2008) egyik nagy hatású irányaként, pontosabban iránykategyütteseként jelenik meg, egyik jellegadó tulajdonsága a pluralitás. A kognitív nyelvészet egymással termékeny diskurzust folytató nyelvreírási modelleket foglal magában, amelyek funkcionális és kognitív jellegüknél fogva számos nyelvelméleti és módszertani háttérfeltevésben osztoznak, ám hangsúlyaikban, kérdésfeltevéseikben, közelítésmódjaikban többé-kevésbé el is térnek egymástól (l. erről pl. Geeraerts–Cuyckens eds. 2007, Langacker 2008, Kövecses–Benczes 2010, Tolcsvai Nagy 2010). Az ezredforduló környékén és azt követően több olyan elméleti munka jelent meg, amelyek – elsősorban bizonyos társas-lélektani belátások hatására – a nyelv funkcionális kognitív leírásában a korábbiaknál nagyobb hangsúlyt helyeztek a nyelvi megisme-

* Köszönettel tartozunk a tanulmány lektorainak, Győri Gábornak és Tolcsvai Nagy Gábornak, akik értékes és hasznos észrevételéssel, megjegyzésekkel segítettek a munkánkat.

rés társas (interakcionális) alapjaira, illetve annak következményeire (l. erre pl. Tomasello 1999, 2003, 2011, Sinha 1999, 2001, 2009, valamint Croft 2009). E hangsúly-áthelyeződés jelenik meg a kognitív nyelvészet alapelveinek alábbi újrafogalmazásában is (Croft 2009: 413–414):

- A grammatikai szerkezetek és műveletek az elmében nem egyszerűen általános kognitív képességek, hanem általános társas kognitív képességek megvalósulásai.
- A nyelvtan szimbolikus, de nem egyszerűen a forma és a jelentés kapcsolatából jön létre, hanem azokkal együtt a jelentést konvencióként működtető közösség „szemiotikai háromszögéből” áll össze.
- A jelentés nem egyszerűen enciklopédikus, hanem megosztott (shared) is egyben.
- A jelentés fogalmi konstruálással jár együtt, ám e konstruálás lényeges jellemzője, hogy a kommunikációs igények kielégítését célozza meg.

A nyelvi megismerés társas jellegének hangsúlyozása kedvező terepet biztosít egy olyan pragmatikai nézőpont érvényesítéséhez, amely a nyelvhasználat kognitív és szociokulturális feltételeit együttesen, sőt kölcsönösen egymásra vonatkoztatva látatja, és a nyelvhasználatot társas megismerő tevékenységként írja le (l. erre pl. Verschueren 1999, Tátrai 2011, továbbá vö. Clark 1996). A **nyelvi tevékenységre** összpontosító pragmatikának mindazonáltal önmagában, a maga kiindulópontjából nem szükséges kezelnie a nyelvtannal és a jelentéssel (jelentésképzéssel) kapcsolatos összes problémát, és nem is szerencsés hajlandóságot mutatnia erre. Arra viszont célszerű törekednie, hogy termékeny diskurzusba kerüljön a szemantikával, vagyis azzal a szemantikai kiindulóponttal, amely a **nyelvi szimbólumok** jelentésképzésben betöltött szerepét helyezi kérdésfeltevésének a középpontjába.

A dolgozat a deixis műveletéhez kapcsolódó egyes kérdéseket a fentebb jelzett funkcionális kognitív pragmatikai kiindulópontból közelíti meg. Ezzel összefüggésben azt is célul tűzi ki, hogy – a nyelvészeti hagyományban (l. Lyons 1977, Levinson 1983) amúgy is szemantikai-pragmatikai interface-ként kezelt – deixis e megközelítését diskurzusba hozza a kognitív nyelvtan szemantikai motiváltságú deixisértelmezésével (l. Langacker 2002, 2008, Brisard 2002). A deixis jelensége – akárcsak annak különböző fajtái – mindkét megközelítésben nyitott, prototípuselvű kategóriaként jelenik meg, amely nem választható el élesen az episztemikus lehorgonyzás műveletétől. A leginkább problémavázlatként olvasható, a további empirikus kutatások megalapozását megcélzó dolgozatban arra keressük a választ, hogy a deiktikus kifejezéseként funkcionáló, ám a kategória prototipikus elemei közé mégsem sorolható harmadik személyű névmások, valamint a közelre és távolra mutató névmások működésének milyen sajátosságai figyelhetők meg a magyar nyelvben, és e sajátosságok mivel és hogyan magyarázhatók.

2. A deixis művelete

A deixis jelenségét funkcionális kognitív kiindulópontból közelítjük meg, és olyan nyelvi műveletként mutatjuk be, amely a diskurzus értelmezésébe bevonja a résztvevők fizikai és társas világát, vagyis azokat a kontextuális ismereteket, amelyek a beszédesemény tér- és időbeli, valamint személyközi viszonyainak feldolgozásából származnak (Tátrai 2010: 212). A prototipikus deiktikus kifejezések kontextusfüggő referenciapontokból kiindulva teszik hozzáférhetővé annak a referenciális jelenetnek a térbeli, időbeli vagy éppen személyközi viszonyait, amelyre a nyelvi szimbólumokkal a megnyilatkozó a befogadó figyelmét irányítja (vö. Langacker 2002). Hogy e rövid fogalomértelmezés elméleti háttérfeltevéseivel, illetőleg következményeivel számot vehessünk, először a deixis műveletének kettős, fiziológiai és diszkurzív megalapozottsá-

gából indulunk ki (2.1.). Majd a diszkurzív megalapozottsággal összefüggésben a deixist mint figyelemirányítási műveletet mutatjuk be (2.2.). Ezt követően pedig a deixis és az episztemikus lehorgonyzás művelete közötti összefüggéseket tárgyaljuk, rámutatva a deixis kategóriájának prototípuselvű nyitottságára (2.3.).

2.1. A funkcionális kognitív nyelvészeti modellekre általában jellemző, hogy a nyelv kialakulását és működését – kimondva, kimondatlanul – olyan epigenetikus interakcióként mutatják be, amely az emberi agy/elme és a fizikai/társas környezet között jön létre. Az **epigenezis** fogalma egyfelől azt is hangsúlyossá teszi, hogy a nyelvi megismerés genetikai alapokon, veleszületett kognitív képességeken (folyamatokon és struktúrákon) nyugszik, másfelől annak is kiemelt jelentőséget tulajdonít, hogy e képességek kibontakozásához konstruktívan járul hozzá a fizikai és a társas környezet (vö. Karmiloff-Smith 1996). E magyarázat szerint tehát a környezeti ingerek nem egyszerűen beindítanak egy készen kapott genetikai programot. A releváns környezeti tapasztalatok döntő szerepet kapnak a kezdeti, genetikailag meghatározott észlelési és viselkedési repertoárnak egyfelől a kidolgozásában, másfelől az emergens továbbfejlesztésében (l. Sinha 2001). A kidolgozás (elaboráció) itt azt jelenti, hogy a megismerés egyszerűbb konstrukcióiból összetettebbek, az általánosabbakból specifikusabbak jönnek létre, az emergencia pedig azt, hogy az egyszerűbb, általánosabb folyamatokból, struktúrákból kiindulva az emberi megismerési rendszer olyan új tulajdonságai és szintjei alakulnak ki, amelyek nem vezethetők le egyszerűen az alapul szolgáló folyamatokból, struktúrákból.

A fentiekből következik, hogy az emberi megismerés lehetőségeit lényegileg meghatározzák azok az egyszerű interakciók, amelyek a sajátos, fajspecifikus biológiai jellemzőkkel rendelkező emberi test és a fizikai környezet között jönnek létre. A nyelvi megismerés e **fiziológiai megalapozottsága** (Sinha 1999) alapvető szerepet játszik a világgal kapcsolatos tapasztalatok fogalmi megkonstruálásában és nyelvi megjelenítésében.¹ Ám annak elismerése és hangsúlyozása, hogy a nyelvi megismerés lényegileg függ attól, ahogy az emberek a saját testükből kiindulva megtapasztalják az őket körülvevő fizikai világot, még nem jelenti azt, hogy a nyelvi megismerés azonos is lenne ezzel. A világ egyéni „birtokba vétele” önmagában még csak részlegesen magyarázza a nyelvi megismerés sajátzerűségét, emergens jellegét. Az átfogó magyarázathoz azt is figyelembe kell vennünk, hogy az emberek nemcsak birtokba veszik a világot, hanem – a társas interakciók keretében – „meg is osztoznak” rajta. Másképpen fogalmazva: a világ fiziológiai megtapasztalása úgy válik nyelvvé, hogy egyúttal beágyazódik abba a szociokulturális praxisba, amelyet az emberek közös, társas tevékenysége alakít ki (l. Zlatev 1997). Az emberek a világgal kapcsolatos tapasztalataikat ennek keretében tudják mások számára hozzáférhetővé tenni. A nyelvi megismerésnek tehát – a fiziológiai megalapozottsága mellett – a **diszkurzív megalapozottsága** (Sinha 1999) is lényeginek tekinthető.

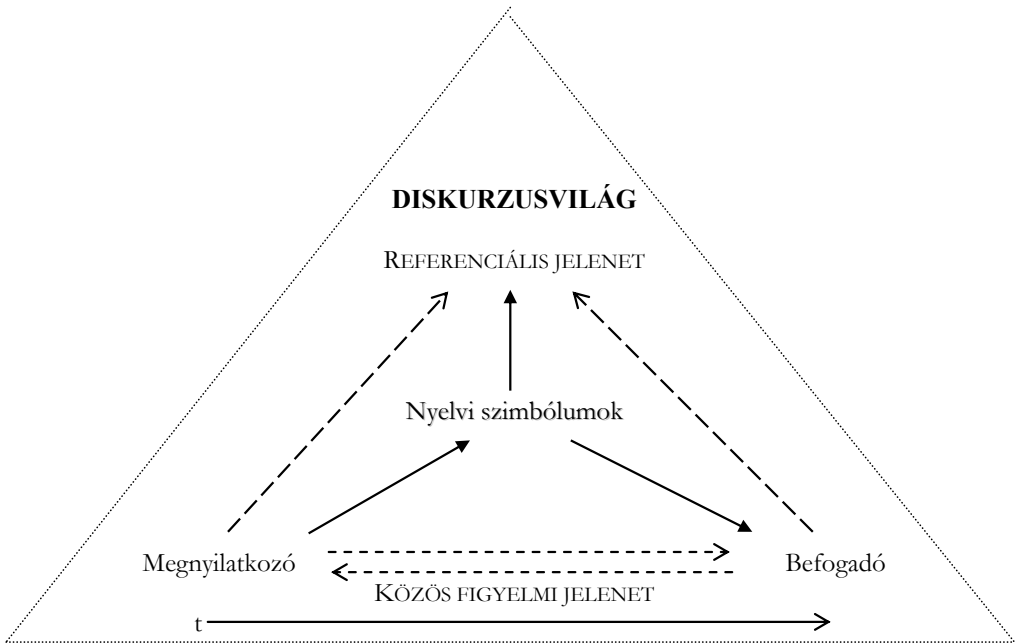
A deixis jelenségéről nemcsak az állapítható meg, hogy szorosan összefügg a nyelvi megismerésnek mind a fiziológiai, mind a diszkurzív megalapozottságával, hanem egyúttal az is, hogy ennek az egyik legalapvetőbb bizonyítékát szolgáltatja.² A deixis jelenségére egyfelől különösképpen igaz, hogy működésében alapvető szerepet játszik az, ahogy az ember – a saját testéből kiindulva – megtapasztalja az őt körülvevő fizikai, továbbá társas világot, és feldolgozza annak térbeli, időbeli és személyközi viszonyait (l. Marmaridou 2000: 86–116, valamint Laczkó 2008,

¹ A testesültség (embodiment) különböző felfogásainak áttekintésére l. Rohrer 2007, továbbá vö. még Lakoff–Johnson 1999, Cruse–Croft 2004.

² Annak hangsúlyozása, hogy a nyelvi megismerésnek kettős, fiziológiai és diszkurzív alapja van, természetesen nem jelenti azt, hogy a nyelvi megismerés azonos is lenne ezekkel az alapokkal (vö. Sinha 1999). Azt viszont jelenti, hogy az egyén (szelf) önépítkezése nem magyarázható kielégítően ezen alapok figyelembevétele nélkül.

Tátrai 2010). A deixis működése szempontjából ugyanis központi jelentősége van annak, hogy a diskurzusban megjelenő különböző deiktikus kifejezések nem önkényesen, hanem egocentrikus módon szerveződnek (Bühler 1934). Ez az egocentrizmus úgy érvényesül, hogy a résztvevők fizikai és szociális világával kapcsolatos ismereteket mozgósító deiktikus kifejezéseket ahhoz a **deiktikus centrum**hoz viszonyítva értelmezik, amelyet alapesetben a megnyilatkozó személye, helye és ideje jelöli ki, és amelyet nyelvileg explicitté az *én, itt, most* deiktikus nyelvi kifejezések tesznek. A deiktikus centrum így a referenciális tájékozódás kontextusfüggő kiindulópontjával szolgál, ahonnan a résztvevők a tér- és időbeli, valamint a személyközi viszonyokat feldolgozzák. Ám azt is hangsúlyozni kell, hogy a deixis művelete a beszédesemény résztvevői között létrejövő interszubjektív tájékozódási rendszer működését feltételezi. A deiktikus kifejezések szerveződése ennél fogva legalább annyira szociocentrikus, mint amennyire egocentrikus (l. Sidnell 2009: 115–119). Másképpen szólva tehát: a deixis működésében a nyelvi megismerésnek nemcsak a fiziológiai, hanem a diszkurzív meghatározottsága is fontos szerepet játszik. A megnyilatkozó ugyanis a társas interakció keretében a deiktikus kifejezéseket annak érdekében alkalmazza, hogy a címzett figyelmét a beszédeseménnyre, pontosabban a beszédesemény hatókörébe vont dologra, illetőleg eseményre, azok valamely összetevőjére, jellemzőjére (térbeli, időbeli és személyközi dimenziójára) irányítsa. Mindez pedig azért lehetséges, mert a befogadó képes arra, hogy a tér- és időbeli, valamint a személyközi viszonyokat a saját, fiziológiailag meghatározott kiindulópontjától eltérő kiindulópontból dolgozza fel. Ám erre – a másikat saját magukhoz hasonlóan mentális ágensként értelmező – emberek természetesen nemcsak befogadóként, hanem megnyilatkozóként is képesek. Így lehetőség nyílik a **deiktikus kivétítés**re, vagyis arra, hogy a megnyilatkozó a deiktikus centrumot – részben vagy egészben – áthelyezze valaki másra vagy esetleg valami másra (l. még Tátrai 2008: 260–264, 2010: 226–229). Mindezt pedig leginkább a közös figyelem működése (Tomasello 2002: 103–143) magyarázza.

2.2. A dinamikus jelentésképzés folyamatának a **közös figyelmi jelenet**ként megvalósuló diskurzus biztosít keretet (l. Sinha 2001, Tomasello 2002, valamint Tátrai 2011). A közös figyelmi jelenetekre az jellemző, hogy résztvevői, a megnyilatkozók és a befogadók – valamely természetes nyelv (vagy nyelvek) közegében – interakcióba lépnek egymással, és a másik figyelmenek irányításával, illetve követésével járulnak hozzá azon **referenciális jelenetek** megkonstruálásához és megértéséhez, amellyel a kommunikációs igényeik adaptív kielégítését célozzák meg (l. még Verschueren 1999: 61–65). A közös figyelmi jelenet tehát a szimbolikus nyelvi kommunikáció alapvető feltétele, olyan interszubjektív emberi tevékenység, amelyben lehetővé válik a másik figyelmenek ráirányítása a világ dolgaira és eseményeire (a referenciális jelenetre), és ezáltal megvalósul mentális irányultságának (figyelmenek, megértésének) befolyásolása (Tátrai 2011).

A nyelvi megismerés mint szimbolikus kommunikáció
(Sinha 2001 és Tomasello 2002 alapján)

Ahogy a nyelvi tevékenységet figyelemirányítási folyamatként megjelenítő ábra is mutatja, a referenciális jelenet megfigyelése, illetőleg megértése a **diskurzusvilágban** történik.³ A diskurzusvilág így magában foglalja:

- a közös figyelmi jelenetet, annak résztvevőivel és azok fizikai, társas és mentális világával együtt, amelyet a résztvevők e közös tevékenység során dolgoznak fel;
- a közös figyelmi jelenet során alkalmazásba vett, és így a fentebb jelzett interszubjektív kontextusba helyezett nyelvi szimbólumokat, valamint
- a nyelvi szimbólumok segítségével megfigyelhetővé, illetőleg megérthetővé tett referenciális jelenetet, vagyis a nyelvileg megjelenített, és így mások számára hozzáférhetővé tett világbeli tapasztalatokat.

A nyelvi szimbólumok alkalmazásba vételének tehát egyik feltétele, hogy embertársainkat önmagunkhoz hasonló mentális ágensnek tekintsük, akik – hozzánk hasonlóan – képesek a velük interakcióba kerülő társaik figyelmét irányítani és követni (l. Tomasello 2002: 109–113, Sinha 2001).⁴ Ezzel összefüggésben képesek saját mentális állapotaikat (szándékaikat, vágya-

³ A diskurzusvilág itt követett értelmezése összefüggésbe hozható Tolcsvai Nagy (2001: 121–125) szövegvilág, valamint Langacker (2008: 463–467) aktuális diskurzustér (current discourse space) fogalmával.

⁴ A nyelvi megismeréssel kapcsolatos intencionalitás így nem egyszerűen csak célelvűséget, célra irányulást jelent. A szimbolikus kommunikációval összefüggésben az intencionalitás két további aspektusát is figyelembe kell venni. A kommunikációs szándékok egyfelől a másokra mint önmagunkhoz hasonló intencionális ágensre, másfelől a közösen birtokba vehető, azaz megosztható világra, annak bizonyos dolgára vagy eseményére is irányulnak (l. még Tátrai 2011).

ikat, vélelmeiket és érzelmeiket) kifejezésre juttatni, és egyúttal a másik mentális állapotait (szándékait, vágyait, vélelmeit és érzelmeit) befolyásolni (vö. még Croft 1994, Searle 2000: 134–161). A másokkal való azonosulás képessége feltehetően az emberi fajra jellemző kivételes biológiai adottság, amely a társas interakciókban bontakozik ki (l. erről Sinha 2001, valamint Tomasello 2002: 21–64). A nyelvi megismerést ennél fogva alapvetően jellemzi az **interszubsjektivitás**: a világ nyelvi megismeréséhez önmagunk másokhoz viszonyított és mások önmagunkhoz viszonyított megértésén át vezet az út (l. még Tomasello 2003, 2011). A nyelvi szimbólumok használatának további – a másik és magunk mentális ágensként történő értelmezésétől közel sem függetleníthető – jellegzetessége a **referencialitás**. Ahogy az ábrán is látható, az interszubsjektív nyelvi megismerést egy triadikus viszonyrendszer jellemzi, amelyet referenciális háromszögnek is szokás nevezni: (1) valaki (2) valakinek (3) valamire irányítja a figyelmét. A nyelvi referencia ennél fogva olyan interszubsjektív aktusként nyer értelmezést, amelynek során a másikat a nyelvi szimbólumok segítségével megpróbáljuk rávenni arra, hogy figyelmét a minket körülvevő és egyúttal minket is magában foglaló világból valami, a többitől elkülönülő entitásra, illetőleg az azt magában foglaló referenciális jelenetre irányítsa (l. Sinha 1999).

Amennyiben a közös figyelem működését, egymás figyelmének irányítását, illetve követését a nyelvi megismerés jellegadó tulajdonságaként szemléljük, a deixis műveletét közel sem tekinthetjük periférikus, járulékos nyelvi jelenségnek. Éppen ellenkezőleg: a nyelvi jelentésképzés dinamikus folyamatának vizsgálatában érdemes alapvető szerepet tulajdonítanunk ennek a nyelvi műveletnek (vö. Langacker 2002: 1–2). Annál is inkább, mert az ún. „protoszimbolikus” **deiktikus gesztusok** alkalmazását ugyancsak a szimbolikus kommunikáció emergens tulajdonságaként megjelenő figyelemirányítás interszubsjektív aktusa jellemzi (l. Sinha 2001). E rámutató gesztusokkal ugyanis – még ha nem is adnak lehetőséget a tapasztalatok olyan rugalmas módon történő fogalmi megkonstruálására, mint a lényegesen nagyobb fokú kidolgozottsággal és szisztematikus elrendeződéssel jellemezhető nyelvi szimbólumok (l. ehhez Langacker 1987, 2008: 55–89, valamint Tolcsvai Nagy 2010: 30–48) – ugyancsak valaki irányítja valakinek a figyelmét valamire. Ám a deixis nyelvi művelete szempontjából az eddig mondottaknak vannak még további lényegi implikációi és következményei is.

2.3. A közös figyelmi jelenet teremti meg azt az interszubsjektív **kontextust**, amelyben a nyelvi szimbólumok referenciális értelmezése (diskurzusvilágbeli **lehorgonyzása**) megtörténik (l. Sinha 1999, Tomasello 2002, vö. még Brisard 2002: xii). Az így értett kontextus nem előre adott, a megnyilatkozásoktól függetlenül létező realitás. Sokkal inkább olyan dinamikus viszonyrendszer, amely a résztvevőket, illetve azok fizikai, társas és mentális világát foglalja magában (l. Verschueren 1999: 75–114, Tátrai 2004, továbbá vö. még Croft 2009). A fizikai világ a résztvevők által észlelt tér-idő viszonyrendszerből épül fel. A társas világ a résztvevők által feldolgozott szociokulturális viszonyrendszert öleli fel. A mentális világ pedig a résztvevők maguknak és egymásnak tulajdonított mentális állapotait (szándékait, vágyait, vélelmeit és érzelmeit) tartalmazza. Mindezzel összefüggésben hangsúlyozni kell, hogy a fizikai, társas és mentális világ nem alkot homológ sort. Amíg a prototipikus deiktikus kifejezések működése szempontjából lényegi szerepet játszó fizikai és társas világ a nyelvi cselekvésnek, addig a mentális világ a nyelvi gondolkodásnak, a résztvevői tudatok aktív működésének biztosít terepet (vö. Bruner 1986: 27). Mindemellett ehhez még azt is hozzá kell tenni, hogy a fizikai, társas és mentális világ kölcsönösen feltételezik egymást. Egyfelől a diskurzus során a résztvevőket körülvevő fizikai és társas világ az elmékben reprezentálódik, másfelől az elmék működéséről csak a fizikai és társas környezet figyelembevételével, ahhoz való viszonyukban beszélhetünk. Az interszubsjektív kontextus létrejötté tehát dinamikus folyamat:

a résztvevők a feldolgozás során kisebb-nagyobb erőfeszítéseket tesznek annak érdekében, hogy a fizikai, társas és mentális világból származó ismeretek mozgósításával biztosítsák az éppen folyó diskurzusban alkalmazásba vett nyelvi szimbólumok kommunikációs igényeket kielégítő referenciális értelmezését. A közös figyelmi jelenet során létrejövő interszubjektív kontextus fogalma tehát lényegében megfeleltethető Langacker (2002: 7) alap (ground) fogalmának, amelyet a diskurzusvilág (current discourse space) központi részeként értelmez: „Az alap terminust a beszédeseményre, annak résztvevőire és azok közvetlen körülményeire utalva használom.”⁵ Brisard (2002: xi) szintén hasonlóképpen értelmezi az alap (ground) fogalmát: „...az alap vagy beszédhelyzet magában foglalja magát a beszédeseményt, annak résztvevőit és azok saját tudását”.⁶

Mindez azt is jelenti egyben, hogy a dolgokat és az eseményeket reprezentáló nyelvi szimbólumok a diskurzusvilágban azáltal horgonyozódnak le (grounding), hogy szerepet kapnak az adott referenciális jelenet közös megfigyelésében. A referenciális jelenet a közös figyelmi jelenet során mások számára nyelviileg hozzáférhetővé tett világbeli jelenet, nyelviileg megjelenített esemény, történés, állapot (l. Tátrai 2011).

- (1) a. Ezt most neked ajándékozom.
 b. Nézd, ott jön Kornél a barátjával.
 c. Tegnap Kornél az egész délutánt a könyvtárban töltötte.
 d. Egy tízéves kisfiú odalépett a kapushoz.

Az (1a–b) példákban a megnyilatkozó az alkalmazásba vett nyelvi szimbólumokkal olyan referenciális jelenetre irányítja beszédpartnere figyelmét, amely perceptuálisan megfigyelhető mindkettejük számára. A különbség közöttük az, hogy az (1a)-ban a diskurzus résztvevői maguk is szereplői, cselekvő részesei a nyelviileg hozzáférhetővé tett világbeli jelenetnek (l. Langacker 2008: 256–260). Nem véletlen, hogy e példamondat prototipikusnak mondható deiktikus nyelvi kifejezések köré szerveződik: az *ezt* a résztvevők fizikai terét, a *most* a beszédesemény idejét, a *neked* személyes névmás és az *ajándékozom* E/1. személyragja pedig a résztvevők személyközi viszonyait vonják be az értelmezésbe azáltal, hogy megkövetelik azok feldolgozását. Az (1b)-ben viszont a közös figyelmi jelenet résztvevői már nem jelennek meg annak a referenciális jelenetnek a szereplőiként, amely Kornél és a barátja közeledtéről tudósít. Ahogy ezt a metapragmatikai reflexióként (l. Verschueren 1999: 187–198, Tátrai 2006, 2011) működő első tagmondat, amelyben a címzett és ezáltal maga a közös figyelmi jelenet is objektivizálódik, nyelviileg explicitté teszi, csak a külső szemlélők pozícióját foglalják el a második tagmondatban megjelenített esemény vonatkozásában. Mindazonáltal az e példában szereplő *ott* és *jön* deiktikus kifejezések sikeres értelmezéséhez is szükség van a résztvevők közös fizikai terének a feldolgozására.

Ahogy azonban az (1c–d) példák szemléltetik, a nyelvi szimbólumok alkalmazásával nem csak arra nyílik lehetőség, hogy a megnyilatkozó olyan referenciális jelenetekre irányítsa a másik figyelmét, amelyet az perceptuálisan képes feldolgozni. A nyelvi tevékenységet folytató emberek olyan tapasztalatokat is meg tudnak osztani egymással, amelyek nem kötődnek a beszédesemény (azaz a közös figyelmi jelenet) konkrét fizikai világához. Az ilyen esetekben a referenciális jelenet a nyelvi szimbólumokon keresztül úgy válik a másik számára hozzáférhetővé, hogy azt anélkül is megérti, hogy perceptuálisan megfigyelhetné. Így az ilyen ese-

⁵ „I use the term of ground for the speech event, its participants, and its immediate circumstances” (Langacker 2002: 7).

⁶ „...ground or situation of speech, including the speech event itself, its participants, and their respective sphere of knowledge” (Brisard 2002: xi).

tek – szemben az (1a–b)-hez hasonló esetekkel – azt sem követelik meg, hogy a résztvevők ugyanabban a közös térben helyezkedjenek el. Ám az (1c) és az (1d) között van egy lényeges különbség is. Az (1c)-ben a *tegnap* deiktikus kifejezés egyértelművé teszi a közös figyelmi jelenet és a referenciális jelenet közötti térbeli-időbeli kontiguitást (érintkezést). Egyértelművé teszi ugyanis, hogy a megnyilatkozó olyan eseményről számol be a beszédpartnerének, amely az ő valós világukban korábban történt, és amelyet így közvetlenül a saját világukkal kapcsolatos tapasztalataik kontextusára tudnak vonatkoztatni. Másképpen fogalmazva: a *tegnap* deiktikus kifejezés azt jelzi, hogy a közös figyelmi jelenet és a referenciális jelenet – hasonlóan az (1a–b) példákhoz – tér- és időbeli kontiguitáson alapuló **deiktikus kapcsolat**-ban vannak egymással.⁷ A **térbeli és időbeli kontiguitás** azt jelenti, hogy a megnyilatkozó a maga meghatározott és rögzített térbeli és időbeli pozíciójából viszonyul a reprezentálni kívánt események teréhez és idejéhez. Következésképpen lehetősége van az olyan deiktikus kifejezések használatára, mint például *ebben a házban, a szomszéd utcában, a folyó másik oldalán, illetve tegnap, néhány évtizeddel ezelőtt, a múlt században, holnapután* stb. (l. Tátrai 2011: 186–187). A nyelvi megismerés azonban olyan referenciális jelenet megértését is lehetővé teszi, amelyet a résztvevők nem feltétlenül vonatkoztatnak közvetlenül a valós világgal kapcsolatos tapasztalataik kontextusára. Így járunk el például mi is akkor, amikor az (1d)-t Kosztolányi Dezső *A kulcs* című novellájának első mondataként olvassuk. Ekkor a referenciális jelenet – mivel nem hozzuk tér- és időbeli kontiguitáson alapuló deiktikus kapcsolatba a beszédesemény világával – fikcióként nyer értelmezést. Az (1d) mindazonáltal lehet természetesen saját tapasztaláson alapuló esemény felidézése is. Annyi azonban ekkor is megállapítható róla, hogy a mondat nem tartalmaz olyan nyelvi megoldást, amely a közös figyelmi jelenet és a referenciális jelenet deiktikus kapcsolatát előtérbe helyezné (profilálná), azaz egyértelművé tenné.⁸

Mindazonáltal – még akkor is, ha fikcióként értelmezzük – az (1d)-ben szereplő elemi mondat is lehorgonyzódik a közös figyelmi jelenet interszjektív kontextusában. Ahogy az egyébiránt az (1a–c) példákban is megfigyelhető, a dolgokat megnevező főnevek esetében a határozatlanság, illetve a határozottság jelölése (*egy tízéves kislány, a kapushoz*), a dolgok közötti temporális relációt megnevező ige esetében pedig az idő, illetve a mód jelölése (*odalépett*) segíti elő az elemi mondat lehorgonyzását. A lehorgonyzás a típusmegnevezésből egyedi példányt hoz létre, a típus egy megvalósulását (instantiation) profilálja az alaphoz, vagyis a közös figyelmi jelenet interszjektív kontextusához viszonyítva (l. Langacker 2002: 6–15, valamint Tolcsvai Nagy 2010: 130–132). A **lehorgonyzó nyelvi elemek** alkalmazása tehát azt segíti elő, hogy az adott diskurzusban megjelenő elemi mondatot arra a referenciális jelenetre – annak egészére vagy egy határolt részére – vonatkoztassuk, amelyre a közös figyelmi jelenet keretében a diskurzus résztvevőinek a figyelme irányul. Ez indokolja a deixis fogalmának olyan kiterjedt értelmezését, amely szerint a lehorgonyzó elemeket is e nyitott, prototípuselvű kategóriába soroljuk (l. Langacker 2002, Brisard 2002, valamint vö. még pl. Stockwell 2002: 41–57).⁹ Ugyanis ahogy a **prototipikus deiktikus kifejezések** (*én, te, itt, ott, most, tegnap* stb.) kontextusfüg-

⁷ A tér- és időbeli kontiguitáson alapuló deiktikus kapcsolatról l. még Tátrai 2005, 2010, ahol e viszonyt a *közvetlen referenciális kapcsolat* terminus jelöli. Vö. Langacker (2002) *lehorgonyzó kapcsolat* (grounding relation) fogalmával.

⁸ Ahogy egyébiránt az (1c) is értelmezhető fikcióként. Ám ebben az esetben azt kell feltételeznünk, hogy az aktuális megnyilatkozó egy fiktív megnyilatkozót ágyaz be a szövegébe, aki immár a saját világában történetekről számol be az adott módon. Másképpen szólva: ebben az esetben a referenciális jelenet magában foglal egy fiktív közös figyelmi jelenetet az onnan megérthetővé tett fiktív referenciális jelenettel együtt.

⁹ Langacker a lehorgonyzó elemek deiktikus természetét hangsúlyozza: „Grounding elements are [...] deictic in nature” (2002: 7).

gő referenciapontokból kiindulva teszik hozzáférhetővé a referenciális jelenet térbeli, időbeli vagy éppen személyközi viszonyait, úgy a lehorgonyzó nyelvi elemek szintén kontextusfüggő referenciapontokat jelölnek ki a dolgokat kifejező főnevek és az azok közötti temporális relációt kifejező igék referenciális értelmezéséhez. Ám a prototipikus deiktikus kifejezések és a lehorgonyzó nyelvi elemek működése között akadnak lényegi, egymástól közel sem független különbségek:

- Amíg a prototipikus deiktikus elemek használata tér- és időbeli kontiguitáson alapuló deiktikus kapcsolatot teremt a közös figyelmi jelenet és a referenciális jelenet között, addig a lehorgonyzó elemek alkalmazása önmagában nem hozza létre, illetőleg nem profilálja ezt a relációt (vö. Langacker 2002: 11–15).
- Amíg a prototipikus deiktikus elemek sikeres referenciális értelmezése megköveteli a résztvevők fizikai és társas világából származó kontextuális ismeretek feldolgozását, addig a lehorgonyzó elemek csupán mentális kapcsolatot teremtenek a közös figyelmi jelenet résztvevői és a lehorgonyzott entitások között a referenciális jelenetben szereplő dolgok és események megfigyelését, megértését illetően (vö. Langacker 2002: 6–8, Brisard 2002: xv–xvi).
- Amíg a prototipikus deiktikus elemek a referenciális jelenet térbeli, időbeli és személyközi viszonyait (dimenzióit) teszik hozzáférhetővé egy kontextusfüggő kiindulópontból, addig a lehorgonyzó elemek a referenciális jelenet dolgainak és eseményeinek – egyébiránt ugyancsak kontextusfüggő kiindulópontból történő – megjelenítésében kapnak szerepet (vö. Brisard 2002: xi–xvii).

3. A személyek és a dolgok deiktikus jelölése

A fenti szempontokat érvényesítve a továbbiakban a hagyományosan deiktikus kifejezéseként számon tartott harmadik személyű névmások, valamint a közelre és távolra mutató névmások működésére összpontosítunk. E kifejezések vizsgálata a 2.3. végén tárgyalt tulajdonságok mentén azért lehet különösen tanulságos, mert eszerint jellemzően nem funkcionálnak sem prototipikus deiktikus kifejezéseként, sem prototipikus lehorgonyzó elemekként. Működésük sokkal inkább azt mutatja, hogy a két művelet prototipikus megvalósulásai közötti átmenetként célszerű kezelni őket. E feltevésünk mellett – a magyar nyelvre összpontosítva – először a harmadik személyű (3.1.), majd a dologra mutató névmások (3.2.) funkcionálásának áttekintésével, végül a köztük lévő korrelációknak (3.3.) a bemutatásával érvelünk.

3.1. A harmadik személyű személyes névmások

A harmadik személyű személyes névmások, az *ő* és az *ők* használata alapvetően a társas deixis, azon belül a személydeixis műveletéhez kötődik. A **társas deixis** azokat a nyelvi műveleteket fogja át, amelyek a közös figyelmi jelenet társas világának feldolgozásából származó ismereteket vonják be a diskurzus értelmezésébe. A társas deixis – az említett kontextuális ismeretek mozgósításával – a szóba kerülő referenciális jelenet személyközi viszonyainak a megértéséhez járul hozzá. A társas deixis egyfelől a beszédesemény résztvevői szerepeit hozza működésbe, másfelől a résztvevők társadalmi szerepvizonyait teszi felismerhetővé, illetőleg alakíthatóvá. A résztvevői szerepek megjelenítésének kérdéseit a személydeixis, az azokhoz szorosan kapcsolódó társadalmi szerepvizonyok kifejezésének problémáit pedig az attitűddeixis fogalma öleli fel (Tátrai 2010: 215).

A **személydeixis**ről általánosságban az állapítható meg, hogy az egyes szám első és második személyű nyelvi formák (névmások és inflexiók morféimák) általában prototipikus, szimbolikus használattal jellemezhető deiktikus kifejezéseként funkcionálnak, amelyek a közös figyelmi jelenet résztvevőire, vagyis a kontextus társas világának központi szereplőire vonatkoznak (l. bővebben Tátrai 2010: 215–218, a névmásokat fókuszba helyezve Laczkó 2006: 47–50). Az egyes szám **harmadik személyű** deiktikus kifejezések szerepe az első és második személyű deiktikus kifejezésekéhez képest negatívan határozható meg. Olyan, a referenciális jelenetben szereplő személyt jelölhetnek, aki – habár a résztvevők közös fizikai terében jelen lehet – nem részese magának a közös figyelmi jelenetként értett beszédeseménynek. A többes számú formák közül pedig az első és a második személy jellemzően a heterogén többség fogalmát reprezentálják. A *mi* alapvetően az *én* és még valaki(k), egyéb második és/vagy harmadik személyek. Szemben az exkluzív használattal, ahol kimarad a második személy, inkluzív használat esetén a *mi* magában foglalja az *én* és az esetleges *ő(k)* mellett az egy vagy több *te-t* is.¹⁰ A *ti* pedig, amely nem tartalmazza a beszélőt, jelölhet több megszólítottat is, de jelölhet a megszólított(ak) mellett egyéb harmadik személy(ek)e)t is. Ezzel szemben az *ők* homogén többség: sematikusan több, a beszédeseményen kívül lévő személyt jelöl (vö. Laczkó 2006: 49–50).

Maga a személyes névmási rendszer a hat alapalakkal (*én, te, ő, mi, ti, ők*) a **nyelvtani szám- és személy kategóriáját** is reprezentálja egyben. A magyarban – annak agglutináló volta miatt – a szám- és személykategória realizálódik inflexiók morféimáként is. Egyfelől magán a véges ige kötelezően megjelenik az alannal mint referenciaponttal számban és személyben egyező igerag, amely a mai magyar nyelvben kizárólagosan a formához igazodik.¹¹ Másfelől létezik egy másik jellegzetes egyeztetési művelet, azaz referenciapont-szerkezet is, amely a birtoklás nyelvi kifejezésében, a birtokos szerkezetben jelenik meg (l. Tolcsvai Nagy 2005, 2010: 82–85). Az első és a második személy szükségszerűen kontextusfüggő referenciaponttal rendelkezik, a harmadik személy esetében azonban a kontextusfüggő referenciapont mellett nominális szerkezet is megjelenhet referenciapontként. Mindez azt jelenti, hogy a harmadik személyű névmások és a hozzájuk kapcsolódó inflexiók morféimák a lehorgonyzott főnevekhez (nominálisokhoz) hasonlóan működnek. Például a *fiú(k)* és a *Kornél(ék)* típusú nominálisok vagy az *ő(k)* is azáltal horgonyzódnak le a közös figyelmi jelenetben, hogy a referenciális jelenet olyan meghatározott szereplőjére vagy szereplőire vonatkoznak, akik nem azonosak a beszédesemény résztvevőivel.

A fentiek értelmében a harmadik személyű deiktikus kifejezések nem tekinthetők a kategória prototipikus példányainak. Mindezt az is egyértelművé teszi, hogy nem jellemzi őket a deixis tisztán szimbolikus használata. Sikeres referenciális értelmezésük általában vagy gesz-

¹⁰ A *mi* névmásnak létezik olyan használata, amelyben a többes alak valójában a beszélőt reprezentálja („királyi” többes, és olyan is, amelyben az *én* nem szerepel, ám a hallgatóval való közösségvállalást reprezentálja (pl. az orvos a betegnek: *Hogy aludtunk?*). Ezekre a használatokra és funkcióikra ebben a dolgozatban nem térünk ki (l. erről Tátrai 2010: 215–218).

¹¹ A formai egyeztetés annyira erősen rögzült a magyarban, hogy az elemi mondaton (clause) belül kizárólag ezt a formát találjuk, és csak azon túl lehetséges ettől elérő megvalósulás. Például: *Sok fiú jött ki a pályára*. Annak ellenére, hogy a *sok* egyértelműsíti a többség fogalmát, az egyes számú *fiú* főnév csak az E/3. igeragot teszi lehetővé. Összetett mondatban vagy szövegbe ágyazódva azonban a *sok fiú* többesfogalma aktiválhatja a többes igei személyragot vagy kötelezően magát a többes számú személyes névmást, attól függően, hogy a két tagmondat kapcsolata mennyire grammatikalizálódott: *Sok fiú jött ki a pályára, hogy megnézzelmegnézzék a mérkőzést*; *Sok fiú jött ki a pályára, és megnéztelmegnézték a mérkőzést*; *Sok fiú jött ki a pályára. Megnézték a mérkőzést*; *Sok fiú jött ki a pályára. Ők érték szét a stadiont*. (Vö. Rác 1990.)

tussal kísért használatot, vagy anaforikus (esetleg kataforikus) használatot követel meg.¹² A (2a–d) példák a **gesztussal kísért használatot** szemléltetik, amelynek feltétele, hogy a résztvevők, a megnyilatkozó és beszédpartnere, valamint a referenciális jelenet E/3. személlyel jelölt szereplője egy térben és időben legyenek. (Az alábbiakban szereplő példák elemzései a téma empirikus kutatását kívánják megalapozni. A példák olyan saját gyűjtésű korpuszból származnak, amely tartalmaz személyes résztvevői megfigyelésen alapuló eseteket, az Index internetes hírportál topikjából származó adatokat, valamint a Magyar Nemzeti Szövegtárból válogatott példákat.)

- (2) a. *Őt* láttam valamelyik reggel a professzorral az egyetemen.
 b. *Ő* bukott meg egyedül a vizsgán.
 c. Én most rögtön megszólítom.
 d. Na végre, megérkezett.

Képzeld el, hogy a (2a–d) akkor hangzik el, amikor a harmadik személyű névmással vagy csupán a harmadik személyű inflexiók morfémaival megjelölt személy belép abba a terembe, ahol a résztvevők tartózkodnak, és a résztvevők – egymás által feldolgozott – tekintete erre a személyre szegeződik. A névmási megjelölés és a tetetlen megvalósulás (zéró + inflexió) közötti különbség azon alapul, hogy a résztvevőknek milyen közös tudása aktiválódik arról a harmadik személy személyről, akire a közös figyelem irányul. Például hogy részese volt-e valamilyen mértékben a korábbi megnyilatkozásoknak, és milyen módon volt az. A (2a–b) esetében a belépő személy a figyelem fókuszába kerül, a beszélő azonosítja, aktiválja a perceptuálisan feldolgozott jelenetben a hallgató számára azt, hogy éppen az adott belépőről van szó. Ekkor a névmás biztosítja az elemi mondaton belül az aktiváltságot. Ezzel szemben a (2c–d) névmási jelöletlensége azt implikálja, hogy a szóban forgó személy a beszélő és a hallgató számára már erősen aktivált (például már hosszabb ideje őt nézik vagy őrá várnak), így a figyelemirányítás az igei inflexióval is megvalósulhat. A (2c)-ben a harmadik személyt az E/1.-es igerag jelöli, hiszen a magyarban az igei inflexió kettős referenciapont-szerkezettel rendelkezik, az alany szám- és személybeli egyezése mellett a tárgyi szerepű nominális is referenciapontként szolgál, amely az általános és a határozott igei paradigma közötti választást határozza meg.¹³

A (3a–c) az **anaforikus**, illetve **kataforikus használatot** szemlélteti, amely – szemben a gesztussal kísért használattal – nem követeli meg azt, hogy a referenciális jelenet perceptuálisan megfigyelhető legyen a közös figyelmi jelenet résztvevői számára.

- (3) a. M. P. megbukott. *Ő* már csak tudja. Csak az *őt* a miniszterelnöki székbe ültető párt nem hajlandó ezt tudomásul venni – egyelőre.
 b. Ferenczi Ilona zenetörténettel foglalkozik. Évek óta oktat a Zeneakadémián.

¹² Esetenként azonban előfordulhat a harmadik személyű deiktikus kifejezésnek olyan sajátos használata is, amely megkülönböztethető mind a gesztussal kísért, mind az anaforikus használatától. Például a *Na, beszéltél vele?* mondatban az E/3. személyes névmás ragozott formája (*vele*) olyasvalakire is vonatkozhat, aki nincs jelen a beszédhelyzetben sem, és akit a diskurzus korábbi részében sem említettek meg. Ám a résztvevők bizonyos tematikus háttérismeretei elegendőek lehetnek a sikeres referenciális értelmezéshez. Elképzelhető ugyanis, hogy a kérdés címzettjének valamely harmadik személlyel (pl. az apjával, a kedvesével, a főnökével, a szomszédjával stb.) mostanában fontos megbeszélőnivalója van, és ezt a megnyilatkozó is nagyon jól tudja. A diskurzus résztvevőinek így nem szükséges egyéb módon kifejtetté tenniük, hogy kire is vonatkozik az E/3. forma (l. Tátrai 2010: 217–218).

¹³ A hagyományos nyelvtanban ezt a jelenséget nevezik határozottságbeli egyeztetésnek (vö. Rác 1990).

c. Botrány. *Róla* beszél az egész ország. Fazekas Róbert diszkoszvető dopplingolt.

A (3a–b) mondatok jellegzetesen anaforikus műveleteket reprezentálnak. A (3a)-ban az antecedens *M. P.*, az *ő* második mondatbeli megjelenését a kontrasztivitás indokolja. A kötelező megjelenés itt a testetlen (zéró + inflexió) anaforával áll szemben, amelynek használatát a (3b) szemlélteti. A (3a) harmadik mondatába viszont az *őt* nem lehet testetlen: a tagmondat nyelvtani konstruálása kívánja meg a kitételét, hiszen a tárgy az *ültető* igenév szemantikailag szorosan kapcsolódó argumentuma. (A névmási anaforáról részletesen lásd Kocsány 1995, Tolcsvai 2001: 205–219, továbbá vö. É. Kiss 1992. Az *ő* névmás kötelező megjelenésével kapcsolatban összefoglalóan l. Tolcsvai Nagy 2001: 209.) A (3c) névmása (*róla*) katafora, posztcedense a következő mondat alánya (*Fazekas Róbert*). A névmási katafora működéséről, amely a magyar szakirodalomban meglehetősen feltáratlan terület, annyi megállapítható, hogy feldolgozása a befogadótól nagyobb mentális erőfeszítést kíván, mint a névmási anafora feldolgozása, mivel itt először egy nagyon sematikus konceptualizáció történik (névmással vagy testetlenül), és csak később jön létre a főnévvel a szemantikai művelet.

Az anaforikus, illetve kataforikus használatú harmadik személyű névmási és a testetlen formák referenciális értelmezését tehát voltaképpen két referenciapont együttes működése teszi lehetővé (vö. van Hoek 1997). Egyfelől a koreferenciális viszonyrendszer keretében az antecedensként, illetve posztcedensként megjelenő fogalom tölti be a referenciapont szerepét, amely az anaforaként (vagy kataforaként) megjelenő elemhez mint célhoz elvezet. Másfelől a beszélő is megjelenik kontextusfüggő referenciapontként, amelyhez képest az anaforikus (vagy kataforikus) harmadik személyű formák olyan személyeket jelölnek, akikről annyi mindenképpen tudható, hogy nem részesei a beszédeseménynek, azaz nem töltik be sem a megnyilatkozó, sem a címzett szerepét (l. Tátrai 2010: 213). Amikor a harmadik személyű formák perceptuálisan nem megfigyelhető referenciális jelenet szereplőit jelölik, akkor használatuk önmagában – szemben az ilyen esetekben használt első és második személyű formák használatával – nem implikál térbeli és időbeli kontiguitáson alapuló deiktikus kapcsolatot a közös figyelmi jelenet és a referenciális jelenet között. Ebből a szempontból tehát az anaforikus (és kataforikus) harmadik személyű névmási és inflexiók formák a nominális szerkezetekhez hasonló tulajdonságokat mutatnak, amelyek szintén nem profilálják a deiktikus kapcsolatot. (Nyilvánvaló különbség a nominálisok, valamint az anaforikus vagy kataforikus névmások és az inflexiók formák között az, hogy míg a lehorgonyzott főnevek nem szükségszerűen anaforikusak és főleg nem kataforikusak, viszont antecedensként vagy posztcedensként minden további nélkül funkcionálhatnak, addig a névmás és az inflexiók forma nem lehet antecedens vagy posztcedens.) A gesztussal kísért használat viszont profilálja a deiktikus kapcsolatot: a gesztusra éppen e kapcsolat profilálása érdekében van szükség.

Mindazonáltal az 'ő' szerepe nemcsak negatívan, hanem pozitívan is megközelíthető, mégpedig az 'ez/az' névmásokhoz képest. A beszédesemény résztvevőihez hasonlóan az azon kívül eső személyeket sem csupán csak térben érzékelhető entitásokként értelmezzük, hanem elsősorban egy **társas viszonyrendszer szereplőiként**. Így a harmadik személyű névmások és a hasonló funkciót betöltő inflexiók morfémák – szemben az alapesetben dolgot jelölő mutató névmásokkal – olyan entitasokat jelölnek, akik nemcsak fiziológiailag hasonlóak a beszédesemény résztvevőihöz, hanem azokhoz hasonló mentális ágensek, azaz olyan potenciális beszédpartnerek, akikkel diszkurzív viszonyba lehet kerülni. Mindez látványosan mutatkozik meg a magyarban, amely – az uráli nyelvekhez hasonlóan – nem különböztet meg nyelvileg grammatikai nemeket, de a természetes nemek sem képződnek le a személyes névmási rendszerben, azaz nincs hím-, nő- és semleges nemű differenciáció. Vagyis a harmadik személyű deiktikus *ő* alapesetben sze-

mélyre, azaz humán létezőre vonatkozhat, annak nemétől függetlenül, tárgyi entitásra viszont nem. Az élettelen dolgokat pedig alapesetben mutató névmások jelölik, mégpedig olyan módon, hogy mindeközben a téri közel-távol leképezés folyamatosan működik. Ez pedig azt jelenti, hogy személyre rá tudunk mutatni anélkül, hogy a résztvevőket körülvevő fizikai teret árnyaltan leképeznénk, és nyelviileg is kifejeznénk (az ő térben feltehetően távol van a beszélőtől és a hallgatótól, és minthogy a beszédeseménynek nem része, így ez egyben mentális távolságot is jelent). Az élettelen dolgokat viszont a mutató névmásokkal csak úgy tudjuk deiktikusan a diskurzusvilág részévé tenni, hogy közben a deiktikus központból a közelség-távolság tekintetében a pontos téri elrendezést is végrehajtjuk.

3.2. A dologra mutató névmások

A dolgokat deiktikusan leglátványosabban a térbeliséget érvényesítő *az, ez* mutató névmás jelöli. A beszédesemény fizikai terének megfigyeléséhez kötődő **térdeixis**ről (vö. Tátrai 2010) elmondható, hogy nyitott, prototípuselvű kategória, amelynek középpontjában azok a deiktikus kifejezések állnak, amelyek a beszédesemény terében észlelt dolgok elhelyezkedését, illetve mozgásuk irányát reprezentálják (*itt, ott, ide, oda* stb.). A térdeixis fogalomkörébe vonhatók ugyanakkor a dolgot (*ez, az*) és azzal kapcsolatos egyéb körülményt (*ezzel, azzal, ezért, azért* stb.), valamint a módot és állapotot (*így, úgy*), illetve a minőséget és mennyiséget (*ilyen, olyan, ennyi, annyi*) megjelenítő kifejezések is (l. Tolcsvai Nagy 2001: 175–180; vö. 1. táblázat). E kifejezések besorolását a térdeixis átfogó kategóriájába az indokolja, hogy sikeres referenciális értelmezésük megköveteli a beszédesemény fizikai terének a feldolgozását (l. Laczkó 2008, Tátrai 2010: 219–221).¹⁴

	Közelre mutató (magas hangrendű)	Távolra mutató (mély hangrendű)
Lokalizáció vagy mozgás iránya (a térdeixis központi példányai)	<i>itt, ide, innen/innét</i>	<i>ott, oda, onnan/onnét</i>
Dolog	<i>ez, ezt</i>	<i>az, azt</i>
Dolgokkal kapcsolatos körülmények	<i>ezzel, ezért</i> stb.	<i>azzal, azért</i> stb.
Minőség vagy mennyiség	<i>ilyen, ennyi</i>	<i>olyan, annyi</i>
Mód vagy állapot	<i>így</i>	<i>úgy</i>

1. táblázat

¹⁴ A térdeixis átfogó kategóriájának prototípuselvű nyitottságát mutatja, hogy amíg a lokalizációt vagy irányt jelölő mutató névmások egyértelműen a térbeliséget helyezik előtérbe, addig a dologra mutatók esetében a tér- és dologszerűség együtt érvényesül, a módot megjelenítve pedig a tér már háttértényezővé válik.

Amint a fenti példák is sejteni engedik, a magyar mutató névmások szótározható egyedszáma viszonylagosan nagy, és ennek az az oka, hogy a főnévi szerepű mutató névmások (*ez, az*) mellett történetileg kialakultak melléknévi, valamint határozószói formák is oly módon, hogy az ősi névmástövek a viszonyragokkal együtt lexikalizálódtak, így önállóan, további nyelvi eszköz nélkül fejeznek ki különféle nyelvtani viszonyítást, azaz a névmás a rá jellemző sematikus konceptuális jelentése mellett rendelkezik a magyar esetragok nagymértékben sematikus jelentésszerkezetével is, így egészítve ki a ragozott névmási alakok rendszerét. Ezeknek a névmási elemeknek legalapvetőbb funkciója a térjelölésben határozható meg, prototipikusan a következő rendszerben: az úgynevezett lokalizáláson belül, az elhelyezésben rámutatásos helyzeti vagy ugyancsak a lokalizáláson belül az irányadásban rámutatásos helyzeti elrendezésben, amely következetesen kettős rendszert alkot: a közelre és a távolra mutatást (l. Vater 1991, Tolcsvai Nagy 2001: 132–140). Ez a térbeliséget kifejező nyelvi egységek között a mutató névmási szóosztályban teljes mértékben ikonikus jelleggel valósul meg: a magas hangrendű forma mindig a közel (*ez, itt, ide, innen, ilyen, ennyi, így*), a mély hangrendű a távol (*az, ott, oda, onnan, olyan, annyi, úgy*) kategóriáját jelöli. Ez a kettősség a magyar nyelv mutató névmási szóosztályában kivételesség nélkül érvényesül, a rendszert teljes mértékben és következetesen kiteljesítve mutatja. A közelre és távolra mutató nyelvi elemeknek a működését a deiktikus centrum feltételezése magyarázza. A közelre mutató **deiktikus elemek** alapesetben a beszélő elhelyezkedésére, illetve a hozzá közel eső helyekre, a **távolra mutató deiktikus elemek** viszont a beszélőtől távol(abb) eső – vagy a megszólított, vagy mások közelében lévő – helyekre utalnak. Mindazonáltal itt is hangsúlyozni kell, hogy ez az egocentricizmus a beszédesemény résztvevői között létrejövő interszubjektív viszonyrendszer keretében működik. A megnyilatkozó a deiktikus kifejezések alkalmazásával ugyanis arra készíti a címzettjét, hogy az a figyelmét a beszédhelyzet bizonyos aspektusaira irányítsa, és a deixis műveletével hozzáférhetővé tett entitásokat abból a kontextusfüggő kiindulópontból szemlélje, amelyet ő felkínált.

3.2.1. A térdeixis kategóriájának középpontjában álló helydeixisre, akárcsak a személy- és idődeixisre jellemző az, hogy explicitté tudják tenni azt a kontextusfüggő referenciapontot, amelyből kiindulva a referenciális jelenet térbeli, időbeli, valamint személyközi viszonyaira vonatkozó deiktikus kifejezések értelmezhetővé válnak (*én, itt, most*). A **dologra** vonatkozó mutató névmások ebből a szempontból különböznek a deixis prototipikus lehetőségeitől, hiszen esetükben a kontextusfüggő referenciapontot nem tudjuk nyelvileg meghatározni.¹⁵ Ennek legkézenfekvőbb magyarázata a nyelvi megismerést lényegileg meghatározó szubjektum–objektum szembenállással magyarázható (l. Langacker 2002: 15–20; Tolcsvai Nagy 2011: 177–187, valamint a jelen kötetben). A dologra mutató névmások a szubjektumokhoz közel, illetve tőlük távol lévő, de rajtuk mindenképpen kívül eső objektumokat jelölnek. Ezzel függ össze, hogy a mutató névmások lehorgonyzó elemként is funkcionálhatnak. A magyarban például a határozott névelő (*a, az*) a távolra mutató névmásból grammatikalizálódott (Gallasy 1991: 461–474). Ám érdemes közelebbről megvizsgálni a közelre mutató névmások működését.

- (4) a. Tedd le ide.
 b. Tedd le erre.
 c. Tedd le erre a székre.
 d. *Tedd le erre székre.

¹⁵ Hasonlóan egyébiránt a módra és állapotra, illetve minőségre és mennyiségre vonatkozó deiktikus kifejezésekhez, hiszen esetükben sem lehet a kontextusfüggő referenciapontot nyelvileg megjelölni.

- e. *Tedd le ez székre.
 f. Tedd le e székre.
 g. Tedd le ezen székre.
 h. Tedd le eme székre.¹⁶
- (5) Tedd le a székre.

A (4a)-ban az *ide* helydeixis csak azt a beszélő közelében (és hatókörében) lévő helyet specifikálja, ahova valamit le kell rakni. A (4b)-ben viszont az *erre* a hely megadása mellett, azt a résztvevők fizikai terében megfigyelhető dolgot is megjelöli sematikusán, amelyre azt a valamit le kell tennie a megszólítottnak. Mindez azt jelenti, hogy a dologra mutató névmás önmagában állva is nominálisként, azaz a lehorgonyzott főnevekhez hasonlóan viselkedik. Az önálló deiktikus használat esetén csak a névmási jelentés sematikus konceptualizációja érvényesül, amelyet a következőképpen lehet meghatározni: a két- vagy háromdimenziós térben a lokalizálás mint az alap az egyik bázisstartomány, ahol az *ez* a beszélőhöz (a deiktikus központhoz) képest valamilyen közelséget jelöl prototipikusan, az *az* valamilyen távolságot, és mindkettő egyformán valamilyen önmagában nem meghatározható alakkal, funkcióval, színnel stb. rendelkező életelen tárgyat jelöl. Így az önálló névmással történő rámutatás prototipikusan tárgyra történik, azaz a beszédesemény terében elhelyezkedő dologra vonatkozik (l. Laczkó 2008: 323–337). A (4c)-ben az *erre a székre* – amely általánosan elterjedt konstrukciónak tartható – azt mutatja, hogy a *szék* főnév lehorgonyzásához határozott névelőre is szükség van. Ebben az esetben a mutató névmás, amely esetben és számban egyeztetve van a diskurzusvilágban már nominálisként lehorgonyzódó determinált főnévvel, további térbeli specifikációt hajt végre a nominális szerkezeten (l. Laczkó 2008: 337–344). Az *ez* és *az* névmásoknak a magyarban jellegzetesen ez a kétféle – a (4b)-vel szemléltetett önálló és a (4c)-vel bemutatott kifejtő – használata figyelhető meg. Szemben az angollal (*this chair*), a magyarban a főneveket csak mutató névmással meglehetősen specifikus esetekben, meglehetősen behatárolt kommunikációs színtereken szokás lehorgonyozni. A (4d)-ben szereplő **erre székre* és a (4e)-ben található **ez székre* nem tekinthető grammatikus szerkezetnek. A (4f–h) megoldásai (*e székre*, *ezen székre*, *eme székre*) pedig, amelyek leginkább megfelelnek az angol *on this chair* konstrukciónak, erőteljesen archaikus színezetűek, és elsősorban a választékos irodalmi(as) nyelvhasználatban találunk rájuk példát.¹⁷ Mindebből az következik, hogy a mutató névmások a magyarban csak nagyon korlátozottan jelennek meg olyan lehorgonyzó elemként, azaz determinánsként, mint például az (5)-tel szemléltetett határozott névelő.

3.2.2. A harmadik személyű személyes névmáshoz hasonlóan a mutató névmásokat is alapvetően a gesztussal kísért, illetve az anaforikus (vagy kataforikus) használat jellemzi. A (4a,b) azt a **gesztussal kísért használatot** példázza, amikor a résztvevők – egymás téri helyzetének ismeretében – egy mutató névmás és egy ahhoz kötődő gesztus (mozdulat, pillantás) segítsé-

¹⁶ Megjegyzendő, hogy (4e) kivételével a mély hangrendű formával is felállítható ez a sor. A (4e) a névelős formával való egybeesés miatt nem tételezhető fel névmási használatl.

¹⁷ Történetileg ezek a formák megelőzik az *ez/az* névmások nominálisokkal való összekapcsolódását, tehát a névelős főnévvel való összekapcsolódást. Ez utóbbi feltehetően úgy jött létre, hogy az önálló használatú névmás referenciális vonatkozása nem volt világos, így kiegészült a lehorgonyzott főnévvel: *ezt* (azaz) *a könyvet*. Majd ebben a konstrukcióban következett be hangsúlyeltolódás, amelynek következtében összetett kompozitumszerkezet jött létre, és *ezt* ma grammatikalizálódott formaként tartjuk számon (a névmás és a főnév esetben és számban egyeztetve vannak). Ez a fajta szerkezet a középmagyar kor óta adatolható, és fokozatosan kiszorította az *e/a* determináló, lehorgonyzó funkciójú névmásokat, az utóbbinál a névelővel való azonosság is erősen szerepet játszhatott (Horváth 2003: 466, 670).

gével azonosítanak egy dolgot a perceptuálisan megfigyelhető referenciális jelenet részeként. A (4c) ugyancsak gesztussal kísért használatot feltételez (főként a felszólító módú és direktív funkciójú igealak miatt), ám ekkor az adott dolog azonosítása a lehorgonyzott főnévvel (*a székre*) történik meg, amelyen a névmás a téri specifikációt hajtja végre. A gesztussal kísért használatú mutató névmások sikeres referenciális értelmezéséhez tehát elengedhetetlenül szükség van a résztvevőket körülvevő fizikai tér feldolgozásához. Ezekben az egyszerű közös figyelmi jelenetekben a résztvevők ugyanabban az időben és ugyanabban a fizikai térben helyezkednek el. A közelre és a távolra mutató névmás közötti választást alapvetően az határozza meg, hogy a beszélőhöz és a hallgatóhoz képest hol és milyen téri körülmények között helyezkedik el az az entitás, amelyre a beszélő a hallgató figyelmét irányítani akarja. A hallgató számára a megértés akkor lehet sikeres, ha képes behelyezkedni a beszélő helyzetébe, és érvényesíteni tudja a beszélő kontextusfüggő kiindulópontját. A közelség és a távolság kategóriája tehát a beszédesemény fizikai világának az ismeretétől függ, amelyet elsősorban vizuálisan dolgoznak fel a résztvevők. Ez elsődlegesen a valós téri helyzetet és azon belül az előtér-háttér megkülönböztetést jelenti.

Az alábbi példák néhány jellegzetes helyzeti megvalósulást reprezentálnak:

- (6) a. A: *Ezt* kidobhatom, ugye?
 B: Ne, *azt* szerintem tegyük el.
 b. *Erről az edényről* leszedem a koszt, de *azt az odaégetett lábost* te fogod elmosogatni.
 c. A: *Azt* a darabot kérem.
 B: *Ezt?*
 A: Nem, nem *ezt, azt*.
 d. *Ezen a falon egy szép terrakotta színt* tudok elképzelni, *ezen* meg mondjuk homokszínt.

A (6a)-ban a beszélő (A) a kezében tartott tárgyra irányítja a hallgató (B) figyelmét. A jelenetben ez a tárgy a figura, a beszélő pedig a háttér. Minthogy a tárgy a kezében van, tehát fizikai kontaktusban van vele, a résztvevők egymáshoz viszonyított helyzetétől függetlenül ekkor a beszélő számára mindenképpen közeli, míg a hallgató számára ebben az elrendezésben távoli entitás, akár egymással szemben, akár nagyjából egymás mellett helyezkednek el.¹⁸ A (6b) esetben két tárgy, két edény kerül a figyelem középpontjába, amelyek egymáshoz képest és a résztvevőkhöz képest is elhelyezkednek valahogyan: a beszélőhöz nyilvánvalóan a magas hangrendűvel jelölt forma van közel, a mély hangrendűvel jelölt pedig távol a fizikai térben. A hallgatónak a jelenet feldolgozásához bele kell helyezkednie a beszélő helyzetébe. Akkor, ha a beszélővel nagyjából azonos helyen és helyzetben tartózkodik, a perceptuális feldolgozás számára is nagyjából ugyanaz lesz, mint a beszélőé. Akkor azonban, ha a beszélő és a hallgató nem ugyanabból az irányból képezik le a teret, például egymással szemben állnak, a hallgatónak bele kell helyezkednie a beszélő kiindulópontjába ahhoz, hogy azonosítani tudja az edényeket, azaz a beszélő és a tárgyak helyzetét azonosítani kell. Ekkor a résztvevők térbeli kiindulópontja akár teljes mértékben elmentésen is megvalósulhat, a beszélő által távolinak jelölt entitás pedig a hallgató számára akár közeli is lehet.

¹⁸ Mindez természetesen egyáltalán nem zárja ki a deiktikus kivetítés lehetőségét, vagyis például azt, hogy a közelre mutató deiktikus elem a hallgató nézőpontját jelölje (vö. Verhagen 2007: 65–66). Ebben az esetben a (6a)-ban B válasza így hangoznék: *Ne, ezt szerintem tegyük el.*

A (6c) egy vásárlási helyzetet reprezentál, például a hentesnél. A résztvevők ilyenkor általában egymással szemben helyezkednek el, tehát két egymással ellentétes pontból dolgozzák fel a fizikai teret. A vásárlónak több, egymáshoz nagyon hasonló entitás közül kell geszturálisan ráirányítania az eladó figyelmét arra a dologra, amelyet meg szeretne kapni. A közel-távol kettősséget ekkor elsősorban az irányítja, hogy az entitásokhoz az eladónak van hozzáférése, ő tud velük fizikai kapcsolatba kerülni. Így A beszélő távolra mutató névmást használ, a sikeres azonosítás érdekében B pedig közelre mutatóval kérdez vissza. A diskurzus harmadik fordulójában a vásárló a fókuszba került és tévesen azonosított entitásra ugyancsak közelre mutató névmással reflektál, ám az újabb kérés kísérlet ismét az eredeti elrendeződésnek megfelelően történik.¹⁹

A (6d)-ben két olyan entitásra irányítja a figyelmet a beszélő, amelyek lehetnek egymással szemben is, és különböző távolságra a résztvevőktől, például a szoba két fala. Az entitások mérete és statikussága azonban befolyásolhatja a kijelölést. Mivel a statikus helyzetű falak jóval nagyobbak a résztvevőknél, és így nem vehetők kézbe, más perspektívát nyitnak a perceptuális feldolgozás során. A példában a két magas hangrendű névmás azt reprezentálja, amikor a beszélő az egyik kijelölt entitásról a figyelem fókuszát áthelyezi a másikra, gesztussal, a tekintet áthelyezésével kísérve, sőt közelebb lépve a kijelölt entitáshoz. Természetesen a résztvevők mozgásának a beszédesemény során fontos szerepe van abban, a tárgyak méretétől függetlenül, hogy az azonosítás melyik névmással történik, a mozgás a térben az egyik legdinamikusabb összetevője lehet ebben a vonatkozásban a közös figyelmi jelenet és a referenciális jelenet feldolgozásának.²⁰

Hasonlóképpen a harmadik személyű személyes névmások deiktikus működéséhez, a dolgokra történő geszturális rámutatás megvalósulhat a mutató névmás használata nélkül, pusztán az inflexiók morfémákkal.

(7) Leejtetem, de nem tört el.

A (7) akkor hangzik el, amikor a beszélő például egy vázát tart a kezében. Ekkor az adott tárgyi entitás névmással történő rámutatás nélkül is egyértelműen azonosítható a közös figyelmi jelenet résztvevői számára.

¹⁹ Megjegyzendő, hogy előfordulhat olyan helyzet, amikor több entitás is közel vagy távol van a beszélőtől, és lehetőség nyílik a közelségen, illetve a távolságon belüli differenciálásra a feldolgozott összetett jelenetben: *emez* = a „másik” *ez*, *amaz* = a távolabbi *az*, a korpuszvizsgálat azonban azt mutatja, hogy a beszélők kevésbé konstruálják a deiktikus téri elrendeződéseket ezekkel az elemekkel, sokkal inkább a figyelem fókuszálásával az adott entitásra az alapvető *ez/az* formákkal (vö. Laczkó 2009).

²⁰ A következő dialógusban a névmáshasználatot az irányítja, hogy B a beszédesemény során megváltoztatja a helyzetét:

A: Hol a bögrém?

B: *Ott* van az asztalon. (Két asztal van egy perceptuálisan feldolgozható térben, a konyhaasztal és a dohányzóasztal, a bögre a közelebbi dohányzóasztalon van, A és B egymás mellett ülnek a kanapén, A feltételezi, hogy B meglátja a bögrét, a távolra mutató névmás kettejük közös elhelyezkedéséhez igazodik, fel kell állni a bögréért [távoli]. B ellenben a két asztalt egymáshoz viszonyítja, feláll, és elindul a távolabbi konyhaasztal felé.)

A: Nem *ott*, *itt* van. (A „átrendezi” a mozgás miatt a tér leképezését, és B-hez hasonlóan a két asztalt viszonyítja.)

Megjegyzendő még, hogy a figyelem folyamatos továbbfókuszálása erősen jellemző a heterodeixiseknél. Amikor például térképen vagy fényképen hajtunk végre geszturális deixist, és nem viszonyítjuk az entitásokat, hanem mindegyiket elsődleges figuraként magas hangrendű névmással azonosítjuk.

A beszédesemény fizikai terének megfigyeléséhez kötődő térdeixis alapvető kategóriája a deixisnek. Mindezt legjobban talán az mutatja, hogy a térbeli viszonyokat, azon belül dolgokat megjelenítő mutató névmási deiktikus kifejezések akár személyközi, akár időbeli, akár diskurzusbeli viszonyok deiktikus kifejezésének metaforikus alapjául is szolgálhatnak (l. Marmaridou 2000: 86–116, Laczkó 2008, Tátrai 2010: 219–221). Az alábbi példák ugyancsak a perceptuálisan feldolgozott összetett térben megfigyelhető referenciális jelenethez kapcsolódnak, ám a fentiekkel szemben nem tárgyi entitásokra mutatnak rá. A mutató névmások, illetve névmási szerkezetek nemcsak térben elhelyezkedő dolgokat jelölhetnek deiktikusan, hanem például időtartamokat.

- (8) *Ebben az évben a nyár egy csütörtök délutánra esett...*

Ahogy a (8) is mutatja, az időtartamok jelölése mutató névmással sajátosan névmási szerkezettel történhet. Olyan módon, hogy a lehorgonyzott főnév időjelentésű, amelyet a névmás a megnyilatkozás idejéhez viszonyítva specifikál (l. bővebben Tátrai 2010: 222–224).

A mutató névmások azonban nemcsak időtartamokra, hanem komplex eseményekre is vonatkozhatnak.

- (9) a. *Hű ez most nagyon izgalmas.*
b. *Borzasztó, ezt a kínlódást nem bírom nézni.*

A (9)-ben megjelenített események mindig dinamikusak, nem statikusak, mint a tárgyak, temporalitásuk van, forgatókönyvük lehet. A magas hangrendű névmás erre az összetett reprezentációra mutat rá. A (9a)-ban például a Hungaroringen nézik a beszédesemény résztvevői a versenyt, a (9b)-ben pedig a Puskás Stadionban a magyar labdarúgó-válogatott világbajnoki selejtezőjét. A magas hangrendű névmást az egyidejű szemlélés egyértelműsíti (ugyanígy lehetséges ez a forma az esemény után is, amikor az még aktív a munkamemóriában: *Hű ez nagyon izgalmas volt*). Az eseményt az önálló használatú és a determinált főnévvel kompozitumszerkezetet alkotó névmási forma „dologszerűségként” reprezentálja, az elemi mondat jelentésszerkezetébe mintegy fizikai tárgyként épül be, így ez az eseménydeixisnek nevezhető megvalósulás is a „dologdeixis” részeként fogható fel a térdeixisen belül, ám ekkor előtérbe kerül a temporalitás, a perceptuálisan feldolgozott és akár főnévi nominálissal lehorgonyzott esemény dinamikus jellege, hiszen egy autóverseny vagy labdarúgó-mérkőzés összetett dinamikus események sorából áll. Az esemény főnévvel való megjelölése magas szintű absztrakció eredménye, a főnév komplex szemantikai struktúrájában összekapcsolódnak a fizikai tárgyak egymáshoz való viszonyukban, valamint a dinamikus, temporális cselekvések (vö. Laczkó 2008).

Mindamellet – ahogy alább részletesen szó esik róla – a dologra mutató deiktikus kifejezések magát a diskurzust, illetve annak részeit (3.2.3.), sőt személyeket és a hozzájuk kapcsolódó attitűdöket (3.3.) is megjeleníthetnek metaforikusan.

3.2.3. A mutató névmásoknak – akár önálló, akár kifejtő formában – geszturális használatuk mellett megfigyelhető egyrészt az **anaforikus és kataforikus használata**, másrészt az ezzel összefüggő **diskurzudeixis**ként történő működésük is. A közelre mutató névmási megvalósulás – még ha nem is tekinthető kizárólagosnak – a magyar nyelvben mindkét esetben prototipikusabbnak mondható, hiszen a névmás a diskurzus közeli részeit hozza játékba (l. Laczkó 2008: 335–337, 341–344, Laczkó 2010). Az anaforaként vagy kataforaként megjelenő mutató névmások, illetve névmási szerkezetek azért funkcionálnak egyúttal diskurzudeixis-ként, mert az adott diskurzusra, illetve az adott diskurzus bizonyos részeire történő rámutatást (vö. Levinson 1983: 85–94) is megvalósítják az aktuális beszélő kiindulópontjából. A diskurzudeixis azért

sajátos kategóriája a deixisnek, mert – ellentétben a deixis eddig tárgyalt fajtáival – nem a résztvevők fizikai és társas világát, vagyis a résztvevők által feldolgozott szituatív tényezőket vonja be az értelmezésbe, hanem – kiaknázva a DISKURZUS TÉR fogalmi metaforában rejlő lehetőségeket (Marmaridou 2000: 86–116), magát a diskurzust, illetve annak szerveződését teszi reflexió tárgyává. Mégpedig azáltal, hogy – a koreferenciális kapcsolatteremtés mellett – a diskurzusban történő tájékozódást is szervezi egyben (Tátrai 2010: 224–226).

- (10) a. Hallottad már *ezt a viccet?* [...]

b. *Erről* tud valaki valamit? [...]

c. [...] *Ezzel* egyáltalán nem tudok egyetérteni.

d. [...] *Ezzel a tudással* nem érdemes nekivágni a vizsgának.

A (10a–d) a diskurzusdeixisek egyszerű jellegzetes példái, a (10b, c) önálló használatú névmással, a (10a, d) kifejtő, szerkezetes formában valósulnak meg. A diskurzusdeixisek – főleg amikor a diskurzus egyes részeire reflektálnak – nyilvánvalóan anaforikus vagy kataforikus iránnyal rendelkeznek. Hogy a diskurzusdeixis vagy a koreferencia művelete közül melyik profilálódik, összefügg az antecedensként vagy posztcedensként megjelenő konstrukció szemantikai összetettségének kérdésével. Amíg a prototipikus mutató névmási diskurzusdeixis jellemzően egy vagy több elemi jelenetet magában foglaló, összetett konstrukciót tesz metapragmatikai reflexió tárgyává (l. Tátrai 2010: 224), addig a mutató névmási anafora és katafora prototipikus megvalósulásában antecedensként vagy posztcedensként valamilyen nominális konstrukcióval hoz létre koreferenciális kapcsolatot.

- (11) a. Tegnap felmentünk megetetni anyám teknőst. Én *ezt a hülye teknőst* kizárt, hogy valaha megkedveljem.

b. Ja hogy a Ponyvaregényről van szó. Ha nem lennék ilyen álmos, most azonnal megnézném *azt a filmet*, annyira szeretem.

c. Ezen az aprítón kívül habverőm, botturmixom és fritőzöm van, de *ezek* gyakorlatilag évtizedek óta.

d. A régi robotgépemnek is volt aprítója, de *az* nagyon kis teljesítményű volt, és a tartálya is picike.

e. Én arra a jelenetre gondolok, amikor a nő végül bevallja a pasasnak, hogy halálosan beteg, *az* meg annyira igyekszik tartani magát.

A (11a, b) a konceptuális szójelentésen alapuló anafora és a diskurzusdeixis összekapcsolódásának jellegzetes megvalósulásai. A (11a)-ban a prototipikusnak tekinthető közelre mutató névmás egy ismétléses anaforaviszonyt specifikál (antecedens: *anyám teknőst*, anafora: *a teknőst*, az ez névmás kifejtő módon összekapcsolódva az anaforával valósítja meg a megelőző, közeli diskurzusrészletre való reflektálást, oly módon, hogy ebben a diskurzusrészletben az antecedenssel való szemantikai kapcsolatot is „erősíti”). A (11b)-ben az előző megnyilatkozáshoz hasonló konstruálási jellegzetességet látunk (antecedens: *Ponyvaregény*, anafora: *a filmet*). A távolra mutató névmási forma használatát a beszélő mentális viszonyulása határozza meg, tudniillik szeretné megnézni a filmet, ám ebben valami megakadályozza, így a film „távol” kerül tőle, a névmási forma pedig ezt a viszonyulást profilálja, amely nem attitűdviszony abban az értelemben, hogy nem értékskála mentén valósul meg.

A (11c)-beli példa szemlélteti a diskurzusdeixis és az anafora legnyilvánvalóbb összefüggőségét. Az *ezek* közelre mutató névmás önálló használatú, antecedense *a habverőm, botturmixom, fritőzöm* nominálisok. Ugyanakkor diskurzusszervező elemként is működik, hiszen a diskur-

zusterben a három konyhai gép, amelyek az első elemi mondatban az előtérben álló aprítóval szemben háttérben állnak, közelebb vannak a névmáshoz, és éppen a közelre mutató ezeknek az elemeknek a fókuszálást segíti elő a második elemi mondatban. A távolra mutató prototipikus névmási konstruálás ezt a kiemelő jelleget nem profilálná (a második elemi mondat ezzel a névmással is megvalósítható).²¹

A (11d, e) prototipikus anaforikus megvalósulások. A (11d)-ben a távolra mutató névmás egy potenciális élettelen antecedenssel (*a robotgép aprítója*) valósítja meg a szemantikai összekapcsolódást, a (11e)-ben pedig két potenciális élő antecedens esetében a távolra mutató névmási elemet alapvetően a nézőpont jelöli ki: a beszélőhöz a kotextusban távolabb álló referenst jelöli (antecedens: *pasasnak*, anafora: *az*). Ezt az elrendeződést támogatja továbbá az antecedens mondatfunkciós szerepe, szemantikai szerepe, továbbá a szövetopik/szövegfókusz szempontja (vö. részletesen Tolcsvai Nagy 2001: 213–222, valamint Pléh–Radics 1976, Kocsány 1995).

3.3. A társas attitűd jelölése

A személyes és mutató névmások gesztussal kísért deiktikus működése alapján megállapíthatjuk tehát, hogy az alapvető szemantikai sémájuk a magyarban a nembeli nyelvi reprezentáció hiánya miatt a személy és élettelen tárgy kettősségében ragadható meg, és ez a lényegi kettősség profilálódik prototipikusan az anyanyelvi beszélők számára. Valójában az *ő* jelentésmátrixában a személy jelenik meg, amelyben a legsematikusabban jelennek meg a személy differenciálatlan tulajdonságai, ugyanígy az élettelen dolog az *ez/az* mátrixában, ez utóbbiban a további tartománymegoszlással, amely a közel-távol kategóriájához kapcsolódik.²² Ez az elsődlegesnek tekinthető szemantikai eltérés tehát a geszturális deiktikus használatból adódik, amely az emberi tapasztalás számára direkter módon hozzáférhető, mint a diskurzusterben működésbe lépő szemantikai viszonyok, hiszen az előbbi alapvetően a közös figyelmi jelenet résztvevőinek téri leképezésén alapszik. Vagyis mentálisan könnyebben hozzáférhető, így prototipikus sémává válik. Az anaforikus/kataforikus használatban azonban ez a prototipikus séma részben és meghatározott módon megváltozik. Az eddig elvégzett korpuszelemzéseink igazolják a fentieket, de igazolja az a jelenség is, amelyet az attitűddeixis kategóriájába sorolható névmási működések mutatnak.

A diskurzusterben a két névmásnak ez a fajta szemantikai megoszlása a következőképpen változik meg. A nominatívusi és accusatívusi egyes számú *ő/öt* formák anafora- vagy katafora-

²¹ Harmadik személyű semleges kiindulópont esetében az efféle konstruálási kettősség azt teszi lehetővé, hogy a diskurzudeixis profiláló szerepe a deiktikus kivetítés részeként működjön, azaz a semleges kiindulópont téri kiindulópontja úgy jelenjen meg, mintha az egyébként a jelöletlen referenciális központéval lenne azonos: *Péter vett egy könyvet. Hazafelé azt/ezt olvasta a buszon.* (Vö. Laczkó 2009.)

²² Ezt az alapvetőnek tekinthető jelentésmegoszlást olyannyira profiláltak tekinthetjük, hogy már Brassai, aki az első magyar anaforaleírásokat adta, egyik írásában így fejezi ki a véleményét: „Más viszonyragos szók helyett, mikor az értelem tisztasága okvetlen megkívánja, használunk ugyan helyetteseket: *annak, avval, arra, ahhoz, attól* stb., hanem ezeket: *neki, vele, reá, tőle* stb. Mert az a' megkülönböztetés, melly szerint az előbb említettek dologra, az utóbbiak személyekre vonatkoznak, csak agyrem, 's idegen nyelvekről magyarra erőszakolt hacuka" (1852). Arany János is hasonlóan vélekedett: „De az *az* már itt is mutogatja foga fehérjét, hogy *ő* nem a személynévmás neutruma, mely csupán dologra vitetik (mint például az angol *it*), hanem mutató, még pedig távolra mutató névmás, mely személyre, dologra egyaránt vonatkozhat, mihelyt ezeket a szót magától kissé távolabb viszonyban gondolja" (1982). Ugyancsak ennek a szemantikai profilálódásnak és az ebből eredő zavarnak a következménye az a korábbi, alapvetően nyelvművelő jellegű vita, amely az *őket* és *azokat* többes tárgyias alakú névmások anaforikus használatáról szóltak.

helyzetben is megőrzik a személyre referálásukat, míg a határozóragos formák már nem. Ennek lehetőségét vélhetően az is megteremti, hogy a magyar személyes névmási rendszerben a határozóragos alakok kompozitumszerkezetének a főnévi esetragozástól eltérően erőteljesebben érvényesül az egységstátusza (az esetrag és egy személyt jelölő elem összekapcsolódásának tekinthetők formailag). Ugyanez mondható el a többes formáról is, ám jellegzetes eltéréssel: az accusativusi alak neutrummá válhat, azaz képes élettelen tárgyakra referálni.²³ Nyilvánvalóan ez az egyes számmal való szembeállítás okozza azt a tudománytörténeti ténytet, hogy a korábbi szakirodalomban éppen a többes tárgyas *őket* – *azokat* használati szabályára esett a legtöbb figyelem.²⁴

- (12) a. A közkézen forgó Bailey’s receptek nekem nem voltak szimpatikusak eddig, de egyszer szívesen kísérleteznék *vele* egy jó recept alapján.
 b. Persze, hogy megnézheti mindenki a periratot. Akit nagyon érdekel, annak állítólag a hivatalban akármikor megmutatják, csak másolatot nem szeretnének kiadni *róla* semmilyen formában.
 c. A zsigeri zsírok veszélyesek, meg kell szabadulni *tőlük*.
 d. A két bor jól megfér együtt a piacon, még nem láttam olyan zöldfülűt, aki összekeverte volna *őket*.
 e. A harangok esküvőre, temetésre szólhatnak, félreverhetik *őket*.

A (12a–c) azokat az anaforikus személyes névmási használatokat reprezentálják, mind egyes (12a, b), mind többes számban (12c), amikor a határozóragos személyes névmás antecedense élettelen entitás: (12a)-ban a *Bailey’s* tulajdonnév, (12b)-ben *a periratot* nominális, (12c)-ben pedig *a zsigeri zsírok* nominális szerkezet. Arra vonatkozóan, hogy a különböző formák milyen arányban referálnak élő vagy élettelen antecedensre, egyelőre nincsenek pontos adataink, ám vélhetően nem lesznek az arányok egyenletes megoszlásúak, ez pedig úgy tűnik, hogy részben annak is a függvénye, hogy az elemi mondat igéjének a szemantikája mennyire tartalmazza a másodlagos figurára vonatkozóan azt a meghatározottságot, hogy élő vagy élettelen legyen (vö. Tolcsvai Nagy 2010: 56–64). A (12d, e)-ben az *őket* antecedense élettelen entitás, a (12d)-ben *a két bor*, a (12e)-ben *a harangok*. A két példa között pusztán annyi különbség van, hogy a (12d) első elemi mondatában, amely az antecedenset tartalmazza, az igei szerkezet szemantikai szerkezete metaforikussá teszi az antecedens szerepű lehorgonyzott nominálist, a *megfér együtt* alapvetően élő alanyt feltételez. A (12e)-ben azonban nem erről van szó, a második elemi mondat igéje szemantikailag is kijelöli a *harang* tárgyat.

Mindazonáltal az az előtérbe kerülő séma, hogy a harmadik személyű személyes névmás a személyt, a mutatók a tárgyi entitást profilálják, lehetőséget teremt arra, hogy ezek a formák attitűddeixisként is működjenek, a személyes névmási *ő/ők* alakok alapvetően a geszturális

²³ Az angollal, de más indoeurópai nyelvekkel összevetésben a magyar ebben is mutat eltérést, ugyanis például a *they* forma már nem tartalmaz nembeli, de élő-élettelen megkülönböztetést sem, míg a magyarban az *ő* – *ez/az* deiktikus használatához kötődő alapvető élő személy – élettelen tárgy megoszlás részben kihatással van a többes működésére is.

²⁴ Mindenképpen meg kell említeni, hogy a Pléh–Radics szerzőpáros korai szövegtani keretben (1976), valamint É. Kiss Katalin formális nyelvészeti keretben (1998) ugyancsak foglalkozott az anaforajelenségeket érintve ezzel a kérdéskörrel. É. Kiss azt hangsúlyozza, hogy a többes tárgyesetű személyes névmás jellemzően ige utáni helyzetben realizálódik élettelenre vonatkoztatva, míg a többes távolra mutató névmás ige előtti helyzetben. A korpuszelemzés nagyjából igazolja ezt a feltételezést, de nem kivétel nélkül. A kérdéskörrel ebben a vonatkozásban azonban jelen tanulmányban nem foglalkozunk.

deiktikus használatban, az önálló mutató névmási formák azonban gesztussal kísért deiktikus és az anaforikus/kataforikus műveletet is reprezentáló diskurzuseixis részeként is.

- (13) a. *Őt* kérem.
 b. *Ez* teljesen hülye.
 c. Ennek a szemléletnek végre végleg vége uraim, hölgyeim, mert elhúzhatnak *ezek* esetleg a... Mindegy hová!

A (13a)-ban az *őt* névmás élettelen tárgyra vonatkozását a *kérem* ige jelentésszerkezete is egyértelműsíti. A korpuszban ez a használat még nem adatolható, ám személyes tapasztalatok, különösen vásárlási helyzetben, megerősítik ezt a fajta megvalósulást. Az *őt* ebben az esetben erősen metaforikus, a tárgyi entitás megszemélyesítése pedig egyfajta pozitív viszonyulást feltételez a beszélő részéről. Olyan tárgyi entításokra vonatkoztatva jelenik meg, amelyet a beszélő a vásárlással meg akar szerezni. Például a papírboltban egy idős úr hosszan válogatva a zsebnaptárak között, végül kézbe véve az egyiket az ebben az esetben prototipikus *ezt* névmás helyett (fizikai kontaktusban van a tárggyal, így mint a figyelem középpontjában lévő figura számára mindenképpen közeli a perceptuálisan feldolgozott beszédhelyzetben), az *őt* formát alkalmazza.

A (13b, c) az önálló használatú közelre mutató névmás személyre vonatkoztatását mutatja. A (13b) a geszturális deixisre példa, a beszélő a perceptuálisan megfigyelt referenciális jelenet kapcsán a hallgató figyelmét egy előtérben álló személyre irányítja, akit minősít. Az önálló használat személyre vonatkoztatása pedig mindig negatív attitűdöt fejez ki (személyt dologként reprezentál). A kifejtő deiktikus használat során a determinált főnév konceptuális jelentésének előtérbe kerülése folytán ez a fajta attitűdkifejezés eltűnik/háttérbe szorul. Az önálló használat esetében azonban a diskurzuseixis funkciójában is érvényesül az attitűdjelölés, ezt reprezentálja (13c). Az *ezek* névmásnak antecedense a diskurzus megelőző részében konceptualizálódik (politikusok), az önálló közelre mutató névmás negatív attitűdöt hordoz, ezt egyértelműsíti az elemi mondatban az ige jelentése is, amellyel a névmás elsődleges figuraként összekapcsolódik. A korpuszadatok megerősítik azt, hogy az önálló névmási használat jellemzően megvalósítja ezt az attitűdöt. Geszturális deixis esetén a távolra mutató forma ugyanúgy működik az attitűd vonatkozásában, mint a közelre mutató, ám anaforikus helyzetben ez az attitűdjelölés a távolra mutató prototipikus használatban nincs jelen (lásd a (11c) példát).

Végezetül az attitűdjelölés kapcsán szólni kell arról is, hogy a mutató névmások közelre és távolra mutató formái között is érvényesülhet a referenciális jelenet feldolgozásához kötődő attitűdjelölés.

- (14) a. Ki *az/ez* a csinos kis nő ott az asztal végén?
 b. A: Én már túl vagyok a teliholdon, ma éreztem úgy, hogy tömeggyilkos flingem van:))
 B: Nekem is az volt, és majdnem a főnökömet gyilkoltam le, *az* pedig nem egészséges.

A (14a)-ban a közelre és a távolra mutató névmás egyaránt megjelenhet. A távolra mutató forma egyértelműen a referenciális jelenet perceptuális feldolgozásán alapul, a beszélő téri kiindulópontjából rendeződik el. A figyelem középpontjában álló személy a beszélőtől és a hallgatótól távol vannak, ez reprezentálódik a névmásban. A figyelem fókuszálása a személyre a determinált főnév előtt a közelre mutatót is működtetheti az *ott* távolra mutató, a téri elrendeződést helydeixisként leképező forma mellett. Ám nemcsak a figyelem fókuszálása, hanem a beszélői attitűd, a mentális közelítés is szerepet játszhat a közelre mutató forma használatában. Ugyanígy attitűdbeli távolítást

jelölhet a távolra mutató forma akkor, ha a téri elrendeződés a közelre mutatót érvényesítené (pl.: *Ki az itt a sarokban?*) Hasonlóképpen (14b)-ben B válaszában a diskurzusdeixisként funkcionáló *az* a prototipikus közelre mutató forma helyett attitűdjelölő szerepű. Vagyis a mutató névmási elemek esetében a kontextustól is függően jelen van az EZ – POZITÍV, AZ – NEGATÍV értékpár, nyilvánvalóan a közelség indukálja a pozitív, a távolság a negatív értéket.²⁵

4. Összegzés

Dolgozatunkban a deixis olyan nyelvi műveletként mutattuk be, amely a diskurzus értelmezésébe bevonja a résztvevők fizikai és társas világát, vagyis azokat a kontextuális ismereteket, amelyek a beszédesemény tér- és időbeli, valamint személyközi viszonyainak a feldolgozásából származnak. A deixis nyelvi műveletét – az interszubjektív figyelemirányítással szoros összefüggésben – ugyanakkor olyan nyitott, prototípuselvű kategóriaként értelmeztük, amely a beszédesemény fizikai és társas világával kapcsolatos kontextuális ismereteket előtérbe helyező prototipikus deiktikus kifejezések mellett azokat főneveket és igéket is magában foglalja, amelyek a diskurzusvilágban lehorgonyzó elemként funkcionálnak. E fogalomértelmezéssel összefüggésben az alábbiakat emeltük ki:

- A deixis a nyelvi megismerés kettős, fiziológiai és diszkurzív megalapozottságának egyik legalapvetőbb bizonyítékát szolgáltatja. Működésében egyfelől alapvető szerepet játszik az, ahogy az ember – a saját testéből kiindulva – megtapasztalja az őt körülvevő fizikai, továbbá társas világot, és feldolgozza annak térbeli, időbeli és személyközi viszonyait; másfelől az, ahogy a megnyilatkozó a társas interakció keretében a címzett figyelmét a beszédeseményre, pontosabban a beszédesemény hatókörébe vont dologra, illetőleg eseményre, azok valamely összetevőjére, jellemzőjére (térbeli, időbeli és személyközi dimenziójára) irányítja.
- A közös figyelmi jelenet keretében alkalmazásba vett deiktikus kifejezések kontextusfüggő referenciapontokként szolgálnak a referenciális jelenet megfigyeléséhez, illetve megértéséhez. Ám amíg a prototipikus deiktikus kifejezések a referenciális jelenet térbeli, időbeli vagy személyközi viszonyait teszik hozzáférhetővé, mégpedig oly módon, hogy tér- és időbeli kontiguitáson alapuló deiktikus kapcsolatot teremtenek a közös figyelmi jelenet és a referenciális jelenet között, addig a lehorgonyzó nyelvi elemek a referenciális jelenetben szereplő dolgok és események megjelenítésében kapnak szerepet, de anélkül, hogy a közös figyelmi jelenettel deiktikus kapcsolatot teremtenének, illetve ezt a kapcsolatot profilálnák.
- A deiktikus kifejezések közé sorolható harmadik személyű névmások (*ő, ők*), valamint a dologra mutató névmások (*ez, az; ezek, azok*) jellemzően nem funkcionálnak sem proto-

²⁵ A harmadik személyű személyes névmást egyes számban egy sajátos névmási elem egészíti ki, az összetett *őkelme* alak. Mai használata mind a geszturális, mind az anaforikus használatban azt mutatja, hogy az *őkelme* erőteljesen attitűdjelölő szerepű. A korpusz szerint jelölhet pozitív és negatív attitűdöt is: személyre vonatkoztatva jellemzően ironikusan, de nagyon jellegzetes az állatra történő alkalmazása az *ő* névmás helyett, és előfordul a tárgyra vonatkoztatása is metaforikusan, ez utóbbi mindig pozitív attitűddel. Például: „Minden sort 3x javítok, mert *őkelme* ölbekutyának képzele magát mind a 25 kilójával, és marha nehéz úgy eltalálni a betűket, hogy itt szotyorodik az ölemben” (állat); „Itt a Szőnyi úton is szokott állni egy piroska, valami ocsmány utólagos felnível. Borzasztó, de *őkelme* azért szép, csak a tappancsait nem kell nézni” (autó); „Nem szívesen írok ilyet, de *őkelme* egy igazi hülye nem kevés jellemtelenséggel párosítva...” (személy).

tipikus deiktikus kifejezéseként, sem prototipikus lehorgonyzó elemekként. Működésük sokkal inkább azt mutatja, hogy a két művelet prototipikus megvalósulásai közötti átmenetként célszerű kezelni őket.

A dolgozatban az utóbbi ponttal foglalkoztunk részletesebben. Az ott megfogalmazott megállapítás mellett az alábbiakkal érveltünk.

- A harmadik személyű deiktikus kifejezések – szemben az első és második személyű deiktikus kifejezésekkel – azért nem prototipikus példányai a társas deixis kategóriájának, mert nem jellemzi őket a deixis tisztán szimbolikus használata. Sikeres referenciális értelmezésük általában vagy geszturális vagy anaforikus (illetve kataforikus) használatot követel meg. Amíg a gesztussal kísért használatban – éppen a gesztus használata által – profilálva van a közös figyelmi jelenet és a referenciális jelenet közötti, tér- és időbeli kontiguitáson alapuló deiktikus kapcsolat, addig az anaforikus (és kataforikus) használat – a személyt jelölő nominális szerkezetekhez hasonlóan – nem profilálja ezt a kapcsolatot. A harmadik személyű formák ugyanis egyszerűen csak a beszédeseményen kívül eső szubjektumo(ka)t jelölnek.
- A szintén geszturális vagy anaforikus (kataforikus) használattal jellemezhető dologra mutató deiktikus kifejezések ugyancsak nem prototipikus példányai a térdeixis összetett kategóriájának, márcsak azért sem, mert – szemben a középpontban álló helydeixissel – nem képesek explicitté tenni azt a kontextusfüggő referenciapontot, amelyből kiindulva a referenciális jelenet térbeli, időbeli, valamint személyközi viszonyaira vonatkozó deiktikus kifejezések értelmezhetővé válnak (*én, itt, most*). Ennek legkézenfekvőbb magyarázata a nyelvi megismerést lényegileg meghatározó szubjektum–objektum szembenállással magyarázható. A dologra mutató névmások a szubjektumokhoz közel, illetve tőlük távol lévő, de rajtuk mindenképpen kívül eső objektumokat jelölnek. A dologra mutató névmások önálló használatban a nominális (lehorgonyzott főnévi) szerkezetekhez hasonlóan működnek, de lehorgonyzó elemként a magyarban csak korlátozottan jelennek meg (l. erre az *e szék, ezen szék, eme szék, azon szék, ama szék* konstrukciókat), sokkal inkább jellemző az a használatuk, amellyel lehorgonyzott főnevek téri specifikációját hajtják végre (l. *ez a szék, az a szék*).

A fentiekkel összefüggésben a harmadik személyű személyes névmások és a dologra mutató névmások közötti korrelációkat is vizsgáltuk, amely az alábbi eredményeket hozta.

- A személyes és mutató névmások gesztussal kísért deiktikus működése határozza meg alapvető szemantikai sémájukat a magyarban, amely a nembeli nyelvi reprezentáció hiánya miatt a személy és élettelen tárgy kettősségében ragadható meg alapvetően, és ez a kettősség profilálódik prototipikusan az anyanyelvi beszélők számára. Ezt a sémát az anaforikus művelet során a személyes névmás csak részlegesen őrzi meg, elsősorban a nominativusi és az accusativusi alakok használatában.
- Az alapvető szemantikai séma eredményezi azonban azt, hogy a harmadik személyű személyes névmás dologra vonatkoztatva, valamint az önálló használatú mutató névmás személyre vonatkoztatva attitűdjelölő, értékelő szerepűvé válik, a harmadik személyű névmás pozitív, a mutató pedig negatív attitűdöt hordoz.

Irodalom

- Arany János 1982 [1861]. Visszatekintés. In: *Arany János összes művei XI*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 243–249.
- Brassai Sámuel 1852. Tapogatódzások a magyar nyelv körül 1–2. *Pesti Napló*.
- Brisard, Frank 2002. Introduction: The epistemic basis of deixis and reference. In: Brisard, Frank (ed.): *Grounding. The epistemic footing of deixis and reference*. Berlin, New York: Mouton. xi–xxxiv.
- Bruner, Jerome 1986. *Actual minds, possible words*. Cambridge MA: Harvard University Press.
- Bühler, Karl 1934. *Sprachtheorie. Die Darstellungsfunktion der Sprache*. Jena: Fischer.
- Clark, Herbert C. 1996. *Using language*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Croft, William 1994. Speech act classification, language typology and cognition. In: Tsohatsidis, Savas L. (ed.): *Foundations of speech act theory. Philosophical and linguistic perspectives*. London: Routledge. 460–478.
- Croft, William 2009. Towards a social cognitive linguistics. In: Evans, Vyvyan – Poursel, Stephanie (eds.): *New directions in cognitive linguistics*. Amsterdam: John Benjamins. 395–420.
- Croft, William – Cruse, Alan D. 2004. *Cognitive linguistics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Gallasy Magdolna 1991. A névelő és a névelőelőzmény. In: Benkő Loránd (szerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana I. A korai ómagyar kor és előzményei*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 461–475.
- Geeraerts, Dirk – Cuyckens, Hubert (eds.) 2007. *The Oxford handbook of cognitive linguistics*. Oxford: Oxford University Press.
- van Hoek, Karen 1997. *Anaphora and conceptual structure*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Horváth László 2003. Szó szerkezet-történet. In: Kiss Jenő – Pusztai Ferenc (szerk.): *Magyar nyelvtörténet*. Budapest: Osiris Kiadó. 430–482.
- Karmiloff-Smith, Annette 1996 [1994]. Túl a modularitáson: a kognitív tudomány fejlődéstudományi megközelítése. In: Pléh Csaba (szerk.): *Kognitív tudomány*. Budapest: Osiris Kiadó. 254–281.
- É. Kiss Katalin 1992. Az egyszerű mondat szerkezete. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *Strukturális magyar nyelvtan I. Mondattan*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- É. Kiss Katalin 1998. Mondattan. In: É. Kiss Katalin – Kiefer Ferenc – Siptár Péter: *Új magyar nyelvtan*. Budapest: Osiris Kiadó. 17–184.
- Kocsány Piroska 1995. Műhelytanulmány az „ő” névmásról. *Magyar Nyelvőr*, 285–293.
- Kövecses Zoltán – Benczes Réka 2010. *Kognitív nyelvészet*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Laczko Krisztina 2006. *A magyar névmási rendszer – nyelvtan és funkció*. MartinOpitz Kiadó: Budapest.
- Laczko Krisztina 2008. A mutató névmási deixisről. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XXII*: 309–347.
- Laczko Krisztina 2009. Emez emitt, amaz amott: pontosan hol is? In: Keszler Borbála – Tátrai Szilárd (szerk.): *Diskurzus a grammatikában – grammatika a diskurzusban*. Budapest: Tinta Könyvkiadó. 234–242.
- Laczko, Krisztina 2010. Demonstrative pronouns in spatial deixis, discourse deixis, and anaphora. *Acta Linguistica Hungarica* 57 (1): 99–118.
- Ladányi Mária – Tolcsvai Nagy Gábor 2008. Funkcionális kognitív nyelvészet. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XXII*: 17–58.

- Lakoff, George – Johnson, Mark 1999. *Philosophy in the flesh: The embodied mind and its challenge to western thought*. New York: Basic Books.
- Langacker, Ronald W. 1987. *Foundations of cognitive grammar. Vol. I. Theoretical prerequisites*. Stanford: Stanford University Press.
- Langacker, Ronald W. 2002. Deixis and subjectivity. In: Brisard, Frank (ed.): *Grounding. The epistemic footing of deixis and reference*. Berlin, New York: Mouton. 1–28.
- Langacker, Ronald W. 2008. *Cognitive grammar: A basic introduction*. Oxford: Oxford University Press.
- Levinson, Stephen C. 1983. *Pragmatics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Lyons, John 1977. *Semantics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Marmaridou, Sophia S. 2000. *Pragmatic meaning and cognition*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins.
- Pléh Csaba – Radics Katalin 1976. „Hiányos mondat”, pronominalizáció és a szöveg. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XI*: 261–277.
- Rácz Endre 1990. *Egyeztetés a magyar nyelvben*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Rohrer, Tim 2007. Embodiment and experientialism. In: Geeraerts, Dirk – Cuyckens, Hubert (eds.): *The Oxford handbook of cognitive linguistics*. Oxford: Oxford University Press. 25–47.
- Searle, John R. 2000 [1998]. *Elme, nyelv és társadalom*. Budapest: Vince Kiadó.
- Sidnell, Jack 2009. Deixis. In: Verschuere, Jef – Östman, Jan-Ola (eds.): *Key notions for pragmatics. Handbook of pragmatics highlights 1*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins. 114–138.
- Sinha, Chris 1999. Grounding, mapping and acts of meaning. In: Janssen, Theo – Redeker, Gisela (eds.): *Cognitive linguistics: Foundations, scope and methodology*. Berlin, New York: Mouton de Gruyter. 223–255.
- Sinha, Chris 2001. The epigenesis of symbolization.
<http://www.lucs.lu.se/LUCS/085/Sinha.pdf>
- Sinha, Chris 2009. Language as a biocultural niche and social institution. In: Evans, Vyvyan – Pourcel, Stéphanie (eds.): *New directions in cognitive linguistics*. 289–310. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins.
- Stockwell, Peter 2002. *Cognitive poetics. An introduction*. London, New York: Routledge.
- Tátrai Szilárd 2004. A kontextus fogalmáról. *Magyar Nyelvőr* 479–494.
- Tátrai Szilárd 2005. A nézőpont szerepe a narratív megértésben. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XXI*: 207–229.
- Tátrai Szilárd 2008. Perspective and deixis in narrative discourses. In: Tolcsvai Nagy, Gábor (ed.): *Function and genres*. Metalinguistica 20. Frankfurt am Main: Peter Lang. 257–270.
- Tátrai Szilárd 2010. Áttekintés a deixisről. *Magyar Nyelvőr* 311–332.
- Tátrai Szilárd 2011. *Bevezetés a pragmatikába. Funkcionális kognitív megközelítés*. Budapest: Tinta Kiadó.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2001. *A magyar nyelv szövegtana*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2005. Funkcionális nyelvtan: elmélet és gyakorlat. *Magyar Nyelvőr* 348–362.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2010. *Kognitív szemantika*. Nyitra: Konstantin Filozófus Egyetem.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2011. Alany, szubjektum. *Irodalomtörténet* 177–203.
- Tomasello, Michael 2002 [1999]. *Gondolkodás és kultúra*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Tomasello, Michael 2003. *Constructing a language. A usage based theory of language acquisition*. Cambridge MA: Harvard University Press.
- Tomasello, Michael 2011 [2009]. *Mi haszna az együttműködésnek?* Budapest: Gondolat Kiadó.

-
- Vater, Heinz 1991. *Einführung in die Raum-Linguistik*. Hürth-Efferen: Gabel Verlag.
- Verhagen, Arie 2007. Construal and perspectivization. In: Geeraerts, Dirk – Cuyckens, Hubert (eds.): *The Oxford handbook of cognitive linguistics*. Oxford: Oxford University Press. 48–81.
- Verschueren, Jef 1999. *Understanding pragmatics*. London, New York, Sydney, Auckland: Arnold.
- Zlatev 1997. *Situated embodiment: Studies in spatial semantics*. Stockholm: Gotab.

Eötvös Loránd Tudományegyetem
laczko.krisztina@illetve.hu
tatrai.szilard@gmail.com

Erő, irány és erődinamika a társalgásban*

A tanulmány Talmy erődinamika-elméletének főbb gondolatait kísérli meg a diskurzuselemzés területére alkalmazni, és a legfontosabb pragmatikai, interakcionális szociolingvisztikai és kritikai diskurzuselemző kutatások korábbi meglátásaira építve egy egységes erődinamikai keretben megvizsgálni, hogy a társalgás mely tartományaiban fedezhetők fel legszembetűnőbben az erő, erőkölcsonhatások, akciók vagy mozgás fogalmain alapuló jelenségek. Ennek során diskurzusbeli példák és metanyelvi reflexiók segítségével bemutatja a társalgásnak mint közös jelentésre irányuló erők mentális interakciójaként, a társalgásnak egymás elméje felé irányuló erőhatásként, a társalgásnak előrehaladó mozgásként, a társalgásnak cselekvésként, végül pedig társas-emozionális interakcióként való értelmezését és az ezek feldolgozásában érvényesülő erődinamikai viszonyokat. Mindez nemcsak egyes társalgási jelenségek jobb megértését segítheti, hanem az erődinamikai elmélet kiterjeszhetőségére és szövegtani, illetve diskurzuselemző kiaknázhatósá-gára is rámutat.

Kulcsszavak: erő, mozgás, erődinamika, társalgás, mentális interakció, társas interakció

1. Bevezetés

A kognitív nyelvészet különféle irányzataiban számos lényeges meglátás fogalmazódott meg a nyelvvel kapcsolatban, de ezek legtöbbször a (tag)mondat keretein belül maradtak. Ennek nem elméleti okai vannak, hiszen a nyelvet a kognitív nyelvészet hangsúlyozottan működésében kívánja vizsgálni, vagyis a nyelvhasználatról és diskurzusról¹ elválaszthatatlanul, és így lényegesnek tekintik a mindennapi interakciókat, sőt a társalgást is (vö. „it is generally accepted that the conversational use of language is primary” Langacker 2008: 470). Vannak ugyan olyan munkák, amelyek a szöveg vagy társalgás kognitív vizsgálatával foglalkoznak (pl. Langacker 2008: 468–500, Givón 1997, Fauconnier 2007), s a szövegtani és diskurzuselemző kutatásokban is megjelennek kognitív nyelvészeti megközelítések (pl. Tolcsvai Nagy 2001, Tenbrink 2010, Hart–Lukeš 2007), mégis viszonylag kevés a kognitív nyelvészet és a diskurzuskutatás közötti kapcsolat. A dolgozat ezt a kapcsolatot szeretné erősíteni, a társalgás különféle dimenzióiban megvizsgálva az erődinamikai elmélet (Talmy 2000) érvényesíthetőségét. Az erődinamika-elmélet nem alkalmazható egy az egyben a beszélgetések szerveződésének vagy működésének

* Szívből köszönöm Komlósi Lászlónak és Tátrai Szilárdnak a tanulmánnyal kapcsolatos javításokat és tanácsokat. Köszönetet szeretnék mondani a DiAGram Funkcionális nyelvészeti műhely tagjainak is a termékeny beszélgetésekért és hasznos javaslataikért, valamint az MTA Nyelvtudományi Intézetnek, amelynek bátorító és inspiráló közege is fontos segítség volt a tanulmány írásához.

¹ A **diskurzus** fogalma több értelemben is használható: e dolgozatban elsődlegesen két (vagy több) személy között megvalósuló **nyelvhasználatot**, vagy ezen belül egyes **konkrét beszédeseményeket** jelöl, elsősorban a beszélt nyelvi interakciókra koncentrálva; utóbbiakat **társalgásnak** vagy **beszélgetésnek** (vö. „conversation”) is nevezem (vö. Schegloff 1968), nem szűkítve le e kifejezést a kötetlen, informális csevegésre vagy a párbeszédre. A diskurzus fogalma ebben az értelemben közel áll a **szöveg** funkcionális fogalmához is, amely „valamilyen interakcióban körülhatárolható, szerkezettel és belső összetartó erővel rendelkező egység, egyszerre produktum és produkció, szerkezet és művelet” (Tolcsvai Nagy 2001: 14).

vizsgálatára, sem kiterjedtebb magyarázatára – a tanulmánynak ez nem is célja –, de alapon-dolatai kiaknázhatók a társalgásban érvényesülő erők, valós vagy metaforikus akciók és mozgás szisztematikusabb elemzésében: ehhez kívánnak az alábbi elemzések kiindulást adni.

1.1. Az erődinamika-elmélet főbb gondolatai

Az erők, a mozgás és dinamika szempontjának hangsúlyos bevonása a szemantikai kutatásokba a kognitív nyelvészetben elsősorban Talmy **erődinamika-elméletéhez** kapcsolódik (Talmy 2000).² Ennek középpontjában az „erő”, pontosabban két erő interakciójának elemzése áll, vagyis annak a vizsgálata a nyelv különféle szerkezeteiben, hogy hogyan viselkednek a dolgok (entitások) egymással az „erő” szempontjából, ideértve az erő kifejtés, egy bizonyos erőnek való ellenállás, egy ilyen ellenállás legyőzésének, az erő kifejtés gátlásának s hasonlóknak az eseteit. Talmy abból indul ki, hogy az erők és egymással való **kölcsönhatásuk** megtapasztalása általános és jelentős szerepet játszanak a fogalmi anyag konstruálásában és a nyelv szerveződésében. Bár modelljét elsősorban a műveltető szerkezetek kapcsán dolgozza ki, kiemeli, hogy az erő képzetével és dinamikájával kapcsolatos feldolgozás általánosan is jelen van a nyelvben és annak számos szintjén strukturáló tényezőként működik. Ezek során a nyelvben nemcsak fizikai erőviszonyok fejezhetőek ki, hanem az erő metaforikus viszonyai is: két erő szembenállását vagy kölcsönhatását a nyelv pszichológiailag, egy személy pszichéjében lejátszódó esemény vagy aspektus kapcsán, sőt társaslélektanilag is kifejezésre juttathatja.

Az erődinamika-elmélet az erőviszonyok kapcsán két fő szereplőt: „**agonistát**” és „**antagonistát**”, és két eredendő **erő-tendenciát** különböztet meg: **akcióra irányuló** és **nyugalmi állapotról irányuló** törekvést. Vizsgálható továbbá az erők kölcsönhatásának eredménye (cselekvés vagy nyugalmi állapot), az erő kifejtés mértéke, erőssége, valamint az, hogy a résztvevő entitások közül melyik erősebb vagy gyengébb a másiknál. Ezeknek az erőviszonyoknak a szerepét Talmy számos, a nyelv különféle jelenségéhez kapcsolódó példán elemzi; számunkra a diskurzushoz kapcsolódó példák a legérdekesebbek, melyekben Talmy két fő jelenséget, az érvelés (argumentáció) működését, valamint az egyes megnyilatkozások eltérő értelmezései mögött álló különbségeket vizsgálja meg erődinamikai szempontból.

Az érvelés tevékenysége közvetlenül is kapcsolódik a pszichológiai síkon értelmezett erő, nyomásgyakorlás, erő kifejtés fogalmához, hiszen célja valaki meggyőzése, és a valami mellett vagy valami ellen való érvelés, s az érvek láncja is erő kifejtésén és erők kölcsönhatásán alapszik (Talmy 2000: 452). Másik diskurzuspéldáján Talmy a megnyilatkozások értelmezésében résztvevő előfeltevések kapcsán bemutatja, hogy ezeknek is van erődinamikai aspektusuk, és ezen aspektusok terén akár fordított vektorviszonyok is létezhetnek. Így például, ha egy tájékoztató írásnak az a címe hogy „For Chinese students only” („csak kínai diákok számára”), ennek az értelmezése két különféle előfeltevés alapján is történhet, amelyek erődinamikailag eltérő jelentésszerkezetűek: 1. másoknak nem szabad elolvasni az adott levelet (tiltás), 2. másoknak nem kell foglalkozniuk az adott levéllel (lehetőség, de nem szükséges).

Mind az erődinamikai elmélet, mind pedig ezek a példák az erődinamika-elmélet további alkalmazásaira bátorítanak, így a társalgási jelenségekre való kiterjesztésére is. Mielőtt azonban erre rátérünk, érdemes röviden áttekinteni azokat a meglátásokat, amelyek a legelterjedtebb pragmatikai és diskurzuselemző kutatásokban valamilyen módon már eddig is az erő vagy akció fogalmához kapcsolódtak.

² Lényegesen emellett a metaforaelméletek is (l. Johnson 1987, Kövecses 2005).

1.2. Az erő gondolata a társalgásban

A nyelvhasználatban alapvető jelenségnek tűnik az erő és mozgás fogalmán alapuló feldolgozás. A beszélők metanyelvi reflexióiban, a nyelvhasználattal kapcsolatos mindennapi metaforáiban gyakran jelennek meg olyan kifejezések, amelyek azt mutatják, hogy egyes beszédeseményeket vagy megnyilatkozásokat az **erő**, vagy két entitás **dinamikus mozgása** szempontjából is értékelünk: ilyenek pl. *erős kifejezés, erőteljes szavak, meggyőző, visszavág valakinek, gyenge érvelés, enyhébb hangnem, enyhén szólva, enyhíti (a szavai élet), ellenkezik, ellenérv, nem halad előre vagy akadozik (a társalgás), egy álláspontra jutni* stb.

A diskurzusok elemzésével foglalkozó legtöbb nyelvészeti megközelítésnek is alapvető gondolata, hogy a nyelvhasználat – s különösen ennek prototipikus formája, a társalgás – **interakció**, mégpedig egyszerre társadalmi, társas és interszubjektív (Habermas 2001: 258), más szavakkal **mentális és társas interakció** (Croft 1994: 461; 2009: 3), melynek lényegi tényezői a résztvevő felek egymásra irányuló kölcsönös cselekvései. Elsősorban e cselekvések révén a társalgás több ponton is összekapcsolódik valamilyen erő képzetével, hiszen a legtöbb cselekvés inherensen összefügg valamilyen mozgással és változással, s így rendelkezik erőbeli jellemzőkkel, iránynyal és dinamikával. Ez az ESEMÉNYSTRUKTÚRA metaforarendszerében is megjelenik (Kövecses 2005: 142), vagyis azon **metaforákban**, amelyek események szerkezetét segítenek valamilyen szempontból feldolgozni. Ilyenek például: A VÁLTOZÁSOK MOZGÁSOK, A CSELEKVÉS ÖNERŐBŐL VÉGZETT MOZGÁS (és ennek következményeként: A CSELEKVÉS MÓDJA A MOZGÁS MÓDJA), A NEHÉZSÉGEK AKADÁLYOK, vagy A REMÉLT HALADÁS A MENETREND BETARTÁSA. AZ ESEMÉNYSTRUKTÚRA-metafora céltartománya az események különféle tulajdonságait (pl. a változás, a változás oka, a cselekvés, a cselekvés célja stb.) foglalja magában; „az események ezen aspektusait metaforikusan a következő fizikai fogalmak segítségével értjük meg: hely, erő, mozgás” (Kövecses 2005: 142).

Nem véletlen tehát, hogy az ERŐ fogalma többféleképpen is feltűnik a szóbeli diskurzusok különféle elemzéseiben. Ugyanakkor használata reflektálatlan maradt, s maga a fogalom is többnyire esetlegesen, eltérő értelmezésekben és/vagy kevéssé definiált módon jelent meg, nem egy átfogó elmélet részeként.

AZ ERŐ fogalomhoz kapcsolódó legszembeszökőbb példaként a beszédaktus-elméletekben megjelenő „**illokúciós erő**” kifejezést említhetjük, mely egy megnyilatkozás illokúciós, beszédaktus-aspektusának megragadására szolgál (Austin 1990 [1962], Searle 1969). Ugyanakkor ennek a terminusnak nincs közvetlen köze az erő képzetéhez: e fogalom, a propozicionális tartalommal párba állítva, mindössze a megnyilatkozás cselekvésaspektusát fejezi ki, vagyis azt, hogy a beszélő milyen beszédettet hajt végre egy adott mondat kimondásával. Mégis van jelentősége a megnyilatkozások erődinamikai szempontú vizsgálatában: a beszédaktus-elmélet ugyanis a megnyilatkozásoknak egy olyan jelentésaspektusára mutat rá vele, amely – egy adott mondat szó szerinti jelentésétől vagy propozicionális tartalmától akár elkülönülten is – a megnyilatkozás egészéhez és az interakcióban játszott szerepéhez kapcsolódik, és ezáltal vannak erővel és iránynyal kapcsolatos aspektusai, amint az alább ismertetendő pragmatikai elméletek is mutatják. A beszédaktus-elmélet továbbá arra is rámutat, hogy az illokúciós aktusok a társas interakció fontos eszközei is, és megformálásukban és használatukban lényegi szerepe van a nyelvhasználat társas kontextusának (pl. a beszélők közt fennálló társadalmi vagy emocionális erőviszonyoknak) is.

A társalgásban megjelenő akciók vizsgálata lényeges a diskurzuselemzés azon meghatározó irányzataiban is, melyek elsődlegesen a **társalgások szerveződésével és szerkezetével** (pl. Labov–Fanshel 2001 [1977]) foglalkoznak, különösen a nyelvészeti konverzációelemzésben (pl. Schegloff 1968, Sacks–Schegloff 1973, Sacks–Schegloff–Jefferson 1974). Ezekben az elméletekben az ERŐ fogalma közvetlenül nem jelenik meg, ugyanakkor fókuszukban a társalgás alapegységeinek, első-

sorban a **fordulóknak** a **cselekvésaspektusa**, valamint **iránya és kölcsönhatásaik** állnak. Ennek kapcsán kiemelkedő jelentőségű a szomszédsági párok elmélete (Schegloff 1968, Sacks–Schegloff 1973), mely két forduló, pontosabban a bennük kifejeződő akció összekapcsolódásának tipikus struktúráját vizsgálja (pl. kérdés–válasz, köszönés–viszontköszönés). E struktúrák első része kezdeményező vagy felhívó, második fele pedig reagáló jellegű, vagyis valamiféle irány kapcsolható hozzájuk, emellett az első rész megjelenése erős elvárást támaszt a szomszédsági pár másik fele iránt, vagyis valamiféle erőt vagy erőhatást fejt ki annak kiváltására. A szomszédsági párok tagjaihoz (a bennük realizálódó cselekvések által) rendelhető irány jelentősége jelenik meg Linell és társai kezdeményező–válasz-elméletében is (Linell et al. 1988), mely a társalgás dinamikája, strukturális szerveződése és a társalgás résztvevőinek társas viszonyai közti közvetlen kapcsolatra is rámutat.

Az ERŐ fogalmának egy további lényeges használata is létezik a beszélgetések vizsgálatában: ez szintén a beszédaktus-elméletre épül, de azt továbbfejlesztve elsődlegesen a beszédpartnerek közötti szociális interakcióhoz, s annak keretében az **udvariasság** és a **társas viszonyok** kérdéskörével foglalkozó pragmatikai elméletekhez kapcsolódik. Ezek közül az elméletek közül a legismertebb Brown és Levinson elmélete (1987), mely a megnyilatkozásokat a goffmani **arc**-fogalom nyomán elsődlegesen arcfenyegető, arctámadó és arcvédő funkciójuk szerint vizsgálja, illetve Leech udvariassági elmélete (Leech 1991), mely a beszédaktusok személyközi, szociális-érzelmi polaritásából indul ki. Bár az ERŐ fogalma ezekben az elemzésekben nem központi magyarázó elvként jelenik meg, közvetlenül kapcsolódik az elmélet központi fogalmaihoz: az arc-„fenyegetés”, „rombolás”, illetve „védekezés” aktsaiban két entitás – adott esetben a beszélő és beszédpartnere – egymás felé irányuló erőhatása, ezen erőhatás jellege és erőssége kerül elemzésre. A beszédaktusban végrehajtott akció „erőtéljessége” is lényeges ebben a megközelítésben, amit az indirekt beszédaktusokkal és az indirektség fokozataival (mint a pragmatikai „gyengítés” lehetőségeivel) foglalkozó elemzések nagy száma és alátámaszt.

A fenti megközelítések tehát szintén a megnyilatkozásnak, mint egésznek egy speciális jelentésaspektusára mutatnak rá, amely – hasonlóan az illokúciós erőhöz – különbözik a megnyilatkozás propozicionális tartalmától, és amely, mint valamilyen „vektor”, erődinamikai szempontból is feldolgozható, ez azonban itt kifejezetten az érintett személyek interakciójának társas, szociálpszichológiai dimenziójához kapcsolódik.

Az ERŐ fogalma a társalgáselemzés egy negyedik területén közvetlenül is megjelenik, szintén szorosan kötődve az udvariasság és a direkt–indirekt beszédaktusok kérdésköréhez, de kissé más értelemben és összefüggésben: a közvetlen vagy szimbolikus **társadalmi hatalom és erő** kapcsán. A makroszociológiai hatalom- és erőgyakorlás esetei mellett (pl. Fairclough 1989, Wodak 1997) számos elemzés foglalkozik e keretben egyes konkrét interakciókkal is, a társalgó felek hatalmi- és erőviszonyait, dominanciájuk, gyengeségük vagy kooperációjuk nyelvi megjelenését kutatva (pl. Streeck 2002, Diamond 1996). Az ERŐ-nek ez a kifejezetten szociálpszichológiai–szociológiai megközelítése áll látszólag a legtávolabb a szemantikai feldolgozásban érvényesülő erőviszonyok vizsgálatától, a háttérben azonban itt is két „test” vagy entitás (a beszélők) egymással kölcsönhatásban álló erő kifejtése és egymáshoz viszonyított társas/társadalmi ereje a központi jelenség, s ennek feldolgozásában ugyanaz az erővel, erőviszonyokkal, kölcsönhatásokkal kapcsolatos mindennapi tapasztalat áll, amelynek jelentőségére Talmy (2000) elmélete is rámutat.

Összefoglalóan elmondható, hogy a társalgások működését vizsgáló elméletekben többször és többféleképpen is megfogalmazódnak a megnyilatkozások erővel vagy erő kifejtéssel kapcsolatos aspektusára vonatkozó megfigyelések és gondolatok. Ezek azonban különféle, többnyire pontosabban ki nem dolgozott erőfogalmon alapulnak, és az erők és erő kifejtések jelenségét eltérő elméleti keretben, különböző összefüggésekben vizsgálják, anélkül, hogy ez az erőfogalom tisztázottá, általánosabb magyarázó elvvé, illetve használata reflektálttá vált volna, vagy bemutatnák az erő egyes dimenziói közti kapcsolatokat és összefüggéseket. Nem aknázzák ki tehát

teljesen azokat a lehetőségeket, amelyekre meglátásaik – és spontán metaforikus kifejezéseik is – a társalgás különféle erődinamikai aspektusai kapcsán utalnak.

A következőkben, a fenti meglátásokra is támaszkodva, megkísérlem egy tágabban értelmezett erődinamikai modell keretében szisztematikusabban megvizsgálni a társalgásban megjelenő erővel, irányokkal, mozgással vagy erő kifejtéssel kapcsolatos legfontosabb jelenségeket, és elemezni ezeknek néhány alapvető típusát, illetve a köztük levő esetleges kapcsolatokat és összefüggéseket.

2. Erők és viszonyok a diskurzusbeli mentális és szociális interakcióban

A társalgás erődinamikai viszonyainak elemzéséhez alapvető módon szükségeltetik az a meglátás, miszerint az emberi kommunikáció **egyszerre mentális és egyben társas interakció**, amely során a résztvevők egy **megosztott figyelmi jelenet** keretében közös, célirányos és kooperatív jelentésképző tevékenységet végeznek (Verschueren 1999, Clark 1996, Tomasello 1999, Croft 1994, 2009). E jelentésképző tevékenység mind a mentális kooperáció, mind a társas interakció síkján többféleképpen is összekapcsolódhat valamilyen erő, erőhatás és -kölcsonhatás, akció vagy mozgás képzetével. Ennek főbb változatait tekintjük át vázlatosan a következőkben.

2.1. A társalgás mint mentális interakció

Az erő és erő kifejtés képzele először is megjelenhet közvetlenül a társalgó felek mentális, kognitív műveleteire vonatkozóan. A nyelvhasználat mentális interakció dimenziójában két (vagy több) személy áll kapcsolatban egymással, és konstruktívan együttműködve (vö. „joint action”; Clark 1996) vesznek részt jelentések létrehozásában, mely tevékenységük során egymás mentális állapotát igyekeznek „kiolvasni” (vö. „mind-reading”; Sperber–Wilson 2002), és a nyelv segítségével alakítani. Miközben a közös jelentéslétrehozásban mindketten részt vesznek, különböző irányú, jellegű és intenzitású műveleteket végeznek. Aktivitásuk mértéke és jellege a közös jelentés létrehozásában különböző lehet, de a beszélő és a szövegbefogadó egyaránt aktívan tevékenykedik a közös jelentés és az interakciós cél elérése érdekében: ez magában foglalja mind a saját mentális műveleteiket, mind pedig – egyben – a partner mentális állapotára (annak feldolgozása és/vagy megváltoztatása érdekében) irányuló energiakifejtést is. Ezek az elméleti **műveletek** kognitív erőforrások felhasználásaként és **közvetlen energiakifejtésként, munkaként** is leírhatók, sőt gyakran fizikai munkaként konceptualizálódnak (l. Kövecses 2005: 37). Emellett a közös jelentésképzés tevékenysége során végzett munka – miközben előfeltétele is a társalgásnak – a társalgás során egyes esetekben egyben a résztvevő felek akciójaként (cselekvésként vagy más jellegű akcióként) is feldolgozódhat, mint alább néhány példa is mutatja.³ A jelentésfeldolgozást kísérő kognitív erő kifejtés „fizikai munka-”ként való feldolgozása tükröződik számos metakognitív reflexióban, például:

- (1) Felnőtt: Hát mit jelent ez a mondat?
Gyerek: Nem értem.
Felnőtt: Gyertünk, erőltess meg magad.⁴

³ L. a (3a–c) példákat, de a partnernek tulajdonított mentális művelet vagy állapot cselekvésként való feldolgozását tükrözi például az előadások végén elhangzó *Köszönöm a figyelmet!* kifejezés is.

⁴ Hétköznapi beszélgetésrészlet leckeírás közben, saját lejegyzés.

Az erőforrás-felhasználással, energiakifejtéssel, állapotmegváltoztatással való kapcsolatuk miatt tehát a közös jelentésképzés, illetve a résztvevők műveletei jól megközelíthetők az erődinamikai modell segítségével.

A közös jelentésképzésben végzett munka a beszélők figyelmének egymáshoz való igazításában, egymásnak mentális állapotok és tartalmak tulajdonításában, a lehetséges értelmezési támpontok – előfeltevések, társalgási irányelvek – eltérő mértékű alkalmazásba vételében, különféle jelentésalternatívák kidolgozásában és értékelésében, és végül a nyelvi megformálás aktsaiban valósul meg. Mindez többnyire begyakorlottan és a résztvevők számára észrevétlenül történik, szövegszinten azonban megjelennek és kimutathatók a közös jelentéslétrehozás során kifejtett erőfeszítés megnyilvánulásai. Ilyen például a jelentéskonstruálás során végzett alkalmazkodás, a partner feltételezett ismereteihez és elvárásaihoz való igazodás mértéke, a megértés könnyebb-ségét vagy ellenőrzését szolgáló diskurzusbeli eszközök használata – mint például a beszédalkalmazkodás, diskurzusjelölők és egyéb metapragmatikai reflexiók alkalmazása, minimális válaszok használata, a kifejtettség növelése vagy az ismétlés –, vagy a diskurzus folyamatában megvalósuló egyezkedés, pontosítás műveletei. Mindezek jól vizsgálhatók az erődinamikai modell keretében, és elemzésükben az is megfigyelhető, hogy a közös jelentéslétrehozás során a résztvevők eltérő jellegű és különböző mértékű erő kifejtést végezhetnek, és partnerük részéről is különféle reakciókat válthatnak ki.

Lássunk ezzel kapcsolatban példaként egy valós és két képzeletbeli diskurzusrészletet:

- (2) a. 1A: Jött egy levél, át kellene vinni a Csömörékhez.
 2B: Kik a Csömörék? A szomszéd?
 3A: Igen, véletlenül ide dobták be.
 4B: Oké, majd átviszem.
 5A: Köszí.⁵

Ez a párbeszéd-részlet a **mentális együttműködés** szempontjából így jellemezhető: „A” beszélő megszólalása egy mentális interakció kezdeményezése, amelyet „B” elfogad. „A” első fordulójában nem adott kielégítő adalékot a közös cél eléréshez, de „B” visszajelzésére javított ezen, sőt további, szükségesnek vélt információt is közölt, így a kölcsönös hozzáigazítás során sikerült elérniük a közös jelentést. „B” visszakérdezése kooperációt és a megértés érdekében tett erőfeszítést jelez (elsősorban a relevancia-elv kiaknázását figyelhetjük meg; Sperber–Wilson 2002, Wilson–Sperber 2006: 250),⁶ ezt erősíti egy lehetséges értelmezés felkínálásával is. „B” második megnyilatkozása (4B) pedig a partner megnyilatkozása illokúciós erejének felismerését (indirekt kérdés) is jelzi, ennek a helyességét igazolja 5A. Ez a diskurzus tehát leírható két, hasonló mértékben kooperatív szereplő interakciójaként, amelyben hasonló mértékű erők irányulnak egy közös cél felé. Ebben a jelenetben tekinthetjük „A”-t, mint az akció kezdeményezőjét, agonistának, „B”-t pedig, mint vele szembenálló entitást, antagonistának; kettejük akciói megközelítőleg azonos erősségűek, ugyanakkor, bár ellentétes irányúak, nem egymás ellen, hanem egymás felé, illetve egy közös cél, a közös jelentés felé irányulnak. „B” tehát antagonista annyiban, hogy „A” akciója elsődlegesen őrá irányul, az ő mentális állapotát kívánja befolyásolni, ennek során azonban a beszédpartnerek között nincs szembe fordulás vagy ellentét, szembenállásukban két komplementer erő **együttműködése** valósul meg. Az erők ilyen kooperációja, az egymással akár ellentétes irányú akciók együttműködése és **előrevivő dinamikája** olyan mozzanat, amely

⁵ Mindennapi beszélgetésrészlet egy házaspár között, saját lejegyzés.

⁶ „Utterances automatically create expectations, which guide the hearer towards the speaker’s meaning” (Wilson–Sperber 2006: 250).

a hagyományos – többnyire elemibb viszonyokat feldolgozó – erődinamikai elemzésekben nem jelenik meg. A társalgásban azonban ez az együttműködés, a résztvevőknek a kölcsönös megértésre irányuló konstruktív kooperációja alapvető fontosságú (vö. Habermas 2001 [1979]: 230, Komlósi 1992: 856, Croft 2009), s így a beszélgetések erődinamikai vizsgálatában is lényeges szereppel bír.

Más erődinamikai szerkezetet mutatna a beszélgetésrészlet, ha így zajlott volna le (fiktív párbeszéd):

- (2) b. 1A: Jött egy levél, át kellene vinni a Csömörékhez.
 2B: **Nem tudom, kik azok a Csömörék.**
 3A: A baloldali szomszéd. Véletlenül ide dobták be a levelét.

Ebben az esetben az antagonista („B”) részéről a (2B) fordulóban a közös jelentés irányába tett kisebb erőfeszítés jelenik meg, „B” tehát itt az előzőnél kevesebb erő kifejtést mutat a közös jelentés elérése érdekében. Ez csökkent aktivitásként is leírható: míg a (2a) példában „B” aktív erőfeszítése tükröződött a beszélő(partner)i jelentés elérésének érdekében, vagyis információt kért és értelmezési lehetőséget kínált fel, (2B)-ben passzivitást mutat (ha nem is teljeset). Sőt, esetleg „A”-val (mint agonistával) való szembefordulás, ellenkezés, obstrukció mozzanata is felmerülhet, mind a jelentésképzés síkján (a közös jelentésképzésre tett erőfeszítés visszautasítása), mind pedig egy másik síkon, a fizikai szinten megvalósuló társas cselekvések terén (a jelenet ugyanis egy beszédaktus – kérés – teljesítésének visszautasítása is egyben), amire később még visszatérünk.

De elképzelhető lenne a párbeszéd ilyen változata is:

- (2) c. 1A: Jött egy levél, át kellene vinni a Csömörékhez.
 2B: Kik azok a Csömörék?
 3A: **Mert szerinted?**

Ez esetben „A” beszélő lenne kisebb együttműködési készséggel, és/vagy kisebb mentális erő kifejtéssel jellemezhető; sőt a (3A) válasz, miközben visszairányul a partnerre, azt is implikálhatja, hogy a beszélő „B”-től vár el nagyobb fokú erő kifejtést a jelentés elérésében, s ez akár a kihívás vagy enyhe sértés beszédaktusát is megvalósítja.

Mint ezek a példák is mutatják, a közös megértés során végzett mentális erő kifejtés, miközben a társalgás előfeltétele, egyes esetekben egyben akcióként is elemezhető, amelynek erősség- és iránybeli jellemzői vannak, és amely a nyelvi megformálás különféle tartományaiban válhat – különféle mértékben – explicitté. Mindennek a felek közti társas interakcióban is közvetlen jelentősége van, és továbbmutat a diskurzusbeli tevékenység társas dimenzióban való értékelése felé.

A fenti diskurzusrészletekben a bemutatott mellett további akciók és erőviszonyok is felfedezhetők, melyek elsősorban a résztvevők közti társas, interperszonális viszonyokhoz kapcsolódnak; hiszen a közös jelentésképzés, illetve az ennek során végzett mentális kooperáció, adaptáció és egyezkedés a társas interakció közegében történik és attól lényegileg elválaszthatatlan. Ennek keretében a legfontosabb meglátásként azt emelnénk ki, ahogy a jelentésadás érdekében tett **mentális erőfeszítések** metonimikusan **társas jelentőségű aktusként** is értékelőd(het)nek, és ennek megfelelően az erő vagy az energiaáramlás más síkjai is megjelennek és elemezhetőek velük kapcsolatban. Emellett lényeges az is, hogy a nyelvi megnyilatkozások a felek közti **konkrét cselekvés** megvalósítói – vagyis beszédaktusok – is egyben, és ezeknek a cselekvéseknek is többféle erődinamikai aspektusuk lehet.

Elsőként vizsgáljuk meg a jelentésképzéshez kapcsolódó tevékenység társas értékelésének kérdését.

2.2. A mentális műveletek mint társas akciók

Az előző alfejezetben bemutatott közös jelentéslétrehozó tevékenység, és a közös jelentés érdekében tett **mentális erő kifejtések** számos esetben **társas (szociális) aktusként**, a résztvevők közti társas-interperszonális viszonyok síkján is értékelődnek, mivel a mentális interakció, amelynek a közös jelentésképzésben a részét alkotják, mindig társas interakció is egyben (Habermas 2001 [1979], Croft 1994).

Ennek elemzéséhez nemcsak a felek mentális kooperációs műveleteinek az **erő kifejtés** fogalmával való jellemzésből érdemes kiindulnunk, hanem egy közös mentális, figyelmi térben (diskurzuszvilágban) való **mozgás** fogalmából is, amelyet a résztvevők egymás, illetve egy közös jelentés felé közeledve (vagy attól távolodva) végeznek, illetve egymást ilyen jellegű mozgásba igyekeznek bevonni vagy esetleg meggátolni. (E mozgás kapcsán ismét utalnánk az erő, cselekvés és mozgás fogalmai közti közvetlen kapcsolatra, amiről az ESEMÉNYSTRUKTÚRA metaforarendszere kapcsán már volt szó). A társalgásban egyes esetekben a feleket nagyobb mértékű mentális és diskurzusbeli kooperativitás, a közös megértés érdekében kifejtett fokozott erő kifejtés és a másik fél belső folyamataira irányított nagyobb fokú figyelem jellemzi, s ez úgy is felfogható, hogy nagyobb mértékű mozgást végeznek egymás felé (l. a (2a) példát), más esetekben az egyik fél kisebb mértékben lép közel partnere mentális világához (l. a (2b), (2c) példákat).⁷

Mivel a mentális és társas műveletek a nyelvhasználatban lényegileg összefonódnak, és gyakran az elemzés szintjén sem választhatók egymástól,⁸ nem meglepő, hogy ez a metaforikus mozgás, illetve ennek a diskurzusban való megnyilvánulása feldolgozódhat a társas viszonyok síkján is, összekapcsolódva a **szociális közelség/távolság** fogalmával. Így a jelentés eléréséért tett erőfeszítés vagy mentális közeledés nyelvhasználatbeli megvalósulása (pl. adaptáció vagy az egyezkedés) egyben társas szempontból is „közelebb lépésként”, pozitív és kooperatív gesztusként értelmezhető, míg a megértés nehezítése, hiánya vagy akár visszautasítása negatív szociális aktusként, a kooperáció hiányaként, a partnertől való távolodásként vagy akár szembefordulásként (obstrukcióként) is feldolgozódhat. Ezt megfigyelhetjük egy előbb már vizsgált példán:

- (2) b. 1A: Jött egy levél, át kellene vinni a Csömörékhez.
 2B: Nem tudom, kik azok a Csömörék.
 3A: A baloldali szomszéd. Véletlenül ide dobták be a levelét.

„B” válasza, a (2B) forduló itt nemcsak a közös jelentésképzés, hanem a társas viszonyok szempontjából is értékelhető: miközben „B” kevés kooperációt mutat a közös jelentés elérése érdekében, a társas együttműködésre is kisebb hajlandóságot, s ezáltal partnere iránti kevesebb előzékenységet is jelez. Ebből fakadóan 2B társas szempontból udvariatlan, sőt akár durva cselekvésként is értelmezhető. Nem lényegtelen ennek a partnerre kifejtett hatása sem, „B” kisebb

⁷ A közös jelentéslétrehozás során történő „közelebb lépés” feltehetően fokozott mentális erő kifejtést is igényel, amely a megosztott figyelem működéséből és a másik fél mentális állapotaira vonatkozó feltételezések feldolgozásából fakad. Természetesen bizonyos körülmények között a kisebb kooperativitás is lehet fokozott mentális munka eredménye (pl. szándékos értetlenkedés), az egyik fél kisebb fokú kooperativitása miatt pedig a beszédpartner többnyire plusz mentális és akár fizikai erőfeszítésekre kényszerül (pl. alternatív értelmezések keresése és kiértékelése, visszakérdezés stb.).

⁸ „since cognition is partly constructed socially, and interaction is interaction of minds” (Croft 1994: 461).

aktivitása ugyanis egyben a beszélgetőpartnert kényszeríti fokozott „munkára” a diskurzus sikere, a közös megértés elérése érdekében.

A jelentésfeldolgozás mentális műveletének társas szempontból való értékelését mutatják az olyan metapragmatikai megjegyzések is, amelyek a meg nem értést vagy értetést szándékos aktusként (s mint illet, kötekedésként vagy ellenállásként) jelenítik meg, például:

- (3) a. Basszus, ne **értetlenkedj** már! :D Lehet, hogy még nem hallottál róla, de akkor most itt egy új, érdekes infó, örüljél inkább **kötekedés** helyett.⁹
- b. Te most **direkt játszod az értetlen hülyét**?¹⁰
- c. Nem értem jól... mert **direkt nem beszélsz normálisan**.¹¹

Természetesen ennek az ellenkezőjére is találni példát: a közös jelentés és a sikeres kommunikáció érdekében végzett mentális erő kifejtés, illetve ennek nyelvi megjelenése a beszélőnek a partnere iránti pozitív társas attitűdjét (pl. udvariasság, érdeklődés, szolgálatkészség) is reprezentálja. Ez megnyilvánulhat például a szöveglétrehozás során végzett alkalmazkodásban (erre a kapcsolatra már a beszédalkalmazkodási elméletek is rámutattak; l. Giles et al. 1991), a megértést segítő kifejtettebb fogalmazásmódban vagy a társalgásbeli aktivitás egyéb növekedésében (pl. ismétlés), mint az alábbi példában:

- (4) a. Bírónő: Azt mondja meg nekem, hogy mióta és honnan ismeri a S. Gábort?
Vádlott: **Én kintről ismerem, kintről ismerem, barátom volt, kintről ismerem, jó barátom**¹²

Itt a vádlott válasza az ismétlésekkel a diskurzusbeli aktivitását növeli, és ezzel, vagyis a diskurzusbeli erőfeszítéseinek növelésével és ennek közvetlen, ikonikus nyelvi prezentálásával (mint a partner felé tett metaforikus lépései számának növelésével) társas szempontból erőteljes együttműködési készségét jeleníti meg. Ennek a kooperációnak egy bírósági kihallgatás esetében közvetlen és jelentős társadalmi következményei is lehetnek.

A következő, barátnői beszélgetésben szintén „B” együttműködése, együttérzése nyilvánul meg a 2B fordulóban: ebben „B” folytatja, újrafogalmazza partnere megnyilatkozását s ezzel aktívan osztozik vele a jelentéslétrehozásban:

- (4) b. 1A: ...A főnövérenek nem mondtam, de mondom akkor én jó vagyok, amikor dupla éjszakát kell csinálnom, vagy huszonnégy órára (kellek)...
- 2B: **meg hogy mindig beugorjál meg minden**¹³

A közös jelentés érdekében végzett munka és erőfeszítés, a diskurzusban való részvétel módja és a társas-interperszonális viszonyok tehát olykor szimbolikusan, máskor közvetlenül is összekapcsolódnak egymással. Erre a következő fejezet további példákat mutat.

⁹ http://www.ize.hu/comments.php?post_id=17420 . A szövegbeli kiemelések tőlem.

¹⁰ http://totalcar.hu/kozosseg/rsvptc/2011/02/08/kell_menetfeny_hatra_is/

¹¹ Várótermi telefonbeszélgetés-részlet fiatal nő és barátja között, saját lejegyzés.

¹² Bírósági kihallgatás részlete, saját lejegyzés. Kiemelés tőlem.

¹³ Barátnők közti beszélgetés, saját lejegyzés.

3. A diskurzus mint „tér” és „előrehaladás”: gyorsaság, irányok és akciók a szövegben

A legtöbb szöveg – így a társalgás is – összetett mivoltából adódóan nem pontszerűen létezik, hanem térbeli és/vagy időbeli kiterjedésben, ennek megfelelően eredendően **lineáris és dinamikus** (vö. Karácsony 2010, Pléh 2011: 136, Langacker 2008: 500). Ehhez a tér- és időbeli kiterjedéshez s az ebből fakadó inherens linearitáshoz kapcsolódik egyfajta valós vagy metaforikus **mozgás**, vagyis a szöveg egyik – előző vagy korábbi – pontjáról egy következő, későbbi pontjához való eljutás. A diskurzus metaforikus tere tehát ebből az időbeliségből eredően lineáris kiterjedéssel bíró térként is felfogható, és ebben a lineárisan kiterjedt térben feldolgozódik egy olyan **metaforikus mozgás** is (a résztvevők előbb elemzett egymással kapcsolatos „mozgása” mellett), amely **a szöveg kezdőpontja felől egy későbbi pont felé** tart. A szöveg-, illetve társalgásbeli mozgás elemzésében emellett fontos szerepet kaphat a **CÉL** fogalma is. A legtöbb szöveg, így a társalgás is, különféle céllal jöhet létre: ez lehet konkrétabb és körülhatárolható, például egy elemi beszédetté végrehajtása (pl. köszönés), vagy egy tágabb kommunikációs cél, például egy kiterjedtebb leírás, egy esemény elbeszélése, egymás hogylétéről való érdeklődés vagy bolti reklamáció megvalósítása.

A társalgásbeli mozgásnak iránya, sebessége és útvonala van, és különféle lehet a **CÉL**-hoz való közeledés módja is. A társalgás szövege, illetve egyes beszélői megnyilatkozások tehát ennek az előrehaladásnak, dinamikának a szempontjából is jellemezhetők.

Ennek az előrehaladó belső mozgásnak a képzete jelent meg intuitíven a korábbi szövegelméleti „tematikus progresszió” kifejezésben (vö. Daneš 1970), és ez a sorrendiség kap fontos szerepet a nyelvi interakciók leírásában használatos „forgatókönyv”-modellben is (Schank–Abelson 1977). Kognitív nyelvészeti fogalmakkal a diskurzusnak ez az aspektusa közvetlenül kapcsolódik a már említett **ESEMÉNYSTRUKTÚRA** metaforarendszerhez (Kövecses 2005: 144), de még jobban megragadható a **FORRÁS – ÖSVÉNY – CÉL** képi sémával (Johnson 1987: 126).

Ennek értelmében a diskurzus megkezdésétől, vagyis a szöveg kiinduló pontjáról különféle lépések sorozatával, valamilyen ösvényen el lehet jutni egy bizonyos végponthoz (a szöveg, ill. a társalgás lezáródásáig), illetve el lehet érni valamilyen célpontot is, amely egy narratíva esetében lehet a történet lezárása vagy csattanója, egy bolti reklamáció esetében a panaszok előadása, vagy egy beszédaktus esetében a beszédaktus végrehajtása. A szöveg létrehozója – és így feldolgozója is – ezen az ösvényen haladhat gyorsabban vagy lassabban, és megnyilvánulásai magát az ösvény irányát is alakítják: irányulhatnak egyenesen a cél felé, vagy végezhetnek kitérőket, esetleg egészen más irányba is vezethetnek. Erődinamikai szempontból a diskurzusnak ez az aspektusa elsősorban nem az akció és erő, inkább a **mozgás** dinamizmusa és iránya felől jellemezhető (természetesen ezek az **ESEMÉNYSTRUKTÚRA** metaforarendszerében össze is kapcsolódnak egymással). A társalgás vagy a szöveg létrehozásának ezt a térben történő, fizikai mozgásként való feldolgozását tükrözik az olyan alapvető metanyelvi kifejezések, mint *elkalandozik a tárgytól, csapong, köntörfalaz, visszatér valamire, mellébeszél, egyenesen megmondja, célratörően fogalmaz, a lényegre tér*, s amelyek olyan alapvető metaforának tűnnek, amelyeket ki sem tudunk kerülni.

Szövegtanilag e mozgás gyorsaságát és irányát különféle tartományokban elemezhetjük. Így különösen a mondatok közti irányultsági viszonyok terén (pl. retrospektív vagy prospektív jelleg, Langacker 2008: 460), a szövegtopikok és -fókuszok kapcsolatában, a szövegen belüli előre- és visszautalások terén (Givón 1983, Tolcsvai 2001: 194), a felidézett fogalmi sémák viszonyában (Tolcsvai 2001: 272), a főnevek és igék arányában, a mondatok és az egyes igék időszervezetében. De a mozgás „gyorsasága” összefügghet a szövegbeli bennfoglalás vagy kifejtettség mértékével (Tolcsvai 2001: 124), illetve a kidolgozás részletességével is.

Nézzünk a szövegbeli mozgás dinamikájával és irányával kapcsolatban két rövid példát:

- (5) a. Éjjél után tartottam szemlét az őrségen. Akkor már ájultan feküdt a földön. Sok vért vesztett. Fölmosattam. Egy lócára fektettem, én magam. Hajnal felé meghalt. A praefecturán van. Két ór vigyáz a holttestre. (Kosztolányi Dezső: Aurelius)
- (5) b. Suhajda, amikor azt mondta: „há-rom”, nagyot lendített rajta, elhajította, körülbelül arra a helyre, ahová előbb, de mégis valamivel messzebb, a köteleket tartó cölöp mögé, úgyhogy nem is láthatta, amint fia egyet bukfacezve, hátraszegett fővel, kitárt karral lefelé zuhant a vízbe. Ezért hátra is fordult. Szemben vele a somogyi part nyúlt el. A tó tündöklött, mintha millió és millió pillangó verdesné tükrét gyémántszárnnyával. Néhány pillanatig várt, amint előbb.
– Na – mondta végül bosszankodva. (Kosztolányi Dezső: Fürdés)

Az (5a) példában a szövegbeli előrehaladás gyorsabb, a kognitív ösvény egyenes: ez fakad a rövid, kevés bővítményt tartalmazó mondatokból, az igék nagy számából,¹⁴ és összefügg a mondatok közti kapcsolatos mellérendelő – időbeli egymásutániságot kifejező típusú – viszonyokkal is (vö. Tolcsvai Nagy 2001: 267), melyben a mondatok irányukat tekintve mind egy irányba, előre felé mutatnak. Megfigyelhető a szövegrészben az elsődleges (*ő*) és másodlagos szövegtopik (*én magam*) állandósága és dominanciája is, ami csak az utolsó mondatban törik meg. Az ösvény egyenességét segíti a szövegrészben érvényesülő tágabb fogalmi sémák azonossága vagy közvetlen kapcsolódása (sebesülés, vér, halál, katonaság).

Az (5b) példában az előrehaladás jóval lassabb: dinamikáját csökkenti már az első mondat többszörösen alárendelő szerkezete is, a körülmények pontosabb – statikus – kidolgozása, valamint a mondatok közt megjelenő ellentétes és következtető viszonyok. Még lényegesebb a szövegbeli ösvény alakulása: az első két mondat után egy váratlan szövegfókusz jelenik meg meg (*part*), majd lokális topikváltás következik (*a tó*), a figyelem az addigi szereplők helyett teljesen új irányba terelődik, és hirtelen egy új mezoszintű fogalmi séma (tájleírás) érvényesül (amit a bekezdés is jelöl). Az ösvény tehát erőteljesen irányt változtat, és csak az ötödik mondatban tér vissza az eredeti cél felé. Egészen eltérő a két bekezdésben szereplő igék belső időszervezete is: miközben az első két mondatban dinamikus, mozgást jelentő igék követték egymást (*lendített, elhajította, zuhant, hátrafordult*), a második bekezdésben a folyamatos aspektualitású igék (*nyúlt el, tündöklött*) szinte hirtelen állítják meg az addigi előrehaladást. Ebben a szövegrészben tehát egy jelentős iránybeli kitérőt és a mozgás lelassulását figyelhetjük meg a diskurzus metaforikus ösvényén.

Ez az adott novellában lényeges funkcióval is bír: a szövegbeli előrehaladás lelassulása, a kognitív ösvény félrekanyarodása az elbeszélte események idődimenzióját – a lassúságot – dolgozza ki ikonikusan, éppen azt a néhány másodperces késlekedést, amely kulcsszerepet játszik a történetben a főhős vízbefulladásá kapcsán.

A diskurzus ösvényén való haladást a fenti példákban egy-egy **monologikus** szövegrészben, egyetlen erő, illetve mozgás mentén jellemeztük. A **dialogikus vagy plurilogikus** társalgásokban azonban e haladással kapcsolatban elemezhetők a **társalgási partner akciói**, megnyilatkozásai is: hogyan viszonyulnak ehhez a mozgáshoz, elősegítik-e, ha igen, mennyire erőteljesen, vagy inkább lassítják, netán gátolják. Elemezhető a két entitásnak (a résztvevőknek) az ösvényen elfoglalt „helye” is e haladás során: a beszédpartner követi-e a beszélőt az általa kijelölt irányon, vagy maga törekszik az ösvény alakítására (más szavakkal: elfogadja-e a partner által felkínált

¹⁴ Ez az igék eseményszerkezetével és az aktív, cselekvést kifejező igék egymásutániságával is összefügg.

diskurzusbeli irányít, vagy más irányba tereli a beszélgetést); illetve kettejük együttműködése megközelítőleg azonos cél felé irányul, vagy eltérő irányú ösvényeket hoznak létre a diskurzusban. A diskurzusbeli ÖSVÉNY alakítása és a CÉL felé való haladás a társalgás síkján vizsgálható olyan jellegzetes diskurzusjelenségekben, mint a szóátvétellel kapcsolatos viselkedés, pl. a közbevágás vagy a támogató együttbeszélés: az előbbiben az egyik fél megszakítja a másik mozgását/akcióját, gátolja azt, és/vagy átveszi a vezetést, utóbbiban viszont a felek együtthaladása reprezentálódik nyelvileg (ikonikusan is). De ugyanilyen szempontból elemezhető a kezdeményező és reagáló megnyilatkozások viszonya (vö. Linell et al. 1988), vagy a tematikai irányítás jelenségei. Mindez közvetlenül összefügg mind a mentális kooperációval, mind pedig a társas interakció közegeivel, amelyben a diskurzus zajlik, s amelyben a nyelvi megnyilatkozások egyben a szociális viselkedésnek is részét alkotják: így a diskurzus metaforikus ösvényén való mozgás, együtt haladás és irányítás szintén értékelődhet a társas viselkedés síkján is.

Az alábbi példán (6) azt figyelhetjük meg, hogy a diskurzusbeli előrehaladást elsősorban „A” határozza meg, „B” megnyilatkozásai pedig támogatják ebben, különféle módokon is segítve a társalgás előrehaladását: kérdéssel (2B), helyesléssel (4B) vagy „A” szövegének rövid kiegészítésével:

- (6) 1A: De miután gondolták, hogy öt évig nem izélgettek a kolléganőim, gondolták, hogy most akkor úgy rámszállnak...
- 2B: Tényleg?**
- 3A: Igen, és nagyon nehezményezték, hogy hat év után két hétre ki mertem írni a beosztásomat.
- 4B: Aha...**
- 5A: Hat év után. Az ...ööö... az nem számít!//..
- 6B: Eddig jó volt nekik, hogy te mindig alkalmazkodtál...**
- 7A: alkalmazkodtam, igen... az nem számított!¹⁵

A következő beszélgetésrészletben (7) ellenben azt figyelhetjük meg, hogy az egyik beszélő („B”) megszakítja partnere mozgását, és egy erőteljes tematikai irányítással új ösvényt jelöl ki:

- (7) 1A: Akkor a létrával kapcsolatban is szólt a szomszéd, mert most egy új albérlő jött, hogy úgy tudja, hogy nálam van a ház létrája, azt mondták neki... Mondom, az lehet, hogy azt mondták, de nálam az én saját létrám van, nem a házé, illetve nem is nálam van, mert odaadtam a lányomnak, de ez a sajátom.
- 2B: Jó de most ne erről beszélj, hanem azt mondd, hogy mi volt a közgyűlésen.**¹⁶

A fenti jelenségek részben magyarázhatók az érdeklődés és figyelem változásaival is, de számos társalgáselemező munka mutatja be, hogy ezek a társalgási akciók, amelyek a diskurzusbeli mozgás mentén elemezhetők – a közbevágás, a támogató háttéracsatorna-jelzések, a másik fél témájának folytatása vagy visszautasítása stb. – hogyan kapcsolódhatnak össze a résztvevők közti társas viszonyokkal (pl. Diamond 1996, Sajgál 2006, Hámori 2006: 146–151).

Ahogy ezek a példák is mutatják, a társalgásban részt vevő feleknek a diskurzus mentális interakciójában végzett műveletei egyben a társas viselkedés részei is, és társas jelentőségű aktsokként is feldolgozódhatnak. A megnyilatkozások természetesen nemcsak ilyen módon, hanem

¹⁵ Barátnők közti beszélgetés, saját lejegyzés. Az aláhúzások az együtt elhangzó beszédet jelölik.

¹⁶ Családi beszélgetés, saját lejegyzés.

közvetlenül is kapcsolódnak a társas interakciókhoz, mint konkrét cselekvések megvalósítói: ez az aspektusuk legjobban a beszédaktus-elmélet keretében vizsgálható.

4. A megnyilatkozások mint beszédaktusok: a cselekvések erődimenziói

A társas nyelvhasználat nemcsak mentális együttműködést jelent, hanem a társas cselekvések egyik fajtáját is: céljaik és az interakcióban játszott szerepük szerint a megnyilatkozások különféle cselekvéseket valósíthatnak meg, vagyis **beszédaktusként** működnek (vö. Habermas 2001 [1979]). A beszédaktusok számos módon csoportosíthatók, például performatív igéjük, boldogulási feltételek, a beszélői elkötelezettség vagy a konvencionizáltság szempontjából (l. Austin 1990 [1962], Searle 1975, Strawson 2001 [1971], Bach–Harnish 1998); erődinamikai jellemzésük tekintetében azonban az az aspektusuk fontos elsősorban, mely szerint a beszédaktusok az egyik résztvevőtől egy másik felé irányuló erő kifejtését valósítanak meg, amellyel a megnyilatkozó a partnerben bizonyos illokúciós hatást (valamilyen mentális állapotot vagy cselekvést) akar kiváltani (vö. Searle 1975: 59, Croft 1994). Egy beszédaktus – mint akció – erődinamikai dimenziói elsősorban abból fakadnak, hogy **mekkora változást eredményez** a világban vagy, szűkebben, a beszédpartner mentális vagy fizikai állapotában, a tudás, a cselekvés vagy az érzelem aspektusaiban (vö. Croft 1994: 473); ennek kapcsán ismét az erő, mozgás, cselekvés és változás már említett összefonódására utalhatunk. A világban végrehajtott változás tekintetében egy hadüzenet vagy egy bírósági ítélet többnyire súlyosabb aktusnak tekinthető, mint egy gratuláció vagy értekezlet megnyitása, vagy egy parancs erősebb aktusnak tekinthető egy kérésnél: mindez természetesen közvetlenül összefügg a befogadóval, és az adott cselekvő háttérében álló társadalmi hatalom és erő mértékével is.

A világban végrehajtott változás szűkebb értelemben jelentheti a beszédpartnerre gyakorolt hatást és az ő reakcióját is. E tekintetben a beszédaktus erőtartalmának mértékét az befolyásolja, hogy milyen jellegű és mértékű aktivitást, reakciót igyekszik a partnerben kiváltani (Croft 1994: 472), illetve annak végrehajtása mekkora erő kifejtéssel jár, mekkora nehézséget jelent (vö. Szili 2002: 22). A partnertől elvárt akció többféle lehet, például egy információ tudomásulvétele, egy információ megosztása vagy valamilyen fizikai cselekvés végrehajtása: ezeknek az eltéréseknek a függvényében erődinamikailag a legerőteljesebb akciót a legnagyobb erő kifejtésre, vagyis a fizikai cselekvés kiváltására (vagy meggátlására) irányuló akciók hajtják végre (prototipikusan a felszólítások), ennél valamivel gyengébbeknek tekinthetők az információközlést elváró akciók (prototipikusan a kérdések), és erőtartalmukat tekintve a leggyengébbek az információ közvetítését és pusztá feldolgozását célzó, aktív cselekvéssel járó reakciót nem váró beszédakciók (prototipikusan a kijelentések). E distinkciók fontossága és legfontosabb alapvető típusai tükröződnek az emberi nyelvek grammatikalizálódott rendszereiben, elsősorban a fő mondatfajtákban (Croft 1994). Az erőtartalom növekedése emellett sokszor ikonikusan is érvényesül a megnyilatkozás konstruálásában (például egy nehezebben teljesíthető kérés hosszabb megfogalmazásában, vagy egy felszólításnál a hangerő növekedésében).

Figyelemre méltóak a felkiáltó mondatok is, amelyek erődinamikai szempontból kifejezetten „erős” aktusnak tekinthetők, ez azonban nem a partnertől elvárt fizikai akcióval, hanem az emócionálitással, így a beszélő érzelmi érintettségével, illetve a partnerben kiváltani kívánt nagyobb mentális aktivitással (figyelem) vagy emócionális hatással kapcsolható össze. Az érzelmek egyébként is szorosan összekapcsolódnak az erő képzetével (Kövecses 2005: 37).

Egy beszédaktus mellett rendelkezik egyfajta erősséggel abból a szempontból is, hogy mekkora a beszédpartnerre irányuló **elvárás erőssége**, a beszédaktus kényszerítő ereje (vö. Szili 2002: 15). Végül egy beszédaktus „erőssége” változhat annak függvényében is, hogy mekkora

benne az **illokúciós erő felismerhetősége**, szalienciája (Hámori 2010: 112): egy dicséret vagy sértés például felismerhetőségét, szalienciáját tekintve lehet „erős”, amennyiben nyilvánvaló, vagy „gyengébb”, hogyha burkoltabb. E két aspektus számos beszédaktus esetében (elsősorban a direktívumokban) összefonódik: egy indirekt kérés kényszerítő ereje prototipikusan kisebb egy direkténél. Ezen erődinamikai aspektusok, elsősorban a kényszerítő erővel kapcsolatos tapasztalatok fogalmazódtak meg leggyakrabban az udvariasság pragmatikai elméleteiben a direktség–indirektség, illetve a pragmatikai erősítés–enyhítés változatainak vizsgálata során.

A beszédaktus-szituációban megvalósuló egyszerű jelenet **szerepviszonyai** is jól jellemezhetők az erődinamika-modell fogalmaival. A beszédaktus végzője az agonista, aki valamilyen erőhatást fejt ki és akciót hajt végre partnerén, a partner pedig, akire ez az akció irányul, antagonistaként áll vele szemben. A beszédaktus-jelenet azonban így még nem teljes, valójában az antagonista reakciójával együtt lesz az: vagyis két szereplő (ebben az esetben a két résztvevő személy) elemi, viszonylag lezárt interakciója, melyben erő és ellenerő, akció és reakció kölcsönhatása valósul meg. Ebben a jelenetben erődinamikailag jellemezhetjük tehát – a fent bemutatott szempontok alapján – az agonistának az antagonista felé irányuló aktusának a **jellegét** (milyen mértékű és jellegű aktivitás kiváltására irányul), elvárás **erejét** (mekkora kényszerítő erőt tartalmaz) és egyértelműségéből, nyilvánvalóságából fakadó határozottsági **erejét** (mennyire egyértelmű a résztvevők számára). Továbbá jellemezhetjük az antagonista reakcióját is: **iránya** szerint (összhangban van-e az agonista által kiváltani kívánt cselekvéssel, vagy attól eltér, esetleg azzal szembefordul), és ez milyen **erővel**, vagyis milyen fokozattal történik (erőteljes megfelelést, kismértékű együttműködést, vagy éppen kismértékű vagy teljes ellenállást hajt végre). A két akció így együttműködést és ellenállást is megvalósíthat.

A fenti dimenziók mellett jellemezhető egy beszédaktus, vagyis egy megnyilatkozás mint cselekvés annak függvényében is, hogy elsősorban egy cselekvés kiváltására (pl. direktívumok, biztatás), vagy egy cselekvés meggátlására irányul (tiltás, óvás, lebeszélés). Ez nevezhető polaritásnak is (Croft 1994: 472), de a polaritás-fogalom helyett talán inkább leírható az erődinamikai modellben **intrinzikus erőtendenciaként**, vagyis aszerint, hogy egy akció (adott esetben egy beszédaktus) egy mozgás kiváltására, vagy ellenkezőleg, egy mozgás meggátlására irányul (vö. Talmy 2000: 414).

Ugyanakkor a **polaritás** fogalom is jól használható egy más alkalmazásban: a beszédaktusok társas-emocionális feldolgozásának jellemzésére (vö. pozitív, azaz támogató, barátságos és negatív, azaz támadó, fenyegető, sértő töltésű beszédaktusok; Leech 1991); erre az utóbbi aspektusra később térünk ki.

Vizsgáljuk meg most ebben az összefüggésben, vagyis a megnyilatkozások beszédaktus-karakterének és az ehhez kapcsolódó erőviszonyaiknak szempontjából újra a fent elemzett pár-beszédészletet:

- (2) a. 1A: Jött egy levél, át kellene vinni a Csömörékhez.
 2B: Kik a Csömörék? A szomszéd?
 3A: Igen, véletlenül ide dobták be.
 4B: Oké, majd átviszem.
 5A: Köszí.¹⁷

Cselekvésspektusát tekintve e diskurzus célja egy konkrét cselekvés végrehajtása (a levél átvitele a szomszédékhöz), amelyet „A” beszélő vár el „B”-től. „A” szereplő, az agonista első fordulója egy direktív beszédaktust (felszólítás) valósít meg, amely tartalmaz egy információ-

¹⁷ Mindennapi beszélgetésrészlet egy házaspár között, saját lejegyzés.

közlő aktust is (*jött egy levél*). Ez a beszédaktus cselekvésre, vagyis konkrét fizikai aktivitásra igyekszik rávenni a címzettet; intrinzikus tendenciáját tekintve mozgás kiváltására irányul; a felszólítás indirekt megfogalmazása miatt (*át kellene vinni*) mérsékelt kényszerítő erővel bír; illokúciós ereje (direktívum) azonban az indirekt fogalmazás ellenére a szerkezet konvencionálizáltaságól fakadóan jól felismerhető (ezt a 4B forduló is mutatja). Elemezhető „B” reakciója is: „B”, akire ebben a helyzetben antagonistaként az agonista akciója irányul, együttműködően viszonyul az agonista akciójához, amit egyrészt a beszédaktus teljesítéséhez szükséges egyezkedés (B2), valamint a felszólítás teljesítésébe való beleegyezése (B4) mutat. Bár nem a közvetlen fizikai cselekvést valósítja meg, az ígérés vagy beleegyezés aktusával a direktívum sikeresnek tekinthető, és „B” akciója megfelelő reakcióként felel az agonista akciójára: ezt jelzi az agonista válasza (5A), köszönete is.

A beszédaktusok mellett elemezhetőek egy jóval általánosabb cselekvéskarakterük alapján is, amely az előttük vagy mögöttük álló beszédaktussal való viszonyukhoz, és a diskurzus – illetve az interakció – lokális szerkezetében játszott szerepükhöz kapcsolódik: eszerint lehetnek kezdeményező, folytató, reagáló vagy lezáró funkciójuk egy adott társalgásban (vö. Labov–Fanshel 2001 [1977]: 400, Sacks–Schegloff 1973, Linell et al. 1988). Ez összefügg a beszédaktus által kiváltani kívánt reakció jellegével (Croft 1994), és találón elemezhető a már említett intrinzikus erő-tendenciákkal, vagyis azzal, hogy egy erő eredendően akció kiváltására, vagy egy mozgás megállítására és nyugalmi állapot elérésére törekszik (Talmy 2000: 414).

A fent bemutatott párbeszédészlet (2a) így nemcsak a direktívum–teljesítés fogalmakkal jellemezhető, hanem ennél általánosabban is leírható, egy-egy kezdeményező és egy-egy arra reagáló cselekvésként is, illetve egy ezekből létrejövő kibővített szomszédsági párként is. Eszerint az agonista egy kezdeményező beszédaktust hajt végre (1A), amire az antagonistája adja meg a negyedik fordulóban (B4) a választ, ez a két megnyilatkozás alkot szomszédsági párt, a kettő közé pedig egy rövid egyezkedéses szakasz (mellékszekvencia) ékelődik. Az 5. szakasz a beszédaktus teljesítésére reagál, a visszajelzéssel hármas egységgé bővítve a szomszédsági párt.

Erődinamikailag tehát mindez leírható akcióra irányuló (kezdeményező) és nyugalmi állapotra irányuló erők kölcsönhatásaként, illetve még általánosabban, olyan ellentétes irányú vagy komplementer erők párjaként, amelyeknek első tagja egy elvárás aktiválásával feszültséget hoz létre, második tagja pedig – ha megfelelő – ezt a feszültséget megszünteti, s így lokálisan nyugópontra jön létre a diskurzusban.

5. A beszédaktusok társas-interperszonális erődimenziói

5.1. A közvetlen társas aktusok

Az emberi interakciókat, így a beszédaktus-használatot is, nemcsak az eddig elemzett célirányosság, közös cél elérésére való törekvés jellemzi, hanem a résztvevőknek az egymás iránti társas (szociális) figyelme is, amely a partner érzelmeire, társas céljaira terjed ki. Erődinamikai megközelítésben ez úgy fogalmazható meg, hogy egy verbális interakcióban a részt vevő felek, miközben egymás irányába és egymással kölcsönhatásban különféle mentális és cselekvéses akciókat végeznek, egyben **társas-szociális és emocionális lényként** is kapcsolatban állnak egymással, és szociális-érzelmi cselekvéseket is végrehajtanak, illetve a köztük folyó, elsődlegesen más jellegű akciók/reakciók ezen a síkon is értékelődnek.

E társas-szociális dimenzióknak a leírásához a legelterjedtebb kiindulást Goffman (1959) arc-elmélete (másnéven homlokzat-elmélete) jelenti, melynek értelmében az egyén bizonyos képet közvetít önmagáról a társadalom felé, amit pozitív (megerősítő, támogató) és negatív (fenyegető,

gyengítő) hatások érhetnek. Brown és Levinson (1987) elmélete elsősorban a beszédaktusok arc-fenyegető aspektusával és ennek kivédelési módjaival foglalkozik. Leech (1991) egy árnyaltabb modell keretében vizsgálja a megnyilatkozásokat, és ezek személyközi, szociális-érzelmi polaritása alapján négy fő beszédaktus-csoportot különböztet meg: kompetitív, kedélyes, kooperatív és konfliktusos aktusokat, egyes aktusokat szociális-érzelmi szempontból inherensen negatívnak, másokat inherensen pozitívnak tekintve (Leech 1991: 104).

Ezeknek a megközelítéseknek a háttérben szintén a megnyilatkozásoknak akcióként, mégpedig **erővel, iránnyal és polaritással rendelkező akcióként** való feldolgozása áll, de ebben a feldolgozásban ezek az egyén **társas képét és érzelmeit** közvetlenül vagy közvetetten **érintő akciókként** értelmeződnek.

A beszédpartner homlokzatát vagy az érzelmeit számos megnyilatkozás **közvetlenül** érinti és alakítja: egyes beszédaktusok kifejezetten ez a célja, ilyenek például a bók, a dicséret, a részvét-nyilvánítás vagy a gratuláció, illetve a sértés, a beszólás, a leszólás, a szidás, vagy a meghazudtolás stb. Más beszédaktusoknak **nem közvetlen célja** a másik fél homlokzatának alakítása, de implikálja ezt is (például valaki hibájának kijavítása egyben homlokzatgyengítő is). Mint a felsorolás is mutatja, ezek a beszédaktusok ellentétes polaritással, érzelmi töltéssel rendelkezhetnek: megkülönböztethetünk köztük a partner társas képét vagy érzelmeit előnyösen érintő, inherensen pozitív és azt bántó, inherensen negatív aktusokat (Leech 1991). Ezekre látunk néhány példát a következőkben:

- (7) a. Edző: Na ez most nagyon jó volt! Ügyes vagy!
b. Edző: Na, miből lesz a cserebogár.
- (8) a. Lakótárs a szomszédnak: Itt nem mindenkinek volt egyformán gyerekszobája.
b. Lakótárs a közös képviselőnek: Vagy valami szándékosság van benne, vagy egyszerűen nem vagytok elég ügyesek.¹⁸
c. Fórumozó: Te nemcsak buzi vagy, hanem elmebeteg is. Na meg álparaszt. De valódi seggfej.¹⁹

A fenti megnyilatkozásokban közös, hogy mindegyik közvetlenül társas-érzelmi jellegű, tehát – bár tartalmilag információt közölnek – akcióként elsődlegesen a beszédpartner homlokzatára és/vagy érzelmeire irányulnak. Ezen belül azonban megfigyelhetők köztük különbségek, amelyek leginkább erődinamikai fogalmakkal, az erőteljesség és a polaritás különbségeiként ragadhatók meg. Polaritását tekintve (7a) és (7b) egyaránt dicséret vagy elismerés, ezek társas-emocionális szempontból inherensen pozitív aktusok. (8a), (8b) és (8c) pedig mind sértések, s mint ilyenek, inherensen negatívak.

Erősségüket tekintve azonban különbség van köztük. A (7a) sokkal erősebb pozitív akció, mint a (7b), ez magyarázható a (7a)-ban érvényesülő direktséggel és az explicitiséggel, valamint az ismétléssel. A (8a), (8b) és (8c) között is vannak erősségbeli különbségek, a (8c) ugyanis lényegesen erőteljesebb sértés, mint a (8a) és a (8b): ez ered egyrészt a direktségéből, másrészt a negatív társas konnotációjú, erőteljesen vulgáris és részben tabusértő fogalmak (*buzi*, *seggfej*) használatából és a halmozásból. A megnyilatkozás erőteljességét fokozza több stilisztikai alakzat is, mint a túlzás (*elmebeteg*), az ellentét (*álparaszt – valódi seggfej*) vagy a már említett halmozás és fokozás.

¹⁸ Mindennapi beszélgetésrészletek, saját lejegyzés.

¹⁹ http://forum.index.hu/Article/showArticle?na_start=86453&na_step=30&t=9111932&na_order=

A (8a)-ban, hasonlóan a (7b) példához, szintén az indirektségre találunk példát. Ezek a példák annyiban érdekesek, hogy az indirektséget elsősorban nem (vagy nemcsak) szemantikailag érik el, hanem a megszólított személyének megkerülésével. A sértés erejét tehát (8a) esetében nemcsak az eufemizmus (*nem volt gyerekszobája* = nevetetlen), hanem az általános alany is csökkenti. Egy erődinamikai modellben ez úgy ábrázolható, hogy a beszélőtől kiinduló negatív töltésű akció végpontja (célpontja) nem a beszédpartner, hanem egy annál jóval tágabb, bizonytalan körvonalú tartomány, amelynek a beszédpartnerhez való közvetlen kapcsolata a nyelvi kifejezésben hiányzik. Ez a kapcsolat csak a feldolgozás műveletében a befogadó által, a relevancia-elv segítségével teremődik meg, így az agonista negatív akciója nem „ér hozzá” közvetlenül a partnerhez. Ez az indirektség ebben a példában további, szemantikai indirektséggel is párosul, melyek, a beszédaktus szalienciájának csökkentésével és az értelmezés nyitva hagyásával együtt, homlokzatvédő funkcióval bírnak.

A fenti példák olyan beszédaktusokra vonatkoztak, amelyeknek elsődlegesen szociális vagy érzelmi célúak és jellegűek, vagyis közvetlenül irányulnak a beszélők közti társas viszonyokra és/vagy az érzelmekre. Számos más esetben a verbális interakció cselekvései, a beszédaktusok csak **közvetetten** kapcsolódnak ehhez a társas-emocionális síkhoz. Ennek a háttérben jellegzetesen ezeknek az akcióknak a fizikai erő, erőhatás vagy energiaáramlás tapasztalataival való összekapcsolása áll.

5.2. A nyelvi akció közvetett társas jelentősége

A beszédpartner megszólítása, egy hozzá intézett megnyilatkozás bizonyos szempontból önmagában, tartalomtól függetlenül is megjelenhet arcfenyegető, vagy legalábbis szociálisan problémás aktusként. Erre utal, hogy számos nyelvben vagy kultúrában találni olyan szociokulturális korlátozások vagy tabukat, amelyek bizonyos (általában a beszélőtől eltérő szociális státuszú) személyek közvetlen megszólítását tiltják (pl. Réger 1990: 49). E tabuk és kifejezésmódok kialakulásában kulcsszerepet játszhat egyrészt a verbális kommunikációnak a fizikai kapcsolat képzetével való metonimikus összekapcsolása, vagyis a VERBÁLIS KAPCSOLAT = FIZIKAI KAPCSOLAT azonosítása (vö. Karácsony vásár-metáforáját is, Karácsony 1938: 2). Másrészt a másik fél megszólítása mint cselekvés feldolgozódik a partnerre irányuló erőhatásként vagy energiaáramlásként is, s így összekapcsolódik az ÉRINTÉS vagy a másik fél személyes terébe való BEHATOLÁS képzetével is.²⁰

A verbális „érintés”, „erőkifejtés” vagy „kapcsolat” tilalma megjelenhet egyes kultúrákban általános genderspecifikus kommunikációs normákban is, sőt a verbális kapcsolaton túl kiterjedhet más tartományokra, így a szemkontaktus (vö. a LÁTÁS ÉRINTÉS metafora (Kövecses 2005: 76): *szemmel ver*) vagy a közös térben való osztozás tilalmára is (vö. Hidas 2004).

A megszólításnak érintésként vagy a személyes térbe való behatolásként való feldolgozása tükröződhet abban a jellegzetes struktúrában is, hogy egy beszédpartner első megszólítását gyakran egy bocsánatkérés vezeti be, például:

(9) Elnézést, ön is a buszra vár?

A megszólításokkal kapcsolatos korlátozásokban szerepet kaphat továbbá a megnyilatkozásnak mint akciónak az a már említett aspektusa is, hogy miközben a beszélő ezzel valamilyen interakcióba vonja be a partnert, aközben erőt fejt ki és irányítást gyakorol fölötte. Az agonista cselekvése a kezdeményező jelleg által is hatalmat jelent, mivel időbeli elsőbbséget élvez a kontextualizációban

²⁰ Ez a feldolgozás állhat a *beszól* ige igekötőjének szemantikája mögött is.

(Gumperz 1982) és bizonyos mértékig kijelöli, korlátozza a másik fél lehetséges reakcióit, ami a társas kontextus és a közvetlen cselekvések alakítása fölötti irányításként is leírható.

A beszédaktusokban bemutatott agonista–antagonista szerepeknek tehát több olyan aspektusa is van, amely közvetlenül is összefonódik a társas hatalomgyakorlás és erő (a társalgáselemzésben „dominance” vagy „power”) jelenségeivel: az agonista az, akiből az akció és az erő kiindul, ő az, aki az antagonistát valamilyen módon reakcióra készíti, és aki a kezdeményezésből fakadó lehetőségeket is birtokolja. A társalgás ilyen társas-erődinamikai feldolgozása számos társalgási normában vagy konvencióban tükröződik, például alacsonyabb státuszú személyek nem minden esetben kezdeményezhetnek beszélgetést (egy bírósági tárgyalást a bíró nyit meg, nem a vádlott, de gondolhatunk a prototipikus tanórai kommunikációra is). Mindez már átvezet a közvetlen társadalmi hatalom vagy erő társalgásbeli megjelenésének tartományába.

6. Társadalmi erő és a társalgás

Bár az eddigi elemzések során is utaltunk a társalgásban folyó mentális, nyelvi és szociális dimenziók kapcsolatára, az eddig tárgyalt jelenségek többsége csak közvetetten érintette a résztvevők közti társadalmi erő- és szerepviszonyokat. A következőkben azt mutatjuk be röviden, hogy a társas érintkezésben gyakran közvetlenül is megjelenik az erő, erő kifejtés, kényszerítés, erőgyakorlás képzete a társadalmi hatalom, erőviszonyok vagy irányítás jelenségeivel összefüggésben, és ez sokszor alapvetően összefonódik a nyelvhasználattal.

A társas vagy társadalmi erő, hatalom, irányítás és a nyelv közti kapcsolatot a nyelvhasználat különféle szinterein és jelenségeiben számos beszélésnéprajzi, interakcionális szociolingvisztikai és kritikai diskurzuselemző munka feldolgozza – itt mindössze néhány alapvető összefüggést emelünk ki, csak utalva a vonatkozó bőséges szakirodalomra.

A **társadalmi hatalom és erő** („power”) és a **nyelv** kapcsolatát két fő irány jellemezheti: egyrészt a társadalomban fennálló erőbeli viszonyok vagy hatalmi akciók leképeződnek, megjelennek a nyelvben is, másrészt a nyelvhasználók pusztán a nyelvhasználat által is létrehozhatnak erőfölényt vagy gyakorolhatnak irányítást mások felett. (E két irány nem válik élesen el, hiszen a társadalomban létező erőviszonyok nem állandó és objektív struktúrák, hanem a társas gyakorlatokban, s ezek részeként a nyelvhasználók diszkurzív gyakorlataiban jönnek létre, maradnak fenn vagy alakulnak újjá; l. Fairclough 1989: 22, Eckert–Wenger 1994, Buchholtz–Hall 2004).

A társadalomban fennálló erőviszonyok nyelvi megjelenésének egyik jellegzetes példája a **nemekre (gender) jellemző nyelvhasználat** és a **nemekről szóló diskurzusok**: a nemek beszédmódjára vonatkozó elvárások, a megszólalással és hallgatással kapcsolatos ideológiák, a nemek által használható beszédműfajok megoszlása (Gal 2001, Cameron 2001, bővebben Coates 2004, Wodak 1997), vagy a nők vagy egyes genderspecifikus témák irodalmi vagy sajtóbeli feldolgozásának jellegzetességei (pl. Wetschanow 2003, Künzel 2003). Mindezek többnyire a nők társadalmilag alacsonyabb státuszú vagy „gyengébb” csoportként való kezeléséhez, és bizonyos társadalmi szerepekre és feladatokra való korlátozásához kapcsolódnak. A nemekkel kapcsolatos jellegzetességek alapvetőek az egyén nyelvi identitásalakításában is, de különféle funkciókban és stratégiákban tűnhetnek fel (Hall 1997, Buchholtz–Hall 2005), például női beszédben is megjelenhetnek „férfiasnak” számító beszédjellegzetességek az erő, a kompetencia vagy függetlenség prezentálására (Coates 2004: 98, Bartha–Hámori 2010: 315).

Hasonló módon érintkezik a társadalmi hatalom, erő és a nyelv más, szociálisan gyengébbként kezelt csoportok – például bevándorlók, kisebbségek, alacsonyabb iskolázottságúak – **beszédmódjának az alacsonyabb presztízzsel** való összekapcsolásában. Ez számos esetben egy másik csoport vagy személy (a „kapuőrök”; Fairclough 1989: 47) közvetlen erőfölényét és irányítását

biztosítja a másik csoport tagjai fölött, azoknak a társadalmi lehetőségekhez és erőforrásokhoz való hozzáféréseinek korlátozásával: „a beszéd alapján egyeseket alkalmaznak, részvételre kiválasztanak, pénzeszközökkel látnak el vagy hivatallal és hatalommal ruháznak fel, míg másoktól ugyanezt megtagadják” (Gal 2001: 175, vö. még Fairclough 1989: 47).

A **nyelvhasználat és a társadalmi erő/gyengeség** közti összefüggés világosan megjelenik például a bírósági interakciókban: az alacsonyabb státuszú beszélőkre vonatkozó nyelvi formák használói kevésbé hihetőnek, kevésbé meggyőzőnek és kevésbé megbízhatónak tűnhetnek a magasabb státuszú beszélőkre jellemző stílus használóinál (O’Barr–Atkins 1980).

A bírósági diskurzus emellett jellegzetes példája az olyan beszédhelyzeteknek is, amelyekben a résztvevők **társas szerepe** kapcsolódik közvetlenül össze a **társadalmi erővel és hatalomgyakorlás** lehetőségével; hasonló az orvos-beteg interakció, a szülő–gyermek diskurzus vagy az iskolai kommunikáció is (pl. Jahoda et al. 2009, Haworth 2006, Sajgál 2006). Ezekben nemcsak az eleve adott makroszociológiai hatalmi viszonyok figyelhetők meg, hanem ezen erőviszonyoknak konvencionizálódott diskurzusmintákban való gyakorlása, megteremtése és megerősítése is, pl. a beszédjog-elosztás mintái, jellegzetes beszédaktusok vagy speciális regiszter használata által. Így a bíró, tanár vagy orvos dominanciája megjelenik, s egyben létre is jön a társalgási irányítás gyakorlásában: elsősorban a kezdeményező aktusok használatában, a beszédjog ellenőrzésében, a tematikai irányításban és az értelmezés monopóliumában (Linell et al. 1988, Hámori 2006, Antalné 2006), melyek a beszédpartner feletti konkrét irányítás és hatalomgyakorlás eszközei.

Szintén az erő gyakorlásához kapcsolódik a bíró vagy ügyész által használt jogi regiszter vagy az orvos által használt latin szakkifejezések: ezek egyrészt a hatalom jelzésének és (újra)megteremtésének szimbolikus eszközei, de egyben a beszédpartnernek a lehetőségekhez (védekezéshez, véleményalakításhoz, tudáshoz) való hozzáféréseinek valós korlátozását is megvalósítják, például:

- (10) Orvos a páciensnek: Véleményem szerint nyelöcső-motilitási zavara lehet, diótörő-nyelöcső vagy nem koordinált nyelöcső-kontrakciók.²¹

Ezek a viszonyok és interakciók erődinamikailag kiválóan jellemezhetőek mind az agonista és az antagonista erőbeli különbségeivel, mind az agonista által az antagonistán kifejtett erőhatás, irányítás, illetve az antagonista mozgásának meggátlása fogalmaival.

A fenti példák, kezdve a nemek közti diskurzuskülönbségektől a sajtó nyelvhasználatán át a bírósági, orvosi vagy iskolai diskurzusokig, arra is rámutatnak, hogy a BESZÉD = HATALOM és a VERBÁLIS AKTIVITÁS = ERŐGYAKORLÁS összekapcsolódása valójában egyáltalán nem metaforikus, hanem valós és közvetlen érintkezésen, és ennek az érintkezésnek az élet számos területén való megtapasztalásán alapul.

Az elemzések azonban azt is feltárják, hogy a fent bemutatott erőviszonyok és hatalmi szerepek interaktívan, a résztvevők gyakorlataiban és aktív kontextualizációs tevékenységében (Gumperz 1982, Tátrai 2004) jönnek létre, így a beszélőknek nyelvi viselkedésükkel módjukban áll ezeket az erőviszonyokat fölül is írni. Így például a bírósági diskurzusokban egyes női szereplők nyelvhasználatukkal a nőkre általában jellemző pozíciónál erősebb pozíciót tudtak kiépíteni (O’Barr–Atkins 1980), az orvosi diskurzusban a páciens aktivitása, kezdeményező aktusai csökkenteni tudták az orvos dominanciáját (Streck 2002), vagy egy munkamegbeszélésen az alacsonyabb státuszú beszélő nyelvhasználati módja révén erősebb interakciós pozíciót és irányítást ért el (Diamond 1996).

²¹ Forrás: http://www.gyomoreges.hu/orvos-valaszol/?wm_search_pageno=2

A nyelvhasználat által mások felett gyakorolt társas irányítás vagy erő kifejtés nemcsak a társalgásbeli irányítás és aktivitás jelenségeiben vizsgálható. Itt említhetők az érvelés és meggyőzés interakciói is, amelyekben az egyik fél mások véleményét és gondolatait alakítja; valamint a befolyásolás és a manipuláció jelensége, vagyis egy másik fél tudata és cselekvései fölött illegitim erőgyakorlás (Breton 1997).

Természetesen a verbális interakciókban nemcsak erőviszonybeli egyenlőtlenség vagy hatalomgyakorlás jelenhet meg, hanem a társas kooperáció és a kölcsönösség, vagyis egy, az **erőviszonyok kiegyenlítetttségére** irányuló tendencia is alapvető szerepet játszik vagy játszhat. Ez figyelhető meg többek között a hasonlóságra és szimmetriára való törekvés számos jelenségében,²² mint például a társalgási résztvevői szerepek reciprocitása, váltakozása, a beszédalkalmazkodás számos mechanizmusa, vagy a szomszédsági párok funkcionálásában megjelenő alapvető szimmetria.

7. Az erődinamikai feldolgozás és következményei: három példa

Végezetül három konkrét példát szeretnék bemutatni a diskurzusok feldolgozásában érvényesülő erődinamikai aspektus jelentőségére. A példák két miniszterelnöki kampányvitából származnak, amelyekben ez az aspektus különösen lényeges szerepet játszott.

A politikusi viták erődinamikai szempontból különösen jól elemezhetőek, hiszen ezekben alapvető a résztvevőknek – mint agonistának és antagonistának – az erő, dinamizmus, irányítás vs. alulmaradás fogalmaival való feldolgozása (vö. Talmy 2000: 414). Ez az ilyen vitákkal kapcsolatos metaforarendszerekben is tükröződik, amelyek jellegzetesen a fizikai erőn és mozgáson alapuló küzdelem, harc, háború metaforái köré szerveződnek (*párbaj, csörte, kakasviadal, választási hadjárat, a vita győztesel/vesztése, vitában legyőzni* stb.).

Ezeknek az interakcióknak a feldolgozásában nemcsak az **erő** fogalma maga kap lényeges szerepet, hanem meghatározó **két alapvető erődinamikai tartomány**, a nyelvi interakció és a társas kontextus **egymásravitülése** is: a DISKURZUSBELI ERŐ/FÖLÉNY ÉS A TÁRSADALMI ERŐ/FÖLÉNY összekapcsolódása, a DISKURZUSBELI IRÁNYÍTÁS ÉS AZ ÁLTALÁNOS VEZETŐI KÉPESSEGEK AZONOSÍTÁSA, melyek nyomán a diskurzusbeli dominancia és erő létrehozása a politikus általános megítélését is döntően befolyásolhatja (ez történt a 1998-as Horn–Orbán és a 2006-os Gyurcsány–Orbán-vitában; l. Hámori 2007).

A diskurzuson belüli irányítás megszerzésére és egy erődinanciával rendelkező agonista szerepének elérésére a résztvevőknek számos módja van. Ilyen például az agonistaként végrehajtott akciók (kezdeményezések) számának és terjedelmének növelése, a másik fél kezdeményezéseinek gátlása (pl. közbevágások), a nyelvi tevékenység metanyelvi interpretálása, stb. Az alábbi példák az **erő és határozottság**, az **agonista–antagonista szerepviszonyok** és az **erő és méret** fogalmihoz kötődő feldolgozás szerepére mutatnak rá.

A 2006-os Gyurcsány–Orbán-vita értékelésében meghatározóak voltak az erő, határozottság, győzelem, illetve meghátrálás fogalmai; az általános vélekedés szerint a vitát Gyurcsány nyerte meg, aki agresszívebbnek, határozottabbnak és dinamikusabbnak, s ezáltal meggyőzőbbnek tűnt vitapartnerénél (Hámori 2007: 23). A vita nyelvi elemzése azt mutatta, hogy ennek a benyomásnak a kialakításában nagy szerepet játszott a nyelvi-szemantikai határozottság erődinamikai kiaknázása: a nyelvi konstruálás által szemantikailag határozottabb (egyértelműbb) szerkezetek, például az explicit és direkt beszédaktusok, valamint a stilisztikailag feltűnőbb és erőteljesebb nyelvi elemek használata által létrejövő NYELVI-JELENTÉSBELI HATÁROZOTTSÁG A FIZIKAI HATÁRO-

²² Vö. „mutuality” (Marková–Graumann–Foppa 1995, Marková–Foppa 1991).

ZOTTSAÁG-gal, és a NYELVI ERŐTELJESSÉG a FIZIKAI ERŐ-vel kapcsolódott össze a befogadói feldolgozásban, s ez más jelenségekkel együtt alkalmas volt az egyik beszélőnek határozottabb és erősebb entitásként való megjelenítésére.

Az említett vitában lényeges hatással bírt az is, hogy az egyik fél egy interaktív viselkedésmóddal aktiválta az **interakció mint elemi erődinamikai jelenet** általános sémáját, és saját javára kiaknázte annak inherens erődinamikai szerepeit. Bár a vita szabályai nem adtak lehetőséget a felek között valódi párbeszédre, s így egyikük (Orbán) monologikus módon a hallgatóság-nak beszélt, a másik fél (Gyurcsány) megszólalásaival mégis elsősorban beszédpartnerét célozta meg: Gyurcsány így az aktív kontextualizáció révén egy olyan erődinamikai jelenetet hozott létre, amelyben ő, számos kezdeményező akció által, agonistaként jelent meg, ellenfele pedig ezáltal antagonistá szerepbe került. Gyurcsány ezen belül számos olyan akciót intézett partnere felé (kérdések, felszólítások, kihívások), amelyekre annak a vita szabályai szerint nem volt módja reagálni, reakciója elmaradása azonban ebben az erődinamikai jelenetben gyengességként, az agonista akciója előli meghátrálásként – s ezáltal társas téren értelmezett gyengességként és meghátrálásként is – dolgozódott fel.

Egy másik politikusi vitában az erő kapcsán annak az aktivitással és egy ritkábban említett aspektusával, a **MÉRET** fogalmával összekapcsolódó feldolgozása is lényeges szerepet játszott (1998-as Horn–Orbán-vita; Hámori 2007). E tekintetben az volt megfigyelhető, hogy a társalgásban prezentált erő és „méret” nagysága révén (az aktivitás, valamint a tematikailag a társalgásban elfoglalt terület által) egy társadalmi-politikai erejét tekintve jóval kisebb és gyengébb szereplő a diskurzus befogadói feldolgozásában partnerével azonos méretűnek/ erejűnek, sőt bizonyos tekintetben nagyobbak és erősebbnek tudott tűnni. Ezt modellezi az alábbi ábra:²³

(12)

Valós politikai erő / méret:

(ismertség, szavazóbázis, politikai befolyás alapján)

Orbán Horn

Társalgásbeli erő / méret:

(diskurzusbeli aktivitás és irányítás alapján)²⁴

Orbán Horn

Politikai erő, méret a befogadók általános értékelésében:²⁵

Orbán Horn

²³ Az ábrában az agonistát és az antagonistát – Talmy (2000) modelljétől eltérően – két azonos kör jelöli, kifejezve a résztvevői szerepek alapvető szimmetriáját és reciprocitását a társalgás egészében.

Az adott vitában ez a szimmetria komoly szerepet játszott abban, hogy a politikailag előzően jóval gyengébb jelölt társadalmi elismertsége és politikai súlya a vita eredményeképpen jelentősen megnőtt.

A politikusi vitáknak természetesen számos más jelenségében is érvényesül valamilyen erővel kapcsolatos feldolgozás, ezekre azonban itt nincs mód kitérni.

8. Összefoglalás

A tanulmány bemutatta, hogy a társalgás elemzésében termékenyen és sok jelenségre vonatkozóan alkalmazható az erődinamikai elmélet, vagyis az egymással kölcsönhatásban álló erők, akciók, az erőkifejtés és mozgás fogalmain alapuló feldolgozás vizsgálata. A verbális interakció több tartományában is elemezhetőek voltak különféle, erőgyakorlással, mozgással vagy energiaátadással kapcsolatos jelenségek. Így a jelentéslétrehozással kapcsolatos mentális kooperációban (elsősorban a jelentés érdekében tett erőfeszítések mentén), a diskurzusbeli előrehaladás (mint a diskurzus terében végzett gyorsabb vagy lassabb mozgás és e mozgás támogatása vagy gátlása) viszonylatában, a nyelvhasználat valós cselekvéskontextusában (elsősorban a világ állapotára, ill. a partnerre gyakorolt hatás és a tőle elvárt reakció kapcsán), a nyelvi tevékenység és cselekvések társas-emocionális vonatkozásában (elsősorban a nyelvi cselekvések polaritása, pozitív vagy negatív társas-emocionális karaktere mentén), s végül a valós társas erő társalgásbeli gyakorlásában vagy létrehozásában. Azt is számos példa mutatta, hogy ezek a tartományok nem válnak szét egymástól, és gyakori köztük a közvetlen érintkezésem alapuló vagy metaforikus kapcsolat, bár bizonyos jelenségek inkább egyik vagy másik tartományban elemezhetőek.

Az elemzésekből emellett az is kitűnt, hogy melyek a társalgásoknak azok a sajátosságai, amelyek az elemzéshez az erődinamikai elmélet bizonyos kiterjesztését teszik szükségessé. Igaz, hogy a verbális interakciókban is (legalább) két fél van kölcsönhatásban egymással, akik felfoghatók agonistaként és antagonistaként; miközben azonban az erődinamika-elmélet klasszikus alkalmazásaiban (pl. igazszemantika, műveltetés elemzése) két entitás viszonylag egyszerű kölcsönhatásáról van szó, a diskurzus résztvevői közötti viszonyok jóval összetettebbek, több síkon és többféleképpen is érvényesülhetnek. Alapvető különbséget jelent, hogy a diskurzus résztvevői nem objektív „entitások” vagy fizikai testek, amelyek meghatározott energiamennyiséggel hatnak egymásra, hanem mentális ágensek, akiknek egymásról feltételezéseik vannak, egymásnak szándékokat és érzelmeket tulajdonítanak, s ez alapvető kihatással van a diskurzusbeli akciókban és interakcióban megvalósuló energiaáramlásra. Emellett központi jelentősége van az emberi verbális interakció azon jellegzetességének, hogy alapvetően kooperációra épül, tehát nem két entitás alapvető szembenállása, hanem ezek együttműködése, „kollaborációja” a központi jelenség, még akkor is, ha a különféle nyelvhasználatbeli (mentális vagy szociális) akciókban megjelenik a szembenállás, a másik félre irányuló erőkifejtés, kényszerítés, vagy egy ilyen erőnek való ellenállás mozzanata is. Ez az együttműködés nem elemezhető a hagyományos agonista–antagonista-modellben, hiszen ez esetben a két szembenálló fél akcióinak összedolgozása vagy egy közös célra irányulása történik; valamint olyan két akció is megvalósíthat együttműkö-

²⁴ Itt elsősorban a felek által mondott **szavak számát**, valamint az adott beszélőkre eső **fordulók** számát említhetjük (**forduló** alatt egy beszélő megszólalásától a másik beszélő megszólalásáig tartó szakaszt értve). Az egész vita 128 fordulóból állt, ebből Horné volt 6418 szó, 58 forduló, Orbáné 6323 szó, 49 forduló, vagyis gyakorlatilag egyforma interakciót teret foglaltak el. A **beszélgetés interakciós irányítása**, a **fordulóelosztás** és a **fordulóváltás szabályozása** is nagyfokú **szimmetriát** mutatott.

²⁵ Avar 1998, Kenyeres 2002, Hámori 2007.

dést, amelyek irányukat tekintve ellentétesek (jellegzetesen ilyenek a szomszédsági párok, mint pl. felhívás–válasz, kérdés–felelet). Végül a diskurzus sajátosságaihoz tartozik, hogy résztvevői nemcsak mentális, hanem szociális cselekvők is, akiknek egy összetett figyelmi jelenetben a nyelvhasználat során végrehajtott akciói különféle tartományokban értelmeződ(het)nek, így az erődinamikai elemzéseknek erre az összetettségre is tekintettel kell lenniük.

Irodalom

- Antalné Szabó Ágnes 2006. *A tanári beszéd empirikus kutatások tükrében*. Budapest: Magyar Nyelvtudományi Társaság.
- Austin, John L. 1990 [1962]. *Tetten ért szavak*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Bach, Kent – Harnish, Robert. 1998. Simple version of speech act schema. In: Kasher, Asha (ed.): *Pragmatics. Critical concepts. Vol. 2*. London: Routledge. 65–68.
- Bartha Csilla – Hámori Ágnes 2010. Stílus a szociolingvisztikában, stílus a diskurzusban. *Magyar Nyelvőr* (134): 298–321.
- Breton, Philippe 2000. *A manipulált beszéd*. Budapest: Helikon.
- Brown, Penelope – Levinson, Stephen C. 1987. *Politeness. Some universals in language usage*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Bucholtz, Mary – Hall, Kira 2004. Language and identity. In: Alessandro Duranti (ed.): *A Companion to linguistic anthropology*. Oxford: Blackwell. 369–394.
- Cameron, Deborah 2001 [2000]. A munkavállaló stilizálása. *Replika* (45/46): 213–237.
- Clark, Herbert C. 1996. *Using language*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Coates, Jennifer 2004. *Women, men, and language: A sociolinguistic account of gender differences in language*. Harlow: Pearson Education.
- Croft, William 1994. Speech act classification, language typology and cognition. In: Tsohatsidis, Savas L. (ed.): *Foundations of speech act theory. Philosophical and linguistic perspectives*. London: Routledge. 460–478.
- Croft, William 2009. Toward a social cognitive linguistics. In: Evan, Vyvyan – Pourcel, Stephanie (eds.): *New directions in cognitive linguistics*. Amsterdam: John Benjamins.
- Daneš, František 1970. Zur linguistischen Analyse der Textstruktur. *Folia Linguistica. Vol. 4.* (1–2): 72–78.
- Diamond, Julie 1996. *Status and power in verbal interaction. A study of discourse in a close-knit special network*. Amsterdam, New York: John Benjamins.
- Eckert, Penelope – Wenger, Etienne 1994. *From school to work: An apprenticeship in institutional identity*. Working Papers on Learning and Identity, 1. Palo Alto: Institute for Research on Learning.
- Gal, Susan 2001. Beszéd és hallgatás között. A nyelv és társadalmi nem kutatásának kérdései. *Replika* (45/46): 163–189.
- Fairclough, Norman 1989. *Language and power*. London, New York: Longman.
- Giles, Howard – Coupland, Justine – Coupland, Nikolas 1991. Communication, context, and consequence. In: Giles, Howard – Coupland, Justine – Coupland, Nikolas (eds.): *Contexts of accommodation*. Cambridge: Cambridge University Press. 1–69.
- Givón, Talmy 1983. *Topic continuity in discourse*. Amsterdam: John Benjamins.
- Givón, Talmy 1997. *Conversation. Cognitive, communicative and social perspectives*. Amsterdam: John Benjamins.
- Goffman, Erving 1959. *The presentation of self in everyday life*. Garden City, New York: Doubleday Anchor.

- Gumperz, John 1982. *Discourse strategies*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Habermas, Jürgen 2001 [1979]. Mi az egyetemes pragmatika? In: Pléh Csaba – Síklaki István – Terestyéni Tamás (szerk.): *Nyelv – kommunikáció – cselekvés*. Budapest: Osiris Kiadó. 228–260.
- Hall, Kira 1997. “Go Suck Your Husband’s Sugarcane!” Hijras and the use of sexual insult. In: Anna Livia – Kira Hall (eds.): *Queerly phrased: Language, gender, and sexuality*. New York: Oxford University Press. 430–460.
- Hámori Ágnes 2006. Dominancia és barátságosság a Kulcsár-kihallgatáson. *Magyar Nyelvőr* (130): 129–165.
- Hámori Ágnes 2007. Párbajokról nyelvészetileg. Miniszterelnöki viták jellegzetességei társalgáselemzési szempontból. *Századvég* (43): 3–35.
- Hart, Christopher – Lukeš, Dominik (eds.) 2007. *Cognitive linguistics in critical discourse analysis: Application and theory*. Newcastle, UK: Cambridge Scholar Publishing.
- Haworth, Kate 2006. The dynamics of power and resistance in police interview discourse. *Discourse & Society* (17): 739–759.
- Hidasi Judit 2004. *Interkulturális kommunikáció*. Budapest: Scolar Kiadó.
- Jahoda, Andrew – Selkirk, Mhairi – Peter Trower et al. 2009. The balance of power in therapeutic interactions with individuals who have intellectual disabilities. *British Journal of Clinical Psychology* (48.1.): 63–77.
- Johnson, Mark 1987. *The body in the mind. The bodily basis of meaning, imagination, and reason*. Chicago: Chicago University Press.
- Komlósi László Imre 1992. Cselekvésemélet és filozófiai pragmatika: Kritikai észrevételek Habermas univerzálpragmatikája, az angolszász beszédaktus-elmélet és a konszenzuális jelentésemélet összefüggései kapcsán. *Magyar Filozófiai Szemle* (5/6): 847–878.
- Kövecses Zoltán 2005. *A metafora. Gyakorlati bevezetés a kognitív metaforaelméletbe*. Budapest: Typotex.
- Labov, William – Fanshel, David 2001 [1977]. Beszélgetési szabályok. In: Pléh Csaba – Síklaki István – Terestyéni Tamás (szerk.): *Nyelv – kommunikáció – cselekvés*. Budapest: Osiris Kiadó. 395–436.
- Langacker, Ronald W. (1987). *Foundations of cognitive grammar. Vol I. Theoretical Prerequisites*. Stanford: Stanford University Press.
- Langacker, Ronald W. 2008. *Cognitive grammar. A basic introduction*. New York: Oxford University Press.
- Leech, Geoffrey 1991. *Principles of pragmatics*. London, New York: Longman.
- Linell, Per – Gustavsson, L. – Juvonen, P. 1988. Interactional dominance. *Linguistics* (26): 415–462.
- Marková, Ivana – Graumann, Carl Friedrich – Foppa, Klaus 1995. *Mutualities in dialogue*. Cambridge: Cambridge University Press.
- O’Barr, William – Atkins, Bowman 1980. ‘Women’s Language’ or ‘powerless language’? In: McConnell-Ginet, Sally et al. (eds.): *Women and languages in Literature and Society*. New York: Praeger. 93–110.
- Pléh Csaba 2011. Karácsony Sándor nyelvfelfogása és a mai pszicholingvisztika. *Iskolakultúra* (8/9): 135–145.
- Réger Zita 1990. *Utak a nyelvhez. Nyelvi szocializáció – nyelvi hátrány*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Sacks, Harvey – Schegloff, Emmanuel – Jefferson, Gail 1974. A simplest systematics for the organization of turn-taking for conversation. *Language* (50): 696–735.
- Sajgál Mónika 2006. A beszédretorika módszerének alkalmazása az intézményes kommunikáció

- vizsgálatában. *Argumentum* (2): 115–133.
- Searle, John R. 1969. *Speech acts: An essay in the philosophy of language*. London: Cambridge University Press.
- Searle, John R. 1975. Indirect speech acts. In: Cole, P. – Morgan, J. (eds.). *Syntax and semantics*. Vol 3. *Speech acts*. New York: Academic Press. 59–82.
- Schank, Roger C. – Abelson, Robert 1977. *Scripts, plans, goals and understanding*. Hillsdale NJ: Erlbaum.
- Schegloff, Emanuel A. 2003 [1968]. A társalgás kezdetén. In: Horányi Özséb (szerk.): *Kommunikáció II*. Budapest: General Press. 108–132.
- Schegloff, Emanuel A. – Sacks, Harvey. 1973. „Opening Up Closings“ *Semiotica* (VIII.4): 289–327.
- Sperber, Dan – Wilson, Deidre 2002. Pragmatics, modularity and mind-reading. *Mind and Language* (17): 3–23.
- Strawson, Peter F. 2001 [1971]. Intenció és konvenció a beszédaktusokban. In: Pléh Csaba – Síklaki István – Terestyéni Tamás (szerk.): *Nyelv – kommunikáció – cselekvés*. Budapest: Osiris Kiadó. 198–212.
- Streeck, Sabine 2002. Dominanz und Kooperation in der neuropädiatrischen Sprechstunde. In: Brünner, Gisela – Fiehler, Reinhard – Kindt, Walther (Hg.): *Angewandte Diskursforschung I*. Opladen, Wiesbaden: Westdeutscher Verlag. 174–196.
- Szili Katalin 2002. A kérés pragmatikája magyar nyelven. *Magyar Nyelvőr* (126): 12–30.
- Talmy, Leonard 2000. *Toward a cognitive semantics: Concept structuring systems*. Vol.1. Cambridge: The MIT Press.
- Tátrai Szilárd 2004. A kontextus fogalmáról. *Magyar Nyelvőr* (128): 479–494.
- Tenbrink, Thora (ed.) 2011. *The language of space and time*. Special Issue Section of the Journal of Pragmatics. Vol. 43.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2001. *A magyar nyelv szövegtana*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Tomasello, Michael 1999. *The cultural origins of human cognition*. Cambridge MA: Harvard University Press.
- Verscheuren, Jef 1999. *Understanding pragmatics*. London, New York, Sydney, Auckland: Arnold.
- Wilson, Deirdre – Sperber, Dan 2006. Relevance theory. In: Horn, Laurence R. – Ward, Gregory (eds.): *Handbook of pragmatics*. Oxford: Blackwell. 607–633.
- Wodak, Ruth (ed.) 1997. *Gender and discourse*. London, Thousand Oaks, New Delhi: Sage.
- Wetschanow, Karin 2001. „Im Reich der wilden Tiere“: Vergewaltigung als Jagd. In: Guth, Doris – Samsonov, Elisabeth (Hg.): *Sex Politik. Lust zwischen Restriktion und Subversion*. Wien: Turia+Kant. 69–95.

Metaforikus és metonimikus motivációk a magyar megszólításokban

A tanulmány a beszédpartnerek viszonyának megjelenítésére, illetve folyamatos alakítására alkalmas magyar nyelvi eszközök történetileg kialakult változatainak fogalmi háttérét vizsgálja. A beszédpartnerek közötti viszony konceptualizálásában metaforikus és metonimikus leképezések is szerepet játszhatnak. Vizsgálatomban történeti adatokra és saját empirikus felmérésem eredményeire is támaszkodva igyekszem rámutatni, hogy a magyar megszólítási módok alakulásában milyen metaforikus és metonimikus motivációk fedezhetők fel, illetve ezek hogyan függenek össze. A metaforikus térbeliség egyrészt a beszélők közötti fizikai távolság megértése révén konceptualizálódó társas viszony, másrészt az egyén térben elfoglalt helye, kiterjedése és a szituációban felismert fontossága, szerepe közötti leképezés révén járul hozzá a személyközi kapcsolatok feldolgozásához. A megszólításoknak ebbe az elvont térstruktúrájába a TÁVOLSÁG és a MÉRET fogalmi tartományai révén más metaforikus és metonimikus leképezések is beépülhetnek.

Kulcsszavak: megszólítás, személydeixis, attitűddeixis, térmetafora, metonímia

1. A megszólítás, azaz a közlés címzettjének bármilyen nyelvi elemmel (nominális és pronomiális formákkal, inflexiós morféimákkal) való jelölése olyan eszköz (vö. Domonkosi 2002: 4), amely más nyelvi udvariassági lehetőségeknél egyértelműbben és közvetlenebbül jelzi az érintkező felek viszonyát, nyelvilag maga is hozzájárulva a társas valóság megalkotásához. A megszólítások kérdéskörét ezért a nyelv funkcióit és társas vonatkozásait vizsgáló szemléletmódok mindegyike érinti: a szociolingvisztika, a nyelvészeti antropológia, a diskurzuselemzés, a pragmatika és a kognitív nyelvészet egyaránt számot vet a beszédpartnerre való utalás változataival és szerepeivel. Dolgozatomban – a megszólítások széleskörű vizsgálati lehetőségeit egy szempontra szűkítve – a beszédpartnerek viszonyának jelölésére alkalmas nyelvi eszközök fogalmi háttérét vizsgálom a magyar nyelvben, funkcionális kognitív szemantikai és pragmatikai szempontokat is érvényesítve.

A közlés címzettjének megjelölésére a grammatikai második személy kategóriája különült el, a nyelvek egy részében azonban a grammatikai személy használata eltolódhat, a beszédpartnert jelölheti többes szám második személy, egyes és többes szám harmadik személy is, illetve többes szám első személy is (vö. Head 1978, Helmbrecht 2003). A korai szociolingvisztikai megközelítések – elsősorban az európai nyelvek kétosztatú lehetőségei alapján – meghatározott társadalmi alapértéket tulajdonítottak a második személy grammatikai differenciálódásának. Brown és Gilman klasszikus tanulmánya (1960: 253–276) a hatalom és a szolidaritás szemantikájának érvényesüléseként értelmezve a megszólításra alkalmas névmások elkülönülését, megállapította, hogy az elsődleges, második személyű formák (T-formák) általában közelséget, szolidaritást, egyenrangú viszonyt, bizalmasságot, a később kialakult, a személyhasználat varianciáját megteremtő formák (V-formák) pedig távolságtartást, hatalmat, aszimmetrikus viszonyt, tiszteletet jeleznek.

A mai magyar nyelvben a kommunikációban résztvevők közötti társas viszonyulások formálásának, azaz az attitűddeixis működésének (vö. Verschuren 1999: 20–21; Tátrai 2011: 134–135) a legalapvetőbb lehetősége a hétköznapi kategorizációban *tegezésnek* és *magázásnak* nevezett kettősség, vagyis a közlés címzettjére való utalás második és a harmadik személyű változata. A magyar megszólítások használata és a megszólítási szokásrend változásai ugyan nem írhatók le pusztán ebben a dichotomikus megoszlásban, kétválasztásos rendszerként, hanem a beszédpartnerek több, különböző szociális jelölő értékű, elkülönülő megszólítási mód révén alakíthatják nyelvileg a viszonyukat (vö. Domonkosi 2002: 145), ez a kétoztatóság mégis meghatározó. Fontos ez a kettősség egyrészt azért, mert a viszonyulás egyéb nyelvi eszközei: a névmási megszólítások, nominális megszólítások, köszönések csak bizonyos tipikus kötöttségekben, a második vagy a harmadik személlyel való sajátos együtt-előfordulásaikban jelennek meg, másrészt azért is, mert a beszélővel való viszony konstruálásában élesebb különbség érzékelhető a második, illetve a harmadik személy használata közötti választás, mint a más nyelvi eszközök használata révén. Ennek az élesebb különbségnek a háttérben pedig valószínűsíthetően az a későbbiekben részletesebben tárgyalt metaforikus távolítás is szerepet kap, amelyben a harmadik személy használata miatt a címzett a beszédhelyzet térszerkezetének távolabbi, sőt azon kívüli elemeként jelenik meg (vö. Tolcsvai Nagy 2011: 272).

Ez a névmásokban és inflexiós morfémákban is megvalósuló kétoztatóság azért is meghatározó a magyar megszólítási rendszert tekintve, mert míg a beszédpartnerrel való közelség és távolság szabályzásának egyéb nyelvi eszközei nem szükségszerű velejárói egy-egy kommunikációs helyzetnek, addig a személyjelölés elhagyására az interakciók többségében csak körülményes, személytelen formák alkalmazása révén van lehetőség (vö. Ervin-Tripp 1997: 522).

2. A megszólítások változatainak történeti pragmatikai és kognitív megközelítései rámutattak, hogy a térbeli viszonyok jelenléte meghatározó a személyközi viszonyok konstruálásában, elsősorban a KÖZEL–TÁVOL, a BELÜL–KÍVÜL, FENN–LENN oppozíciók metaforikus leképezésének lehetőségei révén. A térmetaforákat kiegészítve pedig – akár azokkal együttműködésben – a MÉRET fogalmi tartományának, az egy és a több ellentétének érvényesülését, illetve a KONKRÉT–ABSZTRAKT, TULAJDONOS–TULAJDONSÁG metonimikus leképezések szerepét figyelték meg a beszédpartnerek viszonyának fogalmi megalkotásában (vö. Listen 1999, Keown 2003, 2004, Simon 2003, Koch 2004, Tolcsvai 2011).

A magyar nyelv megszólítási változatainak használatában működésbe lépő fogalmi leképezések közül Tolcsvai Nagynál (2011: 171) a beszélő én deiktikus középpontjához viszonyított térbeli távolság metaforája kerül középpontba. Dolgozatomban a megszólítások történetét és használatuk jelenlegi megoszlását is figyelembe véve, néhány jellegzetes példát kiemelve annak a bemutatására törekszem, hogy a személyközi viszonyok feldolgozásában hogyan érvényesül a távolság metaforája, illetve a térbeliség milyen egyéb dimenzióival és más metaforikus és metonimikus leképezésekkel egészül ki.

2.1. A második és harmadik személyű kapcsolattartás eltérő társas funkciójának egyik fő motivációja a KÖZELSÉG–TÁVOLSÁG térbeli viszonyának a társas kapcsolatok működésére való metaforikus leképezésében fedezhető fel, ugyanis a közelit jelölő második személyű névmással szemben a harmadik személyű távolabbit jelöl (vö. Head 1978: 194–195, Tolcsvai Nagy 1999: 165, 2011: 271–272).

A távolítás metaforikus motivációját már a magyar udvariassági nyelv korai magyarázataiban is leírták, mint a működést magyarázó elvet. Ponor Thewrewknek az udvariasság szintaxisba épüléséről alkotott rendszerezése, amelynek szempontjai a deiktikus elemeket osztályozó újabb

nyelvtipológiai leírásokban (I. Head 1978, Helmbrecht 2003) is visszaköszönnek, a második személy grammatikai differenciálódásában rejlő lehetőségeket érintve így fogalmaz:

„azokat a formákat, melyeket a nyelv a személy számára alkotott, nagyon is közönségesnek ítéli, a személy maga-magát kerüli, a személlyel való érintkezést nagyon is bizalmasnak találja, a nyelvet arra használja föl, hogy a megszólító és a megszólított közé mesterséges űrt teremtsen: amaz ezt távolba tolja, mintha harmadik személy volna, úgy szól hozzá, mintha róla szólna, és magát a személynek tulajdonképpen mivoltát, ti. azt, hogy személy, még azt is elveti, hogy mesterségesen absztraktummá emelje” (Ponori Thewrewk 1897: 13).

A KÖZELSÉG–TÁVOLSÁG fogalmi tartománya mint a társas viszony megértésének eszköze tapasztalati motiváción alapszik (vö. Kövecses 2005: 87–88), ugyanis az intimitás elsődleges meg tapasztalása a fizikai közelség révén történik (Lakoff–Johnson 1999: 50–51).

A megszólítások térstruktúráját tekintve a harmadik személyű formák használatában azonban nemcsak a KÖZELSÉG–TÁVOLSÁG dimenziója érvényesül, hanem a BELÜL–KÍVÜL kettőssége is. A grammatikai harmadik személy ugyanis nem egyszerűen távol van az első és a második személyhez képest (vö. Tolcsvai 1999), hanem a beszédesemény terén kívül (vö. Tátrai 2011: 132), azaz a grammatikai metafora révén a beszédesemény egyik résztvevőjét a beszédeseményen kívülre irányuló forma jelöli. A BELÜL–KÍVÜL kettőssége a távolításon túl a közvetlenség elkerülését teszi lehetővé. A térbeli elkülönülés, elválasztottság metaforikusságának a beszédesemény fogalmi megalkotásában játszott szerepével való számvetés szintén kimutatható a magyar udvariassági nyelv korai, történeti leírásaiban is: „a beszélő nem is személyhez szól, hanem maga és a megszólított közé mesterséges választófalat emel, mintha félne szavával közvetlenül megérinteni a megszólítottat” (Kertész 1996: 137).

A térbeliséget nemcsak KÖZEL-re és TÁVOL-ra, hanem a BENN–KINN elválasztottságára is tagoló fogalmi konstruálás szerepének felismerése azért is lényeges a beszédpartnerek közötti viszonyjelölés működésének megértésében, mert a távolság más nyelvi eszközök, névmási és névszói megszólítások révén is szabályozható a mai magyar megszólítási gyakorlatban, azonban a második és a harmadik személyű kapcsolattartás a használatban és a nyelvhasználói reflexiókban is élesebben elkülönül, mint a többi lehetséges variáció. A mai magyar nyelvhasználatot vizsgáló empirikus eredményeim szerint ugyanis a megszólítás második vagy harmadik személyének megváltoztatása, azaz a tegező és nemtegező formák váltogatása jóval nagyobb mértékű váltást jelent a beszédpartnerek viszonyának nyelvi szabályzásában, mint a hozzájuk kapcsolódó névmási és nominális elemek változatos használata (Domonkosi 2002, 2010). A személyhasználat kettőssége emellett reflektáltabb is a beszélőközösségben, mint a kapcsolatminőség módosításának egyéb eszközei: kutatásom interjúalanyainak nagy része (59%) elsődleges reflexióként csak a tegezést és magázást különítette el, magázásként nevezve meg a harmadik személyű formák összességét. A tegező és nemtegező formáknak az érzelmektől és a situációtól függő, közeledést és távolodást kifejező többszöri váltogatása az összegyűlt adatok alapján napjaink nyelvhasználatában nem szokásos, csak néhány sajátos helyzetben fordul elő, az interjúalanyok 57%-a egyáltalán nem említett ilyet. A mai nyelvhasználatban a tegező és a magázó formák közötti váltás viszont általában a kapcsolatminőség gyökeres átalakulását jelzi. A nemtegező formáról a tegezőre váltás ráadásul igen gyakran metanyelvileg kísért aktus, amelyhez nem nyelvi meta-cselekmény is kapcsolódhat (pertuivás).

2.2. A magyar érintkezési formák között a 16. században jelenik meg egy olyan megoldás, amelyben a beszédesemény résztvevői közötti viszonyminőség jelölésében a harmadik személy is szerepet játszik. Az ebből az időszakból származó levelekben a címzetre utaló, grammatikai-

lag kötött (vö. Braun 1988: 12), azaz a mondatba épülő megszólításként, alanyi, tárgyi, határozói és birtokos jelzői szerepben fordulnak elő a *te kegyelmed-*, *ti kegyelmetek-*, *te nagyságod-*, *te felséged-*féle formulák. Ezek a formák belső szerkezetüket tekintve második, a mondat szerkezetét tekintve azonban harmadik személyűek (D. Máta 1999), ezért alanyként „3. személyű igei állítmányhoz kapcsolódnak akkor is, ha a távolabb álló szövegrészekből kitetszik, hogy a felek között udvarias tegezõ viszony van” (G. Varga 1992: 462).

A leggyakoribb *te kegyelmed*, *kegyelmed* megszólítási mód olyan metonimikus leképezésen alapszik, amelyben a személyt egy elvont tulajdonsága révén nevezzük meg. Ezek a TULAJDONOS–TULAJDONSÁG közötti metonímiára épülő kifejezések (vö. Svennung 1958: 68–87, Koch 2004: 16) a beszédhelyzet feldolgozásában szintén mozgásba hozzák a metaforikus távolítás lehetőségét is azáltal, hogy a konkrét és alapesetben második személlyel jelölhető címzett absztrakt és harmadik személyű forma révén konstruálódik. A KONKRÉT–ABSZTRAKT metonimikus kapcsolata pedig a pragmatikai indirektség, a közvettség révén válik távolító szerepűvé (vö. Listen 1999: 57). A *te kegyelmed* formájú megszólítások ugyanis egyrészt nyelviileg egyértelműen jelölik a második személyt, másrészt egy harmadik személyű elvont fogalom révén a megszólítás legudvariasabbnak tartott formájával jelentik meg a beszédesemény egyik szereplőjét (vö. Aalberse 2009: 55).

A *te nagyságod-*, *te felséged-*féle megszólításokban a TULAJDONOS–TULAJDONSÁG metonímiával metaforikus leképezések is együttműködnek. A *te nagyságod* a beszélőhöz viszonyítva a NAGYSÁG fogalmát hozza működésbe, a MÉRET HATALOM (Listen 1999: 40–49) metaforájára építve, amely a KICSI LÉNYEGTELEN – A NAGY FONTOS megfelelés (Lakoff–Johnson 1999: 50) megvalósulása a társas viszonyban elfoglalt szerepre nézve (Keown 2003: 4).

A *te felséged* a vertikális térdimenzióban helyezi el a beszédpartnerek viszonyát: A LENT ROSSZ – A FENT JÓ a társas viszonyokra érvényesítve a MAGAS TÁRSADALMI HELYZET FELFELÉ IRÁNYULTSÁG – AZ ALACSONY TÁRSADALMI HELYZET LEFELÉ IRÁNYULTSÁG megfelelésként valósul meg (vö. Kövecses 2005: 254).

A közvetlen személyre utalás elkerülésének ezek a – latin levelezési formulákra visszavezetett – metonimikus absztrakcióra épülő megoldásai a 16–17. században több európai nyelvben is megjelentek, és a németben, a spanyolban, a portugálban, az olaszban, a hollandban egyaránt hatással voltak az attitűddeixis egyes módozatainak grammatikalizációjára is (vö. Listen 1999, Moreno 2002, Aalberse 2009).

2.3. A magyar nyelvtörténeti szakirodalom ezekre a metonimikus leképezésekre, azaz a beszédpartnerre való tárgyiasító utalásra, illetve az egyeztetés szükségességére vezet vissza a nem-tegezõ formák megszületését (Kertész 1996, Pusztai 1967, G. Varga 1992, D. Máta 1999). A grammatikai személyhasználatban rejlõ térbeli távolítás metaforikus lehetősége tehát elsõdlegesen egy metonimikus leképezésre épülve valósul meg, jelezve azt is, hogy a fogalmi konstruálásában a metaforikus és metonimikus mozzanatok sokszor összekapcsolódnak. Listennek (1999) a német megszólító névmások alakulástörténetéről szóló megállapításával összhangban viszont az is feltételezhető, hogy az az egész közösség nyelvi kapcsolattartási szokásrendjét befolyásoló változás, amelyet a tegezéstõl elkülönülõ viszonyjelzési lehetőségek kialakulása jelent, nem pusztán az ilyen felépítésű megszólítások egyeztetési kényszerébõl eredeztethetõ, hanem ez a mozzanat csupán illeszkedik a társadalmi státuszt, a társas viszonyulásokat, a kommunikáció közvettségét jelzõ metaforikus és metonimikus leképezések rendszerébe.

2.4. A térbeli deixisek szociális deixissé fejlődése tipikus változási iránynak számít (vö. Traugott–Dasher 2002: 244), a beszédpartnerre utaló harmadik személy esetében azonban valójában a harmadik személyű személydeixisben grammatikalizálódott távoltság, illetve beszédhelyzetben

kívüliség először az attitűddeixis eszköze lesz, és csak később válik a második személyre való utalás önálló változatává is.¹

A 16–17. századi levelek megszólítási formáit elemző nyelvtörténeti munkák a tegező és magázó formák keveredéséről, akár egy mondaton belüli előfordulásáról szólnak (Kertész 1996, Pusztai 1967). A mai nyelvszokáshoz viszonyítva szokatlannak tartott nyelvi udvariassági megoldások gyakran valóban egyaránt tartalmaznak második személyű és a beszédpartnerrel harmadik személyben megjelenítő formákat:

- (1) „Nám **te kegelmed** Ennekem Egiebkor Mynden dolgot... **meg yrt**, wag pedig Enmagamnak **meg mondtad**” (Nádasdy Tamásnak szolgája, Farkas Lőrinc 1543., idézi Kertész 1996: 125).

A másfél évszazadon át kimutatható kettősséget a megszólító formák keveréseként, sőt esetlegesen a „nyelvérvék megzavarodásaként” (Kertész 1908: 402) értékelni a későbbi nyelvszokási elvárások visszavetítését jelenti. Kertész (1996) és Pusztai (1967) is számos, változatos példát mutat be a második személy és a metonimikus harmadik személyű formák együttes jelenlétére. Ezeket történetiségükben szemlélve úgy tűnik, hogy a harmadik személyű formák a metonimikus megszólításokhoz társulva hosszú ideig csak attitűddeixisként működtek, azaz a beszédeseemény szereplőinek egymáshoz való viszonyára mutattak rá, a szereplők kijelölése azonban még megkívánta a második személyű grammatikai elemek jelenlétét.

A beszédeseemény címzettjének, címzettjeinek absztrahálása és az ezzel járó egyes szám harmadik személy azt eredményezi, hogy több beszédpartnerhez fordulva is az egyes szám harmadik személy az udvariasság jelölője:

- (2) „hath kewnyorgok **kegelmetheknek** mynth kegelmes yrainnak **Ne hagon ktelegen** hazamhoz valam y segeychegwel... **kegelmetek ne feletchye** Ilfen segen zolgayath el mynth En wagok” (Oroszy Péter Nádasdy Tamásnak és Szalay Jánosnak 1543., idézi Kertész 1996: 127).

Traugott és Dasher (2003: 233–234) szerint a T/V-megkülönböztetéssel élő nyelvek V-formájának deiktikus jelentése két alkotórésze bontható, amelyek közül az egyik a beszélőhöz viszonyított társadalmi távolságot, a másik pedig az egyes szám második személyt fejezi ki. Ebben az időszakban a 3. személy még csak a társadalmi távolságot képes jelölni, azaz a beszédpartnerre vonatkoztatható személydeixisként még nem grammatikalizálódott. A megszólítások személyhasználatának történetében tehát egy olyan alakulási irány figyelhető meg, amelyben a személydeixist megvalósító forma a személy megváltoztatása révén attitűddeixissé válik, majd a személy- és attitűddeixist egyesíteni tudó elemmé fejlődik.

Ezek a harmadik személyű, fokozatosan névmási szerepűvé váló udvariassági formulák a közlés folyamatos kísérői. Mint a (2)-ben is látszik, nem maradnak el, minden tagmondatban szerepelnek, amikor a megnyilatkozás kapcsolatba hozható a címzettel (vö. Kertész 1996: 124). A beszédpartnerrel jelölő elemek nagy száma összefügg a később kifejtendő A NAGYOBB FORMA NAGYOBB TARTALOM megfeleléssel is (l. 3.1.). A névszói, névmási elemek folyamatos ismétlése pedig az udvariassági funkció nyomatékosága mellett azt is mutatja, hogy a harmadik személy önmagában, ezek nélkül a formák nélkül még nem működik társas deixisként.

¹ A társas deixis két fajtájának elkülönítésére l. Verschuren 1999: 20–21; Tátrai 2011: 134–135.

2.5. A harmadik személyű kapcsolattartásban nemcsak névmások, illetve névmási szerepet felvevő metonimikus kifejezések utalhatnak mondatrészként a beszédpartnerre, hanem főnevek, főnévi alaptagú szó szerkezetek is. A harmadik személy önálló társas jelölő értékének kialakulásában szerepe van a 18. század elejétől egyre gyakoribbá váló *az úr*, *az asszony* típusú szerepfőneveknek (Kertész 1996: 124, Pusztai 1967: 302). A beszédpartnernek a mondat szerkezetbe épülő harmadik személyű megjelenítését – Svennung (1958: 34) terminusával – indirekt megszólításnak nevezik. Az indirekt megszólítások működésének hátterében feltételezhető egy, a NYELVI MEGNEVEZÉS MEGÉRINTÉS megfelelés, amely illeszkedik a NYELVI ÉRINTKEZÉS FIZIKAI ÉRINTKEZÉS átfogó metaforájába, s amelynek gyakran elemzett példája A VITA HÁBORÚ fogalmi metafora (Kövecses 2005: 22). A harmadik személyű megnevezés udvariassági értékének felhasználásában a másik metaforikus megérintésének, fizikai fenyegetésének elkerülési szándéka ismerhető fel.

A magyar nyelvben a névelemet nem tartalmazó indirekt megszólítások előtt gyakran deiktikus szerepű határozott névelő áll: *A tanárnő is eljön velünk?* Ezek az igen udvariasnak tartott közvetett megszólítások helyezik a beszélőtől legtávolabb a beszédpartnerre, ugyanis a névszói megjelölések olyan konstruálási módot eredményeznek, amelyben a beszédpartner nyelvi megjelenítésének kiindulópontja egyértelműen elmozdul a beszélő deiktikus centrumától (vö. Domonkosi 2010: 46–47, Tátrai 2011: 147). A névszói megszólítások udvariassági funkciójához az is hozzájárul, hogy ezek alkalmazásával – eltekintve a beszélővel fennálló viszonyt jelző családi megszólításoktól, illetve az első személyű birtokos személyjeles formáktól – a deiktikus centrum részleges kivetítése révén a beszédpartner megjelenítése a beszélőnél általánosabb perspektívából történik.

2.6. A harmadik személy önálló udvariassági funkciója – akár az egyeztetést előíró alany nélkül állva is – a 18. század elejére szilárdul meg (Pusztai 1967: 304). A beszédpartner harmadik személyű megjelenítésének így egyrészt önálló, tiszteleti funkciója alakul ki, másrészt differenciálja a beszédpartnerre személydeixisként megjelölni képes eszközkészletet is. Az, hogy a harmadik személyű inflexiók morfémák önmagukban is képesek a beszédpartnerre mutató deixisként működni, sajátos helyzetet idéz elő: csak az alany grammatikai személye egyértelmű, verbálisan viszont különböző névmási és névszói változatok tölthetik be a szerepét, sőt akár zéró anaforaként is szerepelhet (vö. Helmbrecht 2003: 191).

A nemtegező kapcsolattartás történetét és jelenleg is élő, különböző értékű típusait ezáltal éppen a harmadik személy mellett álló névmások és névszók változatai szabják meg. A változások egyik legfőbb nyelvi mozgatórugója ugyanis éppen az, hogy nem alakul ki a harmadik személyű közlésben egy semleges minden viszonylattípusban használható megszólító névmás (vö. Laczkó 2006: 46). A napjainkban élő két forma, a *maga* és az *ön* használatának is szoros kötöttségei vannak.

3. Tolesvai Nagy Gábor (2011: 272) a tegeződés jelenlegi, különböző jelölő értékű változatait elemezve így tagolja a résztvevői szerepek elvont térstruktúráját: „Az én (E/1) – közel (E/2) – távol (E/3: *maga/ön* –ő) egyszerű sor két változatának a helyére az én – közel (E/2) – formálisabb (E/2) – semleges (E/2) – távol (E/3) sor került, pontosabban: a beszélői középponthoz képest több E/2 funkció kapcsolódik sugaras szerkezetben”. A beszédpartnerrel való viszony konstruálásában a deiktikus centrumhoz képest több, különböző távolságra lévő címzett lehetőségének gondolata, azaz annak a feltételezése, hogy a megszólítások elvont térstruktúrája a KÖZEL–TÁVOL kettősségén túl is differenciálódhat, véleményem szerint az általa kifejtettnél átfogóbb mértékben is hozzájárulhat a megszólítások fogalmi hátterének megértéséhez.

A második személyű kapcsolattartásban a metaforikus térbeli változatok megvalósulását ugyanis a beszédpartnerhez való viszonyulás jelölésére alkalmas egyéb nyelvi eszközöknek a második személlyel

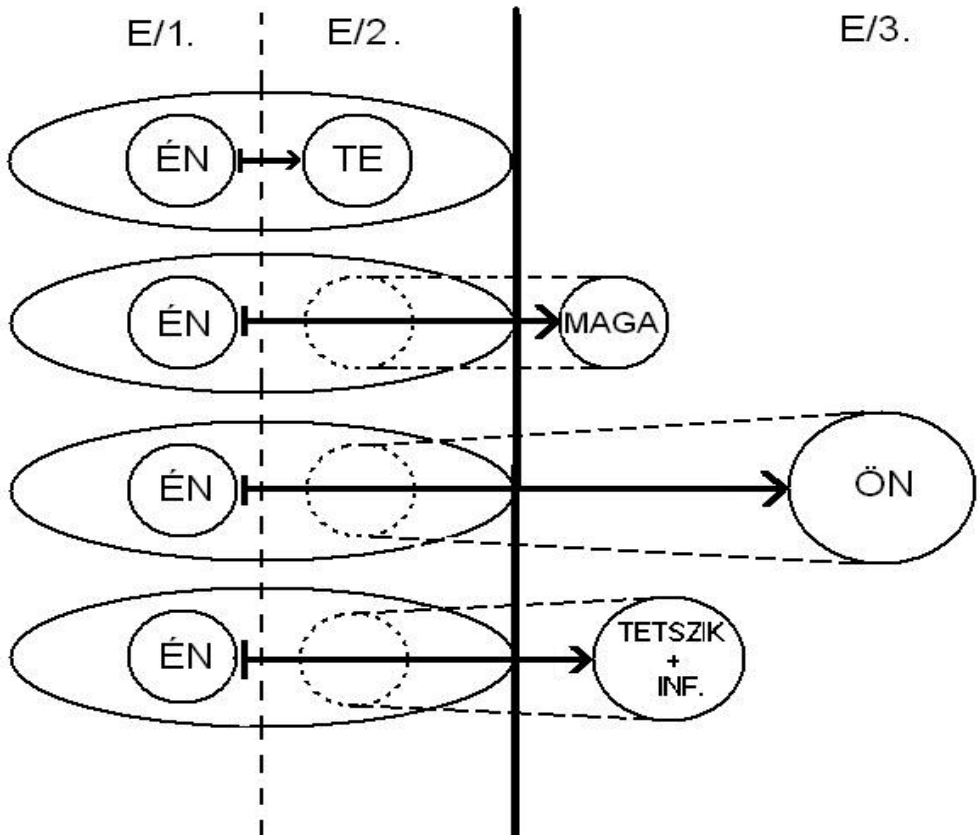
való sajátos együtt-előfordulásai teszik lehetővé (Domonkosi 2002: 192–197). A formálisabb tegezésben például annak köszönhetően ismerhető fel a bizalmas tegezésnél nagyobb távolság, hogy a második személy használata a beszélőtől eltérő, annál általánosabb nézőpontból kiinduló névszói megszólításokkal egészül ki.

A harmadik személyű kapcsolattartásban pedig a térstruktúrában való elrendeződés még változatosabb lehetőségeket mutat történetileg és pillanatnyilag egyaránt, a tegezésnél távolságtartóbb és formálisabb viszonyok konstruálásában szerepet kapó névmások és körülíró formák változatai révén. A személyhasználathoz kapcsolódó különböző névmási és névszói elemek képesek szabályozni, alakítani a beszédpartnerek közötti távolságot.

3.1. Ezeknek a változatoknak, kapcsolattartási kombinációknak a feldolgozásában a metaforikus térbeli elhelyezkedésnek a TÉRBELI TÁVOLSÁG SZOCIÁLIS TÁVOLSÁG leképezésén túl érvényesülhet az EGYÉN MINT TÉRBEN ELFOGLALT TERÜLET metaforája (vö. Inchaurralde 1997: 135, Chen 2002: 100), amely a NAGYSÁG–FONTOSSÁG leképezés révén vehet részt a beszédpartnerek közötti viszony fogalmi megalkotásában. Az egyes megszólítási módokhoz járuló nagyság képzete a MÉRET fogalmi tartományának kihasználásán (mint pl. a *nagyságod* megszólításban) kívül épülhet áttételesen a NAGYOBB FORMA NAGYOBB TARTALOM (Kövecses 2005: 254) megfelelésre is. Ennek a tapasztalati alapú metaforának az udvariassági nyelvben érzékelhető erőteljes érvényesülését mutatja a névmássá váló *kegyelmed* története is. A *kegyelmed* > *kelmed* > *kend* > *ked* hangalaki rövidülés – a gyakori használat okán – a tiszteleti funkció elkopásával járt együtt (D. Mátyai 1999).

A mai magyar nyelvhasználatban – a jelzőkkel bővített, halmozott megszólítások általános lehetőségén kívül – a tetszikelésnek, tetszikezésnek, tessékelésnek is nevezett jelenség, vagyis a *tetszik* főnévi igenévvel kiegészülő, segédigei használatára épülő formák használata mutatja ezt az összefüggést. Ezek a megoldások a bonyolultságuk, körülményességük és hosszúságuk révén is szerepet kaphatnak a konstruálásban, ugyanis az udvariassági formák hosszúsága és az udvariasságuk mértéke közötti általános összefüggés – mely szerint minél hosszabb egy-egy kifejezés, annál udvariasabb (vö. Martin 1975: 353) – megteremtésében ikonikusan a NAGYSÁG – FONTOSSÁG metaforikus megfelelés is részt vesz.

3.2. A beszélő deiktikus kiindulópontjához viszonyított távolság és méretbeli különbség legfőbb változatai absztrakt térbeli elrendeződésének főbb dimenziói – építve Keown (2003) lengyel megszólítási módokról készített sematikus ábráira is – modellezhetők az 1. ábrán bemutatott módon. Az ábra a ma használatos főbb nemtegező változatok lehetséges különbségeit érzékelteti, nagymértékben egyszerűsít azonban abból a szempontból, hogy a névmások kiemelt szerepe révén úgy tűnhet, mintha a társas jelölő érték magukhoz az egyes névmásokhoz kötődne, nem pedig mindig a közlésben jönne létre, amelybe beépülnek (vö. Agha 2007: 288). Az ábrázolt kapcsolattartási módok esetében például a távolságot a kiemelt elemekkel tipikusan együtt előforduló nominális megszólítások is befolyásolják: a *maga* keresztnévi megszólításokkal való gyakori együtt járása, illetve azokkal való helyettesíthetősége közelítő, az *ön* formális, nem a beszélő nézőpontjából, hanem általánosan ábrázoló szerepfővevekkel való tipikus kombinálódása pedig távolító szerepű. A beszédpartnerek által elfoglalt tér kidolgozása pedig mindig függ például a rájuk utaló elemek számától, arányától is. A vastag nyilak a beszélőtől való távolságot, az ellipszisek a beszédhelyzet határát, a körök a résztvevők által elfoglalt teret jelölik.

1. ábra

4. Dolgozatomban nem vizsgáltam átfogóan és részletesen a magyar megszólítások történeti és jelenlegi változatainak használatával konstruálható fogalmi tartalmak összességét, de igyekeztem rámutatni azokra a legfőbb szempontokra, amelyek meghatározók és továbbvívők lehetnek a kérdés vizsgálatában. A magyar megszólítások működésében érvényesülő metaforikus és metonimikus leképezések rendszerének áttekintése meggyőzően igazolja a térbeliség szerepét a beszédpartnerek közötti viszony feldolgozásában. A deiktikus centrumhoz való térbeli viszonyításban a KÖZELSÉG–TÁVOLSÁG metaforikus lehetőségén túl lényeges a KÍVÜL–BELÜL oppozíciója, emellett ezen megszólítások absztrakt térbeliségén belül nyelvi műveletek által kijelölhetőnek látszik a beszédesemények résztvevői által elfoglalt személyes tér is. A beszélő deiktikus centrumához viszonyított távolságot olyan több fokozatú lehetőségként tűnik célszerűnek modellezni, amelynek egy-egy beszédhelyzetbeli kidolgozásában a megszólítás személyhasználatán kívül más nyelvi eszközök is szerepet kapnak.

Irodalom

- Agha, Asif 2007. *Language and social relations*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Aalberse, Suzanne 2009. Inflectional economy and politeness: morphology-internal and morphology-external factors in the loss of second person marking in Dutch. Utrecht: LOT International Series.
<http://www.lotpublications.nl/publish/articles/003345/bookpart.pdf>
- Braun, Friederike 1988. *Terms of address. Problems of patterns and usages in various languages and cultures*. Berlin: Mouton de Gruyter.
- Brown, Roger – Gilman, Albert 1960. The pronouns of power and solidarity. In: Sebeok, Thomas A. (ed.): *Style in language*. Cambridge MA: The MIT Press. 253–276.
- Chen, Melinda Yuen-Ching 2002. The space in identity: A cognitivist approach to “outsider” discourses. In: Duszak, Anna (ed.): *Us and Others: Social identities across languages, discourses and cultures*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins. 87–110.
- Domonkosi Ágnes 2002. *Megszólítások és beszédpartnerre utaló elemek nyelvhasználatunkban*. A Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének Kiadványai. 79. szám. Debrecen.
- Domonkosi Ágnes 2010. Variability in Hungarian address forms. *Acta Linguistica Hungarica* 57 (1): 29–52.
- Ervin-Tripp, Susan 1997. A szociolingvisztikai szabályokról: váltogatás és együttes előfordulás. In: Pléh Csaba – Síklaki István – Terestyéni Tamás (szerk.): *Nyelv – kommunikáció – cselekvés*. Budapest: Osiris Kiadó. 507–541.
- Head, Brian F. 1978. Respect degrees in pronominal reference. In: Greenberg, Joseph – Ferguson, Charles A. – Moravcsik, Edith A. (eds.): *Universals of human language. Vol. 3. Word structure*. Stanford: Stanford University Press. 151–211.
- Helmbrecht, Johannes 2003. Politeness distinctions in second person pronouns. In: Lenz, Friedrich (ed.): *Deictic conceptualisation of space, time and person*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins. 185–202.
- Inchaurrealde, Carlos 1997. Space, reference, and emotional involvement. In: Niemeier, Susanne – Dirven, René (eds.): *The language of emotions*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins. 135–154.
- Keown, Anne 2003. Space, size, and „you”: Motivations for Polish pronouns of address. *Glossos* 4. Online. Internet. 17 Nov. 2003.
<http://www.seelrc.org/glossos/issues/4/keown.pdf>
- Keown, Anne 2004. Metaphorical motivations for politeness strategies: Linguistic evidence from Russian, Polish and Czech. Dissertation under the direction of Laura A. Janda. University of North Carolina at Chapel Hill.
http://www.unc.edu/~askeown/research_page.html
- Kertész Manó 1996 [1931]. *Szállok az Úrnak. Az udvarias magyar beszéd története*. Budapest: KuK Könyvkiadó.
- Kertész Manó 1908. A magázás. *Magyar Nyelv* 401–403.
- Koch, Peter 2004. Metonymy between pragmatics, reference and diachrony. In: *metaphorik.de* 07: 6–54.
<http://www.metaphorik.de/07/koch.pdf>
- Kövecses Zoltán 2005. *A metafora. Gyakorlati bevezetés a kognitív metaforaelméletbe*. Budapest: Typotex Kiadó.
- Laczko Krisztina 2006. *A magyar névmási rendszer – nyelvtan és funkció*. Budapest: Martin Opitz Kiadó.

- Lakoff, George – Johnson, Mark 1999. *Philosophy in the flesh: The embodied mind and its challenge to western thought*. New York: Basic Books.
- Listen, Paul H. 1999. *The emergence of German polite Sie. Cognitive and sociolinguistic parameters* (Berkeley Insights in Linguistics and Semiotics 32). New York: Peter Lang.
- Martin, Samuel R. 1975. A beszéd szintjei Japánban és Koreában. In: Pap Mária – Szépe György (szerk.): *Társadalom és nyelv. Szociolingvisztikai tanulmányok*. Budapest: Gondolat Kiadó. 339–356.
- D. Máta Mária 1999. A névmások története a középmagyar kor végéig. *Magyar Nyelvőr* 438–464.
- Moreno, Marina Cristobalina 2002. The address system in the Spanish of the Golden Age. *Journal of Pragmatics* 34: 15–47.
- Ponori Thewrewk Emil 1897. Az udvariasság nyelve. *Magyar Nyelvőr* 9–15; 101–108.
- Pusztai Ferenc 1967. Tegezés és magázás a XVIII. század első felében. *Magyar Nyelv* 297–307.
- Svennung, Josef 1958. *Anredeformen. Vergleichende Forshungen zur indirekten Anrede der dritten Person und zum Nominativ für den vokativ*. Uppsala, Wiesbaden: Almqvist & Wiksell-Harrassowitz.
- Tátrai Szilárd 2011. *Bevezetés a pragmatikába. Funkcionális kognitív megközelítés*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2011. Kognitív egység és funkcionális változás a magyar nyelv történetében. *Magyar Nyelv* 257–276.
- Tolcsvai Nagy Gábor 1999. Térjelölés a magyar nyelvben. *Magyar Nyelv* 154–165.
- Traugott, Elizabeth – Dasher, Richard 2002. *Regularity in semantic change*. Cambridge: Cambridge University Press.
- G. Varga Györgyi 1992. A névmások. In: Benkő Loránd (szerk.): *A mai magyar nyelv történeti nyelvtana II*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 455–569.
- Verschueren, Jeff 1999. *Understanding pragmatics*. London: Arnold.

Tárgymutató

- adaptáció, adaptív tevékenység 9, 211, 215, 221–226, 229, 234, 265, 266
- ágens 38, 55, 86, 88, 91, 92, 93, 95, 96, 99, 105, 106, 107, 108, 110, 111, 116, 117, 118, 119, 220, 222, 234, 235, 236, 242, 280
- agonista 118, 260, 264, 265, 272, 273, 275, 276, 277, 278, 279, 280
- akcióminőség-jelentés 72, 73, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 83
- akcióragok 32, 39, 41, 46
- akciószámok 38, 39
- akkuzatívusz 103, 104, 105, 110, 117, 118, 119
- alany 7, 14, 86, 87, 88, 93, 94, 95, 96, 98, 99, 103–122, 123, 124, 125, 126, 129–135, 206, 209, 241, 242, 251, 256, 275, 288, 290
- alap (ground) 111, 112, 113, 114, 116, 216, 217, 218, 219, 222, 228, 237, 238, 245
- alapbeállítás (baseline) 104, 105, 106, 107, 108, 111, 117, 119, 129, 131, 135, 288
- alaptag 67, 105, 125, 126, 127, 129, 134, 135, 290
- állítmány 87, 104, 105, 106, 107, 108, 111, 117, 119, 120, 127, 129, 131, 135, 209, 288
- állványzat 178, 180, 181, 183, 184, 190, 191
- általános kognitív képességek 216, 218, 232
- anafora 199, 206, 242, 248, 249, 250, 251, 290
- analógia 9, 24, 61, 69, 80, 81, 87, 94, 97, 98, 121, 151, 179, 216
- antagonista 118, 260, 264, 265, 272, 273, 276, 277, 278, 279, 280
- aspektusjelölés 76
- attitűddeixis 239, 250, 251, 285, 286, 288, 289
- autonóm szerkezet 8, 175, 189, 191
- autonómia–dependencia 186
- begyakorlottság 82, 96, 149, 217
- beszédaktus 261, 262, 265, 268, 271–276, 277, 278
- bizonyíték (I. evidencia)
bizonyítékfajta 142
- céltartomány 189, 190, 191, 261
- datívusz 104, 110, 117, 118, 119
- deiktikus gesztusok 236
- deiktikus kapcsolat 238, 239, 242, 253, 254
- deiktikus kifejezések 156, 231, 232, 234, 236, 237, 238, 239, 240, 243, 244, 248, 253, 254
- deixis 113, 114, 115, 199, 231–257, 286, 288, 289, 290
- dependens szerkezet 175, 186, 187, 189, 191
- deszemantizáció 104, 119
- dimenzionális melléknevek 163–174
- dinamikus ragok 32
- dinamikus számok 39, 48
- diskurzus 107, 126, 132, 146, 147, 148, 149, 185, 188, 195, 197, 198, 199, 200, 201, 202, 203, 205, 206, 207, 208, 212, 215, 221, 224, 227, 232, 234, 236, 237, 238, 239, 247, 248, 249, 252, 253, 259, 260, 261, 263–271, 273, 276, 277, 278, 279, 280, 281
- diskurzusedeixis 199, 248, 249, 252, 253
- diskurzúsvilág 212, 222, 227, 228, 231, 235, 236, 237, 243, 245, 253, 266
- diszkurzív megalapozottság 220, 233, 253
- diszkurzív tényezők 217, 219
- dolog 36, 37, 40, 41, 42, 44, 45, 46, 47, 49, 50, 53, 103, 105, 106, 107, 108, 111, 115, 116, 118, 119, 169, 170, 213, 234, 239, 243–250, 252, 253, 254
- dominanciamutató 163, 167, 168, 172
- együttes előfordulás 164, 167, 169
- elaboratív távolság 187, 188
- előtérben zajló kogníció 178, 191
- előtér–háttér 177, 181, 183, 184, 186, 191, 246
- elrendezés 105, 157, 184, 186, 243, 246
- elsődleges figura 95, 96, 107, 113, 114, 117, 118, 119, 198, 199, 200, 206, 252

- emergencia 180, 214, 233
 epigenezis 216, 233
 episztemikus lehorgonyzás 104, 111, 112, 115, 232, 233
 episztemikus modalitás 116, 139, 144, 145, 146, 247–148, 159
 episztemikus-inferenciális modalitás 148
 episztemiális modalitás/tartomány 145, 147, 148, 150
 érintettség 90, 91, 93, 96, 99, 271
 ERŐ 38, 118, 259–283
 erődinamika 117, 118, 119, 259–283
 értesülés (l. kvotatív bizonyíték)
 eseménystruktúra 261, 266, 268
 esetrag 104, 105, 108, 111, 117, 118, 119, 187, 189, 190, 244, 251
 evidencia, bizonyíték 139, 140, 141, 142, 143, 144, 145, 146, 147, 148, 154, 158
 evidenciális jelentés 156–157,
 evidencialitás 139–145, 146–147, 148, 149, 156, 159
 FELÜLET 31, 36, 38, 39, 40, 43, 44–47, 48, 51, 52 53, 56, 73
 figura 109, 176, 187, 189, 196, 198, 199, 200, 201, 202, 216, 217, 246, 252
 figyelem 80, 95, 96, 103, 104, 107, 108, 109, 110, 111, 114, 115, 116, 117, 118, 119, 189, 190, 198, 199, 200, 204, 207, 216, 217, 224, 234, 241, 246, 247, 252, 266, 269, 270, 271
 figyelemáthelyeződés 103
 figyelemirányítás 108, 110, 112, 116, 196, 200, 207, 212, 216, 221, 222, 224, 225, 227, 228, 233, 235, 236, 241, 253
 fiziológiai megalapozottság 233
 fogalmi metafora (l. metafora)
 fogalmi tartomány 42, 206, 207, 286, 287, 291
 fordított szórend (inverzió) 123, 125, 127, 128, 129–135
 forduló 247, 262, 264, 265, 266, 267, 272, 273, 280
 forma-jelentés párok 60, 124, 130, 131, 136
 FORRÁS–ÖSVÉNY–CÉL 36, 39, 41, 48–53, 56, 109, 125
 forrástartomány 34, 35, 175, 189, 190, 191
 főnév 21, 43, 44, 46, 47, 66, 67, 88, 90, 103, 104, 106, 108, 109, 112, 115, 117, 119, 132, 163, 164, 165, 166, 167, 168, 169, 170, 171, 172, 180, 181, 183, 187, 189, 190, 198, 238, 239, 240, 242, 245, 246, 252, 253, 254, 268, 290
 funkció 13, 15, 20, 24, 25, 26, 36, 40, 41, 45, 66, 68, 72, 75, 76, 86, 88, 89, 93, 94, 96, 97, 98, 99, 100, 103, 104 105, 106, 107, 110, 111, 117, 119 124, 125, 127, 131, 134, 135, 151, 152, 153, 164, 166, 179, 181, 182, 187, 199, 200, 217, 221, 223, 227, 242, 244, 245, 262, 273, 275, 276, 285, 286, 289, 290, 291
 funkcionális nyelvészet 5, 215–223, 231
 függőség 125, 126, 129, 134, 135
 függőségi nyelvtan 105, 124, 134
 grammatikalitási ítéletek 19–21
 grammatikalizáció 5, 61, 94, 97, 117, 146, 149–151, 288
 grounding (l. lehorgonyzás)
 gyakoriság 16, 23, 24, 26, 59, 60, 61, 66, 88, 151, 157, 164, 165, 169, 170, 184
 hálózati model 60–62, 64, 178–181, 184
 hapax 59, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 68
 használatalapúság 175, 184, 185, 191
 határozóragok 6, 16, 31–58
 határozószó 13, 14, 15, 16, 17, 18, 22, 36, 59–69, 244
 háttérben zajló kogníció 178
 idézés 195–210,
 idézési módok 205
 igekötős igék 71–84,
 illokúciós erő 116, 131, 132, 261, 262, 272
 inferencia, következtetés 139, 140, 141, 142, 144, 145, 147, 148, 149, 150, 152, 153, 154, 155, 157, 158, 159
 inferencialitás 139–161
 instanciáció 74, 76, 112, 183, 187, 188, 191
 intencionalitás 219, 222, 235
 interszjektív, interszjektivitás 5, 108, 112, 136, 140, 146, 147, 149, 159, 181, 183, 184, 185, 195, 197, 198, 199, 212, 214, 216, 218, 219, 221, 222, 223–228, 234, 235, 236, 237, 238, 244, 253, 261

- intranzitív, intranzitivitás 73, 86, 91, 95, 99, 100, 105, 106
- inverzió (l. fordított szórend)
- irányjelentés 73, 75, 76, 77, 78, 80
- irradiáció 97, 100
- jelenet 5, 108, 109, 111, 112, 113, 115, 116, 117, 124, 125, 128, 130, 186, 196, 198, 200, 201, 213, 217, 220, 222, 224, 225, 226, 227, 228, 229, 232, 234, 235, 236, 237, 238, 239, 240, 241, 242, 244, 246, 247, 248, 252, 253, 254, 263, 272, 279, 281
- jelentés 5, 15, 24, 26, 34, 37, 39, 47, 52, 55, 61, 63, 72, 73, 75, 76, 78, 79, 82, 87, 88, 90, 92, 94, 95, 97, 103, 105, 107, 108, 109, 112, 116, 119, 123, 131, 133, 139, 146–149, 149–151, 152, 154, 156–159, 163, 172, 175, 176, 177, 178–181, 182, 183, 185, 186, 188, 189, 190, 191, 196, 200, 201, 202, 206, 211, 212–215, 216, 226–228, 232, 244, 249, 252, 259, 261, 263, 264, 266, 278, 289
- jelentésképzés 108, 119, 175, 176, 177, 178, 181, 183, 184, 185, 187, 188, 190, 191, 199, 203, 221, 232, 234, 236, 263, 264, 265, 266
- jelentések általánossága 76
- jelentések komplexitása 76, 77
- jelentések specifikussága 75, 76, 78, 79, 191
- jelentésszerkezet 32, 36, 39, 40, 41, 42, 43, 52, 55, 56, 85, 89, 90, 97, 108, 109, 110, 119, 126, 178, 180, 182, 183, 184, 185, 187, 188, 189, 190, 191, 195, 196, 198, 202, 207, 244, 248, 252, 260
- jóváhagyás 187, 191
- KAPCSOLAT 13, 19, 33, 36, 37, 38, 39, 43, 53–56, 60, 61, 73, 89, 90, 92, 96, 100, 108, 109, 111, 115, 124, 126, 127, 129, 130, 132, 133, 134, 135, 142, 145, 147, 148, 149, 154, 177, 179, 185, 188, 189, 196, 202, 203, 205, 215, 219, 221, 223, 225, 226–228, 232, 238, 239, 242, 247, 249, 253, 254, 259, 262, 263, 264, 266, 267, 268, 273, 275, 276, 280, 285, 286, 287, 288, 290, 291
- kapcsolódási mintázatok 71–84
- kategorizáció 61, 90, 108, 118, 181, 216, 217, 228, 286
- katafora 242, 248, 249, 250
- keletkezőfélben lévő névutók 12, 16, 23
- kérdőíves vizsgálat 15, 21
- kidolgozás 73, 109, 125, 126, 127, 128, 145, 147, 182, 183, 186, 187, 189, 190, 196, 198, 233, 264, 268, 291, 292
- kidolgozási távolság 74, 75, 76, 78, 79–81, 82, 187
- kiindulópont 36, 39, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 56, 103, 107, 112, 113, 115, 118, 119, 132, 142, 145, 148, 154, 155, 157, 158, 196, 199, 203, 204, 205, 206–207, 215, 234, 239, 246, 248, 252, 290, 291
- kiterjesztő operátor 126, 127, 128, 129, 135
- klaszteranalízis 163, 169–171
- kogníció, megismerés 9, 38, 103, 108, 169, 170, 179, 221, 214, 215–217, 227, 231, 233, 234, 235, 236, 238, 244, 253, 254
- kognitív (fogalmi) metaforaelmélet 175, 177, 184, 188, 190, 194, 260, 282
- kognitív modell 38, 139, 146, 147–149, 159, 177
- kognitív (mentális) műveletek 228, 266–267
- kognitív nyelvészet 5, 14, 38, 73, 90, 104, 107, 108–111, 124, 130, 131, 136, 176, 177, 188, 191, 211, 212, 213, 214, 216, 218, 220, 221, 226, 231, 232, 233, 259, 260, 268, 285
- Kohonen-háló (l. önszerveződő tulajdonság-térkép)
- kommunikációs helyzethez kötődő motivációk 82
- komponensszerkezet 90, 97, 124, 186, 190
- kompozíciós ösvény 186, 190, 191
- kompozíciós szerkezet 85, 89–90, 97, 109, 150, 176, 177, 186, 187, 188, 189, 190, 191, 245, 248, 251
- konceptualizáció 34, 90, 91, 95, 99, 100, 116, 177, 182, 185, 190, 191, 207, 226, 227, 228, 242, 245
- konceptualizáló 108, 111, 112, 113, 114, 115, 116, 139, 185, 207
- konnekcionizmus 178, 179
- konstruálás 38, 103, 104, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 115, 118, 119, 125, 136,

- 139–161, 175–193, 196–207, 224, 226, 227, 228, 229, 232, 233, 234, 236, 242, 249, 250, 260, 264, 271, 278, 286, 287, 288, 290, 291
- konstrukció 36, 59, 60–61, 62, 64, 66, 73, 74, 76, 77, 78, 110, 117, 118, 119, 124, 125, 127, 129, 131, 186, 190, 214, 233, 245, 249, 254
- konstrukciós jelentés 73, 74, 77
- konstrukciós séma 73, 76, 77, 78, 125, 186, 187, 188, 190, 191
- kontextualizáció 203, 221, 275, 277, 279
- kontextus 26, 37, 43, 77, 107, 125, 126, 130, 133, 135, 158, 197, 202, 203, 206, 212, 215, 221, 223, 232, 235, 236, 237, 238, 240, 253, 261, 276, 278, 280
- kontrafaktuális 130
- konvencionalizálódottság 82
- korlátozó operator 128, 129, 130, 134, 135
- korpusz 5, 11, 12, 13, 16, 19, 22, 23, 24, 26, 59, 60, 62, 63, 64, 65, 66, 68, 69, 81, 85, 86, 99, 125, 149, 151–152, 156, 164, 165, 232, 241, 252,
- korpuszvizsgálat 11, 15, 21, 23, 164,
- következtetés (l. inferencia)
- közös figyelem 108, 112, 234, 236, 241
- közös figyelmi jelenet 196, 200, 213, 215, 218, 220, 222, 224, 226, 227, 229, 234, 235, 236, 237, 238, 239, 240, 241, 242, 246, 247, 250, 253, 254
- közvetett bizonyíték 140,
- közvetlen bizonyíték 140, 141, 143,
- kvotatív bizonyíték 140, 141, 142, 143
- landmark 95, 108, 109, 110, 111, 112, 117, 119, 125, 177, 187, 198, 199
- lehorgonyzás 72, 104, 111–115, 132, 133, 184, 217, 226, 228, 232, 233, 236, 237, 238, 245
- lehorgonyzó elemek 231, 238, 239, 254,
- lét, létező, létezés 38, 93, 95, 98, 103, 104, 106, 110, 111, 115, 143, 146, 177, 184, 187, 190, 196, 197, 206, 207, 208, 213, 220, 236, 243,
- mag komponens (existential core) 123, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 130, 131, 132, 135
- magázás 286, 287, 293, 294
- másodlagos figura 7, 103, 177, 190, 200, 203, 251
- medializáció 88, 101
- megismerés (l. kogníció)
- megszólítás 9, 275, 285–294
- melléknév 8, 63, 64, 66, 71, 163–174
- mentális interakció 9, 259, 263–266, 270
- mentális konstruktum 140, 144, 145, 148, 215
- mentális modell (l. kognitív modell)
- mentális műveletek (l. kognitív műveletek)
- metafora 36, 37, 38, 39, 42, 43, 46, 48, 53, 55, 150, 175, 176, 184, 185, 188, 189, 190, 191, 249, 261, 266, 268, 275, 278, 282, 285, 286, 287, 288, 290, 291
- metaforikus konstruálás 191
- metonímia 285, 288
- mondatrészviszony 7, 123, 127, 129, 135
- morfológia 6, 7, 59, 60, 62, 66, 108, 111
- mozgás 9, 31, 33, 34, 37, 38, 39, 41, 77, 87, 92, 109, 125, 131, 157, 189, 243, 247, 259, 260, 261, 263, 266, 267, 268, 269, 270, 271, 272, 273, 277, 278, 280
- mutató névmások 9, 199, 231, 232, 239, 242, 243–250, 252, 253, 254
- nem ragvonzó névutók 11, 12, 13, 14, 15, 22, 26
- neologizmusok, kreativitás 65, 73, 75, 79, 80, 81, 82, 83
- névutó és határozószó elhatárolása 11, 13–18, 22
- névutó és igekötő elhatárolása 17–18
- nézőpont 5, 33, 34, 36, 37, 57, 58, 78, 79, 107, 112, 113, 114, 115, 116, 119, 158, 159, 185, 195, 196, 203, 204, 207, 210, 222, 227, 246, 250, 291
- nominatívusz 7, 103, 104, 105, 108, 111, 116, 117, 118, 119
- objektívizáció 111, 113, 114, 116
- objektum 32, 33, 34, 37, 41–55, 103, 104, 146, 220, 244, 254
- operátorviszony 129, 135
- önreferencia 103, 113, 114, 115, 116
- önszerveződő tulajdonságtérkép 180
- összetett jelentésszerkezet 8, 195, 196, 207
- összetevős szerkezeti elemzés 124, 128, 129

- páciens 91, 92, 95, 96, 105, 106, 110, 111
- példánygyakorosság 61, 62, 63, 64, 75, 79–81, 82
- perceptuális képi sémák 6, 31–58
- perspektivizáció 146, 195, 196, 202, 206
- polaritás 124, 128, 129, 130, 131, 132, 133, 262, 272, 274, 280
- pragmatika 9, 107, 161, 211–230, 231, 232, 259, 260, 262, 272, 285, 286
- produktivitás 6, 7, 59–69, 88, 99, 121
- profilálás, profilálódás 8, 110, 117, 118, 154, 177, 180, 182, 183, 185, 189, 195, 200, 201, 205, 216, 238, 239, 242, 250, 251, 253, 254
- profil-bázis viszony 177, 188
- projektivitás (a függőségi nyelvtenban) 134
- protoállítás 72, 125, 126, 127, 128
- prototipikus névutójegyek 14
- prototípus 9, 11, 14, 40, 62, 85, 89, 90, 92, 106, 108, 110, 131, 216, 219, 231, 232, 233, 238, 243, 253
- prototípus-emélet 14, 85, 89, 90
- ragvonzó névutók 6, 11–29
- referencia 9, 107, 112, 113, 114, 115, 180, 181, 236
- referenciális jelenet 5, 113, 128, 200, 213, 217, 220, 222, 224, 225, 227, 228, 229, 232, 234, 235, 236, 237, 238, 239, 240, 241, 242, 244, 246, 247, 248, 252, 253, 254
- referenciális központ 156, 196, 204, 205, 208, 250
- referencialitás 107, 222, 225, 236
- referenciapont 9, 103, 107, 111, 116, 142, 152, 158, 190, 195, 196, 207, 232, 238, 239, 240, 241, 242, 244, 253, 254
- régens 13, 57, 134
- rekonfiguráció 175, 176, 187, 188, 189, 190, 191
- reprezentáció 8, 60, 61, 62, 66, 74, 81, 111, 143, 157, 159, 175, 176–191, 195, 197, 198, 203, 205, 206, 212, 214, 215, 216, 220, 221, 222, 224, 226, 227, 228, 248, 250, 254
- részrtvevő 7, 90, 91, 92, 103, 107, 109, 110, 111, 112, 115, 116, 117, 118, 119, 143, 147, 156, 177, 187, 201, 213, 217, 218, 219, 221, 222, 224, 225, 226, 228, 229, 232, 234, 235, 236, 237, 238, 239, 240, 241, 242, 243, 244, 245, 246, 247, 248, 249, 250, 253, 260, 261, 262, 263, 264, 265, 266, 268, 269, 270, 271, 272, 273, 276, 277, 278, 279, 280, 281, 286, 287, 290, 291, 292
- séma 6, 7, 8, 31–58, 59, 60–61, 62, 63, 64, 66, 67, 68, 71, 73, 74–75, 76, 77, 78, 79–81, 82, 95, 96, 99, 100, 109, 125, 127, 128, 146, 159, 175, 176, 183, 184, 185, 186, 187, 188, 189, 190, 191, 192, 216, 219, 250, 251, 254, 268, 269, 279
- sémák versengése 7, 71, 74, 75–82
- semantikusság, sematizáltság 7, 59, 61, 76, 103, 117
- semleges kiindulópont 204, 206, 207, 250
- statikus sémák 38
- szemantikai szerep 7, 15, 26, 91, 103, 106, 108, 110, 111, 119, 250
- szemantikai szerkezet 5, 74, 89, 104, 108, 109, 117, 119, 176, 177, 178, 180, 181, 182–185, 186, 187, 188, 190, 191, 251
- szemantikai tér 182, 183, 184, 185, 187, 188, 189, 190, 191
- személydeixis 239, 240, 285, 289, 290
- személyes névmások 96, 239–243, 247, 254
- szimbolikusság (I. forma-jelentés párok)
- szóképzés 7, 59, 68, 69, 121
- szórend 17, 24, 86, 88, 95, 104, 106, 107, 111, 119, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 130, 131, 132, 133, 134, 135, 136, 157
- szöveg 107, 109, 111, 112, 115, 116, 197, 201, 203, 205, 206, 207, 209, 210, 240, 256, 259, 268–271
- szövegvilág 111, 113, 114, 116, 235
- szubjektívizáció 7, 8, 103, 104, 111, 112, 113, 114, 115, 116, 119, 139, 145, 146, 148, 150, 158, 205
- szubjektum 103, 104, 115, 213, 244, 254, 256
- tárgy [mint nyelvtani kategória] 13, 15, 71, 86, 87, 88, 89, 91, 92, 93, 94, 95, 97, 98, 99, 100, 101, 104, 105, 106, 107, 113, 116, 117, 119, 124, 125, 129, 135, 241, 242, 288
- tárgy [mint fizikai entitás] 31, 32, 36, 37, 40, 43, 44, 45, 49, 52, 169, 170, 171, 213,

- 214, 219, 243, 245, 246, 247, 248, 250, 251, 252, 253, 254
- társalgás 9, 259–283
- társas attitűd 250–253, 267
- társas deixis 231, 239, 254, 289
- társas interakció 146, 214, 218, 219, 227, 233, 234, 236, 253, 259, 261, 263, 265, 266, 270, 271
- társas tevékenység 9, 211, 218, 219, 227, 229, 233
- TARTÁLY 6, 31, 36, 37, 39, 40–44, 46, 47, 48, 53, 56, 187, 188, 189, 190
- tegezés 286, 287, 288, 291, 294
- térdeixis 231, 243, 244, 248, 254
- testesültség/embodiment 31, 34, 36, 57, 130, 233, 256, 257
- testséma 34–36
- tetszikelés 291
- T-forma 285
- típusgyakoriság 7, 59, 61, 62, 63, 64, 65, 67, 68, 75
- topik 7, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 110, 111, 116, 117, 118, 119, 129, 132, 133, 210, 250, 268, 269
- többszintű hálózat 7, 123–137
- trajektor 95, 103, 108, 109, 110, 111, 112, 117, 119, 177, 187, 198
- tranzitív, tranzitivitás 7, 73, 87, 91, 92, 94, 95, 96, 103, 105, 106, 119, 124
- tudatosság szubjektuma 199, 204, 206
- tulajdonságfogalmak 163
- újraelemzés 11, 97
- variabilitás 5, 91, 104, 106, 110, 113, 176, 181, 182, 222
- V-forma 285, 289
- vonzatkeret 73–74, 77, 78